

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*ХІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
приуроченої 100-літній річниці з дня народження відомої дослідниці,
археолога-трипільознавця Тамари Григорівни Мовши
(1922–2003)*

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол № 6 від 29.03.2023 р.)

Рецензенти:

- С. В. Терський,** доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею;
Т. М. Ткачук, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич».

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (головний редактор);
Є. Ю. Левінзон, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
С. Д. Смірнова, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
П. А. Болтанюк, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
П. О. Нечитайло, кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Б. С. Строцький, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. 322 с.

ISBN 978-617-7773-45-9

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32301

ISBN 978-617-7773-45-9

ТАМАРА ГРИГОРІВНА МОВША
(1922–2003)

ЗМІСТ

Секція 1. ТАМАРА МОВША – АРХЕОЛОГ, ДОСЛІДНИЦЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Білоусько В., Бузян Г. Тамара Мовша – творець музею трипільської культури в Переяславі	6
Смірнова С. Дослідження Тамари Мовши на Кам'янецьчині	15

Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Ткачук Т., Креховецький І., Яковишина Я., Фіголь А. Поселення трипільця а на Верхньому Подністров'ї	24
Овчинников Е. Трипільське укріплене поселення на Старокиївській горі	31
Сохацький М., Дудар О., Бойко М. Археологічні дослідження у Васильківцях	40
Захар'єв В. Дунаєвеччина – край трипільський	49
Мороз Г. Знахідки з трипільського поселення на збриському полі	55
Могилев О. Про один тип черпаків доби раннього заліза в Українському Лісостепу	60
Фрунт О. Унікальний тип бронзових дзвіночків ранньоскіфського часу	66
Павлик О., Прядко О., Гольонко В. Нові археологічні знахідки з пам'яток у нижніх течіях рр. Броварка та Гнилка поблизу с. Велика Каратуль на Переяславщині	71

Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Аксьонов В. Прикраси з мушель морських моллюсків у аланського населення Верхнього Салтова (знахідки останніх років)	78
Нечитайло П. Дослідження об'єкту №5 на Польському ринку в Кам'янці-Подільському	89
Осадчий Є., Качура О. Горюньська комора-пуня XVII століття з посаду міста Путивль	102
Ільків М. Деталі порохівниць з матеріалів археологічних досліджень Хотинської фортеці	107

Секція 4. ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII ст.

Скиба А., Черниш С., Синиця Є. Цитадель Пастирського городища	117
Григор'єва Ю. Фортифікації літописного племені уличів на прикладі городища поблизу с. Гостинне Немирівського району Вінницької області	125
Сандуляк В. Укріплення слов'яно-руського часу на території Хотинської фортеці	129
Пагор В. Прибережна башта Польської брами: нові історико-архітектурні дослідження	140
Прядко О. Гельмязівська фортеця XVII-XVIII ст.	145
Ситий Ю. Природні особливості місцевості та причини побудови Конотопської фортеці	151
Литвинчук І., Савчин І. Використання ресурсів ГІС та методів цифрового об'ємно- просторового моделювання у реконструкції оборонного замку м. Вінниці на острові Фестивальному (кол. О. Кемпа) XVI-XVII ст.	154

ЗМІСТ

Секція 5. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тарасенко І. Пам'ятки доби енеоліту, досліджені новобудовними експедиціями у 1950-х рр.	160
Старенький І., Левінзон Є. Археологічна колекція М. С. Борковського у фондах Кам'янець-Подільського музею	166
Тимків С., Семенчук С. Археологічні дослідження літописного городця та губина, експедиціями В. І. Якубовського	173
Западенко І. Архітектори Меджибізького замку II половини XVI ст. Ян Бонк і Христофор Боццано (Бодзан)	182
Леськів І. Компетентність та достовірність польських публікацій XIX століття про перебудови Меджибізького замку в період турецької окупації Поділля	188
Ляшко Ю. Сучасний погляд на ідентифікацію літописного поселення Радивонове: географічно-історичний аспект	195
Задорожнюк А. Кам'янецькі драгомани у прикордонних комунікаціях другої половини XVIII – початку XIX ст.	198

Секція 6. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ XIX-XX ст.

Дідик В. Повторне використання земляних насипів давніх поховальних споруд у військово-інженерній практиці Української лінії	203
Дацюк О. Фланкуючі споруди в архітектурі Київської фортеці	212
Ніколаєва А. Внутрішнє облаштування Кам'янецького виправного арештантського відділення	221
Ющенко М. Передмостове укріплення сівка-мартинів 1854-1914 рр. (Brückenkopf Siwka-Martynow)	228
Кузяк О. Радянські бомбосховища цивільної оборони 1960-80-х рр.	240

Секція 7. ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Гурська К. Архітектурна спадщина Острожчини: до питань про замок у Новокосянтинові.....	252
Кобаса Г. Збереження та популяризація археологічної фондової колекції в контексті грантової та експозиційної діяльності НЗ «Замки Тернопілля»	264
Романюк О. Музей під відкритим небом	267
Ярова Н. Перспективи археологічних досліджень на територіях маєтку графів Орловських та монастирського комплексу в селі Маліївці	275
Яшний Д. Війна із камінням: знищення фортифікаційної спадщини в окупованому Криму	284

Секція 8. НУМІЗМАТИКА, ГЕРАЛЬДИКА

Бакалець О. Генезис черняхівської культури на теренах Поділля (за скарбовими матеріалами Городоцького та Кам'янець-Подільського районів Хмельниччини)	290
Біла К. Атрибутика органів селянського самоврядування в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	309

Тамара Мовша – археолог, дослідниця трипільської культури

УДК 069.4/5

Валентина Білоусько,
молодший науковий співробітник
наукового відділу археології НІЕЗ «Переяслав»

Галина Бузян,
старший науковий співробітник
наукового відділу археології НІЕЗ «Переяслав»

ТАМАРА МОВША – ТВОРЕЦЬ МУЗЕЮ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

У статті публікуються основні відомості з історії створення музею трипільської культури в складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Висвітлюється роль Т. Г. Мовши у побудові експозиції культури ранніх землеробів.

Ключові слова: Тамара Григорівна Мовша, археологічні дослідження, музейна експозиція, трипільська культура.

Рис. 1. Тамара Григорівна Мовша (1922-2003)

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» відомий численними та різноплановими експозиціями, багатими археологічними фондами. Фундатором переяславських музеїв є Герой України, майстер музейної справи Михайло Іванович Сікорський. У втіленні задумів та створенні нових експозицій йому допомагали відомі музейники, вчені, краєзнавці, містяни. До цих сподвижників належить і Тамара Григорівна Мовша – талановита археологиня, музеєзнавиця, лауреатка премії імені Вікентія Хвойки (рис. 1). Вона є однією з ініціаторів створення першого в Україні Музею трипільської культури. У рік 100-річчя з дня її народження хотілося б ще раз згадати про цю віддану науці і творчому пошуку, інтелігентну й чуйну людину, яка своєю діяльністю тісно пов'язала археологію з музейною справою. Творчий та життєвий шлях Т. Г. Мовши розглядався у статтях та публікаціях окремих дослідників, зокрема Г. М. Бузян, О. О. Якубенко, Т. М. Радієвської, Д. А. Тетері, В. М. Білоусько та ін (Бузян, Якубенко 2003; Бузян, Якубенко 2005; Бузян, Тетеря, Білоусько 2012; Якубенко, Радієвська 2014; Тетеря, Білоусько 2018).

Народилася Тамара Григорівна Мовша 20 квітня 1922 р. у м. Любечі на Чернігівщині. Археологію й історію вивчала на історичному факультеті та в аспірантурі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (рис. 2). У 1945 р., завершивши навчання, розпочала трудову діяльність у Київському державному історичному музеї науковим співробітником у відділі «Докласового (первісного) суспільства». Цьому поважному закладу вона присвятила 32 роки діяльності, з яких 25 років очолювала відділ первісного суспільства. У музеї Тамара Григорівна впорядковувала археологічні старожитності первісної доби давніх періодів історії України, створювала експозиції, виставки, читала лекції, працювала над науковими публікаціями. Найбільше її захоплювала мистецтва давніх землеробів з унікальними знахідками мальованої кераміки. Цей інтерес та пристрасть до вивчення загадкової давньої культури, що побутувала понад шість тисяч років тому, вона пронесла через все своє творче життя.

«Трипільську спадщину» дослідниці складають більше 150 наукових статей та публікацій, вона є співавтором ряду колективних монографій (Тетеря, Білоусько 2018, с. 99-115). Т. Г. Мовша відкрила десятки нових пам'яток трипільської культури, на багатьох з них провела археологічні розкопки. Її дослідження збагатили археологічну науку рядом блискучих відкриттів, стали вагомим внеском у розробку ряду фундаментальних проблем давньої історії.

Археологічну кар'єру вона розпочала в 1946 р., в експедиції Т. С. Пассек, яку вважала своїм вчителем і наставником (рис. 3). З 1950-их рр. сама стає керівником археологічних експедицій, які працювали в Подністров'ї, Побужжі та Подніпров'ї (рис. 4). Майже 20 років Тамара Григорівна досліджувала різночасові пам'ятки біля с. Жванець (рис. 5). Нею були зроблені сенсаційні відкриття: виявлені унікальні археологічні об'єкти – оборонний вал і рови трипільського «городища» та комплекс гончарних печей – перший відкритий археологічно давній керамічний центр.

У 1980-их рр. Тамара Григорівна включилася у дослідження унікальних поселень-гігантів – трипільських «протоміст»: вона керувала роботою кількох загонів комплексної Трипільської експедиції Інституту археології. Після завершення роботи в Інституті археології, свою діяльність дослідниця продовжила у Переяславському заповіднику.

Співпраця Михайла Івановича Сікорського та Тамари Григорівни Мовші розпочалася ще наприкінці 1960-их рр., під час її роботи у Державному історичному музеї (нині Національний музей історії України). Далі продовжилась в Інституті археології Академії наук УРСР, де вона працювала з 1977 р. Відданість науковому пошуку, вивчення нових сторінок історії та прагнення висвітлення їх через призму музейних експозицій призвели до тісного багаторічного плідного тандему. У 1974 р. вперше за участі працівників переяславського історичного музею Г. М. Бузян, В. І. Слюсаря, В. Ф. Воловика, І. І. Нестеренка працювала експедиція керована Т. Г. Мовшею по дослідженню багатошарового поселення у с. Жванець. По завершенню польових робіт один із досліджених об'єктів – рештки гончарної печі – було перевезено до Переяслава-Хмельницького (нині м. Переяслав) і реконструйовано в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (Бузян 2014, Бузян 2015, с.21-22). Згодом реконструйовано ще один об'єкт, розкопаний в урочищі Лиса Гора у 1978 р. – житлово-господарський комплекс із зернотерками, розтиральниками, кам'яними вогнищами (Білоусько, Бузян 2017).

У подальшому науковці заповідника брали участь у всіх експедиціях, очолюваних Тамарою Григорівною. У 1979–1980 рр. дослідниця продовжує роботи на Дністрі: проводить розкопки на поселеннях Велика Слобідка (ур. Хрещате), Ломачинці (ур. Вишнева), та розвідки і обстеження трипільських пам'яток на територіях Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької обл.: Непоротове, Окопи, Дарабани, Бернове, Гаврилівці, Каплівка, Березова, Велике Залісся, Грим'ячка та ін. Частина матеріалів із цих досліджень надійшла до музейного зібрання переяславського заповідника (Білоусько 2012, с. 162-163).

З 1980-их рр. Т. Г. Мовша вивчає поселення-гіганти на Побужжі. У 1981–1982 рр. очолює Доброводський загін Комплексної трипільської експедиції Інституту археології. На поселенні біля с. Доброводи Уманського р-ну Черкаської обл. було здійснено масштабне археолого-магнітне дослідження, на основі якого складено план поселення, визначено площу, яка склала близько 250 га, зафіксовано квартальну забудову поселення та досліджено рештки трьох наземних жител (Бузян 2004, с. 151).

У 1983–1988 рр. Тамара Мовша керує Косенівським загonom Комплексної трипільської експедиції Інституту археології. Поселення трипільської культури біля с. Косенівка Уманського р-ну, Черкаської обл. займало площу близько 120 га. На ньому було досліджено 5 наземних жител, житлова напівземлянка та 3 господарчі ями (Бузян 2004, с. 252).

У 1984 та 1985 рр. Києво-Трипільською експедицією Інституту археології та Київської обласної археологічної експедиції «Зводу», очолюваних Т. Г. Мовшею, було проведено обстеження пам'яток трипільської культури Київського Правобережжя. Метою досліджень були пошук, локалізація, вивчення пам'яток у класичному районі відкриття Трипілля Вікентієм Хвойкою, зокрема з метою наступного складання статей до «Зводу пам'яток історії та культури». У ході досліджень відкрито низку нових пам'яток (Мовша, Корвін-Піотровський, Бузян 2003, с. 300).

Артефакти із досліджень трипільських пам'яток значно поповнили зібрання Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (нині Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»). У зв'язку з чим у двох відданих науці археологів та захоплених справою музейників – Михайла Сікорського та Тамари Мовші – виникла ідея створення нового незвичного музею, присвяченого історії ранньоземлеробських племен (Тетеря, Білоусько 2013). Із 1990 р. Тамара Григорівна почала працювати у заповіднику, а в 1991 р. було створено

новий науково-дослідний відділ – Музей трипільської культури, який і очолила дослідниця. Вона розробила наукове обґрунтування та структуру музею, які спільно із М. І. Сікорським уперше було представлено на Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила в Кам'янці-Подільському в жовтні 1991 р. (Мовша, Сікорський 1991).

Окрім речової та джерелознавчої бази, багато часу та зусиль Т. Г. Мовша присвятила художньому оформленню експозиції музею. На місця розкопок трипільських поселень вона відправила музейного фотографа для фіксування краєвидів. До співпраці було запрошено київських живописців В. Мищенко, О. Карнаухову, В. Босенка, В. Васяновича. Вони виконали портрети визначних дослідників Трипілья та картини-реконструкції господарських занять і побуту трипільців. Тамара Григорівна особисто розробила сюжети та відповідально й прискіпливо консультувала художників (рис. 6). Вона багато листувалася із археологами та колегами з інших музеїв, які надавали їй матеріали своїх досліджень для доповнення експозиції.

За ініціативи М. І. Сікорського та Т. Г. Мовші у 1992 р. було організовано експедицію заповідника на чолі з Г. М. Бузян по дослідженню поселення Коломийщина II (Бузян, Якубенко 2010). Матеріали розкопок поповнили трипільську колекцію знахідок із цього регіону та увійшли до музейного зібрання.

У науковій концепції музею Тамара Григорівна втілила новий підхід у вивченні історичного розуміння ролі давньоземлеробського населення у розвитку різних етнічних груп на території нашої країни в V – першій половині III тис. до н.е. Трипільсько-кукутенські племена представлені як спільнота, що складаються з ряду культур (або етнокультурних груп) близьких за походженням, тісно взаємодіючих між собою, і є феноменами на рівні племінних структур. Кожна з них відображає специфічні особливості розвитку того регіону, який займала, має свої витоки, свої специфічні культурні традиції, час формування та зникнення з історичної арени (Мовша 1989). Культури поділяються на локальні групи й типи пам'яток. Саме такий поділ втілений у структурі музею. Вона складається з десяти розділів та виставки з історії досліджень та наукового доробку видатних дослідників трипільської культури. Окремий розділ присвячено Вікентію Хвойці. Його основу складають унікальні старожитності з розкопок ученого на Київщині – біноклеподібний виріб, антропоморфна покривка та три посудини (рис. 7) (Тетеря, Білоусько 2018; Тетеря, Білоусько 2019). Життєвий та науковий шлях видатного дослідника представлений фотокопіями документів, кресленнями та копіями знахідок з перших досліджень у Києві. Їх було виготовлено на замовлення Тамари Григорівни.

Важливим внеском дослідниці у сучасну науку є опрацювання проблем етнокультурного розвитку різних регіонів поширення трипільських племен, їх взаємозв'язки з сусідніми іноетнічними спільнотами. У десяти розділах експозиції Музею трипільської культури представлені матеріали з пам'яток декількох етнокультурних локальних груп (або культур) трипільсько-кукутенської спільноти розвинутого та пізнього етапів: петренської, чечельницької, томашівської, коломийщинської, лукашівської, косенівської, жванецько-бринзенської, касперівської (Мовша 1989; Мовша 1991; Мовша 1993).

Кожна етнокультурна група представлена в експозиції конкретною пам'яткою і доповнена світлинами розкопок, артефактами, реконструкціями, які репрезентують ремесла та розкривають духовний світ трипільців.

Так, коломийщинська етнокультурна група представлена матеріалами, отриманими в ході розкопок 1992 р. на поселенні Коломийщина II археологічною експедицією переяславського заповідника на Дніпровському Правобережжі Київщини. Різноманітні зразки посуду, антропоморфної пластики та знарядь праці, отримані внаслідок досліджень на пам'ятках поблизу сіл Халеп'я, Верем'я, Жуківці, Трипілья, Щербанівка, Стритівка, Стайки, Юшки, Черняхів, Ржищів, Гребені та ін., демонструються в окремому залі. Поселення Коломийщина I представлено матеріалами, переданими О. О. Якубенко (Національний музей історії України).

Петренська етнокультурна група (названа за поселенням Петрени у Північній Молдові) репрезентована матеріалами цікавої пам'ятки – поселення Велика Слобідка, ур. Хрепцате, яке відноситься до шипинецької локально-хронологічної групи петренського етнокультурного об'єднання (Мовша 1984). Поселення Велика Слобідка, Коновка, Ломачинці, Лоївці, Міцівці, Волошкове представлені оригінальним посудом з використанням у орнаментальних сюжетах так званої “біжучої”, безкінечної, спіралі, в якій зображені традиційні для Трипілья вужі-змії та солярні знаки (рис. 8). Відтворено ряд процесів одного з найпопулярніших домашніх ремесел – обробки шкіри – з широким набором спеціалізованих знарядь: ножів, різців, скребків та лоцил. Розділ доповнений матеріалами із розкопок М. М. Шмаглія (поселення Коновка) та І. С. Винокура (поселення Бернашівка).

На шляху руху землеробських общин з Подністров'я на Південний Буг, у буго-дністровському межиріччі виникла своєрідна етнокультурна група з оригінальними особливостями у формах посуду та орнаментатії, яка отримала назву чечельницької (за поселенням Чечельник на Вінничині). Експоновані матеріали (посуд, пластика, знаряддя праці) походять з пам'яток Чечельник, Черкасів Сад, Великий Жванчик. Вагому допомогу в поповненні та збагаченні експозиції пам'яток цього регіону надали: Л. Ю. Поліщук із Одеського археологічного музею (поселення Черкасів Сад), В. О. Косаківський із Вінниці (поселення Чечельник), В. А. Захар'єв з Хмельницького, який передав частину матеріалів своїх розвідок.

У Буго-Дніпровському регіоні з'являється таке унікальне явище в археології первісності як поселення-гіганти або протоміста, площа яких сягає від 100 до 450 га. Вони представлені переважно пам'ятками томашівської етнокультурної групи (за поселенням Томашівка на Уманщині). Матеріали в експозиції музею походять з декількох відомих поселень – Доброводи, Володимирівка, Сушківка, Юрківка.

Поряд з томашівською групою племен певний час у Побужжі проживало населення культурної групи, яка мала дещо інше коріння. Ця група трипільців отримала назву косенівської (за поселенням Косенівка на Уманщині). Це найбільш багата на різноманітні археологічні артефакти колекція музею, репрезентована різнотиповим посудом та пластикою, серед яких привертають увагу унікальні зразки: біноклеподібний керамічний виріб, зооморфна посудина, зооморфна пластика, посуд з розкішною орнаментатією (рис. 9, 10).

У Подністров'ї на пізньому етапі культури Трипілля-Кукутень існувало могутнє племінне об'єднання – так зв. жванецько-бринзенська етнокультурна група (від видатних пам'яток Жванець на Хмельниччині та Бринзени у Молдові). Косенівська та жванецька групи споріднені між собою й мають спільні витоки (Мовша 1991, с. 12-13). Згадана культурно-хронологічна група репрезентована матеріалами унікального поселення Жванець (ур. Щовб та Лиса гора), отриманих розкопками гончарних печей, жител, майстерень та господарських споруд. У розділі демонструються антропоморфна пластика, знаряддя з каменю та кістки, різноманітний керамічний посуд. Виділяються рідкісна, довершеного виконання кістяна бойова сокира, реалістична антропоморфна скульптура, цікаві зразки відбитків тканин на денцях посудин тощо.

Заклучний етап розвитку культури Трипілля-Кукутень висвітлений матеріалами з пам'яток касперівської культурної групи у Подністров'ї та, частково, на Побужжі, яка змінює пам'ятки жванецького типу. Експонуються матеріали багатошарового поселення Жванець, ур. Лиса гора, серед яких виділяються рідкісні знахідки з розкопок залишків гончарної майстерні.

Окремим розділом виділяються матеріали з досліджень трипільських пам'яток Переяславського Лівобережжя. Представлені пам'ятки Лівобережжя Дніпра відносяться до так зв. лукашівської локально-хронологічної групи (за поселенням Лукаші Баришівського р-ну Київщини). Це одна з найбільших колекцій музею, репрезентована матеріалами з поселень Переяславщини Крутуха-Жолоб, Ялова долина, Циблі-Узвіз, Гребля, Веселе, Козинці-Загай. Особливу увагу привертає унікальна знахідка реалістичної пластики з поселення Крутуха-Жолоб. Це скульптура з мальованим зображенням зачіски, бороди, вусів, амулету на шії, браслету на передпліччі, а на спині – дерева життя.

Перший варіант експозиції був побудований у с. Халеп'я у 1991-1992 рр., яка у 1999 р. була згорнута та перевезена до Переяслава. Оновлена експозиція відкрилася 20 вересня 2003 р. у житловому будинку кінця XIX ст. по вул. Т. Г. Шевченка (рис. 11). Основою її створення стали наукові та музейнознавчі розробки Т. Г. Мовші. Активну участь у побудові експозиції взяли науковці археологічного відділу Г. М. Бузян, Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло, М. В. Роздобудько, О. В. Костюк, В. М. Білоусько. Т. Г. Мовша із М. І. Сікорським корегували роботу молодших колег, вносили зміни та доповнення в експозиційні розділи та оформлення музею.

Одне з центральних місць у експозиції посідає розділ, присвячений Тамарі Григорівні Мовші – автора наукової концепції й тематичного плану музею. Тут представлені її особисті речі, архівні та фотоматеріали. Вони відтворюють життєвий та творчий шлях дослідниці, показують її роль у створенні першого в Україні Музею трипільської культури та висвітлюють її внесок у сучасне трипільознавство.

Сучасні музейники зберігають, цінують та примножують наукову і музейну спадщину, залишену нам такими талановитими, безкорисливими людьми та самовідданими вченими як Тамара Григорівна Мовша.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусько, В. М. 2012. Археологічні матеріали Т. Г. Мовші у збірці НІЕЗ «Переяслав». В: *Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали I обласної наукової конференції*. Трипілля, с. 161-168.
- Білоусько, В. М., Бузян, Г. М. 2017. Пам'ятка трипільської культури Жванець-Щовб: матеріали досліджень 1977-1978 рр. В: Заремба, О. О. та ін (ред.). *Збірник матеріалів «Археологія і Фортифікація України» VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., с. 55-62.
- Бузян, Г. М., Якубенко, О.О. 2003. Пам'яті Тамари Григорівни Мовші. *Археологія*, 4, с. 167-168.
- Бузян, Г.М., Якубенко, О. О. 2005. Тамара Григорівна Мовша. *АНТ. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології*. с. 101-102.
- Бузян, Г. М. 2004. Доброводи. В: Ляшко, С. М. та ін. (ред.) *Енциклопедія трипільської культури*. Т. 2. Київ, с. 151.
- Бузян, Г. М. 2004. Косенівка. В: Ляшко, С. М. та ін. (ред.) *Енциклопедія трипільської культури*. Т. 2. Київ, с. 252.
- Бузян, Г. М. 2014. Співпраця Т. Г. Мовші з Переяславським заповідником. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, с. 238-251.
- Бузян, Г. М. 2015. М. І. Сікорський та етапи становлення археологічного розділу Музею архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, с. 18-44.
- Бузян, Г. М., Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2012. Визначні дослідники трипільської культури. Тамара Григорівна Мовша. *Буклет*. Переяслав-Хмельницький.
- Бузян, Г. М., Якубенко, О. О. 2010. Дослідження трипільського поселення Коломийщина II у 1992 р. В: Конвалюк, Н. В. (ред.). *Матеріали науково-практичної конференції «Науково-просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження»*. Трипілля, с. 17-26.
- Мовша, Т. 1991. Етнокультурні процеси в Середній Наддніпрянщині (IV – перша половина III тис. до н.е.). В: *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»*. Переяслав-Хмельницький, с. 21-25.
- Мовша, Т. 1993. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Т. ССХХV. Львів, с. 24-58.
- Мовша, Т. Г. 1984. Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, 45, с. 10-24.
- Мовша, Т. Г. 1989. Культури трипольско-кукутенской общности. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції*. Київ: Наукова думка, с. 146-147.
- Мовша, Т. Г. 1990. Жванецька культура Трипільсько-Кукутенської спільності. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези доповідей VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, с. 12-13.
- Мовша, Т. Г., Сікорський, М.І. 1991. Музей трипільської культури в с. Халеп'є. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези доповідей і повідомлень. V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»*. Київ-Кам'янець-Подільський, с. 510-512.
- Мовша, Т., Корвін-Піотровський, О., Бузян, Г. 2003. Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки). В: Черняков, І. та ін. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-річчю відкриття трипільської культури*. Київ: «Просвіта», с. 299-306.
- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2013. Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури. *Краєзнавство*, 4, с. 123-128.
- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2017. Музей трипільської культури: історія створення та сьогодення. *Нарис*. Київ.
- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2018. *Археологія в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»: біобібліографічний покажчик*. Переяслав-Хмельницький.

- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2018. Роль Т. Г. Мовші у створенні першого в Україні Музею трипільської культури. *Сіверщина в історії України*, 11, Глухів-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, с. 399-404.
- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2018. Сакральні вироби трипільської культури: нові надходження до зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, с. 68-73.
- Тетеря, Д. А., Білоусько, В. М. 2019. Три посудини із розкопок Вікентія Хвойки в експозиції Музею трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, с. 120-127.
- Якубенко, О., Радієвська, Т. 2014. Тамара Григорівна Мовша і Національний музей історії України. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, с. 285-299.

Bilousko Valentyna,

Junior Researcher of the Research Department of Archeology
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»

Buzian Halyna,

Senior Researcher of the Research Department of Archeology
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»

TAMARA MOVSHA – THE CREATOR OF THE MUSEUM OF TRYPILLIA CULTURE IN PEREYASLAV

The article publishes the main information on the history of the creation of the museum of Trypillia culture as part of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav». The role of Tamara Movsha in the construction of the exposition of the culture of early farmers is highlighted.

Keywords: Tamara Movsha, archaeological research, museum exposition, Trypillia culture.

Рис. 2. Студентські роки

Рис. 3. Кам'янець-Подільський. 1948 р.

Рис. 4. Учасники археологічної експедиції. Флорешти. 1958 р.

Рис. 5. Т. Г. Мовша та Б. О. Тимощук на розкопах гончарної печі. Жванець. 1973 р.

*Рис. 6. Картина «Гончарне виробництво».
Худ. О. Карнаухова*

*Рис. 7. Антропоморфна покришка
та грушовидна посудина.
Розкопки В. Хвойки*

*Рис. 8. Грушовидна посудина.
Велика Слобідка*

*Рис. 9.
Біноклеподібний
виріб. Косенівка*

*Рис. 10. Глеки
з поселення Косенівка
в експозиції музею*

Рис. 11. Експозиція музею трипільської культури у Переяславі

Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДОСЛІДЖЕННЯ ТАМАРИ МОВШІ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

Ключові слова: Мовша, археологія, розкопки, Трипільська культура, Цвіклівці, Жванець, Велика Слобідка.

У статті висвітлюються короткі відомості з життя та діяльності Т. Г. Мовші, основна увага присвячена історії археологічних досліджень трипільських поселень Тамарою Мовшею в Кам'янець-Подільському районі біля с. Цвіклівці, Жванець, Велика Слобідка. Стаття буде корисна дослідникам, краєзнавцям, вчителям історії, студентам, екскурсоводам.

20 квітня 2022 року виповнилося 100 років від дня народження Тамари Григорівни Мовші (1922–2003), археологині, музейниці, дослідниці трипільської культури. Життєвий та творчий шлях Тамари Григорівни описувало чимало дослідників, серед них її колеги, друзі, які були особисто знайомі з археологинею (Баженов 1993; Тетеря, Білоусько 2013; Білоусько 2014; Бузян, Якубенко 2003, 2004, 2005; Радієвська, Якубенко 2017).

Тамара Григорівна Мовша народилася 1922 р. у м. Любеч Чернігівської області. У 1925 р. її родина переїхала до Києва. Після закінчення 18 київської середньої школи у 1939 р. вступила на історичний факультет Київського Державного університету, в якому навчалась до 1941 р. Залишилася на окупованій території через хворобу матері. В липні 1942 р. змушена піти на чорну роботу в І затон, на Трухановому острові, де і працювала до 1943 р. Після звільнення Києва поновила навчання в університеті, який закінчила у 1945 р. (Радієвська, Якубенко 2017, с. 59).

В 1945 р. археологиня була прийнята на посаду наукового співробітника до Київського державного історичного музею (нині Національний музей історії України), в 1952–1977 рр. очолювала відділ докласового (первісного) суспільства. Впорядковувала археологічні фонди, опрацювала матеріали колекцій з розкопок В. В. Хвойки, М. Ф. Біляшівського, М. Я. Рудинського, С. С. Гамченка, В. П. Петрова, С. С. Магури, В. Є. Козловської, П. П. Курінного, М. О. Макаренка, займалася експозиційною роботою (Офіційний сайт ІА НАНУ 2022). В 1952 р. Т. Г. Мовша стала завідувачем відділу «Первісне суспільство» і обіймала цю посаду до переведення в серпні 1977 р. до Інституту археології АН УРСР (Радієвська, Якубенко 2017). В 1975 р. захистила кандидатську дисертацію «Антропоморфна пластика Трипілья (реалістичний стиль)» (Бузян, Якубенко 2004, с. 338–339).

Від 1977 р. працювала в Інституті археології, була співробітником відділу первісної археології. У 1989 р. вийшла на пенсію. До кінця життя (04.03.2003) завідувала музеєм трипільської культури в Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику, в створенні якого взяла активну участь. Лауреат премії імені Вікентія Хвойки (1993) (Офіційний сайт ІА НАНУ 2022).

Шлях Тамари Мовші як археологині-дослідниці Трипілья розпочався ще в студентські роки з тісної співпраці з Т. С. Пасек. В історіографії археологічних досліджень Трипільської культури Т. Мовша вважається ученицею Т. С. Пасек. Саме під керівництвом Т. С. Пасек Тамара Григорівна розпочала польові дослідження в 1946 р. в Трипільській (Дністровській) експедиції на поселенні Володимирівка. За період своєї діяльності Т. Г. Мовша провела археологічні експедиції на багатьох трипільських поселеннях на Середньому Дністрі, Південному Бугу і в Молдавії. Керувала Пізньотрипільською експедицією в Хмельницькій обл. (в селах Цвіклівці, Жванець у 1960–1978), Трипільським загonom Середньодністровської експедиції (с. Велика Слобідка), Доброводським та Косанівськими загонами Трипільської експедиції (с. Доброводи 1981–1982, с. Косанівка 1983–1985, 1987–1989) й ін. (Мезенцева 1997, с. 47).

Починаючи з 1960-х років дослідниця починає цікавитися пам'ятками Подністров'я. Зокрема, під її керівництвом дослідження проводились на території таких населених пунктів Середнього Подністров'я: сс. Велика Слобідка, Ломачинці, Лоївці, Міцівці, Коновка, Жванець-Щовб та Лиса Гора, Бакота, Грим'ячка, Непоротове, Великий Жванчик, Мала Кужелівка, Лука Врублівецька, Цвіклівці (Тетеря, Білоусько 2013, с.124).

В Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області Т. Г. Мовша проводила дослідження на трипільських поселеннях біля с. Цвіклівці, Жванець, Велика Слобідка. На висвітленні історії цих археологічних досліджень зупинимось детальніше у нашій публікації.

Розкопки трипільського поселення біля с. Цвіклівці

У 1960 р. під керівництвом Т. Мовші проводилися археологічні дослідження пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці, урочище Грядя. Під час досліджень було відкрито людське поховання з трупоспаленням. Перепалені людські кістки розташовувались в культовій ямі під заваленим склепінням глинобитної печі. Поряд були виявлені кістки тварин, фрагменти глиняного посуду та інші вироби з глини. Т. Мовша відносила поховання з Цвікловець до жертвних, пов'язаних з культом домашнього вогнища. За її висновками, відкриття цього поховання дало змогу прослідкувати проникнення зі сходу в культ пізньотрипільських племен Західного Поділля обряду трупоспалення, який тут проявлявся у більш складних формах, ніж на Середньому Дніпрі (Мовша 1964б, с. 213-222).

Того ж 1960 р. в с. Цвіклівцях дослідниця обстежувала місцезнаходження скарбу прикрас з пізньотрипільського поселення. Унікальний скарб в глиняній посудині було виявлено навесні 1959 р. місцевими жителями у кар'єрі при добуванні каменю. Експедицією під керівництвом Т. Мовші було встановлено, що скарб був закопаний на пізньотрипільському поселенні та датується етапом С II. Це один з найбільш багатих скарбів трипільської культури (всього 822 вироби), до складу якого входили два мідних пластинчастих браслети, мідні, кістяні, вапнякові буси та пронизки, що складали набори намист (Мовша 1965в, с.161-171).

У 1961 р. Т. Мовшею було продовжено розкопки пізньотрипільського поселення в Кам'янець-Подільському районі с. Цвіклівці ур. Грядя. При розкопках напівземлянки №2 було виявлено більше 60 дрібних кремнієвих свердл. Це дало підстави дослідниці вважати, що виявлений об'єкт – житло майстра, котрий займався свердлінням дрібних виробів з кістки, м'яких порід каменю та дерева. Ці знахідки дозволили припустити, що в трипільському суспільстві був розподіл праці та простежується виокремлення ремесла з домашнього виробництва. Керамічний комплекс з напівземлянки №2 мав яскраво виражені риси найбільш пізніх пам'ятників північної периферії трипільської культури, що дало змогу дослідниці відносити його до окремого локального варіанту. Т. Мовша на основі виявленого посуду та інших керамічних матеріалів на пізньотрипільському поселенні с. Цвіклівці знайшла аналоги серед пізньотрипільської кераміки племен степового півдня, що дозволило зробити висновок про їх тісні контакти та етнічні зв'язки (Мовша 1970б, с. 129-141).

За період 1960-61 рр. експедицією під керівництвом Т. Г. Мовші було розкопано 2 напівземлянки та 8 ям. Напівземлянку №2 археологиня атрибутувала, як кремнеобробну майстерню. Результати археологічних досліджень трипільського поселення в с. Цвіклівці в 1960-61 були оприлюднені Т. Г. Мовшею в ряді публікацій (1963, 1964а, 1964б, 1965в, 1970б, 1971г). Куляста амфора з антропоморфними ручками та частина скарбу мідних прикрас з с. Цвіклівці зберігається в колекції Національного музею історії України (Рис. 1), а інша частина скарбу експонується в «Музеї старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Рис.2).

Розкопки трипільського поселення біля с. Жванець

На краю с. Жванець, в захищеній високим берегом місцевості на останці плато Щовб, який омивається водами р. Кармелітки та Жванчика при їх впаданні в р. Дністер розташовується пізньотрипільське поселення. Найвища та вузька північна сторона останцю з'єднується з великим плато Лиса Гора. Біля підніжжя плато Лиса Гора і Щовб розташовувались численні кам'яні кар'єри, котрі десятиліттями потроху знищували трипільське поселення.

Трипільське поселення в с. Жванець було відкрито в 1959 р. місцевими школярами та обстежено експедицією під керівництвом Т. Мовші у 1961 р. Трипільські житла, що розташовувались вздовж вертикальних крутих схилів (особливо північно-східного) останцю, через обвал ґрунту опинились біля його підніжжя утворивши два зсуви культурного шару. В урочищі Щовб був закладений розкоп 1. По обидва боки розкопу в обривах останцю на глибині 0,2-1,1 м від денної поверхні в темно-коричневому та світло-коричневому суглинку та місцями і в сланцевій глині простежувались виходи культурного шару. При зачистці обривів було виявлено та досліджено два горизонти жител з кам'яною підлогою та вогнищами – обриси двох наземних споруд та двох напівземлянок частково зруйнованих кар'єрами. Житло №1 мало підлогу вимощену зі сланцю в 1-3 ряди, в житлі №2 теж були сліди кам'яної підлоги (Мовша 1970в, с. 85). В житлі №2 виявлено крем'яні знаряддя,

кулястої форми відбійник, вкладиш серпа, з фрагменти ножеподібних пластин, мотики з рогу оленя, столовий і кухонний посуд, глиняне грузило та ін. (Мовша 1970в, с. 85-87).

Використання каменю вапняку в будівництві трипільських жителів вирізняє поселення в с. Жванець з поміж інших. Т. Мовша називає лише декілька поселень, де також використовували камінь як допоміжний матеріал для настилення порогів, спорудження вогнищ та окремих ділянок підлоги: Сабатинівка II, Ленківці, Стіна, Кукутені (Мовша 1970в, с. 92).

В 1962 р. на невеликій ділянці, що збереглась від руйнування, експедицією Державного історичного музею УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші були розкопані напівземлянка та наземне житло, яке перекривало її. Підлога, фундаменти стін, вогнища в них були складені з місцевого каменю-вапняку. Дослідниця за керамічним комплексом виокремила жванецьку групу трипільських пам'яток. Жванець, в культурно-хронологічному відношенні дослідниця розташувала між Кошилівцями-Обоз та Вихватинцями. Співставивши матеріали зі Жванця з комплексами знахідок з Середнього Дністра Т. Мовша встановила наступну хронологічну шкалу: Крутобородинці II, Жванець, Вихватинці, Гусятин I - Цвіклівці (Мовша 1968, с.95-97). Через вищезазначене та наявність унікальних сюжетів на розписному посуді – зображення людей, птахів, небесних світил, розкопки Т. Мовшею поселення біля с. Жванець були поновлені в 1967 р. До складу археологічної експедиції Державного історичного музею Української РСР у 1967-68 роках входили студенти та учні Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського (нині КПНУ імені Івана Огієнка) та середньої Жванецької школи (Мовша 1970а, с. 103).

В 1967 р. археологічні дослідження проводились на ділянці Лиса Гора. Під час археологічних досліджень на західному схилі плато Лиса Гора були виявлені дві гончарні печі, третя піч була сильно порушувана та розташовувалась в північно-західній стороні. Розкопані гончарні горни були однотипними, знаходились на глибині 0,5–0,7 м від денної поверхні. За конструкцією це двоярусні горни з нижньою камерою для розпалювання вогню та верхньою камерою для випалу гончарного посуду. Нижній ярус відділявся від верхнього горизонтальною плитчастою перегородкою з продухами. Виявлена кераміка в горнах дозволила дослідниці датувати горни часом перехідним від етапу VI до VII. Такі двоярусні гончарні печі з прямим вогнищем були вперше відкриті на пам'ятках трипільської культури на території сучасної України. Аналогами Т. Мовша називала два горна з трипільського поселення Валя-Пулудуй в Румунії (Мовша 1968, с. 95-97; 1970а, с. 104-105).

Під час археологічних досліджень у 1968 р. у розрізі західного схилу голови останця Щовб було виявлено кам'яну кладку, яку археологи розглядали як «своєрідне укріплення поверхні біля рову» (Мовша 1972в, с. 83).

В 1969 р. Подільська археологічна експедиція Державного історичного музею УРСР продовжила дослідження трипільського поселення біля с. Жванець. Роботи були зосереджені на чотирьох ділянках – в підвищеній частині голови останця та на Лисій Горі (поблизу останця, на західному схилі в районі раніше відкритих гончарних печей та на схід від них). На першій ділянці археологами було відкрито укріплення – вал складної конструкції та рів, які були споруджені для захисту останця з півночі, де відкрита місцевість. Інші сторони останця захищали стрімкі схили, річки. Т. Мовша припускала, що на валу могла бути дерев'яна дозорна башта. На Лисій горі археологами також було виявлено нашарування Раннього залізного віку VIII–VI ст. до н. е. (Мовша 1972в, с. 83-85).

Того ж 1969 р. було закладено ще два розкопи та чотири траншеї – три паралельні (розміром 2х20м та 2х40 м), котрі перерізали значну частину південної околиці гори з заходу на схід та четверта (розміром 2х40 м), котра пройшла з півночі на південь. На глибині другого штика в траншеях археологи відкрили більше десяти напівземлянок та ям пізньотрипільського часу. У північно-східній частині ділянки археологами було виявлено залишки наземного житла раннього етапу трипільської культури з керамікою сіро-чорного кольору заглибленим спіральним заштрихованим орнаментом. Під час розкопів також було виявлено залишки напівземлянки періоду Раннього залізного віку VIII–VII ст. до н. е. Було досліджено лише два трипільські житла, а інші перекриті до наступного польового сезону. Внаслідок масштабних археологічних досліджень у 1969 р. Лиса Гора в с. Жванець була внесена до переліку багатошарових пам'яток Трипільської культури (Мовша 1972в, с. 84-85).

В 1973 році продовжувались археологічні дослідження в урочищі Щовб. З найбільш високої сторони, що з'єднує урочище Щовб з плато Лиса Гора, городище обнесено валом та ровом, пізніше перебудованими, а в нижній частині схилу ескарпованими. Були проведені контрольні розкопки валу та рову на східній стороні городища. Під високим раніше виявленим валом, простежувалися більш давніші трипільські оборонні споруди: вал (висота біля 1 м), контрвал (висота 0,8 та довжина близько 4 м) та рів. Вал та контрвал були насипані при спорудженні рову. Дослідниця припускала,

що вершина валу з фронтальної сторони могла бути укріплена двома рядами частоколу. За знахідками керамічного матеріалу датується цей вал початком етапу VІ.

Пізніше в тому ж місці були споруджені новий вал (висота 3,2 м.) та рів (глибина біля 3 м), що повністю перекривали давніші вал та рів. В деяких місцях траплялися суттєві прошарки попелу. Фронтальна сторона валу та верхня частина рову була детально облицьована сланцевими плитами. Останній вал та рів попередньо датувалися археологами останнім етапом трипільської культури. (Мовша 1974, с. 310–311).

У 1974 р. в експедиції Т. Г. Мовші брали участь Г. М. Бузян, В. І. Слюсар, В. Ф. Воловик, І. І. Нестеренко. Один із об'єктів знайдених на поселенні Жванець – рештки гончарної печі – було перевезено до м. Переяслава-Хмельницького і встановлено в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Тут також було зроблено реконструкцію трипільської площадки, за матеріалами розкопок одного із жител (Тетеря, Білоусько 2013, с. 123).

В 1976 р. Трипільський загін Дністровської комплексної експедиції періоду Раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР проводив роботи в зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС, в основному на території Хмельницької області. В Жванці дослідження проводились в урочищі Щовб на підтоплюваній частині. Вище ескарпу трипільської культури, відкритого у 1973 р. були виявлені залишки трипільської площадки з погано збереженим інвентарем. Площадка розташовувалась в західній частині останця над р. Жванчик. На пониженій ділянці південніше ескарпу відкриті господарські та культові ями з слідами вогнища на дні, заповнені золою та вуглинками. В ямах знайдені вироби з рогу, кераміка а також пряслице з піктограмою, що дозволяють датувати їх тим же періодом, що і житла розкопані на вершині останця – перехідною фазою від етапу VІ до етапу VІІ. Окрім трипільських нашарувань в урочищі Щовб були виявлені: землянка передскіфського періоду (IX – VIII ст. до н. е.), що розташовувалась в центрі останця поруйнувавши ескарп трипільського часу. Землянка, в свою чергу перекривалась давньоруським могильником XII-XIII ст. Відкрито 26 безінвентарних поховань за виключенням двох, де знайдені бронзове кільце та кістяна застібка. Археологами було окреслено приблизні межі давньоруського могильника (Мовша, Крушельницькая, Бузян 1977, с. 341). Того ж року в с. Жванці під час розвідкових робіт на давньоруському городищі в урочищі Загора окрім кераміки був знайдений бронзовий браслет (Мовша, Крушельницькая, Бузян 1977, с. 341).

В 1976 році на перехіді останця Щовб, безпосередньо на стику з плато Лиса Гора – вздовж західної обривистої сторони над р. Жванчик перерізаний та частково розкопаний ще один рів трипільської культури, що відгороджував поселення зі сторони Лисої гори. В урочищі Лиса Гора відкрита в траншеї 5 пізньотрипільська напівземлянка, а на західному схилі трипільська гончарна піч (Мовша, Крушельницькая, Бузян 1977, с.341).

В 1978 р. біля стрімкого західного схилу високого плато досліджено залишки прямокутної наземної споруди (розміром 4,0х2,4 м). По кутах і посередині її поздовжніх стін простежувались рештки стовпової конструкції, до яких входив камінь – місцевий сланець, що складає материк в урочищі Щовб та Лиса Гора. Всередині будівлі відкрита робоча глиняна площадка округлої форми з кількома горизонтально покладеними шматками сланцю, що підстиляли плитчасту підмазку. Поряд знаходились купа черепашок, плоский камінь та крем'яний відбійник для їх роздріблення. Перед робочим місцем в заглибині лежали два глиняні шаблони для формування нижніх частин посудин. Ці знахідки дозволили археологам інтерпретувати споруду, як майстерню (Бузян 1990, с. 11)

У 1979 р. було продовжено розкопки пізньотрипільського поселення на ділянці зниженої частини останця Щовб. У розкопі IV вздовж східної сторони останця виявлено рештки кам'яної споруди (Мовша, 1980б, с. 307).

Під час багаторічних археологічних розкопок в с. Жванець на поселенні трипільської культури експедиція під керівництвом Т. Мовші досліджувала різночасові поселення в урочищах Щовб та Лиса Гора. Під час масштабних досліджень було виявлено різночасові оборонні вали та рови, гончарний центр з виробничим комплексом з семи двоярусних печей для випалу глиняного посуду, різночасові житлові споруди, що дозволило внести поселення до переліку багатопарових трипільських пам'яток відкривши цим один з перших виробничих гончарних центрів енеоліту (Мовша 1971а, с. 233-234). Ці відкриття стали справжніми науковими сенсаціями (Тетеря, Білоусько 2013, с. 123).

Відкриття гончарного комплексу у с. Жванець та житла пізньотрипільського майстра з Цвікловець вказують на існування чіткого розподілу праці в трипільському суспільстві, спеціалізацію виробництва, виділення ремесла (Мовша 1971а, с. 233). Т. Мовшею за переліком типологічних

ознак було виокремлено окрему Жванецьку локальну групу. В Національному музеї історії України (НМІУ) зберігається понад 8000 експонатів з різночасових жванецьких пам'яток, що увійшли до археологічної збірки музею (Радієвська, Якубенко 2017).

С. Велика Слобідка

У 1976 р. в с. Велика Слобідка, урочище Хрещате проводились розвідкові роботи на раніше виявленому трипільському поселенні. Поселення розташоване на мисовидному виступі лівої притоки Середнього Дністра – р. Мукші. Займає високу рівну вершину та західний, хрестовидної форми схил. Під час розвідки визначені розміри поселення, збереженість культурного шару в підтоплюваній частині мису і вище нього. В траншеї розчищено дві площадки з добре збереженим інвентарем, особливо керамічним. Поселення відноситься до початку етапу уІ (Мовша, Крушельницькая, Бузян 1977, с. 341).

У 1979 р. продовжено розкопки поселення в урочищі Хрещате. Досліджено глиняне житло (близько 50 кв. м) кінця середнього етапу трипільської культури. Глинобитна основа складалася з двох шарів обмазки. На ній, ймовірно, ліворуч від входу, знаходився розвал великої глинобитної печі з купольним склепінням, збудованим на дерев'яному каркасі. До неї примикав округлої форми жертovníк.

Частину житла було перекрито вальковою обмазкою з відбитками колотих плах із нижньої сторони. Уздовж торцевої стіни відбитки плах спрямовані впоперек житла, вздовж поздовжньої – паралельно, що дозволило побачити в обмазуванні залишки стін, споруджених на дерев'яній основі. Кераміка розташовувалась переважно на підлозі житла. Виявлені будівельні залишки були сильно обпечені, що свідчить про знищення будівлі під час пожежі (Мовша 1980б, с. 307).

За західним краєм житла, знаходилася господарська яма, перекрита великою зернотеркою, де знайдено кераміку, знаряддя з кременю, жіночу фігурку та фігурку бика, кістки тварин. Уздовж східного краю будинку виявлено кілька великих каменів та скупчення стулок раковин і ін. Розписна кераміка дозволила археологам датувати житло кінцем середнього Трипілья (Мовша 1980б, с. 307).

У 1980 р. продовжилися археологічні розкопки на пізньотрипільському поселенні в с. Велика Слобідка, урочище Хрещате. Археологи на глибині 0,25-0,3 м. виявили та обстежили частину наземного житла без глинобитної підлоги. За цілим набором типологічних ознак дослідники віднесли це поселення до пам'яток касперівської локальної групи. Поселення одношарове, етап СІІ. На цьому ж поселенні було виявлено два суцільних глиняних колеса, що дало додаткові свідчення про розвиток колісного транспорту у населення Трипільської культури (Корвін-Піотровський, Мовша 1999, с. 70-72).

Відкриття зроблені Т. Мовшею на Кам'янецьчині дозволили доповнити загальну картину культурного різноманіття доби Трипілья в регіоні Середнього Подністров'я. Т. Мовша виділила декілька етнокультурних та локальних груп (Мовша 1990б; 1991) трипільсько-кукутенської спільності: петренську (Мовша 1984), шипенецьку, чечельницьку, томашівську (Мовша 1988, 2002), коломийщинську, лукашівську, косенівську (Мовша 1990а), жванецько-бринзенську (Мовша 1990, 1998), городсько-касперівську (Мовша 1989; 1991; 1993; 1998).

Археологічні дослідження Тамари Мовші на Кам'янецьчині проводились впродовж 1960-1980-х років. Зокрема біля с. Цвіклівці в урочищі Грядя проводились впродовж 1960-61 рр. В результаті археологічних досліджень в Цвіклівцях було обстежено пізньотрипільське поселення, досліджено жертвоне поховання з трупоспаленням, обстежено місцезнаходження скарбу прикрас Трипільської культури та відкрито житло-напівземлянку майстра, що займався свердлінням. Впродовж 1962-80 років Т. Мовша досліджувала поселення Трипільської культури біля с. Жванець в урочищі Щовб та на плато Лиса Гора. Завдяки цим дослідженням на плато Лиса Гора було відкрито ряд гончарних горнів, що свідчить про виокремлення ремесла з домашнього господарства. Та чимало жител різних етапів Трипілья, що дозволило заявити, про багатшаровість цього поселення. Дослідження оборонних валів та ровів дало уявлення про рівень розвитку фортифікаційних споруд в мешканців поселення. За великим переліком ознак Т. Мовшею було виокремлено жванецьку локальну групу. На трипільському поселенні в урочищі Хрещате с. Велика Слобідка дослідження під керівництвом Т. Мовші проводились з перервами протягом 1976-80 років. Було досліджено декілька глинобитних жител, археологи відносять це одношарове поселення до етапу СІІ та пам'яток касперівської локальної групи. Науковий доробок Т. Мовші до сьогодні залишається актуальним і відображається у наукових працях сучасних дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

- Баженов Л. В. 1993. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: *Історіографія. Біобібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський, с.290–291.
- Білоусько В. 2014. Археолог та музеєзнавець Т. Г. Мовша (до 90-річчя від дня народження). *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*. Випуск 7(9), с. 230–237.
- Бузян Г. М. 1990. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен (За матеріалами розкопок в с. Жванець) VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. *Тези доповідей. Секція археології*. Кам'янець-Подільський. с.10–12
- Бузян Г. М., Якубенко О. О. 2003. Пам'яті Тамари Григорівни Мовши. *Археологія*. №4.
- Бузян Г. М., Якубенко О. О. 2004. Мовша Тамара Григорівна. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т.2. с. 338–339.
- Бузян Г., Якубенко О., 2005. Тамара Григорівна Мовша. *Вісник археології, мистецтва, культурної антропології*. Випуск 13–15. с.101–102.
- Корвін-Піотровський, О. Г., Мовша Т. Г. 1999. Колісний транспорт трипільсько-кукутенської спільності. *Культурологічні студії: зб. наук. пр.* / відп. ред. О. І. Погорілий ; Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія», каф. культурології та археології. Київ : Видав. дім «KM Academia», Вип. 2. с. 70–78.
- Мезенцева Г. Г. 1997. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник довідник*. ІА НАНУ, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: В. П. Коваленко (відп. редактор) та ін. Чернігів: Сіверянська думка, 205 с.
- Мовша Т. Г. 1963. З розкопок на Кам'янець-Подільщині. *Нове в музеях України*. Вип.1. с. 37 - 39.
- Мовша Т. Г. 1964а. Новое позднетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье. *Советская Археология*, № 1. с. 131–145.
- Мовша Т. Г. 1964б. Трипільське поховання в с. Цвіклівці. *Археологія*. Т. 16. Київ, с. 213–222.
- Мовша Т. Г. 1965а. Зображення птахів на розписному посуді трипільської культури. *Археологія*. 1965 Вип. 19. с.100–105.
- Мовша Т. Г. 1965б. Нові археологічні пам'ятки. Нове трипільське поселення біля Дністра. *Нове в музеях України*. Вип. 2. с. 35–41. [Вінницька і Хмельницька області].
- Мовша Т. Г. 1965в. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. *Археологія*. Вип.18. с. 161–170.
- Мовша Т. Г. 1968. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец. *Археологические исследования в Украине 1967 г.* Вып. 2. Киев, с.95–97.
- Мовша Т. Г. 1970а. Нове в дослідженні Трипілья Середнього Дністра [Хмельниц. обл.]. *Матеріали 3-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції* [Кам'янець-Подільський, трав. 1969 р.] / Кам'янець-Поділ. пед. ін-т. - Л.: Каменяр, с. 103–105.
- Мовша Т. Г. 1970б. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці. *Археологія*. Т. 23. Київ, с. 129–141.
- Мовша Т. Г. 1970в. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.). *Краткие сообщения Института Археологии АН СССР*. Вып. 123. Москва, 1970. с. 84–93.
- Мовша Т. Г. 1970г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец. *Археологические открытия 1969 г.* с. 226–227.
- Мовша Т. Г. 1971а. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. *Советская Археология*. № 3. с. 228–234
- Мовша Т. Г. 1971б. Памятники выхватинского типа [в Среднем Поднестровье]. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Одесса. Вып. 7. с. 21–32.
- Мовша Т. Г. 1971в. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец. *Археологические исследования в Украине 1968 г.* Вып. 3. Киев, с. 124–127.
- Мовша Т. Г. 1971г. Святилища трипольской культуры. *Советская археология*. № 1. с. 201–205. [Киевская, Кировоградская и Хмельницкая области].
- Мовша Т. Г. 1972а. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья. *Археологія*, № 5. с. 3–24.

- Мовша Т. Г. 1972б. Результати вивчення розвинутого та пізнього трипілья басейну Середнього Дністра [Хмельниц. обл.]. *Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968 р.)*. К. : Наук. думка. с. 111-113.
- Мовша Т. Г. 1972в. Розкопки багатопарового поселення в с. Жванець *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Вип. IV. с. 83-85
- Мовша Т. Г. 1974. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб [Хмельниц. обл.]. *Археологические открытия 1973 г.* с.310-311.
- Мовша Т. Г. 1975. Работа в Среднем Поднестровье [Хмельниц. и Черновиц. обл.]. *Археологические открытия 1974 г.* с. 326-327.
- Мовша Т. Г. 1978. К проблеме специализированных производственных комплексов в трипольской культуре. *Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР, Ужгород. Апрель 1978.* с. 38-39.
- Мовша Т. Г. 1980а. Пам'ятки середнього і пізнього Трипілья в Подністров'ї [Хмельниц., Чернівець, та Вінниц. обл.]. *Тез. доп. V Подільської історико-краєзнавчої конф. [Кам'янець-Подільський, 1980 р.] / Кам'янець-Поділ. пед. ін-т. Кам'янець-Подільський*, с. 113-114.
- Мовша Т. Г. 1980б. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС [Хмельниц. и Черновиц. обл.]. *Археологические открытия 1979 г.* с. 307.
- Мовша Т. Г. 1982. К вопросу о колесном транспорте в трипольской культуре. *Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа (20-24 окт. 1982 г.): Тез. докл. Всесоюз. симпоз., посвящ. 60 летию образования СССР.* Ереван, с. 104 - 106.
- Мовша Т. Г. 1984. Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, № 45. с. 10-23.
- Мовша Т. Г. 1985. Взаємовідносини Трипілья-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи. *Археологія*. Вип. 51 с. 22-31.
- Мовша Т. Г. 1985а. Поздний этап трипольской культуры. *Археология Украинской ССР.* с. 223-262.
- Мовша Т. Г. 1987. Жванецька лінія розвитку Трипілья Кукутені в Південному Побужжі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція: (Секція археології): Тез. доп. Кам'янець-Подільський*, с. 9 - 10.
- Мовша Т. Г. 1988. Томашевская локальная группа Три-польско-кукутенской общности. *Studia Praehistorica.* Sofia, № 9. с. 84-110.
- Мовша Т. Г. 1989. Культуры трипольско-кукутенской общности. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції.* Одеса, жовтень 1989. К.: Наукова думка. с. 146-147.
- Мовша Т. Г. 1990а. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології.* Кам'янець-Подільський, с. 12-13.
- Мовша Т. Г. 1990б. Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности. *Проблемы истории и археологии Нижнего Подулья. Ч. II.* Археология. Білгород-Дністровський, с. 57-58.
- Мовша Т. Г. 1990в. Трипільсько-кукутенська спільність та взаємовідносини її культур. *Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обл. наук. історико-краєзнавчої конф. Тернопіль, Ч. 1.* с. 38-40.
- Мовша Т. Г. 1991. Етнокультурні процеси в Середній Наддніпрянщині (IV – перша половина III тис. до н.е.). *Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури».* Переяслав-Хмельницький, с. 21-25.
- Мовша Т. Г. 1993. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи / до проблеми виділення культур. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. CCXXV. Праці Історично-філософської секції.* Львів, 1993. с. 24-58.
- Мовша Т. Г. 1998. Взаємовідносини між населенням Кошиловецької та Жванецької культур в трипільсько-кукутенській спільності. *Міжнародна Археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз»(до 120-річчя відкриття).* Наукові матеріали.–Заліщики, с. 18-20.
- Мовша Т. Г. 2002. Система основных признаков томашевской культуры Трипольско-Кукутенской общности. *Сучасні проблеми археології.* Київ. с. 151-153.
- Мовша Т. Г., Бузян Г. Н. 1979. Работа Позднетрипольского отряда [Хмельниц. и Черновиц. обл.]. *Археологические открытия 1978 г.* с. 372-373.

- Мовша Т. Г., Крушельницька Л. И., Бузян Г. И. 1977. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра. *Археологические открытия 1976 года*. М.: Наука, с. 340-341.
- Офіційний сайт ІА НАНУ. 95-річчя від дня народження Тамари Григорівни Мовши. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/news2/337-95-richchya-vid-dnya-narodzhennya-tamari-grigorivni-movshi> (Дата відвідин: 12.10.2022).
- Радієвська Т., Якубенко О. 2017. Музейний відлік життя Тамари Григорівни Мовши. *Науковий вісник Національного музею історії України*, Т.2, № 1. с. 59-73. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/75>
- Тетеря Д., Білоусько В. 2013. Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури. *Краєзнавство*. № 4. с. 123-128.

Svitlana Smirnova,
Junior Researcher,
Kamianets-Podilskyi State
Historical Museum-Reserve

RESEARCH BY TAMARA MOVSHA IN THE KAMIANETS-PODILSKYI DISTRICT

Keywords: *Movsha, archeology, excavations, Trypil culture, Tsviklivtsi, Zhvanets, Velyka Slobidka.*

The article highlights brief information about the life and activities of T. G. Movsha, the main attention is devoted to the archaeological research of Trypil settlements by Tamara Movsha in the Kamianets-Podilsky district near the village of Tsviklivtsi, Zhvanets, Velyka Slobidka.

Archaeological research near the village. Tsviklivtsi in the Hryada tract were conducted during 1960-61, as a result of which the Late Trypil settlement was investigated. A sacrificial burial with cremation was investigated by T. Movsha, the location of a treasure of jewelry of the Trypil culture was examined, and the semi-earthen dwelling of a craftsman who drilled small products from wood, bone, and soft stone was discovered.

During the years 1962–80, T. Movsha investigated settlements of the Trypil culture near the village. Zhvanets in the Shchoub tract and on the Lysa Gora plateau. Thanks to her research, a number of pottery kilns were discovered on the Lysa Gora plateau, which indicates the separation of the craft from the household. But there are many inhabitants of different stages of Trypilly, which made it possible to state that the settlement of Trypilly culture near the village of Zhvanets is a multi-layered settlement. The study of defensive ramparts and ditches made it possible to draw conclusions about the level of development of fortification structures among the inhabitants of the settlement.

In the Trypil settlement in the tract of Khreschate village. Velyka Slobidka research was carried out intermittently during 1976-80. Several adobe dwellings were investigated, archaeologists attribute this single-layer settlement, stage III, to the monuments of the Kasperiv local group. The article will be useful to researchers, local historians, history teachers, students, and tour guides.

Таблиця періодизації Трипільської культури

ЕТАП	РОКИ
Трипілля А	4850/4750 - 4350
Трипілля ВІ	4350 - 4050
Трипілля ВІ - ВІІ	4250/4050 - 3850
Трипілля ВІІ	3950/3850 - 3650
Трипілля СІ - γІ	3850/3650 - 3500
Трипілля СІІ - γІІ	3500 - 3150/2900

Рис. 1. Частина скарбу прикрас з с. Цвіклівці в експозиції Національного музею історії України (з публікації Радієвська, Якубенко 2017)

Рис. 2. Частина скарбу прикрас з с. Цвіклівці в експозиції «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Фото власне)

Рис. 3. Матеріали з археологічних досліджень Т. Мовши в сс. Жванці та Цвіклівцях. Фото експозиції Національного музею історії України 1977 р. (з публікації Радієвська, Якубенко 2017)

Давня археологія України

УДК 903'13(477.43)

Тарас Ткачук,
к. і. н., завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Ігор Креховецький,
науковий співробітник відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Яна Яковишина,
к. і. н., молодший науковий співробітник
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Андрій Фіголь,
науковий співробітник відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЛЯ А НА ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

У статті публікуються результати досліджень ранньотрипільських пам'яток виявлених на Верхньому Подністров'ї – Козина (ур. Соловче) і Залуква (ур. Сад). На основі аналізу керамічних «імпортів» поява ранньотрипільських пам'яток у цьому регіоні датується серединою V тис. до н. е.

Ключові слова: Раннє Трипілля, кераміка, орнаментация.

Довгий час поселення раннього Трипілля на Верхньому Подністров'ї були не відомі (Збенович 1989, с. 201–209). Лише у 2009 році в с. Козина (ур. Соловче) (Івано-Франківський район, Івано-Франківської обл.) археологічним загоном Національного заповідника «Давній Галич» виявлено об'єкт, датований Трипіллям А.

Результати його досліджень докладно опубліковано у 2010 р. (Ткачук та інші 2010, с. 219–238). Тому коротко наведемо найголовніші дані.

Об'єкт розташовувався на високому правому березі Дністра і мав вигляд вісімкоподібного заглиблення. Його довжина сягала 6,6 м, ширина північної ями – 3,28 м, південної – 3,12 м. У південній ямі виявлено стовпову яму діаметром 15 см. Дно об'єкта було пласким. У кожній з округлих ям з'єднаних перемичкою знайдені фрагменти глиняних конструкцій. Можливо, вони слугували місцями вогнищ або печей. Близько 10 см темно-коричневої долівки об'єкта було щільно утрамбовано. Вся його поверхня вкрита шаром вугілля товщиною до 1 см. (рис. 1: 1).

Усі ці знахідки дозволяють інтерпретувати виявлений об'єкт як напівземлянку, яка була знищена пожежею. У ями, що залишилися після пожежі, якийсь час скидали побиту кераміку та поламани знаряддя праці.

Тут виявлено фрагменти 249 столових і кухонних посудин. З цієї кераміки вдалося реконструювати 170 столових і 79 кухонних посудин. Серед столових посудин – миски, миски на порожніх циліндричних піддонах, кубки, сфероконічні посудини, горщики, покривки.

Цей посуд орнаментовано заглибленими лініями, які іноді утворювали спіралі, навскісними і горизонтальними канелюрами, навскісними овалами. Інколи ділянки орнаменту заливались червоною фарбою (рис. 2: 1–5).

До кухонного посуду належать фрагменти мисок на порожніх піддонах, миски без піддонів, фрагменти великих посудин з округлими наліпленнями на найбільших розширеннях їх тулубів (рис. 2: 6, 8).

Крім фрагментів посуду, знайдено глиняний стілець, три жіночі фігурки і чотирикутний глиняний предмет зі слідами наліплення у центральній частині.

У заповненні котловану об'єкта знайдено велику кількість кременю всіх стадій обробки. Його детальний аналіз опублікований у 2010 р. (Ткачук та інші 2010, с. 233–236; Pelisiak, Tkachuk 2016). Тому коротко відзначимо знахідки скребачок, ретушованих пластин, пластин із зализкованими краями. Також знайдені сокири з опоки різного стану збереженості і фрагменти зернотерок.

Серед кераміки з Козини виявлені фрагменти «імпортного» посуду. Це ребро великої посудини, орнаментованої горизонтальним рядом малих овальних заглиблень і «рогатими» ручками (рис. 2: 9). Такий посуд трапляється у маліцькій культурі – північно-західній сусідці трипільської культури (Kadrow 2006, s. 66: гус. 2, 8).

Фрагменти посудини з високим циліндричним вінцем і чотирма групами наколотих шевронів належать «імпорту» культури Тисаполгар, що знаходилась у Карпатській котловині (рис. 2: 7).

Фрагменти трьох посудин з білою фарбою можна віднести до часу існування культури Полгар-Чосхалом III–IV фази її розвитку, в якій біла фарба часто використовувалась в орнаментативній посуді. Фаза III цієї культури датують близько 4 780 – 4 500 до н.е. Пізнішу IV фазу синхронізують з початком культури Тисаполгар (Прототисаполгар) і Оборіном II в Східній Словаччині (Raczky et al 2007, p. 63–64). Початок культури Тисаполгар датують 4 500 – 4 400 до н.е. (Kadrow 1996, s. 63; Nowak 2009, s. 133). Це дозволяє попередньо датувати час появи носіїв трипільської культури на Верхньому Подністров'ї серединою V тис. до н.е.

Поселення Козина (ур. Соловче) занесено у схему енеолітизації Верхнього Подністров'я (Ткачук, Koshkin 2012), досліджені його зв'язки з культурами Центральної Європи (Ткачук 2019).

Минуло тринадцять років з часу досліджень у Козині і під час дослідження багатошарового поселення у Залукві (ур. Сад) (Івано-Франківський район, Івано-Франківської області) відкрито ще один об'єкт раннього Трипілля.

Поселення знаходилось на терасі правого берега р. Лукви, правої притоки Дністра.

У куті розкопу 2022 року досліджено частину ями з матеріалами, що належать до часу раннього Трипілля (рис. 1: 2). У її заповненні знайдено фрагменти шести столових посудин і трьох кухонних, голову антропоморфної фігурки, три скребачки на пластинах виготовлених із темного кременю, ріг і щелепу тварини, округлу опалену гальку.

Фрагменти столового посуду належали кубкам (2 екз.), горщикам (3 екз.) і фрагменту піддона (?) (рис. 3).

На верхній частині одного кубка нижче вінця розташоване мале округле заглиблення. Від другого кубка зберігся тільки фрагмент ребра.

Верхня частина ще одного горщика нижче вінця має горизонтально розташовані два малі округлі заглиблення. Тонкими заглибленими лініями на тулубі зображений великий горизонтальний овал.

Фрагмент верхньої частини другого горщика з плавно відігнутих назовні вінцем зовні біля максимального розширення тулуба мав тонку горизонтальну заглиблену лінію. На його внутрішній частині помітні залишки червоної фарби.

Тулуб верхньої частини іншого горщика з різко відігнутих назовні коротким вінцем був орнаментований широкими горизонтальними канелюрами. Під ними були нанесені дві горизонтальні заглиблені лінії. Під горловиною цього горщика розташувався горизонтальний ряд відбитків малих чотирикутних заглиблень.

На фрагменті тулуба верхньої частини горщика з високим, плавно відігнутих вінцем помітні наискісні заглиблені лінії.

Малий фрагмент вінця з прямим краєм, можливо, належав порожньому піддону якоїсь посудини.

До кухонного посуду з ями у Залукві (ур. Сад) належать фрагменти зрізано-сферичної миски, у якій заглажена тільки горизонтальна ділянка біля краю вінця. Інша, зовнішня поверхня миски, вкрита вертикальними незаглаженими смугами глини.

Друга зрізано-сферична кухонна миска мала округле наліплення на найбільшому розширенні тулуба і горизонтальний ряд малих овальних заглиблень.

Кухонний горщик з великим, плавно відігнутих назовні вінцем також мав овальне наліплення на найбільшому розширенні тулуба і горизонтальний ряд малих овальних заглиблень (рис. 4).

Мала голова глиняної антропоморфної фігурки має чотирикутну форму (рис. 3: 7). Фігурки з такими головами трапляються на ранньотрипільських поселеннях (Pogoševa 1985, p. 150, abb. 156).

Хоча керамічні комплекси з Козини і Залукви різняться за кількістю, між ними є декілька спільних елементів. Це посуд, орнаментований горизонтальними канелюрами, та малі круглі вдавнення, як елементи орнаментативної. Це дозволяє синхронізувати ці два поселення.

При картографуванні ранньотрипільських пам'яток привертає увагу їх відсутність на значній території між Середнім Подністров'ям і Попруттям та Верхнім Подністров'ям (рис. 5). Можливо, ці пам'ятки ще не виявлені. Не виключено, що ранньотрипільський шар має багатопланове поселення Городниці –Городище (над Дністром). Хоча це ще потребує додаткового вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

- Збеневич, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев.
- Ткачук, Т. 2019. Верхнє Подністров'я – контактна зона неолітичних і енеолітичних культур. *Vir Bimares. Od kujawskiego macecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań, с. 829-845.
- Ткачук, Т., Кукула, Р., Креховецький, І., Мельничук, О., Фіголь, А. 2010. Поселення раннього Трипілья Козина (ур. Соловче) на Верхньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, Львів, с. 219-238.
- Kadrow, S. 2006. *Kultura Malicka. Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Malopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*. Kraków, s. 63-76.
- Kadrow, S. 1996. *Faza rzeszowska kultury Malickiej. Kultura Malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części Środkowej Europy*. Kraków, s. 51-70.
- Nowak, M. 2009. *Drugi etap neolityzacji ziem Polskich*. Kraków.
- Pelisiak, A., Tkachuk, T. 2016. Chipped Stone Assemblage of Early Trypolie Culture Object from Kozyrna Settlement (Western Ukraine). *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context*. Piatra-Neamț, p. 355-375.
- Pogošewa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolje-Kultur. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden archäologie*, 7, Bonn, s. 95-242.
- Raczky, P., Domboróczy, L., Hajdú, Z. 2007. The site of Polgár-Czőczalom and its cultural and chronological connection with the Lengyel culture. *The Lengyel, Polgár and related culture in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków, p. 49-70.
- Tkachuk, T., Kochkin, I. 2012. The phases of the neolitization and early eneolitization of the Upper Dniester region. *Studia archaeologica Brunensia*, LXI, Brno, p. 307-320.

Taras Tkachuk,

PhD, Head of the Archaeological Department
of the National Reserve "Ancient Halych"

Ihor Krehovetskyi,

Researcher, Archaeological Department
of the National Reserve "Ancient Halych"

Andrii Fihol,

Researcher, Archaeological Department
of the National Reserve "Ancient Halych"

YanaYakovyshyna,

PhD, Junior Researcher of the Department
of Archaeology of Ivan Krypiakevych
Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

TRYPILLIA A SITES IN THE UPPER DNISTER AREA

The article publishes the results of the research of early Trypillia settlements discovered in Upper Dniester area – Kozyna (Solovche) and Zalukva (Sad). Based on the analysis of ceramic "imports", the appearance of Early Trypillia sites in this region dates back to the middle of the 5th millennium BC.

Keywords: Early Trypillia, ceramics, ornamentation.

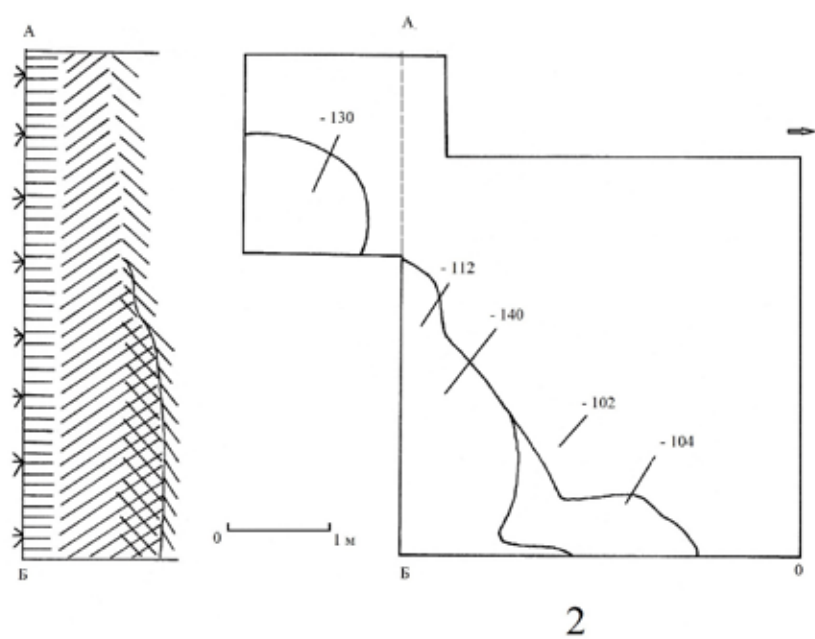
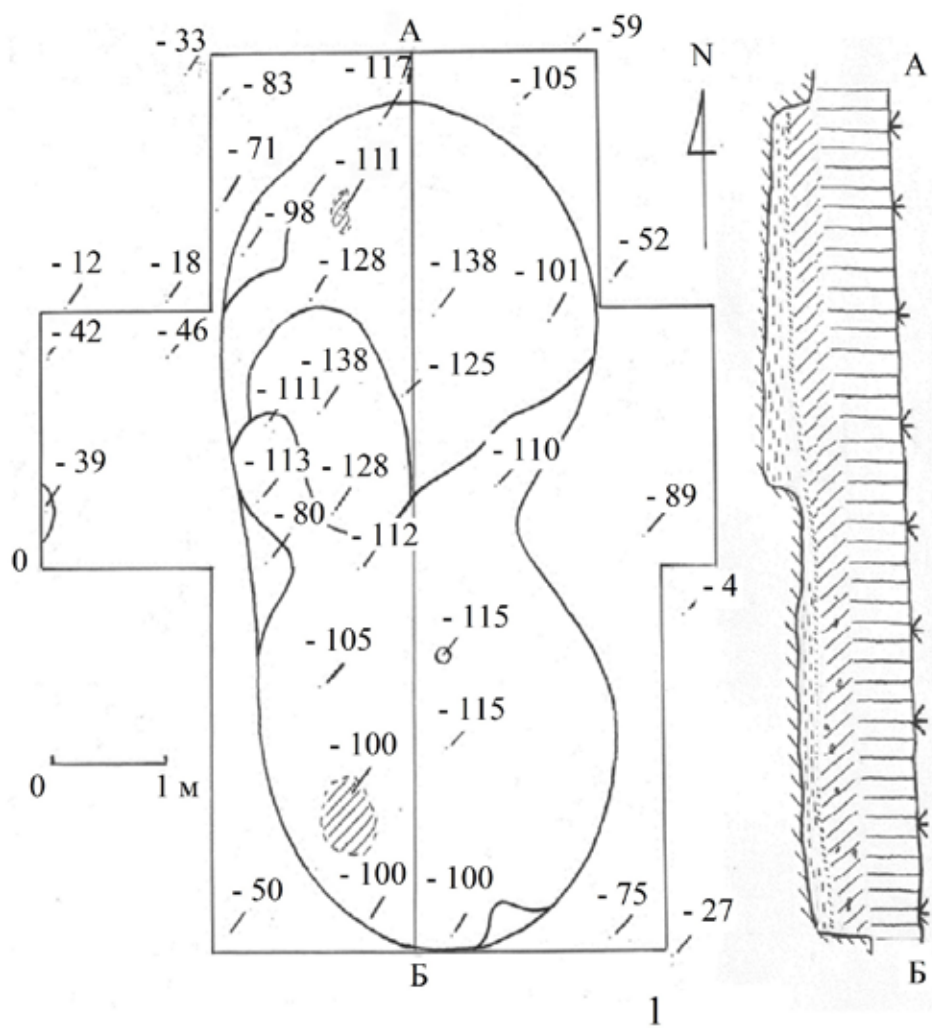

Рис. 1. Плани ранньотрипільських об'єктів:
1 – Козина (ур. Соловче), 2 – Залуква (ур. Сад)

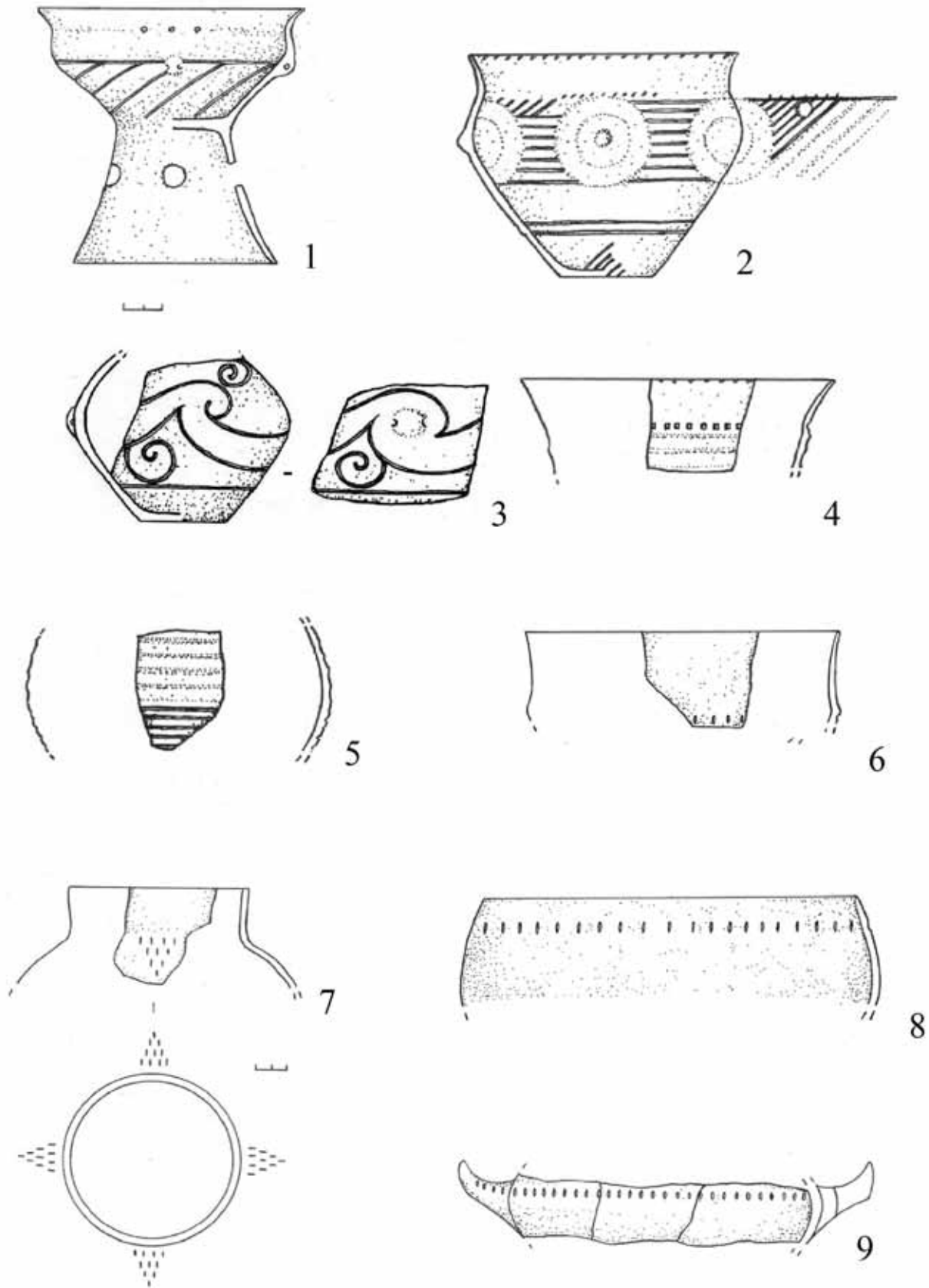
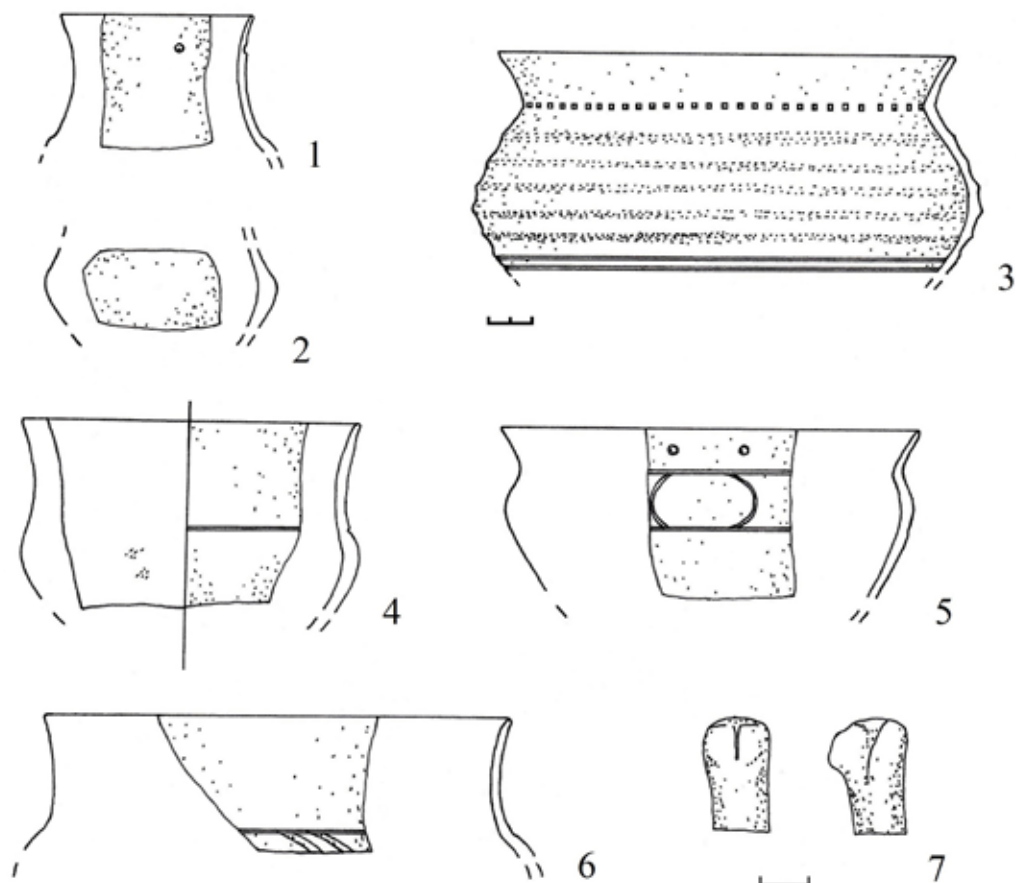
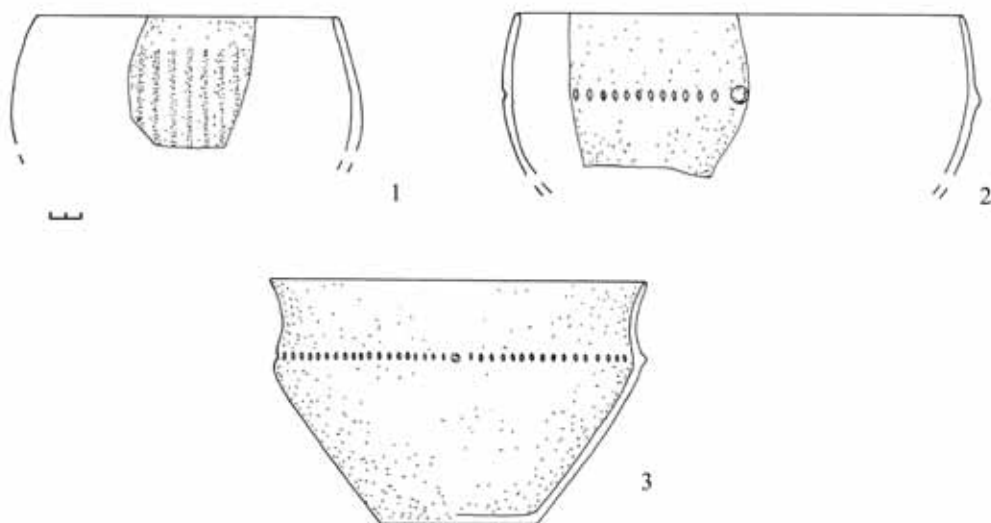

Рис. 2. Кераміка з Козини (ур. Соловче)

Рис. 3. Столова кераміка із Залукви (ур. Сад):
1-6 – кераміка, 7 – голова антропоморфної фігурки

Рис. 4. Кухонна кераміка із Залукви (ур. Сад)

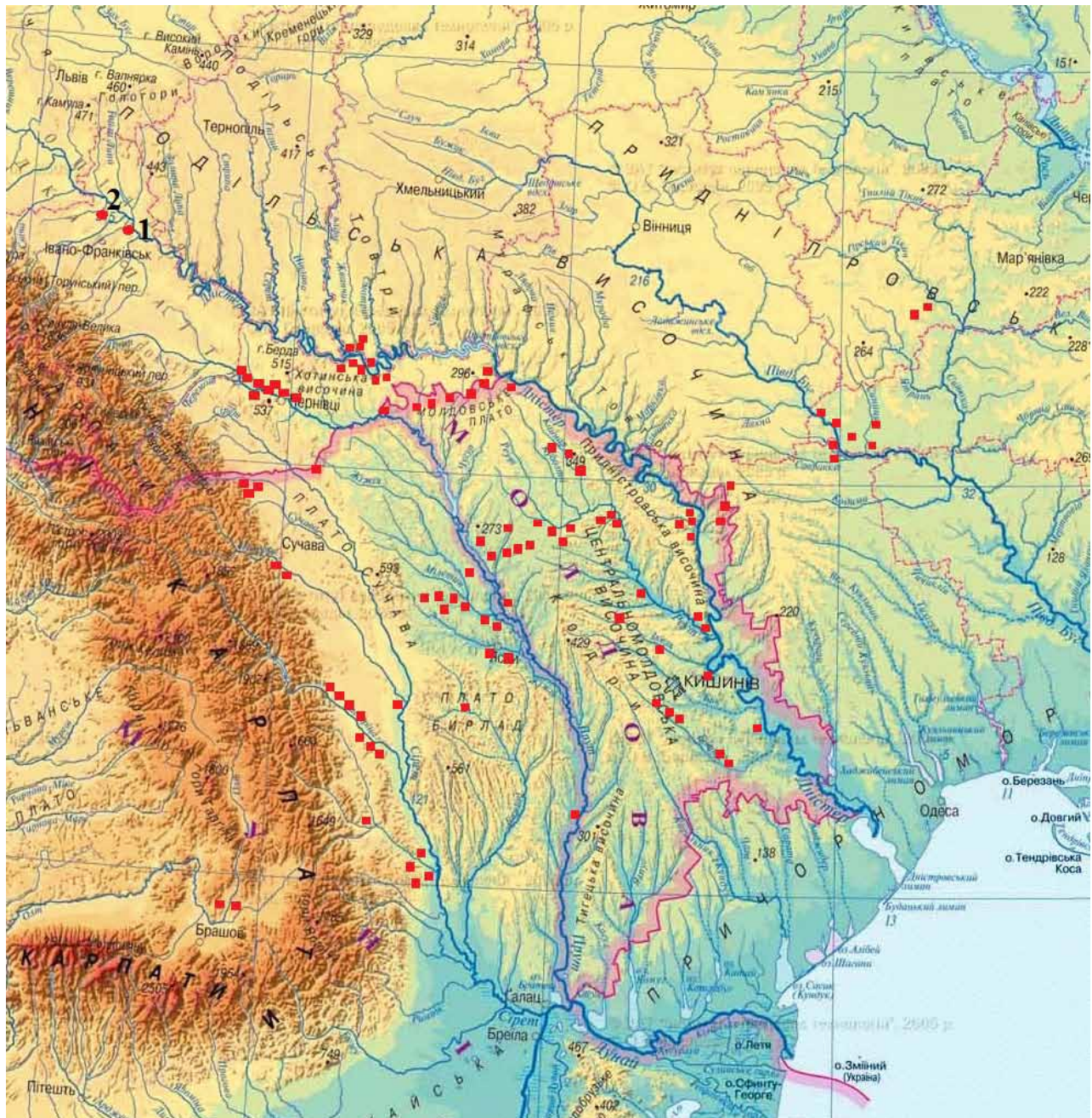

Рис. 5. Карта розташування ранньотрипільських поселень
(за В. Г. Збеновичем з доповненнями).
1 – Козина (ур. Соловче). 2 – Залуква (ур. Сад)

Едуард Овчинников,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України

ТРИПІЛЬСЬКЕ УКРІПЛЕНЕ ПОСЕЛЕННЯ НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ

Стаття є публікацією деяких архівних матеріалів та невеликої колекції знахідок трипільського часу з багатошарової пам'ятки Київ, Львівська площа. Трипільське поселення відкрито у 1965 р., опубліковано вперше В. О. Круцом. Найбільш масштабні розкопки провели 1996 р. І. І. Мовчан і С. І. Климовський, які відкрили рештки рову та заглиблених об'єктів. Серед знахідок сіро-лощена, кухонна, розписна монохромна кераміка, антропоморфна статуетка, знаряддя з кременю. Поселення належить до лукашівської групи Кукутень-Трипілля, рубежу етапів С I / С II.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, Київ, Львівська площа, Старокиївська гора, поселення, фортифікації, топографія, кераміка.

Серед основних напрямків у вивченні культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля, яким присвятила своє життя в археології Тамара Григорівна Мовша (культурогенез провідних регіонів трипільського світу, енеолітичне мистецтво, тощо), окреме місце займають дослідження унікальної фортифікаційної пам'ятки Жванець, уроч. Щовб (Мовша 1970). Важливу роль свого часу відіграли і роботи у Київському Подніпров'ї, під час яких були каталогізовані багато трипільських поселень, а деякі з них були відкриті вперше (Мовша та ін. 1984; 1985; Мовша та ін. 2004). Саме ці останні теми – фортифікації та київське трипілля – поєдналися в матеріалах уже досить відомої пам'ятки в центрі Києва. Стаття, що пропонується читачеві, є публікацією деяких архівних матеріалів та невеликої колекції знахідок з багатошарової пам'ятки Київ, Львівська площа¹.

КИЇВ, ЛЬВІВСЬКА ПЛОЩА. До цієї пам'ятки входять об'єкти укріпленого поселення енеолітичного (трипільського) часу та давньоруська забудова «міста Ярослава» із фортифікаційними спорудами. Трипільське поселення знаходиться на території Львівської площі та прилеглих кварталів центральної частини Києва. Крім досліджених ділянок в районі Львівської площі, територія трипільського поселення включала також об'єкти, відкриті свого часу на Копиревому кінці, вул. Велика Житомирська, садибі Петровського (сучасний Національний історичний музей України), вул. Ярославів Вал, припускає С.І. Климовський. Всі ці пункти входили до одного трипільського поселення на Старокиївській горі (Климовський 2005, с. 11). Датування пам'ятки – рубіж етапів С I / С II (за періодизацією Т.С. Пассек), 3500-3400/3300 рр. до н.е.

Вперше трипільський шар тут відкрито О. І. Кубишевим та П. П. Толочком у 1965 р., коли було досліджено невеликий фрагмент трипільської «площадки». Матеріали введено у науковий обіг В. О. Круцом, який відніс поселення до лукашівського типу пам'яток (Круц 1976, с. 10, 78-77, 83-84). Як роки досліджень вказуються також 1969-1970 і 1979 (Мовчан та ін. 1996/66, с. 1, 16).

Найбільш масштабні розкопки на площі близько 1500 м² провели І. І. Мовчан та С. І. Климовський на вул. Стрітенській, 10 у 1996 р. Тоді було відкрито залишки фортифікацій (рів) та кілька поглиблених об'єктів трипільського часу. У 1996 та 2002 рр. аналогічні трипільські матеріали були зафіксовані також на Львівській площі, 4 та на вул. Велика Житомирська, 20 (Мовчан та ін. 2000; Мовчан, Климовський 2002).

Загальне планування трипільського поселення, з огляду на значні руйнації об'єктами давньоруського часу і пізніших епох, залишається поки що невідомим. Можна лише припускати вбудовування традиційної кругової забудови селища у топографічні умови місцевості. Воно розташоване

¹ Автор висловлює щирі вдячності дослідникам пам'ятки І. І. Мовчану та С. І. Климовському за архівні та фондові матеріали, надані для публікації.

на одному з високих виступів північно-східної частини плато правобережного Дніпра – Київської височини. Схили виступу порізані численними ярами, струмками та річками. Внизу під поселенням протікав струмок Киянка (сучасний Киянівський провулок, Гончарний та Кожум'яцький яри), який впадав у річку Глибочиця, праву притоку Дніпра.

Житлова забудова йшла, вірогідно, наземними глинобитними спорудами («площадками»). Один з таких будинків, досліджений 1965 року, був представлений невеликим – 1,2×0,4 м – фрагментом «площадки», який залягав *in situ* на давньому трипільському горизонті. Будівельні залишки представлені шматками обпаленої обмазки завтовшки близько 5 см. Яких-небудь спостережень про будівельні прийоми, розміри та особливості конструкції зробити не вдалося (Круц 1976, с. 83-84).

Другим значним об'єктом є оборонний рів (рис. 2, 3). Ось як описують дослідники цей об'єкт: *«Рів починався біля південно-східного кута розкопу і йшов у напрямку Гончарного яру. Його досліджена довжина сягає 45 м. Надалі рів заходить під сучасні будівлі по вулиці В. Житомирській. Біля південно-східного кута розкопу знаходився і вхід до поселення. Глибина рову становила близько 1 м від денної поверхні трипільського часу, ширина не перевищувала 2,15 м, стінки похило спускались до дна під кутом 45°. На окремих ділянках по контуру рову у плані, по його стінках та дну зафіксовано залишки деревного тліну. Заповнення рову – сірий слабогумусований однорідний суглинок з поодинокими вкрапленнями печини і вуглинок. Жодного фрагмента кераміки, як і кісток тварин, тут, незважаючи на те, що заповнення було вибрано до дна майже на 50% його довжини, не виявлено.»* (Мовчан та ін. 1996/66, с. 1, 4-6; Мовчан та ін. 2000, с. 105).

Заглиблені об'єкти виявлено по обидва боки рову (рис. 2). Ями №№ 6 і 7 збереглися частково, споруда № 9 і яма № 10 – повністю (Мовчан та ін. 1996/66, с. 1, 6-8; Мовчан та ін. 2000, с. 105).

Заглиблена споруда № 9 за формою в плані близька до односторонньої трапеції, розміри 2×1,8 см, глибина 0,6 м, стінки прямовисні. У заповненні була велика кількість деревного вугілля, фрагменти обпаленої обмазки, кісток тварин, раковин річкових молюсків (*Unio*) і значну кількість трипільської кераміки, переважно кухонної. Споруда являла собою, ймовірно, заглиблену частину житла-напівземлянки.

Яма № 6 імовірно округла у плані, з похилими стінками. Діаметр, мабуть, перевищував 4 м, глибина 1 м. У верхній частині заповнення зустрічаються фрагменти обпаленої трипільської обмазки, вугілля; на глибині 0,7 м зафіксовано прошарок спаленого дерева завтовшки 1 см.

Яма № 7 у плані мала форму еліпса розмірами 1,5×1 м, її глибина 0,7 м, стінки прямовисні. У заповненні зустрічаються фрагменти трипільської обмазки, деревного вугілля, одиничних кальцинованих кісточок та уламків кераміки.

Яма № 10 округлої форми в плані, діаметром 1,4 м, її глибина 0,9 м, стінки прямовисні. У заповненні по контуру ями зустрічався дерев'яний тлін та поодинокі фрагменти деревного вугілля.

Знахідок у цілому небагато, кераміки трапилося десь біля однієї сотні фрагментів, більшість з яких складали стінки посудин.

Переважає т. зв. «столова» сіро-лощена кераміка (рис. 3). Фрагменти посудин виготовлені з гідрослюди́стих «чорних» або «бурих» глин із природним вмістом дрібно потовчених кальцитів або піску. Часто трапляються зерна озалізнених стяжок (кровавик). Випал виробів відбувався переважно у відновлювальному середовищі, на що вказує колір черепка на зламі – сірий. Колір зовнішньої поверхні коливається від сіро-жовтого до насиченого бурого та майже чорного. Поверхня стінок посудин була ретельно оброблена, вирівняна, на деяких уламках збереглися сліди лощіння, без фарбування. За формою представлені миски та великі посудини «закритих» форм – сфероконічні або грушоподібні. Посудини «закритих» форм зазвичай прикрашені; їх декор досить скромний, у вигляді фестонів або хвилястих стрічок. Візерунки виконані в прокресленій техніці тонкими неглибокими лініями (рис. 3: 1).

Знайдено також більш грубу «кухонну» кераміку. За технологією сировини та характером випалу виробу близькі сіро-лощеної кераміці, зразки із традиційною домішкою товченої черепашки у гончарному тісті відсутні. До особливостей, характерних саме для цієї групи кераміки, можна віднести лише оформлення поверхні посудин у техніці смугастого згладжування (т. зв. «розчоси») та прикрашання вінців і плічок насічками, тичками, наколами, відтисками розмочаленої палички тощо. За формою виділено лише один тип – горщики (рис. 4). Це приземкуваті посудини з широкими плавно відігнутими або майже вертикальними вінцями і широким корпусом з опуклими плічками, нижня частина якого сходить на конус.

Найменшою кількістю представлена розписна монохромна кераміка (рис. 5: 1-5). Це фрагменти посудин із дрібноструктурних мас, як на основі озалізнених «червонопалених» глин із природною домішкою пилоподібного або дрібного піску, так і «білопалених» глин (каолінітових?) із більш грубими домішками крупного піску або зерен жорстви. Маємо також і зразки з озалізнених глин із домішкою низькотемпературного шамоту з «білопаленої» глини. Таке розмаїття технологій сировини пояснюють впливами різних традицій гончарства – томашівської («білопалені») та канівської («червонопалені»), а також змішаними варіантами (шамоти з різних мас) (Овчинников 2014, с. 76-78, 148-150). Вироби випалені у окислювальному середовищі, при досить високій температурі. Поверхня всіх таких посудин була, очевидно, ретельно вигладжена, ангобована, розписана темно-коричневою фарбою та залощена. Проте, стан зразків незадовільний і подібне оформлення поверхні збереглося лише на одному фрагменті (рис. 5: 3). За формою виділяються: миски зрізано-конічної та напівсферичної форм, а також посудини закритих форм.

Знайдено фрагмент антропоморфної статуетки – верхня частина торсу, без голови (рис. 5: 7). За техніко-технологічними характеристиками вона аналогічна сіро-лощеним посудинам. Колір фрагмента на зламі сірий із прошарком бурого, зовнішня поверхня темно-сіра, майже чорна. У гончарній масі присутні дрібні піщинки, товчений кальцит, поодинокі зерна шамоту (кровавика?). Випал рівномірний, високотемпературний, проходив у відновлювальному середовищі. За формою торс сплюснений, з округлими широкими виступами в районі плечей. Жіночі груди показані маленькими, чітко виділеними округлими виступами. У плечових виступах маємо акуратно пророблені округлі отвори.

Виявлені також чотири знаряддя з кременю, серед яких ножеподібна платівка, кінцеві скребки. Усі вироби виготовлені з якісного волинського кременю (рис. 5: 8-11).

Висловимо кілька міркувань стосовно розташування трипільського укріпленого поселення на Старокиївській Горі. Загалом, залежність місця розташування трипільських поселень обумовлена господарчо-побутовими потребами їхніх мешканців. У цьому випадку зручним є низьке топографічне розташування. Або могла бути пов'язана із військовою небезпекою і необхідністю використати для захисту селища від нападу як природних, так і штучних перепон. Останньому сприяє висока топографія (Кириленко, Шидловський 2017, с. 91-92). Проте для Трипілья на сьогодні виявлена лише одна закономірність – не прив'язаність селищ до певної висоти у рельєфі. Це простежено, наприклад, у сусідньому до Київського Подніпров'я регіоні – Канівському Подніпров'ї. Для ділянок, обраних під забудову, обов'язковою умовою була лише наявність місць, виокремлених з навколишнього рельєфу вигином річки, злиттям двох річок, струмків, мокрих балок або ярів. Тобто, обов'язковим було виділення селища з навколишнього ландшафту природними перепонами, які начебто утворювали замкнений простір. Встановлений порядок міг бути пов'язаним не тільки із практичними чинниками – господарськими, оборонними тощо, а обумовлювався й ірраціональними міркуваннями – сакральність, традиція, тощо (Овчинников 2014, с. 33-34).

До аналогічного висновку дійшов свого часу С.О. Гусев, коли розглядав топографію трипільських поселень Побужжя середнього та пізнього етапів. Він також зазначив відсутність якоїсь сталості у виборі місця під забудову за висотними показниками (Гусев 1995, с. 51-54). Тобто відстані до пасовищ у заливних луках, водоймищ для щоденних побутових потреб, місць риболовлі іноді не мають значення у виборі ділянки для поселення. Навряд чи таке розташування можна назвати зручним з господарчо-побутової точки зору. Зате треба визнати, що за поодинокими винятками майже всі пам'ятки мали вигідне положення для оборони під час ймовірного військового нападу. С.О. Гусев для поселень Побужжя наводить паралелі між розташуванням трипільських поселень та городищами скіфського, слов'янського часів, фортифікаційними спорудами пізнього середньовіччя (там само, с. 45). Актуальною така постанова питання є і для мікрорегіону Канівських гір з його відомими скіфськими, ранньослов'янськими та давньоруськими городищами.

Відповідні топографічні характеристики мали трипільські поселення Київщини. Як зазначив академік П.П. Толочко, територія сучасного Києва була надзвичайно привабливою для давнього населення з огляду на її неприступність. Київські пагорби височіли на 80-100 м над рівнем Дніпра, з усіх боків оточені річками Либідь, Хрещатик, Клов, Почайна, Глибочиця та іншими, що створювало безліч природно укріплених гір: Старокиївську, Замкову, Щекавицю, Лису, тощо (Толочко 1976).

Для енеолітичного часу потреба у захисті поселень співпадала зі змінами звичних природно-кліматичних умов. Це періодично спричиняло економічні кризи, а відповідно і конкурентну боротьбу за ресурси, яка переростала в збройні конфлікти, в першу чергу, в середині кукутень-трипільської спільноти (Збенович 1975; Дергачов 2000; 2007, с. 38-42). Водночас, окрім основної оборонної функції заглиблені споруди у вигляді ровів також були націлені на виконання додаткових функцій – терасування ділянок вздовж краю урвищ, затримання осипання ґрунту зі схилів, відведення дощових і талих вод від житлової забудови селищ та багато іншого (Пассек 1961, с. 133; Маркевич 1981, с. 73; Скакун и др. 2005, с. 14; Овчинников та інші 2014, с. 59-60).

ЛІТЕРАТУРА

- Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н.е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
- Дергачев, В. А. 2000. Два этюда в защиту миграционной концепции. *Stratum plus*, 2, с. 188-236.
- Дергачев, В. А. 2007. *О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции* М. Гимбутас. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Збенович, В. Г. 1975. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*, 1975, 15, с. 32-40.
- Кириленко, О., Шидловський, П. 2017. Сучасний стан вивчення трипільської культури на території Києва і передмістя. В: Платеницька, О.А. (ред.). *Культурна спадщина: зб. наук. пр.* Київ: Український державний інститут культурної спадщини, 1 (10), с. 91-98.
- Климовский, С. И. 2005. *Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории.* Київ: Стилос.
- Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.* Київ: Наукова думка.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии.* Кишинев: Штиинца.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Архіпова, Є. І., Гончар, В. М., Климовський, С. І. 1996. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у 1996 р. в Києві по вул. Стрітенській, 10 та вул. Володимирській, 3.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1996/66.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. 2000. Дослідження трипільського поселення і давньоруських укріплень у Києві в 1996 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років.* Київ: ІА НАНУ, с. 105-106.
- Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2002. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2001-2002 рр. на вул. Великій Житомирській, 20.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 2002/1.
- Мовша, Т., Корвін-Піотровський, О., Бузян, Г. 2004. Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки). В: Черняков, І.Т. (гол. ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України: Матер. та тези доп. конф., присвяч. 110-річчю відкриття трипільської культури.* Київ: Вид. центр «Просвіта», с. 299-306.
- Мовша, Т. Г. 1970. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 123, с. 84-93.
- Мовша, Т. Г., Бузян, Г. Н., Колесников, А. Г. 1984. *Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Трипольской комплексной экспедиции ИА АН УССР.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1984/38в.
- Мовша, Т. Г., Бузян, Г. Н., Колесников, А. Г. 1985. *Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции "Свода" в 1985 году.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., № 1985/1г.
- Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II-С I).* Київ: Видавець Олег Філюк.
- Овчинников, Е. В., Виногородська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2014. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. В: Травінський, В. С. (відп. ред.). *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської наук.-пр. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006»*, с. 54-61.

- Пассек, Т. С. 1961. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84.
- Скакун, Н. Н., Цвек, Е. В., Круц, В. А., Матева, Б. И., Корвин-Пиотровский, А. Г., Самзун, А., Яковлева, Л. М. 2005. *Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г.* Київ-Санкт-Петербург.
- Толочко П. П. 1976. *Древний Киев*. Київ: Наукова думка.

Eduard Ovchynnykov,
Senior Researcher,
Eneolithic-Bronze age Department,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

TRYPILLIA FORTIFIED SETTLEMENT ON STAROKYIVSKA MOUNTAIN

The article is devoted to the fortified Trypillia settlement located in the historical center of Kyiv. It is located on the territory of Lvivska Square and adjacent quarters and is located on one of the high ledges of the northeastern part of the plateau on the right bank of the Dnieper – the Kyiv Upland. This settlement was discovered by A. I. Kubyshev and P. P. Tolochko in 1965 and introduced into scientific circulation by V. A. Kruz. The most large-scale excavations of the settlement carried out by I. I. Movchan and S. I. Klimovsky on the Sritenska str. 10 in 1996. Remains of fortifications and several recessed objects investigated in this time.

The ditch bordering the settlement investigated for 45 m. A rupture of the ditch recorded, where, apparently, the entrance to the settlement was located. The depth of the ditch was about 1 m from the Trypillia horizon, the width was up to 2,15 m and the walls sank at an angle of 45°. On the walls and bottom of the ditch, remains of wood decay recorded.

Aboveground residential development was probably adobe houses (platforms). Construction remains are pieces of burnt clay coating about 5 cm thick. Dugout objects founded on both sides of the ditch. These are rounded pits up to 1 m deep, as well as larger buildings with steep walls, similar in shape to trapezoids. Ceramics, charcoal, burnt plaster, animal bones and shells of river mollusks founded in the filling of objects.

Among the finds, gray-glazed ceramics predominate, represented by bowls and vessels of "closed" forms. They are decorated with thin drawn lines. Kitchen ceramics also found. According to the technology of raw materials and the nature of firing, kitchen pots are close to gray-glazed ceramics. A characteristic feature of kitchen ceramics is the design of the surface of the vessels with "combs" and the decorated with notches, pricks, etc. Painted monochrome ceramics made of ferruginous clay, fired in the oxidative regime, are represented in a smaller number. Distinguished by shape: cut-conical and hemispherical bowls, vessels of closed forms.

During the excavations, a fragment of an anthropomorphic figurine and four flint tools also founded.

The settlement belongs to the sites of the Lukashov group of Cucuteni-Trypillia and dates back to the border of stages C I / C II, 3500-3400/3300 BC.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, Kyiv, Lvivska Square, Starokyivska Gora (Starokyivska Mountain), settlement, fortifications, topography, ceramics.

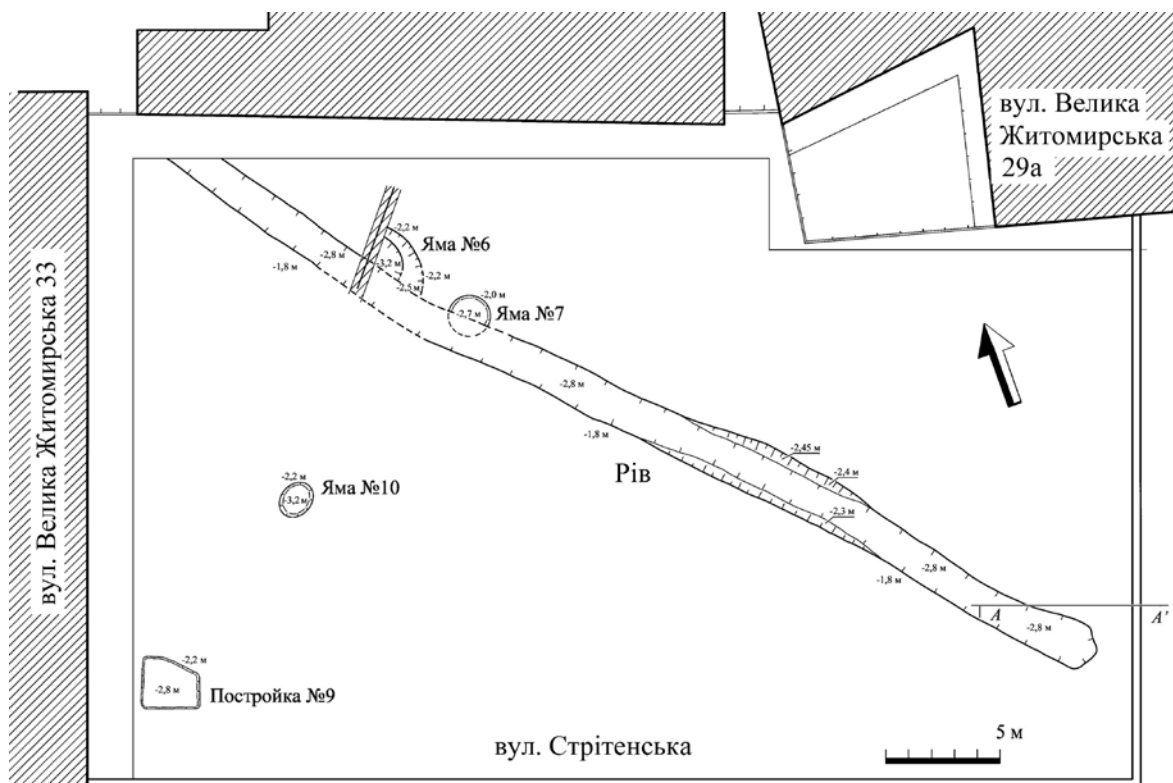

Рис. 1. Київ, Львівська площа, розкоп по вул. Стрітенська 10, план, об'єкти трипільської культури (без давньоруських об'єктів)

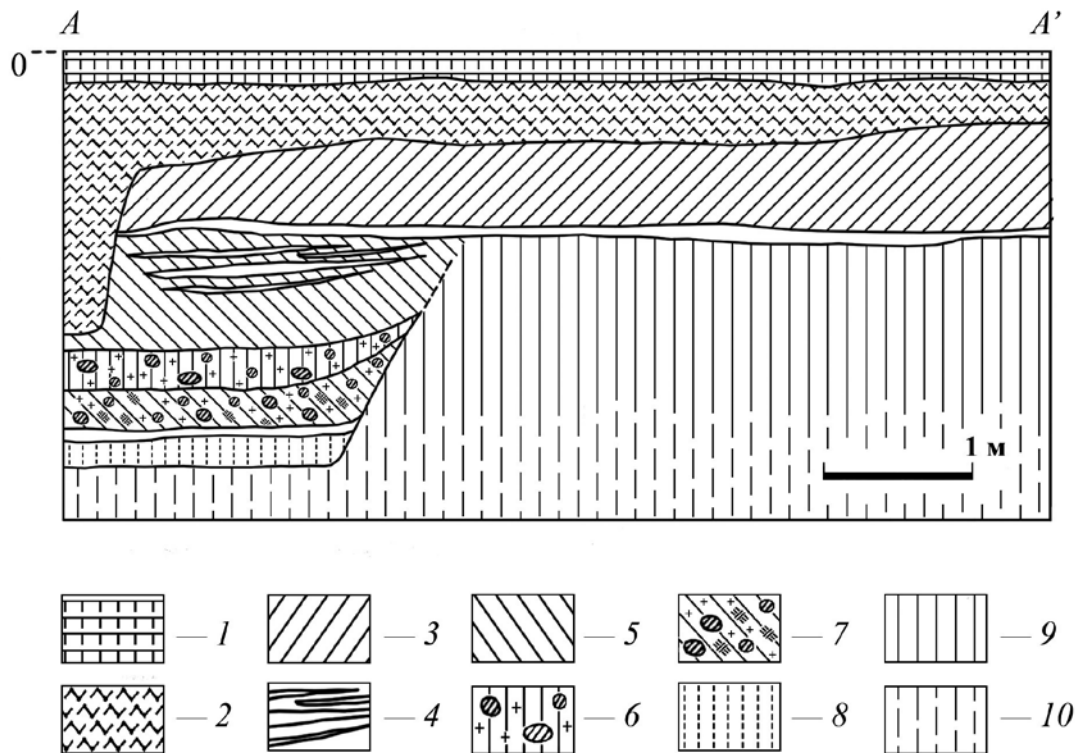

Рис. 2. Київ, Львівська площа, розкоп по вул. Стрітенська 10, профіль рову.
 1 – бетон; 2 – будівельне сміття; 3 – супісок світло-жовтий; 4 – пісок сірий дрібнозернистий;
 5 – супісок сірий; 6 – гумус темно-сірий з включеннями обпаленої обмазки, деревного вугілля,
 фрагментами трипільської кераміки; 7 – супісок світлий з включеннями органіки, обпаленої обмазки,
 деревного вугілля; 8 – суглинок сірий; 9 – передматерик; 10 – материк

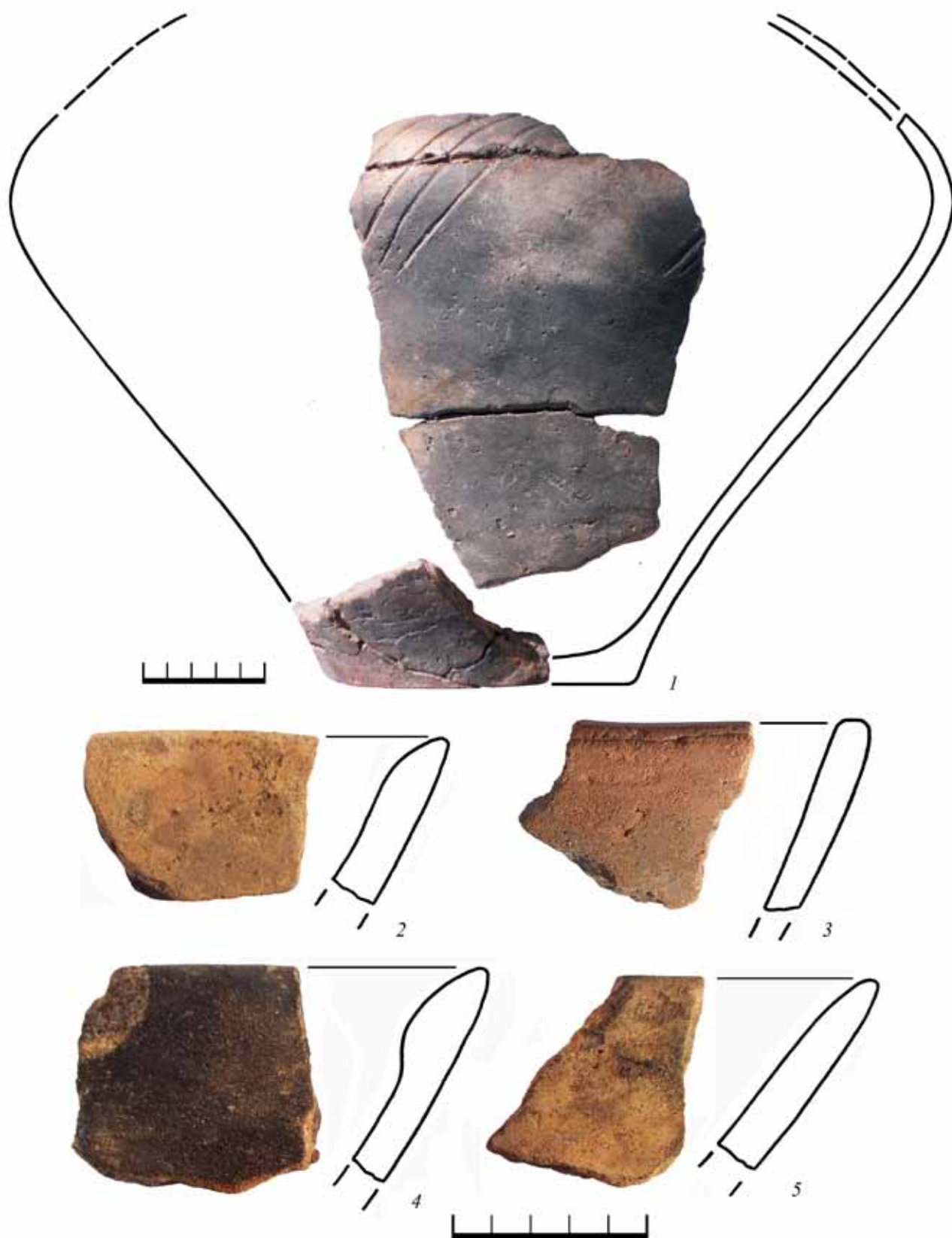

Рис. 3. Київ, Львівська площа, кераміка сіролощена

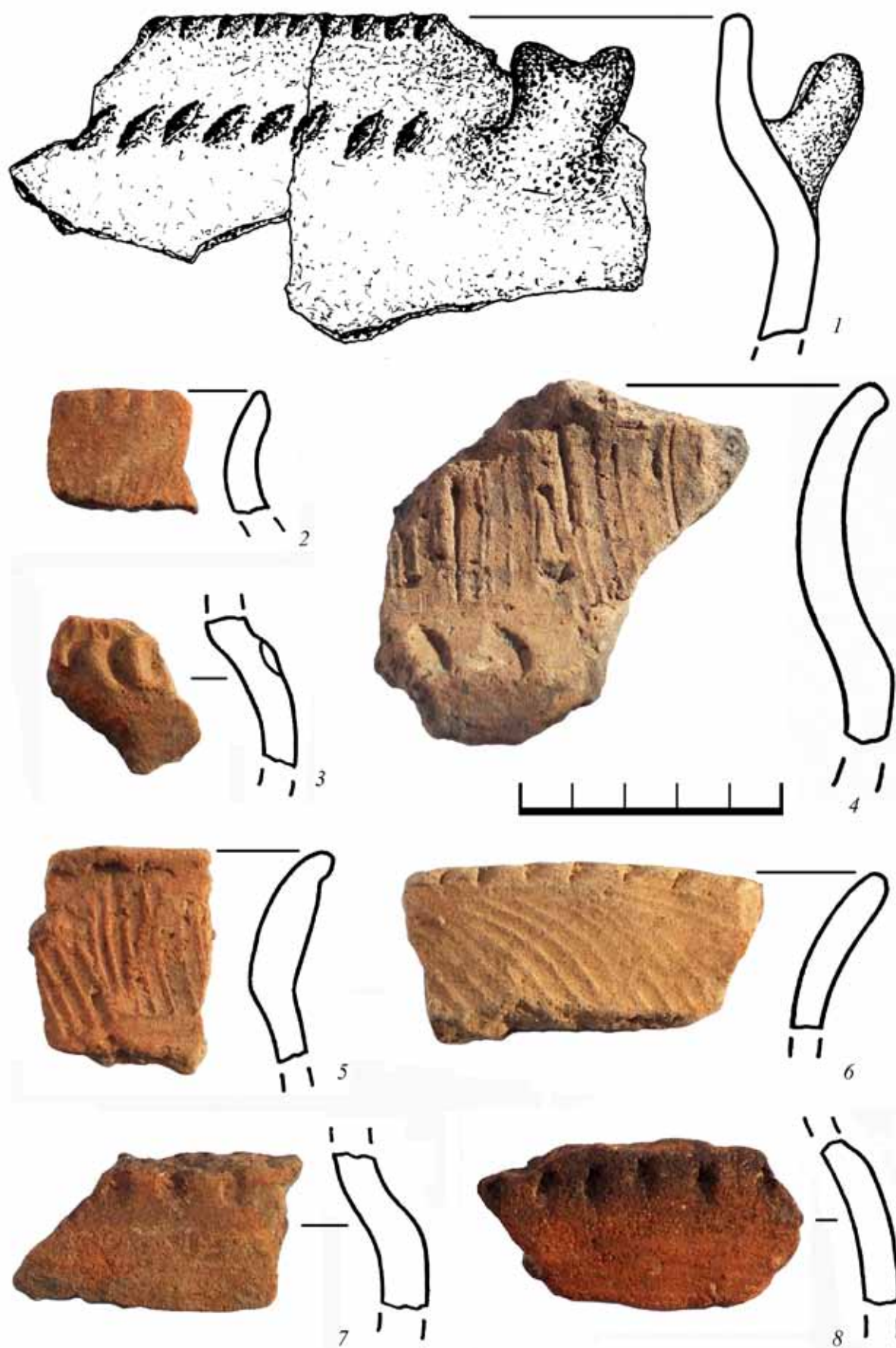

Рис. 4. Київ, Львівська площа, кераміка кухонна

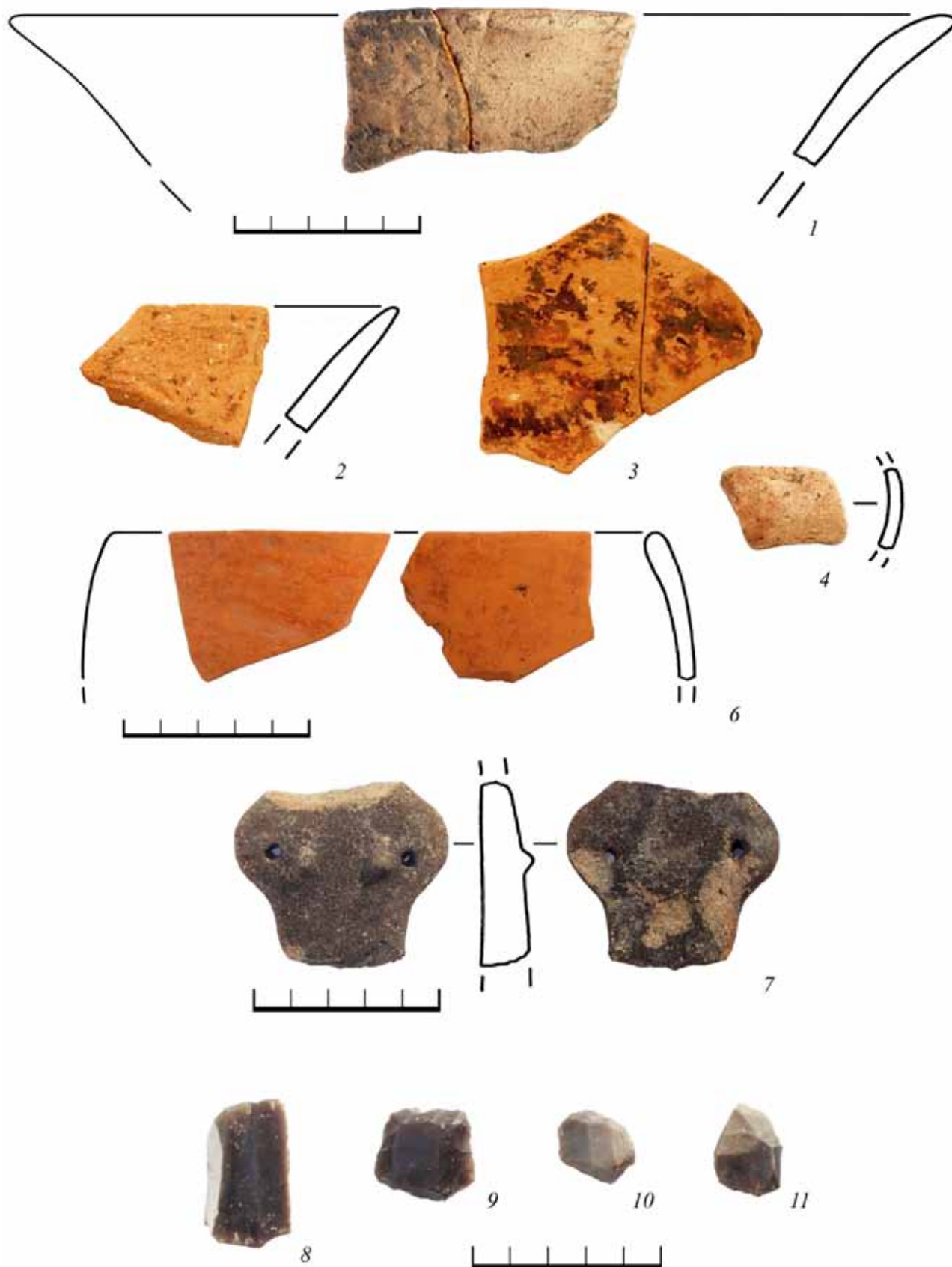

Рис. 5. Київ, Львівська площа, кераміка розписна

Михайло Сохацький,
директор Борщівського обласного
краєзнавчого музею

Олександр Дудар,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного
краєзнавчого музею

Мирослав Бойко,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного
краєзнавчого музею

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВАСИЛЬКІВЦЯХ

У статті висвітлено результати рятівних археологічних досліджень двошарового поселення в с. Васильківці (Чортківський район, Тернопільська область). Охарактеризовано комплекс виявлених артефактів. Опубліковані матеріали доповнюють фактологічну базу розвинутого Трипілля.

Ключові слова: трипільська культура, поселення, керамічний посуд, стратиграфія, вогнище.

Археологічною експедицією Борщівського краєзнавчого музею у 2010 р. проводилися рятівні розкопки частково збережених залишків поселення трипільської культури на території села Васильківці.

Вперше археологічні обстеження в околицях села були проведені ще наприкінці ХІХ ст. Тоді розвідкою і розкопками було зібрано посуд, крем'яні вироби, багато уламків розписної кераміки. На глибині 0,5–0,6 м виявлено рештки житла. Поселення відкрито розвідкою А. Кіркора у 1876 р., досліджувалось розкопками Г. Оссовського у 1889 році і В. Деметрикевича у 1890-х роках (Ossowski, 1890, s. 35–48). Матеріали з цих досліджень зберігаються у Краківському археологічному музеї.

Необхідність проведення охоронних розкопок виникла у зв'язку з проведенням тут земляних робіт. Методом археологічних досліджень необхідно було вивчити усю площу, де будівництво будинку могло призвести до повного знищення культурного шару, вивчити порядок залягання культурних шарів на досліджуваній ділянці та зафіксувати виявлені об'єкти.

Площа, відведена під будівництво нового житлового будинку, знаходиться в густозаселеній частині села. Перед початком проведення земляних робіт проведено археологічне обстеження всієї території майбутнього будівництва. Лише у південно-східній частині ділянки, в обриві берега, над дорогою, зафіксовано хаотичне залягання фрагментів керамічного посуду періоду трипільської культури, окремі з цих фрагментів зберегли незначні сліди розпису.

Досліджена ділянка знаходиться у південно-східній частині села Васильківці, за 400 м від річечки Кривенька (Рис. 1). Поверхня має легкий нахил у східному напрямку. Піденна частина досліджувальної території примикає до дороги з твердим покриттям.

На поверхні поселення вже були проведені незначні земляні роботи для вирівнювання похилої поверхні під будівництво. З метою вивчення умов залягання та зберігання культурного шару у різних ділянках досліджуваної території нами було закладено розвідкові шурфи. Зокрема, у північно-західній частині ділянки шурф було доведено до глибини 0,6 м. Нижче верхнього задернованого шару рівним суцільним пластом товщиною 0,25 м залягав чорнозем, який поступово переходив в однорідний стерильний шар темно-сірого суглинку.

Залягання культурного шару у непорушеному стані виявлено лише у південно-східній частині досліджуваної території. Саме в цьому місці, на вільній від забудови ділянці, було закладено розкоп, в якому здійснено прокопку до материка із застосуванням поштихової фіксації матеріалу.

Згідно орієнтації північ-південь у центральній частині поселення було розбито розкоп. Поверхня поля, в місці закладення розкопу, похила. Виконано нівеліровку поверхні.

Прокопуючи перший пласт (глибина 20 см), вдалося встановити, що під час попередньої забудови даної території, а також у результаті проведення земляних робіт, разом із зняттям верхнього шару землі, значно порушено культурний шар.

У процесі розчистки простежено порядок залягання ґрунтових верств та кам'яних нашарувань. Починаючи з денної поверхні, залягання багаторічних нашарувань виглядало наступним порядком: дерн, що залягав нерівномірним шаром товщиною 0,1 м. Нижче – шар чорнозему вперемішку з темним гумусованим суглинком. Його потужність становить 0,3 м. Ще нижче залягав суцільний, однорідний шар материкової глини світло-жовтого кольору.

Після зняття верхніх земляних нашарувань та завершення розчистки вдалося чітко зафіксувати на поверхні жовтої материкової глини контури двох заглиблень овальної форми. Перше заглиблення у східній частині розкопу, друге – західній (Рис. 2). Основу заповнень двох заглиблень складав темний суглинок із незначними домішками дрібного каміння.

Заглиблення у східній частині розкопу займало квадрати 1А, 1Б, 1В, 2А, 2Б, 2В, 3А, 3Б, 3В, 4А, 4Б, 4В (Рис. 2). У нерівномірному шарі темного суглинку потужністю до 0,4 м, а також на дні ями, що являє собою нерівну поверхню суцільної материкової глини, було зосереджено скупчення кераміки, дрібних фрагментів скляного посуду, керамічні люльки. Гончарні вироби та скляні речі можна віднести до кінця XVIII початку XIX ст.

Основну кількість знахідок становить керамічний комплекс. Тут домінує морений (задимлений) посуд (Рис. 6). Значно рідше зустрічається посуд жовтого кольору. Уся кераміка високої якості. Поверхня посуду гладка, світлого та темно-сірого кольорів. Більшість посуду прикрашена лощінням (твердим предметом). Потім на стінках прогладжувались вертикальні смуги, які після випалу починали виділятися на матовій поверхні горщика. Випал рівномірний, керамічне тісто щільне з домішками піску, на зламі сірого кольору. За уламками та цілими формами посуд можна поділити на три групи: горщики, кухлики і миски.

Усі горщики мають коротку раструбоподібну шийку та круті плечі. На шийці й плечах горщики прикрашені поглибленим орнаментом у вигляді хвилястих ліній, трикутних штампів. Вінчики прямі або відхилені назовні. Частина горщиків особливо великих розмірів мали одну або дві ручки. Вони могли кріпитись, як на горловині так і на вінці (Рис. 6: 4, 5). Керамічне тісто виготовлялося з домішками дрібнозернистого піску.

Кубкоподібні кухлики невеликих розмірів із розширеним доверху тулубом та прямими вінцями. Зовнішня поверхня рідко прикрашалася заглибленим орнаментом. Кухлики мали одну ручку, що кріпилася на горловині (рис. 7: 2).

За формою знайдені миски можна поділити на декілька різновидів. Найбільш поширеними були миски із широкими, різко відігнутими краями, виділеними ребром та вінцями, із загнутими доверху краями. Окрім того зустрічаються форми мисок з широким дном, похилими стінками та прямими вінцями. Поверхня цього типу мисок прикрашалася біля вінчиків паралельними рядами дрібних зашпів, виконаних на сирому тісті. За кольором та структурою тіста усі типи мисок подібні до горщиків.

Кахлі представлені невеликими уламками зворотної частини. На одному з фрагментів є оточуюча рамка по краях. У зв'язку з тим, що обробка глини для кахлів, виходячи з їх функціонального призначення, була менш ретельною, ніж для побутових виробів, у тісті часто зустрічаються вclusions – вапняк, залізисті конкреції. Саме це дозволяє припустити, що у виробництві знайдених кахлів використовувалась місцева гончарна глина, поклади якої розташовані поруч місця досліджень.

У заповненні ями в перемішаній суміші темного суглинку крім остеологічного матеріалу (кістки свині і великої рогатої худоби) зібрано цілі та фрагментовані залізні речі. А саме: скоба-петля для кріплення дерев'яних дверей, кінська підкова, а також уламки обручів для дерев'яних бочок. У цілому, залізні речі збережені, хоча із значними слідами корозії.

Окрема група знахідок представлена виробами зі скла. Це – чотири фрагменти скляного посуду у вигляді уламків вінець, ручок, денець. Скло не прозоре, але доброї якості. Знайдено також декілька уламків віконного скла.

Відповідно, у західній частині розкопу виявлено друге заглиблення овальної форми розміром 2×2 м, яке розмістилося у квадратах 7А, 7Б, 7В, 8А, 8Б, 8В (Рис. 5). У результаті розчистки заповнення ями виявлено культурний шар з матеріалами трипільської культури.

У квадраті 8В виявлено декілька дрібних, слабо випалених фрагментів глиняної обмазки. За кольором обмазка світло-жовта. У тісті окремих шматків обмазки, в місці свіжих розломів, чітко простежуються сліди соломи та полови. Випал обмазки нерівномірний, поверхня легко руйнується, внаслідок довгого перебування обмазки в місцевих кислих ґрунтах. Знайдено два уламки кераміки, що являють собою фрагменти стінок товстостінної грушевидної посудини. Глина світло-сірого кольору, добре випалена. У тісті простежено рясне вкраплення дрібних частинок шамоту червоного кольору. Поверхня кераміки легко руйнується, внаслідок дії кислих ґрунтів. Виявлено також два крем'яних відщепи, без слідів додаткової обробки.

У квадраті 7В зафіксовано невеликі скупчення глиняної обмазки, а також фрагменти тонкостінної посудини, крем'яний відщеп та верхній камінь зернотерки, з добре виробленою поверхнею.

У квадраті 7Б найчисельнішою групою знахідок виявилися фрагменти обпаленої глиняної обмазки. Окремі з них зберегли сліди дерев'яних прутів. Фрагмент кераміки представляє стінку посудини. Поверхня була добре вигладжена, покрита ангобом. Також виявлено фрагменти тонкостінного кубка (Рис. 9: 3). Кераміка добре випалена, старанно вигладжена, можливо була декорована фарбою (збереглися незначні сліди чорної фарби). Крем'яний скребок виконано на широкій (2,5 см) пластині з краями, що сходяться до низу. Дугоподібні робочі краї оформлені крупною притуплюючою ретушкою зі сторони спинки. У місці незначної виїмки простежується вузька заповіровка (Рис. 8: 4).

Найбільш насичений археологічними матеріалами культурний шар зафіксовано у квадраті 8Б. Майже по всій площі квадрату зосереджені дрібні шматочки глиняної обмазки та скупчення вуглин (залишків спаленого дерева). Фрагменти кераміки представляють стінки посудин та частину дна товстостінної миски. Дно миски овальне. Серед фрагментів кераміки виділяється фрагмент ручки-вуха з додатковим отвором, який можливо, був призначений для носіння та підвішування посудини. Глина добре випалена, збереглися залишки світлого ангобу. Також знайдено фрагмент тонкостінного кубка. Це частина стінки, що плавно переходить у легко відігнутий назовні вінчик. Кераміка жовтогарячого кольору, добре випалена. На поверхні збереглися незначні сліди ангобу. Тісто має незначну добавку дрібнозернистого піску (Рис. 9: 3).

Окрім того, виявлено скупчення фрагментів товстостінної кераміки (27 шт.). В основному це дрібні уламки за зовнішнім виглядом яких важко визначити форму та тип посудини. Хоча шість фрагментів більші за розмірами і зберегли незначні елементи орнаменту. У тісті гончарної маси цих фрагментів міститься значний вміст крупно-товченого шамоту, одержаного з перепаленого горщика. Випал нерівномірний, черепок рихлий, грудкуватий, середня товщина стінки 1 см. Поверхня шорстка, світло-жовтого та світло-сірого кольорів, зі слідами горизонтального загладжування пальцями. Загладжування здійснювалося по спеціально нанесеному на поверхню посудини густому шару обмазки. Наявні уламки дають підставу для реконструкції форми посудини. Очевидно, що це була велика посудина для зберігання зерна і води, так званий „зерновик”. Для цієї посудини характерним є високе пряме горло, округлий тулуб, без чітко виражених плечиків, з ледь витягнутою придонною частиною. Цей зерновик мав декілька ручок-вух. Одна з них, разом із частиною стінки, добре збереглася (Рис. 8: 3).

З усього керамічного матеріалу розкопу лише два фрагменти тонкостінних кубків зберегли сліди малюнків, нанесених фарбою. Посудини виготовлені зі старанно відмудленої глини світло-жовтого кольору, випал добрий. Кубки з бомбовидним тулубом і прямими вінцями. Розпис виконано чорною фарбою по червоному ангобі у вигляді спіралевидних елементів (Рис. 10: 3).

У квадраті 8А знайдено фрагмент кераміки і крем'яне знаряддя. Кінцевий скребок виготовлений на довгій пластині з паралельними ребрами (Рис. 8: 2). Довжина скребка 6 см, а ширина 2,5 см. Ретушкою оброблений один кінець, який і є робочим краєм. У цьому квадраті, поряд зі скупченнями дрібних шматків обпаленої глиняної обмазки, також виявлено два уламки нижньої частини зернотерки. Вони виготовлені з червоного піщаника і мають добре вирівняну робочу поверхню.

За результатами планіграфічних та стратиграфічних спостережень можна зробити окремі висновки.

Слід підкреслити, що культурний шар на досліджуваній території дуже перемішаний. Частково він був знищений давніми земляними роботами та житловим будівництвом у цій частині села. Майже по всій території розкопу і в траншеях траплявся і більш пізній археологічний матеріал, переважно початку ХХ ст.

Зафіксовані матеріали із заповнень першої ями можна віднести до кінця XVIII – початку XIX ст. Знахідки представлені в основному, виробами із глини, заліза, скла. Найбільш масовими були гончарні вироби (посуд, кахлі).

У заповненні другої ями зафіксовано наявність матеріалів тільки трипільської культури.

Загалом для даної пам'ятки характерна низька насиченість археологічним матеріалом. Це пов'язано в першу чергу, з особливостями рельєфу місцевості, де було розташоване поселення. Значний нахил поверхні у південному напрямі, та постійні ерозійні процеси та земляні роботи були основними факторами, що впливали на руйнування культурного шару, починаючи з часу припинення функціонування поселення і аж до наших днів. Лише в заглибленні ями вдалося зафіксувати незначне компактне залягання збережених залишків наземного глинобитного житла.

Очевидно, що в добу енеоліту поселення Васильківці входило до групи ранніх трипільських пам'яток етапу VI-VII, щільно розміщених по обидва береги річки Збруч: Гусятин II, Личківці,

Суходіл та ін. (Археологічні пам'ятки 1981, с. 239-241). Окрім того, аналогічні матеріали були виявлені під час досліджень поселення Сидорів, (Сохацький 2020, с. 30-40).

На основі типологічного аналізу археологічного матеріалу, одержаного в процесі досліджень, поселення Васильківці попередньо відносимо до фінального етапу VI розвитку трипільської культури.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині Кам'яного віку. 1981. Київ: Наукова думка.

Сохацький, М. П. 2010. Звіт про рятівні археологічні дослідження у с. Васильківці Гусятинського району Тернопільської області у 2010 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Сохацький, М. П. Рятівні археологічні дослідження трипільського поселення Сидорів. 2020. В: Матеріали Круглого столу присвяченого 170-ій річниці з дня народження Вікентія Хвойки "Трипільська культура на Тернопільщині". Збараж-Вишнівець, с. 30-40.

Ossowski, G. 1890. Sprawozdaniez wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1889. ZWAK. T. XIV. Krakow, s.35-48.

Mykhailo Sokhatskyi,

Director of Borshchiv Regional Local Lore Museum

Oleksandr Dudar,

Senior Research Fellow Borshchiv Regional Local Lore Museum

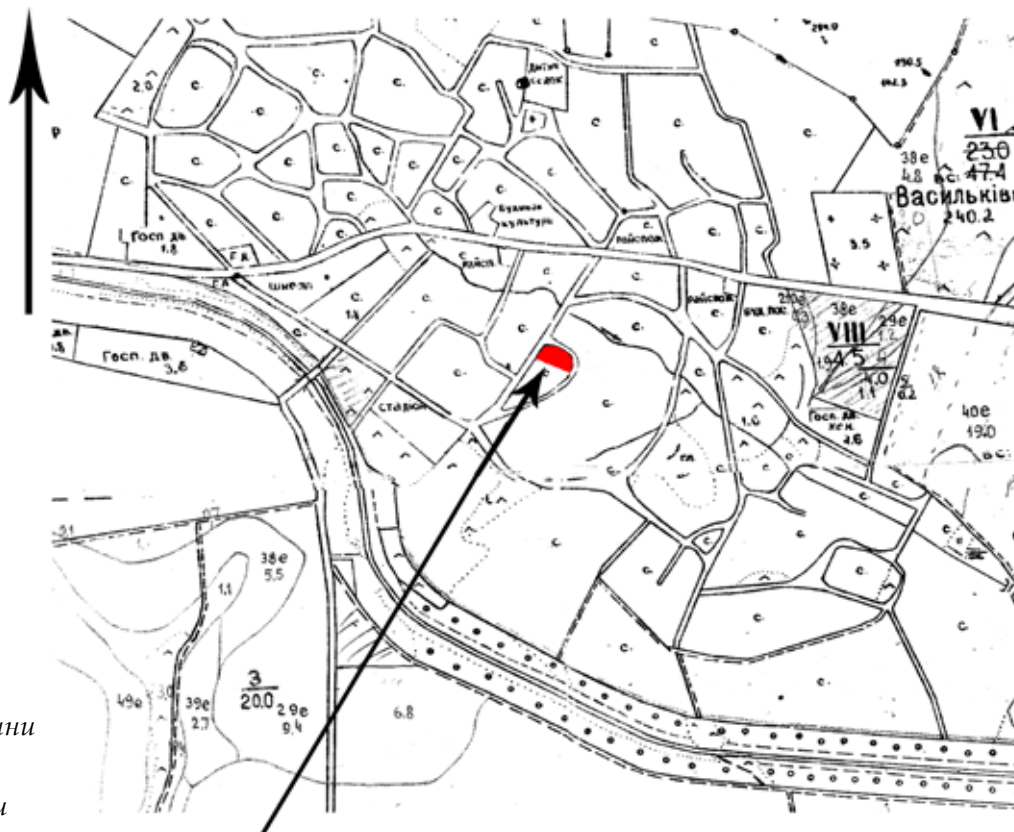
Myroslav Boyko,

Senior Research Fellow Borshchiv Regional Local Lore Museum

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN VASILKIVTSI

The article highlights the results of rescue archaeological research of a two-layer settlement in the village of Vasylykivtsi (Chortkiv district, Ternopil region). The set of discovered artifacts is characterized. The published materials will complement the factual basis of the developed Trypillia.

Key words: Trypillia culture, settlement, ceramic ware, stratigraphy, hearth.

Рис. 1. План центральної частини с. Васильківці із позначенням дослідженої ділянки

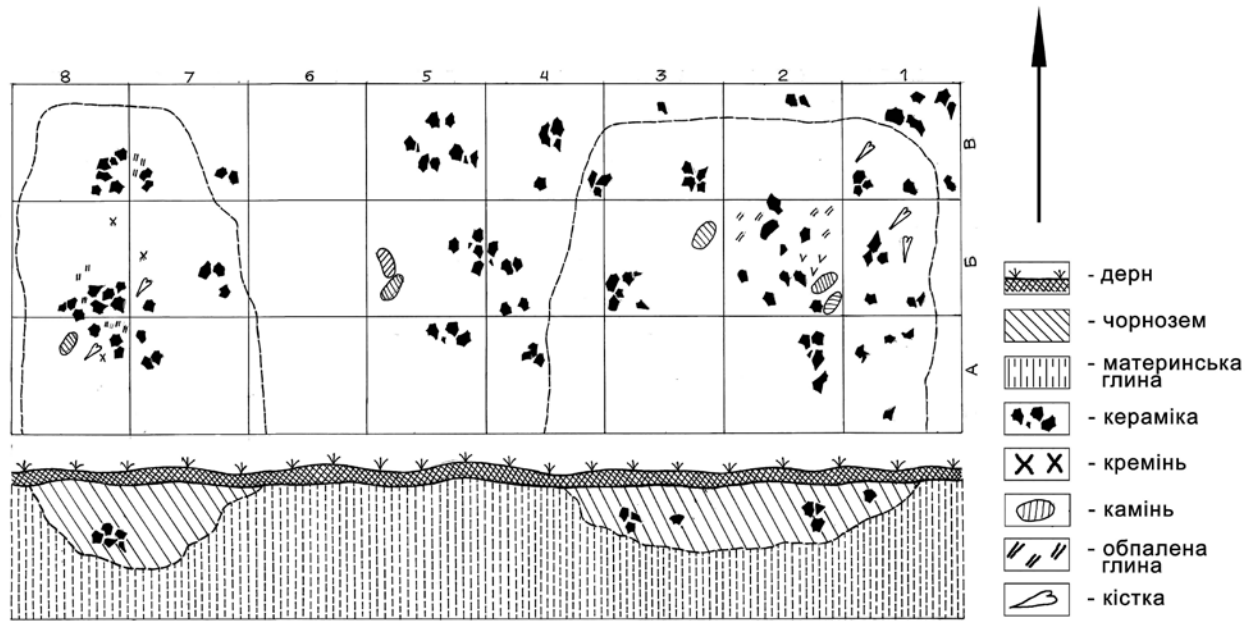

Рис. 2. План розкопу та стратиграфічний розріз південної стінки

Рис. 3. Загальний вигляд на розкоп зі сходу

Рис. 4. Загальний вигляд ями №1

Рис. 5. Загальний вигляд ями №2

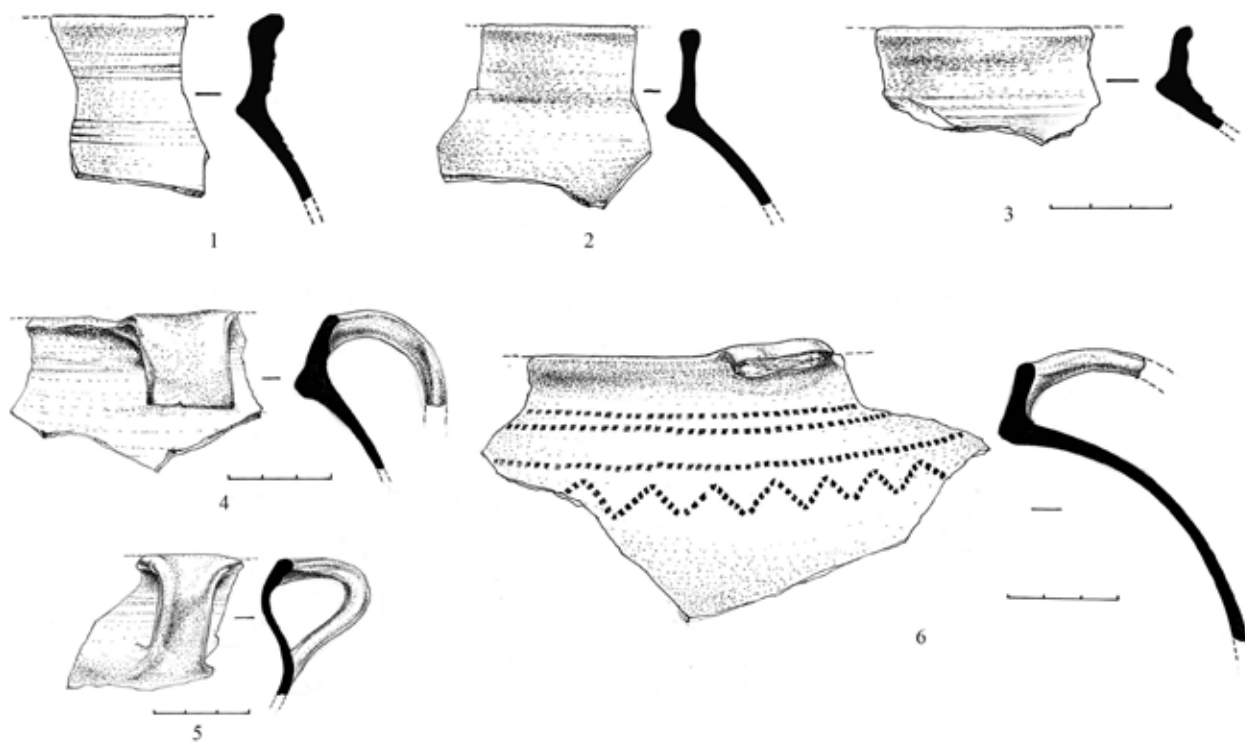

Рис. 6. Кераміка

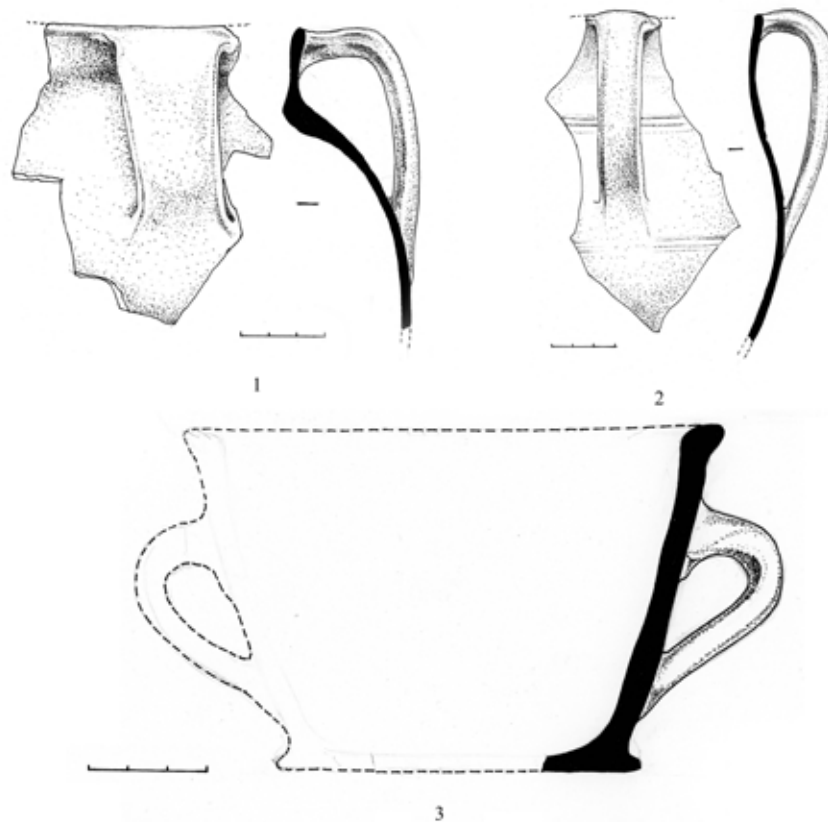

Рис. 7. Кераміка

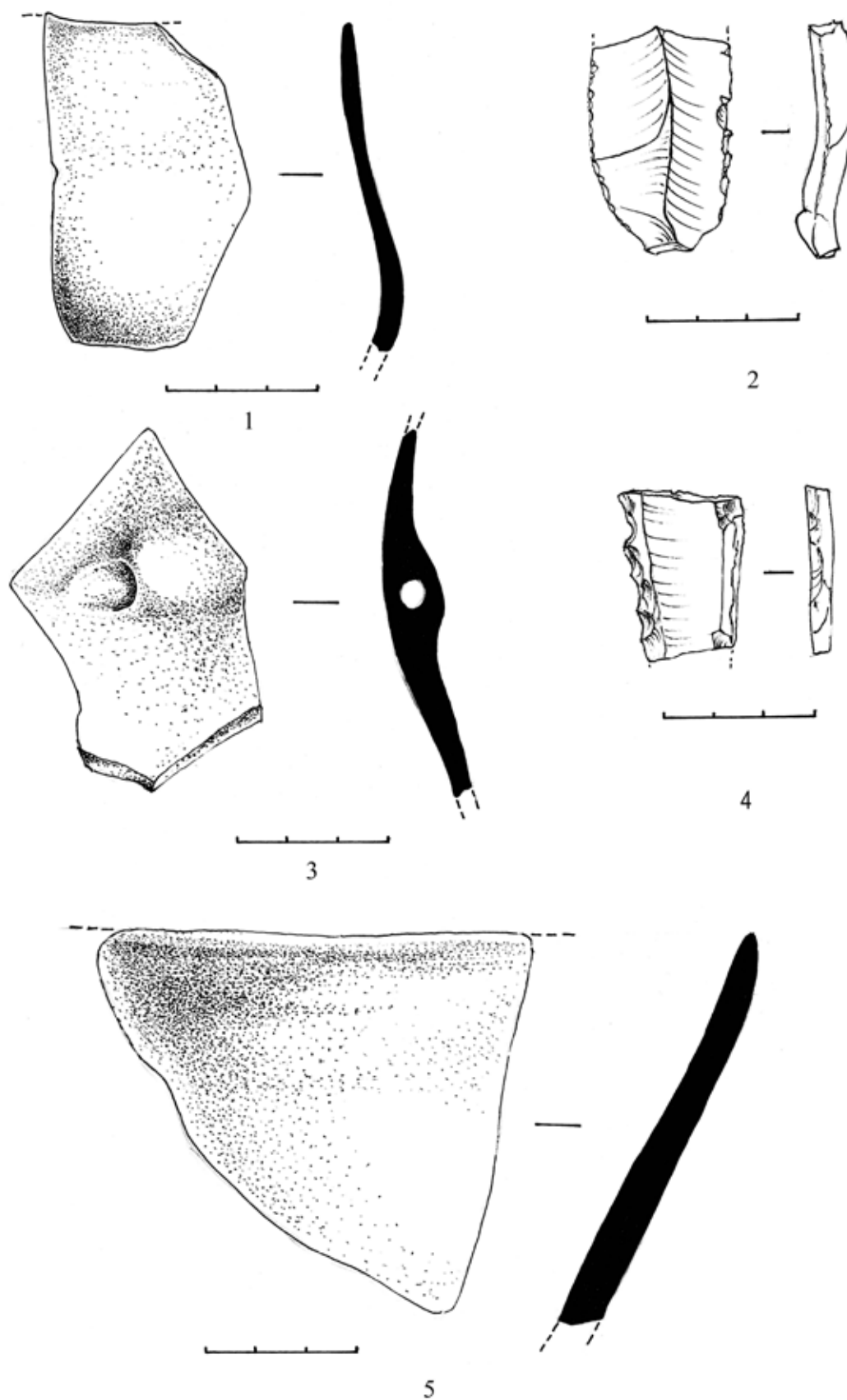

Рис. 8. Кераміка (1, 3, 5), кремій (2, 4)

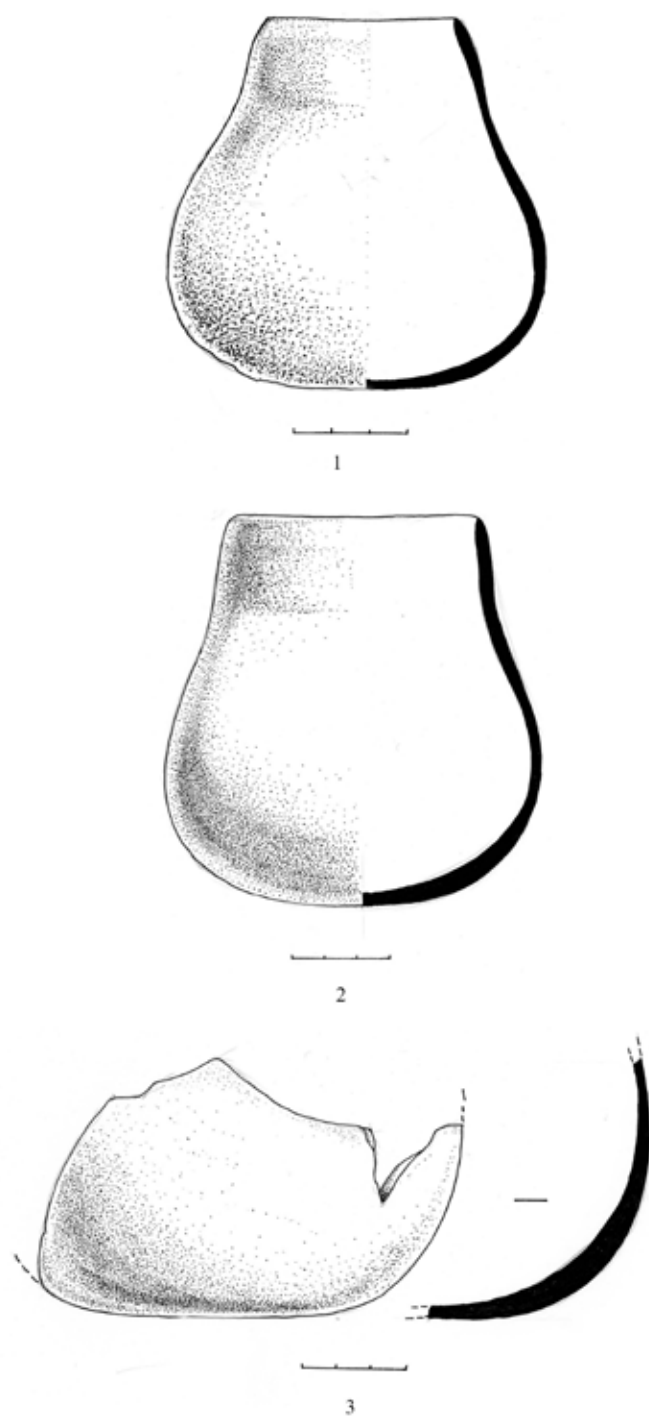

Рис. 9. Кераміка

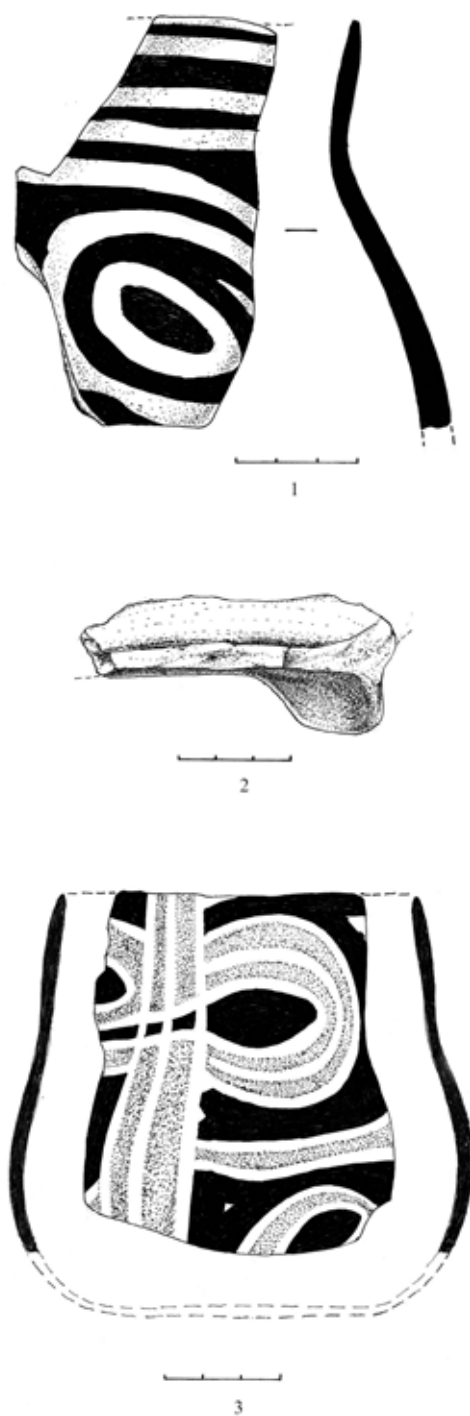

Рис. 10. Кераміка

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтва

ДУНАЄВЕЧЧИНА – КРАЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ

Йдеться про знахідки понад 70 поселень давньої землеробської трипільської культури на території Дунаєвеччини.

Ключові слова: Трипільська культура, Поділля, Дунаєвеччина, археологія, поселення, артефакти, Є. Сіцинський, Т. Мовша, В. Захар'єв.

Дунаєвеччина – регіон, територія якого рясно вкрита різночасовими об'єктами трипільської культури: від раннього до пізнього його етапів. Місцеві жителі під час обробітку землі здавна знаходили там традиційну помаранчеву орнаментовану і немальовану кераміку, крем'яні сокири, зернотерки, скребки, вістря стріл тощо. На початку ХХ ст. Є. Сіцинський подав зібрані ним та місцевими священнослужителями свідчення, зокрема, і про трипільські поселення у «Археологічній карті Подільської губернії» (1901).

У 70-их рр. ХХ ст. ці дані, а також нова інформація, що її надали вчителі історії шкіл району, були використані при написанні розділу про Дунаєвеччину в томі «Історії міст і сіл України. Хмельницька область» (1971).

У середині 80-их рр. ХХ ст. інформацію продублювали і частково доповнили подільські науковці І. Винокур, А. Гуцал, В. Якубовський та інші у «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984, с. 37-39), а вже на початку 10-их рр. ХХІ ст. А. Гуцал, В. Якубовський та І. Михальчишин – у довіднику «Археологічна спадщина Хмельницької області» (2011, с. 57-68). В 1992 р. працівники сектору охорони пам'яток історії і культури при ХОКМ М. Шмаєнік та В. Захар'єв, використавши також матеріали обстежень, які провели деякі інші вчителі та ентузіасти, уклали довідник «Археологія Дунаєвеччини» (1992).

Традиційно, місцеве населення називає місця колишніх трипільських поселень, де інтенсивною оранкою діставали на поверхню шматки перепаленої обмазки спалених житл, «цегельнями» чи спаленими татарами селами. У 70-90-их роках, коли ще не набрала масштабу скупка старожитностей, у краєзнавчих куточках шкіл та сільських музеях зберігалися десятки енеолітичних знахідок, які потрапили до трактористів і трудівниць ланок, що доглядали посіви цукрових буряків. Більшість з них, на жаль, тепер викрадені і не знати де перебувають.

Водночас окремі предмети трипільської культури, на щастя, потрапили у колекції археологічних лабораторій історичних факультетів Кам'янець-Подільського та Чернівецького університетів, де навчалися вихідці з Дунаєвеччини.

Першим, хто розпочав цілеспрямоване тематичне обстеження полів з метою виявлення об'єктів Трипілья, був студент-заочник історичних факультетів Кам'янець-Подільського педінституту та згодом Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка Левко Миколайович Куземський (1923–1985) (Захар'єв, Онищук 2019). Він охопив північно-східний куток Дунаєвеччини району, оскільки народився в с. Маліївці, та південно-західний куток тодішнього Вінковецького району, бо працював в околиць села Зінькова, в якому і проживав. На тих матеріалах була написана його дипломна робота «Трипільська культура в басейні р. Ушиці» (1970).

Так між ветдільницею та сільським цвинтарем рідного с. Маліївці – ним було виявлено поселення середнього етапу трипільської культури, в центрі бригадного с. Сприсівка – також поселення того ж часу, а в урочищі Тягин – ранньотрипільське поселення (Захар'єв, Радієвська 1990). Наприкінці 80-их рр. автору цієї публікації вдалося зібрати солідну підбірку артефактів в ур. Тягин, яку було передано фахівцям з Національного історичного музею. Наслідком цього стала поява публікації Т. М. Радієвської (1995).

У той же час учитель історії з сусідніх Міцівців Казимир Іванович Гурський організовував походи гуртківців і залучав до співпраці батьків, щоб поповнити крем'яними та глиняними виробами з околиць села колекцію історичного кабінету школи.

Він також уклав «Літопис с. Міцівці», де повідомив, що східніше села в ур. Глинки односельчани виявили сокири, розтирачі, скребки, вістря, прясла і шматки орнаментованої розписом

та відбитками шнура кераміку (Захар'єв 2014, с. 5-6). Різні артефакти з того поселення були і в приватній колекції місцевого жителя Олександра Бернацького.

У середині 80-их рр., працюючи у цьому ж селі, до збору матеріалів в урочищі Глинки та пошуку нових поселень долучився автор цієї публікації, безпосередньо, В. А. Захар'єв. Знахідки тоді було передано археологу-трипільознавцю Т. Г. Мовші. Згодом дослідниця особисто побувала на об'єкті і зробила висновок, що поселення в ур. Глинки належить до пізнього етапу трипільської культури, а поселення в урочищах Шовковиця і Окопи – до середнього етапу (Мовша 1993).

На початку 80-их рр. обстеження околиць села, де йому випало працювати, став проводити і молодий вчитель історії Сиворогівської 8-річної школи Олександр Васильович Надвірняк. Відтак він виявив на сонячному схилі неглибокої долини між сс. Сивороги та Соснівка поселення середнього етапу трипільської культури.

Завклубом сусіднього с. Синяківці Василь Семенович Мільченко передав йому крем'яні пластини і глиняну жіночу фігурку типу Коломийщина. Їх раніше виявили під час копання котловану під пам'ятник загиблим у війні жителям села. Згодом В. А. Захар'євим там проведено додаткове обстеження і виявлено на городах три трипільських житла.

Випускник історичного факультету Кам'янець-Подільського університету Микола Іванович Михайлов – теж вчитель тієї ж Сиворогівської школи до її закриття, згодом – директор Дунаєвського районного музею, а тепер викладач історичних дисциплін Балинського ВПУ-36, виявив поселення середнього етапу трипільської культури на городах у південній околиці свого села Балин, друге – південно-західніше села у видолінку неподалік порохового складу Сахкамінського кар'єру, третє – на так званому Борбасовому горбі – пагорбі і його схилах лівого бережжя р. Мукші, де мешкає Іртаєв та сусіди. На останньому виорюється вкрита білим ангобом кераміка з червоним орнаментом, яка, за ідентифікацією тієї ж Т. Г. Мовші, характерна для Кошиловецької групи пам'яток трипільської культури (Мовша 1993).

Завдяки артефактам, що зберігалися у краєзнавчому куточку школи рідного села В. А. Захар'єва – Залісці, було ідентифіковано трипільське поселення між залісненими долинами Глибока та Корчин східніше нього. Т. Г. Мовша віднесла його до пізнього етапу Трипілья. В ур. Крокви, де сходяться польові землі Залісець, Чанькова та Зеленча, ним же було виявлено ще одне тогочасне поселення.

У 1978–1980 рр., коли ентузіаст навчався в старших класах Балинської середньої школи, коло потенційних пошуків розширилося і на поля сусіднього села. Крем'яні сокири і мотиги з історичного кабінету вивели на трипільське поселення розвиненого Трипілья у садку за цвинтарем на східній околиці села. Інше тогочасне місцезнаходження виявлено ним на схилі долини, що веде з лісу до східної околиці частини села, яку звуть Циганівкою, а також в ур. Малява за 3 км південно-східніше Балина – поруч з дорогою, що веде до с. Маків. На полі тогочасної Балинської племстанції (тепер земля фермера) – південніше с. Балин, виявлено майстерню з виготовлення крем'яних виробів. Вона була пов'язана з трипільським поселенням площею біля 5 га, що займає частину орного поля та садиби жителів сусіднього с. Слобідка Балинська.

У 1984–1985 рр. В. А. Захар'євим виявлено поселення середнього етапу Трипілья на городах, що займають мис лівого берега р. Студениці, на північній околиці с. Ставище – навпроти ур. Заводаївка; на схилі долини р. Ушки у північній частині с. Слобідка-Малієвецька; в ур. Шпиль на східній околиці с. Сприсівка; східніше ур. Цвинтарик біля межі польових земель сс. Маліївці Дунаєвського та Стрихівці Ярмолинецького районів. Пізніше, працюючи у 1985–1992 рр. на посаді журналіста та завідувача сільськогосподарського відділу районної газети, вдалося вийти на групу трипільських поселень в урочищі Біляни, що розташоване за 2 км східніше с. Великий Жванчик. Площа головного з них складає понад 22 га. Його попередник площею бл. 3 га розташований за 0,3–0,5 км південно-східніше – на плато над північною околицею с. Малий Жванчик. Більшість знахідок, виявлених на цьому об'єкті, кераміка з канелюрами (Прадавнє населення... 1992, с. 39-40).

Ще одне поселення-супутник площею біля 2 га зафіксовано над річечкою за 1 км північніше головного поселення.

Трипільські поселення сусіднього Соکیلця, що є останнім у південно-східному куті Дунаєвського р-ну, були пов'язані з В. Жванчицькими, адже східніше ур. Біляни на полі біля струмка, що тече до р. Ущиці між урочищами БАМ та Городництво на сонячному схилі простежується одна з вулиць поселення, довжиною бл. 800 м, що на сході закінчується на мисоподібному ур. Бурти. Там постійно знаходять крем'яні сокири, мотиги і зернотерки трипільського часу. На протилежному боці долини, судячи зі знахідок великої кількості відщепів, були майстерні з виготовлення крем'яних предметів.

Під час проведених В. А. Захар'євим у середині 1990-их рр. археологічних розкопок курганів давньоруського часу у лісі Дубина за більш як 1,5 км північно-західніше цього урочища та на пологому схилі в районі старої пасіки, експедиції також траплялася характерна трипільська кераміка, що є слідами чергового поселення. Ще одне поселення (площею бл. 3 га) розташовано перед яром, що перегороджує дорогу до околиці с. Сокілець з боку сусіднього с. Лисець. Як повідомили місцеві жителі, на ближчому до села боці того ж яру час від часу виорюють крем'яні та інколи і кам'яні сокири, але обстеження не допомогло знайти тут кераміку.

Із Сокільцем пов'язане і трипільське поселення середнього етапу розвитку, яке розташоване на плато лівого берега долини р. Ушиця. в ур. Бучайська стінка, площею бл. 3 га (Стельмахук 1997, с. 15-17).

У трипільський час використовувалися не лише ділянки плато, а й тераси та пологі миси цієї глибокої долини, про що свідчать інші поселення, які лежать вверх за течією річки. Наприклад, поселення площею понад 5 га у садку с. Тимків Новоушицького р-ну. Його, до речі, сильно попустили у 70-х роках, коли тут проводили сільськогосподарський експеримент з побудови тепличного господарства, а також «чорні археологи», на початку Незалежної України, коли трипільські старожитності збирав президент В. Ющенко.

Розширенням кладовища с. Миньківці інтенсивно псується трипільське поселення площею понад 3 га безпосередньо в долині р. Ушиці. Там постійно викопують крем'яні знаряддя праці і фрагменти орнаментованих посудин.

Ще одне поселення середнього етапу трипільської культури зафіксовано на плато над цим місцем на схилі яру, що виходить з лісу як видолинок. Тут, зокрема, знайдено цілу стилізовану глиняну жіночу фігурку висотою бл. 10 см слабкого сіро-жовтого забарвлення, яка могла стояти на 4-ох пелостковій розетці-ступнях. Ноги статуетки були короткі, живіт – збільшений, що вказувало на вагітність. У пустотілому животі знаходилася тверда кулька, яка видавала приглушений передзвін при погойдуванні статуетки. За 150–200 м північніше – на невеликому мису перед присілком Шевченківці – зафіксовані сліди чергового тогочасного поселення, що могло бути супутником попереднього.

Предтечою вказаних вище трьох поселень, певно, було поселення раннього етапу трипільської культури, що розташоване західніше – на території місцевого лісорозсадника – в середині лісу. Звідти походять ідеально круглі крем'яні скребачки-ножі, вістря стріл, а також фрагменти брунатної кераміки з широкими канелюрами і штамповим орнаментом. Тоді як за 2 км східніше, на лівобережжі р. Ушиці – в миньковецькому урочищі Бельмонт – виявлено кераміку, що має вузькі канелюри, тобто: належало до початку середнього етапу Трипільської культури.

Два трипільських поселення безпосередньо пов'язані з ушицькою долиною в межах с. Велика Кужелева, що розташоване вище за течією Ушиці. Одне лежить на мису лівобережжя, що звуть Містиськом. Друге – на плато мису, що створений долиною Ушиці та яроподібною долини, якою від вододілу Ушиці-Студениці стікає безіменна права притока-струмок. Це урочище називається Панський двір. Його площа, за оцінкою археологів К-ПНУ ім. І. Огієнка, складає біля 30 га (Мегей 1993). Супутник площею біля 2 га розташовувався смугою на сонячному схилі над тим же яром в ур. Пасіка за 1,5 км західніше села – на межі земель Великої Кужелови та Малої Кужелівки.

Останні в межах Дунаєвеччини трипільські поселення середнього етапу розвитку культури над р. Ушицею було зафіксовано біля с. Гамарня. Перше – за південною околицею. Друге – на мису за північною околицею, через який проходить ґрунтова дорога з с.Майдан Олександрівський Віньковецького р-ну до с. Морозів Дунаєвцького р-ну. Ще одне трипільське поселення поповнено тепер територією колишньої морозівської ферми. У межиріччі Ушиці і правої її притоки Ушки дуже слабкі сліди трипільських старожитностей простежено за західною околицею с. Морозів – між дорогою в бік Слобідки Малієвської та узліссям, а також поруч з колишнім господарчим двором у Гуті Морозівській.

4 га мису між Ушкою та Синяківкою займає поселення в ур. Липки між сс. Мала Кужелівка, Синяківці та Ярова Слобідка. Тут зібрано фрагменти мальованої кераміки, прясла, крем'яні знаряддя, виявлено верхню частину натуралістичної антропоморфної фігурки з пласким піднятим доверху обличчям, вузькими, начебто заплощеними, очима та стилізованими вухами. Фігурка мала червоно-сіре забарвлення, тоді як фрагменти інших виявлених на поселенні жіночих статуеток були оранжевими або жовтими.

Залишки трипільського поселення площею бл. 2 га зафіксовано біля греблі ставка с. Руди Горчичнянської, якою проходить дорога з М. Кужелівки до автотраси Нова Ушиця–Дунаївці. Ще одне

поселення лежить на сонячному схилі долини південно-західніше колишнього панського маєтку, а згодом колгоспного двору.

Вузьким канельованим орнаментом відрізняється традиційна оранжева кераміка з поселення площею бл. 2 га на плато навпроти колишнього колгоспного кар'єру (ліворуч від яру), що знайдене на землях с. Велика Побійна у напрямку до с. Лисець, між ур. Бобровка та Жадінь або Тимківщина.

У серединній течії Студениці поселення розвиненого Трипільля з мальованою керамікою та крем'яними артефактами зафіксовано на лівому березі навпроти центру с. Пільний Мукарів, де до долини Студениці примикає долина, що веде сюди від сусіднього с. Польовий Мукарів.

Орнаментована природними фарбами кераміка трапляється також на утвореному меандром мису лівобережжя – навпроти колишньої школи с. Горчична. Площа цього поселення складає понад 5 га.

Чергове трипільське поселення з мальованою керамікою розташоване на плато правого берега річки, що займають городи жителів північно-західної частини сусіднього с. Дем'янківці. Тут знайдено крем'яні сокири, що зберігаються у фондах К-ПМДІМЗ та археологічної лабораторії К-ПНУ ім. І. Огієнка.

За 2 км південніше натрапляємо на трипільське поселення з мальованою керамікою площею понад 4 га. Воно розташувалося на мису між долинами безіменних правих приток Студениці. Звідси всього 1 км до північної частини с. Мушкутинці. Культурний шар східної частини поселення знищено фундаментами та підвалами приміщень і підземних комунікацій водонасосної станції для незавершеного будівництва Дунаєвського маслоробного комбінату та самого міста.

Південно-західніше цього поселення на сонячному схилі долини, що виходить з т. зв. Мушкутинського ліска, виорюється колений креміль, заготовки та готові вироби і дуже мало кераміки. Певно, тут була кременеобробна майстерня вищезгаданого поселення. Через близькість до райцентру раніше цей об'єкт відносили до дунаєвських.

У самому с. Мушкутинці потужні сліди трипільського поселення середнього етапу фіксуються на створеного різким поворотом р. Студениці мису правобережжя, пологий схил якого займають городи жителів північної частини села. На рубежі ХХ-ХХІ ст. у школі та підбірках місцевих колекціонерів зберігалися крем'яні сокири, мотики і розтирачи зерна, що знайдені тут.

Трипільська кераміка траплялася також в урочищі Колишній Курятник – на плато протилежного берега долини річки.

Ще одне мушкутинське трипільське поселення не прив'язане безпосередньо до річки, воно розташоване південно-західніше села – у верхів'ї її правої притоки: на полі між асфальтною автодорогою м. Дунаївці-сmt Стара Ушиця і дорогою до міського дунаєвського сміттєзвалища.

Трипільські артефакти, фрагменти неорнаментованої кераміки та обмазки жителів виорюють на мису, що займає північна частина с. Голозубинці, яку звуть Соснівкою.

Наступне поселення на плато того ж правого берега Студениці знайдено за південною околицею с. Рачинці – навпроти піщаного кар'єру.

Останнє з басейну цієї річки у межах колишнього Дунаєвського району трипільське поселення розташоване на плато лівобережжя – між урочищем Ринва і штольнею для видобування вапняку південніше с. Яцьківці.

Трипільські поселення у межиріччі Студениці-Тернавки зафіксовано на початку безіменної правої притоки Студениці північніше с. Томашівка – на полі, що межує з Савинецьким лісом, а також у протилежному кінці району – на полі над південною околицею с. Гута Яцьковецька. Більшість тогочасних поселень цього міжріччового сектору тяготіла до р. Тернавки. Наприклад, аж три їх зафіксовано у Кривчику, а саме: середнього етапу з мальованою керамікою – на плато праворуч дороги на Г. Яцьковецьку, в ур. Хатки та на плато протилежного берега між колишнім панським парком та ярком, а також пізнього етапу трипільської культури – на дитинці городища ранньозалізного віку, що височить над південно-східною околицею села, Приналежність цього поселення ідентифікувала Т. Г. Мовша, яка свого часу побувала в цьому урочищі (Мовша 1993, Бузян 2004).

На початку нинішнього століття на плато правого берега вище за течією Тернавки, північніше с. Воробіївка, залишки середньотрипільського поселення виявив Павло Нечитайло.

Чергове поселення займає мис між долиною р. Тернавки, її лівою притокою р. Батіжок та видолинком з півдня – на північній околиці с. Січинці. Культурні рештки там трапляються на площі понад 4 га. Коли на початку 1990-их рр. тут планували прокласти газопровід високого тиску до новобудови Дунаєвського маслоробного комбінату, автор провів обстеження майбутньої траси і рятувальні розкопки в місці, де вона пересікала б якийсь об'єкт. Там виявлено залишки смітника

з трьох сполучених між собою неглибоких ям діаметром біля 1 м кожна, що були наповнені битою неорнаментованою столовою керамікою. Крім того до рук дослідника потрапили половина іграшкової біноклевидної посудини, крем'яні моти́га та пластина, мідний кований овал діаметром бл. 4x3 см з пробитими по периметру невеликими дірочками.

У правобережному ур. Кривуля, навпроти південно-західної околиці м. Дунаївці, яке віддано під дачні будинки працівників Дунаєвського арматурного заводу, зафіксовано багат шарове поселення, один з шарів якого відповідає середньому етапу Трипілья.

Ще одне трипільське поселення було відкрито автором у 90-их рр. на початку долини, що простягається від Чанківського лісу до долини р.Тернавка. Окремі його заглиблені об'єкти було досліджено експедицією під керівництвом О. Петраускаса, яка 2020 р. працювала на будівництві об'їздної дороги довкола Дунаєвць.

В самому м. Дунаївці трипільське поселення зафіксоване безпосередньо на лівому березі Тернавки – у так званому Комсомольському парку: між колишніми суконною фабрикою та маслозаводом.

На правій притоці Тернавки Гниловодці-Залісецькій виявлено два поселення середнього етапу розвитку Трипілья. Перше – за 0,5–0,7 км західніше с. Рахнівка в ур. Почапинці. Друге – в ур. Панська Цегельня східніше с. Михайлівка. У обидвох випадках поселення знаходилися на сонячному схилі лівого берега.

У межиріччі Тернавки-Смотрича поселення середнього етапу Трипілья знаходиться на східній околиці с. Калинки. Там виявлено крем'яні сокири і кераміка, що раніше зберігалася у музеї школи с. Тинна.

Над самою р. Смотрич поселення трипільської культури зафіксовані за 2 км західніше с. Лисогірка – в ур. Корчунок, на плато лівого берега та на правому березі річки – за південної околицею смт Смотрич. Однак це поселення тепер остаточно знищене кам'яним кар'єром. На щастя, у Дунаєвському історичному музеї експонують половину біноклевидної посудини, яку виявили саме тут.

Між Тернавкою і Мукшею, окрім вище перерахованих поселень з околиць Балина, Слобідки Балинської та Залісець, трипільське поселення також зафіксоване автором справа від траси 003 Житомир-Чернівці в ур. Три корчми між Воробіївкою та Залісцями. Його площа біля 1 га.

В ур. Томашівка, що знаходиться у верхів'ї притоки Мукші р.Шатавки – біля цієї ж траси південніше с.Шатава, також простежено залишки трипільського поселення середнього етапу.

Крем'яні знаряддя трипільського типу потрапили до автора з полів колишнього іванковецького колгоспу. Перше лежить на пологому схилі зліва від в'їзду в с. Держанівка, друге – на межі земель сс. Іванківці та Сивороги. Відомо також про знахідки крем'яних сокир на полі над долиною, де розташоване с. Загосна, та зі схилу поля перед с. Удріївці з боку смт Дунаївці. Однак побувати там поки що так і не вдалося, щоб особисто переконатися, що там знаходилися трипільські поселення.

Отже, у територіальних межах колишнього Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. В. Захар'євим виявлено та ідентифіковано 64 поселення трипільської культури, по 3 – Л. Куземським і М. Михайловим, по одному – К. Гурським, О. Надвірняком, П. Нечитайлом. На усіх поселеннях В. Захар'єв побував особисто.

Близько десятка місць знахідок тогочасних артефактів та об'єктів без конкретних прив'язок відомо також з довідкової літератури ХХ ст. Вищезгаданий Є. Сіцинський повідомив про трипільські артефакти з околиць сс. Лисець і Ліпінці, та залишки випалених стін міста Червоногород, що лежить між с. Морозів Дунаєвського та Майдан-Морозівський колишнього Ярмолинецького р-нів. Цілком можливо, що там могло бути трипільське поселення.

Але через огульність і непрофесійність авторів як археологів не до кінця з'ясованою залишається інформація з «Історії міст і сіл України. Хмельницька область». Бо ж якщо у випадку з м. Дунаївці та сс. Маковом, Миньківцями, Міцівцями, Підлісним Мукаревим, Соکیلцем, Тинною, Чанковом конкретно вказано на наявність там поселень трипільської культури, то у випадку з М. Кужелівкою і Сиворогами, йдеться про знахідки знарядь праці «доби неоліту і міді». Очевидно, далекі від археології автори, повідомляючи про «крем'яні знаряддя праці доби неоліту» з околиць сіл В. Побійна, Воробівка, Гірчична, Іванківці, Кривчик, мали на увазі саме трипільську культуру, бо до травня 2020 р. поселення доби неоліту на Дунаєвщині взагалі не були відомі фахівцям, а різноманіття крем'яних виробів характерне саме для трипільської культури. Тобто, новому поколінню дослідників є над чим працювати. До того ж близько чверті території району поки що обстежити не вдалося.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія Дунаєвеччини. (Збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) 1992. Шмаєнік, М. Д., Захар'єв, В. А. (упор.). Хмельницький.
- Бузян, Г. М. 2004. Музей Трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому. В: *Енциклопедія Трипільської культури у II томах*. Т. II. Київ, с. 360.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, Б. С., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області: довідник*. Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2011. – С.57-68.
- Захар'єв, В. А. 2014. *Міцівці: «північні ворота» Дунаєвеччини*. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А.
- Захар'єв, В. А. Оніщук, О. Г. 2019. Археолог і краєзнавець з Віньковеччини Л. М. Куземський – надійний партнер історичної наукової еліти другої половини ХХ століття. В: *Віньковеччина: історія, культура, духовність. Матеріали науково-краєзнавчої конференції*. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., с. 242-249.
- Захар'єв, В. А., Радієвська, Т. М. 1990. Ранньотрипільське поселення біля с. Маліївці. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, с. 9-10.
- Історія міст і сіл України в 26 т. Хмельницька область*. 1971. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР.
- Мегей, В. П. 1993. Розвідкові роботи у Дунаєвечному районі. В: *Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля»*. Дунаївці, с. 21-22.
- Мовша, Т. Г. 1993. Культурно-історична єдність трипільсько-кукутенської спільноти лісостепу в середині III тис. до н.е. В: *Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля»*. Дунаївці, с.19-21.
- Радієвська, Т. М. Колекція матеріалів з ранньотрипільської пам'ятки поблизу с. Маліївці на Хмельниччині у збірці Національного історичного музею України. В: Ковтанюк, Н. Г. та ін. (ред.). *Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекції музею: тематичний збірник наукових праць*. Київ: НМІУ, с. 30-36.
- Сецинский, Е. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: графиня Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899*. Т. I. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, с.197-354.
- Стельмашук, С. О. 1997. Нові археологічні пам'ятки Дунаєвеччини. В: *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій*. Київ: Рідний край, с. 15-17.

Volodymyr Zakhariev,
Senior Researcher of the Department
of the Monument Protection,
Department of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Art

DUNAYIVTSI DISTRICT – TRYPILLIA REGION

In the article describes more than 70 settlements of the ancient farmers Trypillia culture on the territory of Dunayivtsi district.

Keywords: Trypillia culture, Podillia, Danube region, archaeology, settlements, artifacts, Ye. Sitsynskyi, T. Movsha, V. Zakhariev.

ЗНАХІДКИ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ЗБРИЗЬКОМУ ПОЛІ

Стаття присвячена публікації випадкових археологічних знахідок на Збризькому полі, поблизу села Жабинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Ключові слова: Жабинці, Збризьке поле, знахідки трипільських артефактів, нуклеус, зерновик.

Територія верхів'їв лівих приток Дністра (Збруч, Смотрич, Тернава, Студениця, Ушиця та ін.) досі залишається «Terra incognita» у плані дослідження археологічних пам'яток. У зв'язку з цим відсутнє і достатнє висвітлення, як самих поселень, так і знахідок на них, у науковій літературі. На противагу у відкритий доступ постійно потрапляє інформація про випадкові знахідки з безлічі археологічних пам'яток, про постійні набіги «чорних археологів» та «любителів» металодетекторного пошуку. Для того, щоб хоч частково заповнити цю прогалину, авторка у цій статті вводить у науковий обіг нові знахідки з поселення трипільської культури в урочищі Збризьке поле, яке знаходиться між селами Збриж та Жабинці Кам'янець-Подільського району (до 2020 р. – Чемеровецького) Хмельницької області. Окрім того, подано опис артефактів, знайдених особисто під час огляду Збризького поля.

Цей регіон має значну археологічну спадщину і потребує обширних досліджень. Зокрема А. Ф. Гуцал (2021, с. 16) у статті «Археологічні розвідки на Чемеровеччині» писав: «Територія Чемеровецького району у плані розвіданих археологічних пам'яток вивчена недостатньо. Тут відомо десятки давніх поселень, городищ, курганів. Проте зафіксовані далеко не всі об'єкти археології. Практика показує, що їх значно більше. Експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка останнім часом проведено обстеження деяких населених пунктів та їх околиць. Виявилося, що майже скрізь по берегах річок, струмків з інтервалом у кілька кілометрів, а то і суцільною смугою тягнуться пам'ятки старовини».

Зауважимо, що в «Археологической карте Подольской губернии» Є. Сіцінського (1901, с. 354-355) міститься велика кількість пам'яток на території між Збручем та Смотричем. Наголосимо, що велика частина з перерахованих в ній населених пунктів припадає на Чемеровеччину. Зокрема, на вищезгаданій карті старожитностей є позначка «Городище» неподалік Збрижа, а також згадується Горинева печера і курган Розбита могила в околицях села (Сецинский 1901, с. 306). Зазначені топоніми збереглися до тепер і ми можемо ними оперувати.

В 1929 році Кость Кржемінський (художник, реставратор, архітектор та археолог) провів археологічну розвідку сточищем річки Жванчик від села Кутківці до села Кочубіїв. Було обстежено 14 сіл. А. М. Трембіцький (2015, с. 302) у статті «Археологічна рекогносцировка Костя Кржемінського річкою Жванчик 1929 р.» повідомляє: «У своєму звіті про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик на Чемеровеччині та Кам'янеччині К. Кржемінський писав, що основною метою «обсліду сточища річки Жванчик» було доповнити розшуки Є. Сіцінського за 1926 р., які той описав у працях «Археологічна карта Подільської губернії» (1901) та «Нариси з історії Поділля. Ч. І» (1927). Найімовірніше, що лівобережжя річки Збруч не досліджувалось з тієї причини, що по річці пролягав кордон між Радянським Союзом та Польщею. Згодом К. Кржемінський був репресований і загинув у 1937 р., про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик було надовго забуто та зовсім не згадувалось в наукових працях, а територія лівого берега Збруча на довгий час залишилась поза зоною уваги археологів.

Першим, хто подав інформацію про трипільські поселення в околицях Збрижа, був П. Й. Борисківський (1950, с. 118) У 1947, 48 та 49 роках вчений провів археологічну розвідку по Збручу: від Гусятина до впадіння його у Дністер. Щодо згаданого тут поселення трипільської культури він подає наступну інформацію: «Село Збриж. За 200 метрів на південний схід від села на високому мисі лівого берега Збруча і правого берега безіменного струмка, що впадає в Збруч, розташоване трипільське поселення, його культурний шар простягається вздовж берега Збруча на 500 метрів. Він залягає в чорноземі, починається на глибині 10 см від поверхні і заглиблюється на 60–70 см.

У культурному шарі трапляється багато кісток ссавців, фрагментів червонясто-жовтої неорнаментованої кераміки і цілі горизонти глинястої обмазки, очевидно, залишки площадок».

На території Чемеровеччини протягом кількох десятиліть проводились археологічні пошуки І. С. Винокуром. Щодо археологічних пам'яток поблизу сіл Збриж і Жабинці Гуківської ОТГ, то інформацію про них знаходимо у «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (Винокур та ін. 1984):

«с. Збриж. В урочищі Горошків Ліс – сліди трипільського і пізньосередньовічного поселень (повідомлення М. А. Задорожного). Близько 2 км на південний схід від села, на високому мису лівого берега р. Збруч і правого берега безіменного струмка, розташовано трипільське поселення. Культурний шар на глибині 60–70 см вздовж річки тягнеться на 500 м. На території села відкрито середньовічне слов'янське поселення, яке займає лівобережну терасу Збруча. Навколо села стояли фортифікаційні споруди у вигляді кам'яної стіни. В околицях села знаходиться печера, відома під назвою Горинєва і курган Розбита Могила» (Винокур та ін. 1984, с. 93–94).

«с. Жабинці. ... В уроч. Збрижське поле за 1 км на захід від села і на території піскового кар'єру – сліди трипільських поселень» (Винокур та ін. 1984, с. 93).

Ідентична інформація про трипільське поселення на Збризькому полі міститься в Енциклопедії трипільської культури (2004, с. 662). Варто згадати, що згідно цього реєстру на території Чемеровеччини знаходиться 35 об'єктів (№№ 168–202) трипільських поселень або їх слідів, зокрема біля сіл Кутаївці – 3, смт Чемерівці – 3, Теремківці – 4. Біля села Збриж зареєстровані два трипільські поселення за номерами 178 (на території с. Збриж) та 179 (Збрижське поле с. Жабинці).

«с. Збриж Чемеровецький район. Збриж І (урочище Горошків Ліс) В урочищі Горошків Ліс – сліди трипільського поселення. Збриж ІІ Близько 2 км на південний схід від села, на високому мису лівого берега р. Збруч і правого берега безіменного струмка, розташовано трипільське поселення» (Енциклопедія 2004, с. 662).

Проте інформація про ці два трипільські поселення: одне у Збрижу, а друге – на Збризькому полі, що знаходиться біля села Жабинці, станом на 2011 рік у Переліку пам'яток археології Хмельницької області місцевого значення відсутня (Департамент ... 2012).

Ще трохи інформації про дане поселення трипільської культури знаходимо також у І. Р. Михальчишина «Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області» (2013):

«За інформацією сільського голови с. Жабинці обстежено три об'єкти: поселення раннього залізного віку та черняхівської культури, курганну групу з трьох насипів, два з яких розорані і ледь помітні на поверхні, та поселення трипільської культури в ур. Збрижське поле. Поселення розташоване біля західної околиці села на плато високого та крутого лівого берега р. Збруч поблизу греблі ГЕС. Північно-західна ділянка території поселення зруйнована кам'яним кар'єром (нині не діючий), у відслоненнях ґрунту помітні фрагменти ліпної кераміки та крем'яні вироби трипільської культури, грудки випаленої глини. На розораній поверхні плато, на схід від кар'єру, артефакти не виявлено». В інвентаризації є план поселення з прив'язкою до р. Збруч та населеного пункту Жабинці (рис. 1).

Згаданим тут сільським головою, є житель села Жабинці Володимир Гуменюк, людина, яка цікавиться краєзнавством і має багато напрацювань з історії рідного краю. Зокрема він надав для збірника «Слідами історії Чемеровецького краю» статтю «Топоніми села Жабинці». Авторка статті особисто поспілкувалась з ним щодо згаданого тут трипільського поселення. Він повідомив наступне: трипільське поселення на Збризькому полі займало 16 гектарів. Станом на 2010 рік, коли Володимир Гуменюк залишив посаду, це були землі запасу, тобто пасовище. Поруч знаходився кар'єр «Білий яр», для якого були відведені землі, до яких не входила площа трипільського поселення. Наступними сільськими керівниками с. Жабинці землі запасу були розпайовані (29 паїв), частина з них перейшла власникам кар'єру. Станом на тепер кар'єр під назвою «Білий яр» вже довгий час, як відновив видобуток піску, працює досить потужно, і приблизно половина з 16-ти гектарів трипільського поселення на Збризькому полі зайнята кар'єром. Коли знімали вскришу, то в культурному шарі, за словами Володимира Гуменюка, були десятки тисяч керамічних уламків глиняного посуду, багато фрагментів денців і вушок, приблизно третина з них була помальована. Зокрема, він особисто зібрав таких керамічних уламків більше 20 ящиків для поштових відправлень, є фрагменти, що з них можна було би відреставрувати зерновик висотою біля одного метра.

Авторка статті 25 серпня 2019 року відвідала дане поселення. Біля дороги при в'їзді в кар'єр були насипані дві купи вскриші висотою біля півтора метра, де вперемішку із землею було багато

керамічних великих та дрібних уламків глиняного посуду цегляного та пісочного кольору, а також фрагменти кісток, явно давнього походження. Тут авторкою статті було зібрано біля 30-ти керамічних фрагментів, з них лише 3 з орнаментом чорною фарбою, 2 – зі слідами червоної фарби, 1 – з вушком та 1 – з отвором з внутрішньою різьбою, 1 – грубої роботи із вдавленим орнаментом. Крім того, на розпайованому полі на схід від кар'єру на поверхні ґрунту було знайдено кремневий нуклеус і дві окремі пластини з кременю. Також тут було виявлено багато дрібних уламків кераміки цегляного кольору.

14 жовтня 2022 р. авторка статті знову відвідала цю місцевість. На дорозі, яка веде в кар'єр було знайдено свіжорозламаний керамічний фрагмент з білим та чорним розписом і два фрагменти зі слідами червоного розпису, уламок кремнієвого скребка чорного кольору та частину кістки. На зрізі ґрунту чітко видно уламки кераміки, кісток та обмазки.

На розпайованому полі зафіксовано на поверхні землі значну кількість керамічних фрагментів глиняного посуду цегляного та пісочного кольору, а також два шматки обмазки, з них один – обпалений. На площі приблизно 20 м² (4x5 м) було зібрано 28 фрагментів, з них 7 – донець різної товщини (0,3–1,1 см). Знайдено 3 фрагменти з червоним та чорним орнаментом, 1 – з вушком, 1 – із залишками коричневої фарби на внутрішній поверхні. Крім того, на цій площі знайдено розбитий нуклеус сірого кольору, уламок кістки, подібної за формою на знайдену біля кар'єру, але трохи меншу. Велика кількість фрагментів на поверхні розпайованого поля зумовлена активним веденням сільського господарства з використанням важкої техніки і вказує на те, що культурний шар залягає неглибоко і є пошкодженим.

Також варто згадати про дві випадкові знахідки зі Збризького поля. Одна з них: неушкоджена цегляного кольору фігурка з крилами (рис. 2), висотою 11 см була знайдена під час завантаження піску у кар'єрі «Білий яр». На завантажувачі тоді працював житель сусіднього Збрижа Микола Коробчук (помер у 2016 р.), за його словами: «фігурка випорснула з-під ковша». На жаль, першим власником знахідка була ґрунтовно відчищена від земляної патини, тонкий шар чорного кольору залишився лише на крилах та окремих місцях скульптури. У даний час фігурка знаходиться у приватному зібранні Анатолія Прияна (м. Кам'янець-Подільський). Експерти, до яких зверталась авторка статті розходяться в оцінках, адже нічого подібного серед трипільських артефактів не було знайдено.

Знахідка 2022-го року на Збризькому полі – ціла керамічна посудина (рис. 3), висотою 45 см, (не вистачає лише малого фрагмента у вигляді трикутника на вінці горловини), знайдений випадково охоронцем поблизу кар'єру, на площі, де перед цим зняли вскришу. Зерновик знаходиться у приватній колекції старожитностей Анатолія Швеця (с. Збриж).

Безперечно, ці знахідки потребують дослідження та експертної оцінки спеціалістів. Світлини знахідок, в тому числі зерновика розміщені у мережі Facebook в групі «Збриж історичний». На думку Тараса Ткачука, зерновик попередньо можна датувати етапом СІІ бринзенської локальної групи.

Висновки. Згідно опрацьованого матеріалу робимо висновки, що поселення зафіксоване, як ур. Збризьке поле та Збриж ІІ є однією і тією ж самою пам'яткою. Згадане поселення потребує для початку хоча б опису та фіксації, а – знахідки культурно-хронологічного датування. Варто також констатувати, що дії, спрямовані на руйнування цього об'єкта, призводять до непоправних наслідків – адже кожна археологічна пам'ятка є унікальною й відновити її неможливо. Ця пам'ятка археології на Збризькому полі є досить вразливим об'єктом, на збереження якого впливають такі негативні господарчі чинники, як розробка кар'єру «Білий яр» та розорювання ділянок існуючого поселення трипільської культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковський, П. Й. 1950. Деякі доповнення до археологічної карти Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 117-131
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, Б. С., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Гуцал, А. Ф. 2021. Археологічні розвідки на Чемеровеччині. В: *Слідами історії Чемеровецького краю. Збірник матеріалів І Всеукраїнської наукової історично-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», с. 16-21.

- Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації. 2012. *Пам'ятки культурної спадщини Хмельницької області* [online]. Режим доступу: <http://kultura.km.ua/archives/977> [Дата звернення 30 жовтня 2022].
- Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах. 2004. Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. та ін. (відп. ред.). Т. І. Київ.
- Михальчишин, І. Р. 2013. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області. *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 8, с. 248-270.
- Сецинский, Е. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: графиня Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899*. Т. І. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, с.197-354.
- Сіцинський, Є. Й. 1927. *Нариси з історії Поділля*. Ч. І. Вінниця.
- Трембіцький, А. 2015. Археологічна Рекогносцировка Костя Кржемінського по берегах річки Жванчик у 1929 р. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і Фортифікація України»*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 300-305.

Halyna Moroz,
Journalist, local historian

FINDS FROM THE ZBRYZKE POLE TRYPILLIA SETTLEMENT

The article is devoted to the publication of accidental archaeological finds on the Zbryzke pole (field), near the village of Zhabyntsi, Kamianets-Podilsky district, Khmelnytskyi region.

Keywords: Zhabyntsi, Zbryzke pole, finds, Trypillia artifacts, nucleus, granary.

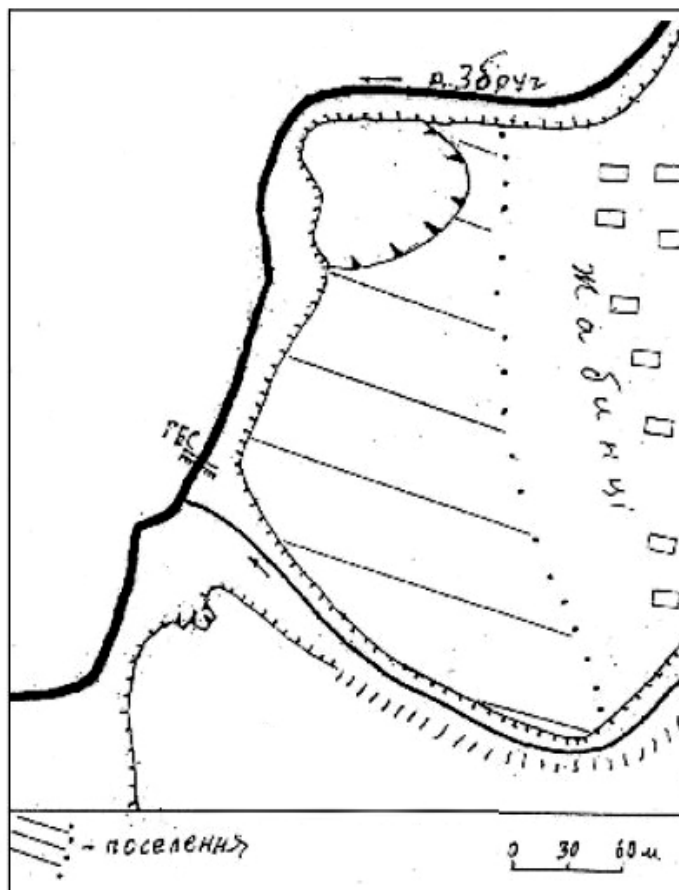

Рис. 1. План поселення
в ур. Збризьке поле
(за Михальчишин 2013)

*Рис. 2. Скульптурка,
знайдена під час
завантажувальних
робіт у кар'єрі
«Білий яр»*

Рис. 3. Зерновик, знайдений у 2022 році на Збризькому полі

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ПРО ОДИН ТИП ЧЕРПАКІВ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІСОСТЕПУ

Стаття присвячена характеристиці керамічних ліплених черпаків з загостреним дном доби раннього заліза, які знайдені в Українському Лісостепу. Важливою рисою таких черпаків є конічне оформлення дна, та невеликі розміри. Частим є лощення поверхні та її чорний колір. Більша частина виробів існує у доскіфський час, а у ранньоскіфський період традиція їх виготовлення поволі затухає. Знахідки гостродонних черпаків відомі у пам'ятках висоцької культури, у чорнолісько-жаботинських старожитностях Правобережного Лісостепу, а пізніше – у Західноподільській групі.

Ключові слова: керамічний посуд, черпак, ранній залізний вік, передскіфський час, скіфський період, Північне Причорномор'я.

Комплекс ліпного керамічного посуду є яскравою складовою а також одним з культурно визначальних компонентів передскіфських чорноліських та жаботинських старожитностей в Українському Лісостепу. Однією із колоритних різновидів цього посуду є черпаки з характерною бічною ручкою. Нерідко вони виявляються вкритими геометричним орнаментом. У цій роботі хотілося б звернути увагу на оригінальну групу черпачків з загостреним дном, розповсюджених в Українському Правобережному Лісостепу.

Характерною ознакою *гостродонних черпаків* є конічне, чи округло-конічне оформлення низу, та, як правило, не великий розмір. Звичайним є лощення поверхні та її чорний або темні кольори. Основна частина виробів побутує у доскіфський час (IX–VIII ст. до н.е.), тоді як у ранньоскіфський період (VII–VI ст. до н.е.) традиція їх виготовлення потроху затухає. Припускається поява гостродонних черпачків на Середньому Дністрі (у пізньочорнолісько-жаботинських пам'ятках) під висоцькими впливами (Смирнова 1984, рис. 1). У висоцьких комплексах кількість таких виробів дійсно порівняно висока (див. далі). З іншого боку, можна зауважити, що прототипи мініатюрному гостродонному посуду у чорноліському ареалі відомі ще з доби фінальної бронзи: епонімна пам'ятка у Білогрудівському лісі (Тереножкин 1961, рис. 28: 1). До того ж територія розповсюдження таких виробів не обмежується Середнім та Верхнім Дністром, а, як показано нижче, поширюється й далі на схід у Середнє Побужжя та Подніпров'я. Хоч кількість подібних виробів там на сьогодні й дещо менша. Отже не можна відкидати можливість того, що гостродонні черпаки були певним надкультурним явищем, а вироблення такої форми могло одночасно відбуватись на різних територіях (Могилів 2021, с. 85).

Звернемо увагу на те, що через загострене дно вказаний тип черпаків не можна було ставити з рідиною у звичайний спосіб на дно. Це помітно зменшувало сферу традиційного побутового використання таких виробів. Через це є підстави припускати можливе використання подібних посудин у культовій практиці. Оздоблення низки таких виробів орнаментом, який здавна був уособленням релігійних уявлень, може підтверджувати таку гіпотезу (Могилів 2021, с. 90).

Найбільше розповсюдження гостродонних черпаків припадає на доскіфську добу. Значна їх добірка відома з пізньочорнолісько-жаботинських комплексів Середнього Подністров'я (рис. 1). Низка предметів походять з Григорівського городища (рис. 1: 1) та Дністрівки (рис. 1: 2, 3): відповідно 5 й 4 вироби, що становить 0,2% і 0,3% комплексу керамічного посуду звідти (Артамонов 1955, рис. 40: 1; Смирнова 1982, рис. 8: 5; 1983, рис. 2: 4; 1986, рис. 3, 5; 7, 6; Смирнова, Кашуба 1988, рис. 3). У Комарові такі вироби (рис. 1: 4–6) складають 0,4% від всього посуду, або 3,7% черпаків (Могилів 2021, с. 84; рис. 50: 1; 51: 1; 81: 2). Інші знахідки відомі з Непоротового (рис. 1: 7) (Крушельницька 1998, рис. 99: 15–17; 101: 5–7), Мерешівки (Левицкий 1987, рис. 3: 10). Не виключено, що до них можна зараховувати фрагментовані вироби з Рудковецького городища (рис. 1: 8, 9) у яких втрачено низ (Гуцал 2017, рис. 2: 5, 7). Виявлені вони й у Козлові (рис. 2: 3), де розкопано як пізні доскіфські, так й ранньоскіфські нашарування (Белозор, Могилів, Скорый 2010, рис. 11: 8). Далі на схід кількість подібних виробів у пізньочорнолісько-жаботинських комплексах зменшується. У Середньому Побужжі можна назвати предмети з кургану 1 у Тютьках (рис. 2: 1, 2) (Заець 1979, рис. 1: 2, 3). У Надніпрянщині слід вказати округлодонний черпак з кургану 46 у Берестнях (рис. 2: 4) (Ковпа-

ненко 1981, рис. 6: 4). Він вцілів єдиним з інвентаря, й точно встановити, відноситься предмет до передскіфського, чи ранньоскіфського часу важко¹. Згадаємо також гостродонні черпаки з колекцій Ф. Ф. Кундеревича (рис. 2: 5) та М. Ф. Біляшівського (рис. 2: 6), які приписуються до Середнього Подніпров'я (Ковпаненко 1981, с. 98; рис. 57: 5, 6). Вони вкриті орнаментом пізнього доскіфського часу. Розглядаючи згадані посудини, не можна не звернути увагу на рідкісний спосіб кріплення ручки на виробі з Берестнягського кургану та колекції Ф. Ф. Кундеревича. Вона кріпиться до корпусу лише одним нижнім кінцем, тоді як верхній «вільно» відведено вбік та оздоблено виступами обабіч, що створює деяку подобу до пташиної голівки. Такі моделі кріплення у Північному Причорномор'ї є поодинокими. Як аналогію у Придніпров'ї назвемо черпак з передскіфського кургану 26 на Лисій горі біля Таращі (Романюк, Гречко, Могилов 2018, рис. 3: 15).

Чисельна група гостродонних черпаків відома й із ареалу пам'яток висоцької культури (рис. 3). Вони виявлені на могильниках у Петрикові (рис. 3: 1) (Бандрівський 2002, рис. 33: 5), Золочеві (рис. 3: 2) (Крушельницька 1965, рис. 8: 28; Бандрівський 2014, рис. 115: 3), Конюшкові (рис. 3: 3) (Крушельницька 1976, рис. 19, 74), Лукавці, гробниця 2² (рис. 3: 8) (Ільчишин 2007, рис. 3: 3), Висоцькому (поховання 86) (рис. 3: 4), Чехах (захоронення 68) (рис. 3: 5), а також у Свіржі (рис. 3: 6) (Sulimirski 1931, tab. XXI: 12; XXII: 5, 8). Відомий такий предмет і з селища Маркопіль-2 (рис. 3: 7), яке віднесене до ранніх черепинсько-лагодівських пам'яток з висоцькими впливами (Бандрівський та ін. 1993, рис. 111: II, а, б, в). Подібне оформлення низу має й екземпляр з Жукова (рис. 3: 9), етнокультурна належність якого у публікації на вказана (Бандрівський, Білик, Конопля 2007, рис. 3: 6).

У ранньоскіфський час традиція виготовлення черпаків із загостреним низом, здається, поволі затухає. Несподівано велику вибірку таких предметів, проте, дає курган 5 в Шутнівцях (рис. 2: 7–11). Тут виявлено одразу п'ять зразків (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, рис. 1: 1, 2, 4; Гуцал, Гуцал, Могилов 2022, рис. 5: 1–5). Комплекс відноситься до келермеського часу. Не виключено, що така велика добірка, припустимо, культових посудин з поховання може свідчити про причетність похованих тут до релігійної обрядовості тієї доби.

Гостродонні черпаки раннього залізного віку з Українського Лісостепу є яскравими елементами матеріальної культури того часу, які ілюструють багаті керамічні традиції населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов, М. И. 1955. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 59, с. 100–117.
- Бандрівський, М. 2002. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. Львів: Інститут українознавства НАНУ.
- Бандрівський, М. 2014. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів: Інститут українознавства НАН України.
- Бандрівський, М., Білик, М., Конопля, В. 2007. Перший сезон розкопок у Жукові на Бережанщині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 253, с. 602–610.
- Бандрівський, М., Кобаль, Й., Крушельницька, Л., Павлів, Д., Попович, І., Сулик, Р., Філіпчук, М., Чопек, С. 1993. Пам'ятки галицатського періоду в межириччі Вісли, Дністра і Прип'яті. Київ: Наукова Думка.
- Белозор, В., Могилов, А., Скорый, С. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX (1), с. 149–174.
- Гуцал, А. Ф. 2017. Черпаки Рудковецького городища і деякі питання хронології чорнолісся на Дністрі. *Археологія і давня історія України*, 23, с. 107–117.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2001. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецьчині. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 17–18.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 83–104.

¹ Пара інших рідкісних черпаків із Середнього Подніпров'я та кургану на Лисій Горі, у яких ручка кріпиться до корпусу лише одним краєм, як вказано, можуть відноситись до передскіфського часу, що надає, все ж, більшої вірогідності такий ж хронологічній атрибуції й черпака з кургану 46 поблизу Берестняг.

² У черпака з Лукавця ручка кріпиться до корпусу лише одним краєм, під вінцями. Інший кінець «вільно» відведено вбік.

- Заец, И. И. 1979. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютки Винницкой области. *Советская археология*, 1, с. 256–260.
- Ільчишин, В. 2007. Могильник висоцької культури в селі Лукавець на Бродівщині (з розкопок Ігоря Герети 1978 року). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 253, с. 611–615.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка.
- Крушельницька, Л. І. 1965. Могильник висоцької культури в м. Золочеві. *Археологія*, 19, с. 122–135.
- Крушельницька, Л. І. 1976. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ: Наукова думка.
- Крушельницька, Л. І. 1998. Чорноліська культура Середнього Подністрів'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.
- Левицкий, О. Г. 1987. Горизонт раннего железного века на поселении Мерешовка. В: Борзая, И. Я. (ред.). *Молдавское Приднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиница, с. 92–106.
- Могилев, О. Д. 2021. Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. Київ: ІА НАНУ.
- Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилев, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Поросі. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 251–263.
- Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30–53.
- Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60–72.
- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43–60.
- Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8–26.
- Смирнова, Г. И., Кашуба, М. Т. 1988. О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 18–28.
- Тереножкин, А. И. 1961. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев: Издательство Академии наук УССР.
- Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Nakładem Polskiej akademji umiejętności.

Oleksandr Mogylov,
PhD, Senior Researcher,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ABOUT ONE TYPE OF EARLY IRON AGE LADLES IN THE UKRAINIAN FOREST STEPPE REGION

The article is devoted to the characteristics of ceramic ladles with a pointed bottom of the Early Iron Age, which were found in the Ukrainian Forest Steppe region. A characteristic feature of these ladles is the conical design of the bottom and small size. It is common to have a polished surface and its black color. Most of the products exist in the Pre-Scythian period (9–8th centuries BC). In the early Scythian period (7–6th centuries BC), the tradition of their manufacture slowly disappeared. There is a version about the appearance of such dishes in the Middle Dniester region under the influence of Vysotska culture. However, it can be assumed that the tradition of their manufacture is connected with a larger territory. There are reasons to assume the use of such products in cult practice. Decorating a number of products with an ornament that has long been a manifestation of religious ideas can confirm such a hypothesis.

The greatest spread of ladles with a sharp bottom falls on the Pre-Scythian period. A significant number of them come from the Chornolissya-Zhabotyń complexes of Middle Dniester region. They were found in the Hryhoriivka and Rudkivtsi hillforts, the settlements of Dnistrivka, Komariv, Neporotove, Mereshivka and

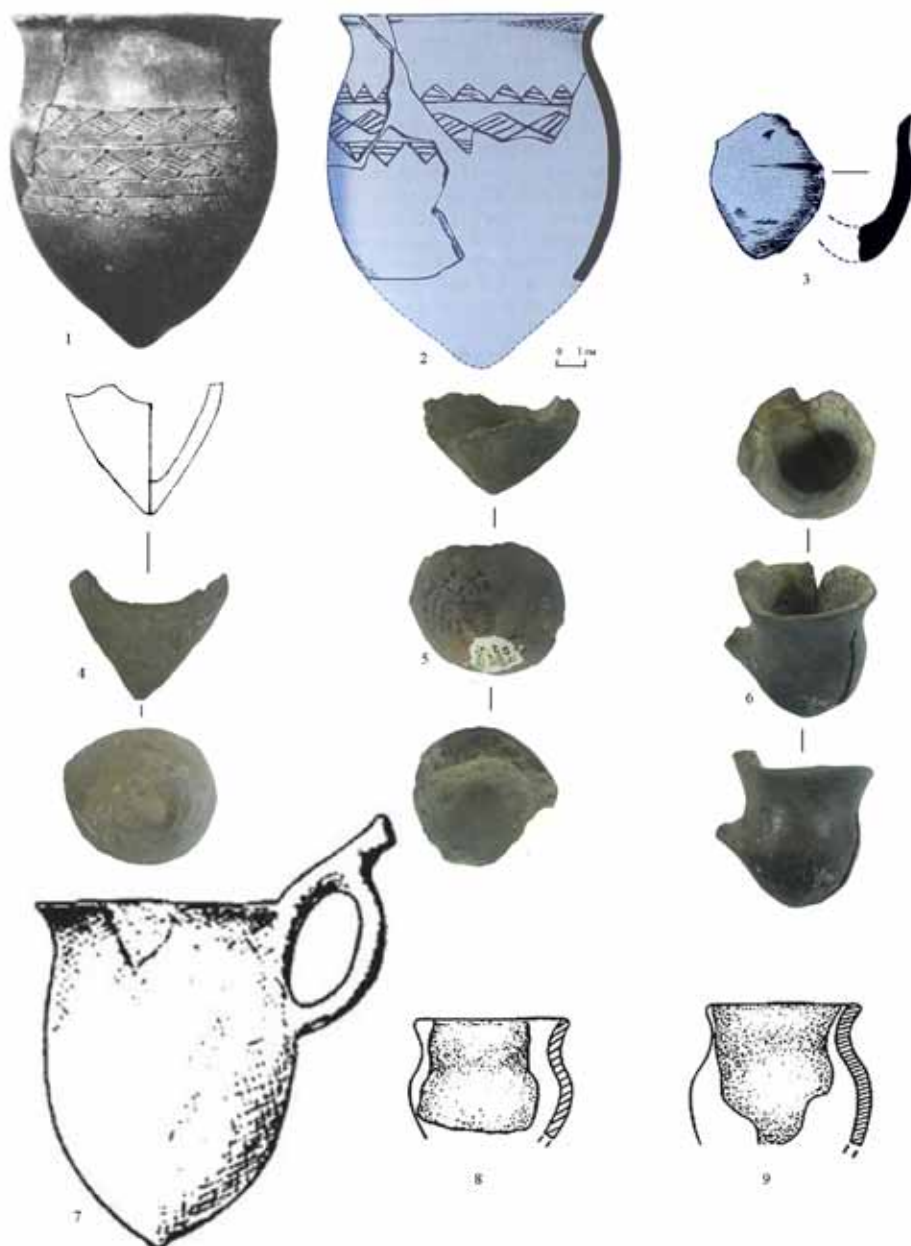
Kozliv. In the more eastern territories, they are known from mound 1 in Tyutki in the basin of the South Bug River. They were also found in the Middle Dnieper region: barrow 46 in Berestnyagi, items from the collections of F. F. Kunderevich and M. F. Bilyashivskyi.

A large group of ladles with a sharp bottom is known from monuments of Vysotska culture. They were discovered in burial grounds in Petrykiv, Zolochiv, Konyushkiv, Vysotsko, Chekhy. One item was found near Svirzh. Another ladle was discovered in the settlement Markopil-2.

In the early Scythian period, the tradition of making ladles with a pointed bottom disappears. However, a large number of such objects were found in barrow 5 in Shutniotsi. It is possible that this may indicate the cultic role of the persons buried here.

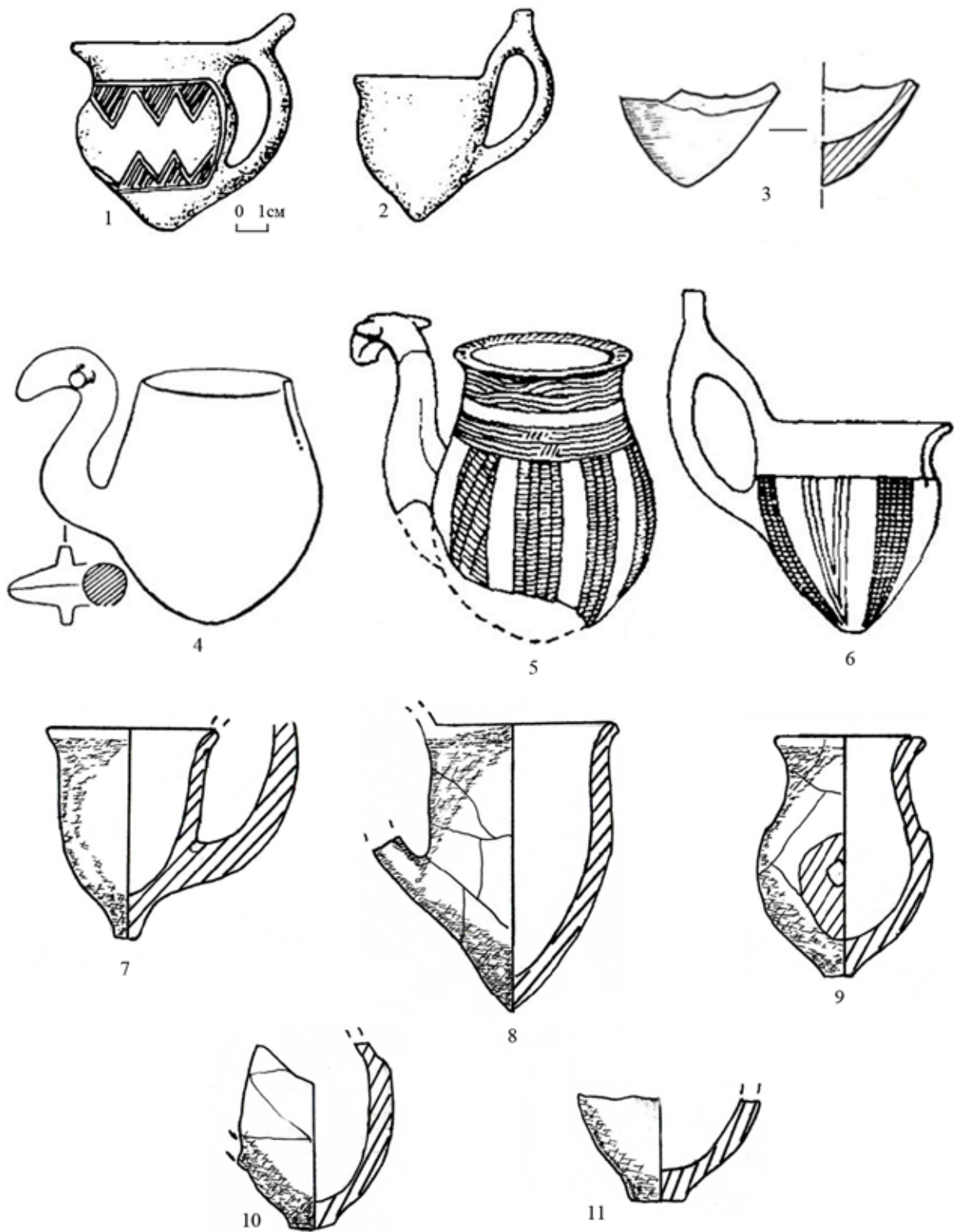
Ladles with a sharp bottom of the Early Iron Age from the Ukrainian Forest Steppe region are an important element of the material culture of that time. They show the rich ceramic traditions of the region's population.

Keywords: ceramic ware, ladle, Early Iron Age, Pre-Scythian time, Scythian period, Northern Black Sea region.

Рис. 1. Черпаки з пам'яток Середнього Подністрів'я.

1 – Григорівське городище; 2, 3 – Дністрівка, поселення; 4–6 – Комарів, поселення;
7 – Непоротове-2, поселення; 8, 9 – Рудковецьке городище (1 – за М. І. Артамоновим;
2, 3 – за Г. І. Смирною; 7 – за Л. І. Крушельницькою; 8, 9 – за А. Ф. Гуцалом)

Рис. 2. Черпаки з пам'яток Українського Лісостепу.
 1, 2 – Тютьки, курган 1; 3 – Козлів, поселення; 4 – Берестяги, курган 46;
 5 – колекція Ф. Ф. Кундереви́ча; 6 – колекція М. Ф. Біляшівського;
 7–11 – Шутні́вці, курган 5 (1, 2 – за І. І. Зайцем;
 3 – за В. П. Білором, О. Д. Мого́ловом, С. А. Ско́рим; 4 – 6 – за Г. Т. Ковпа́ненко;
 7–11 – за А. Ф. Гу́цалом, В. А. Гу́цалом, В. П. Ме́геєм)

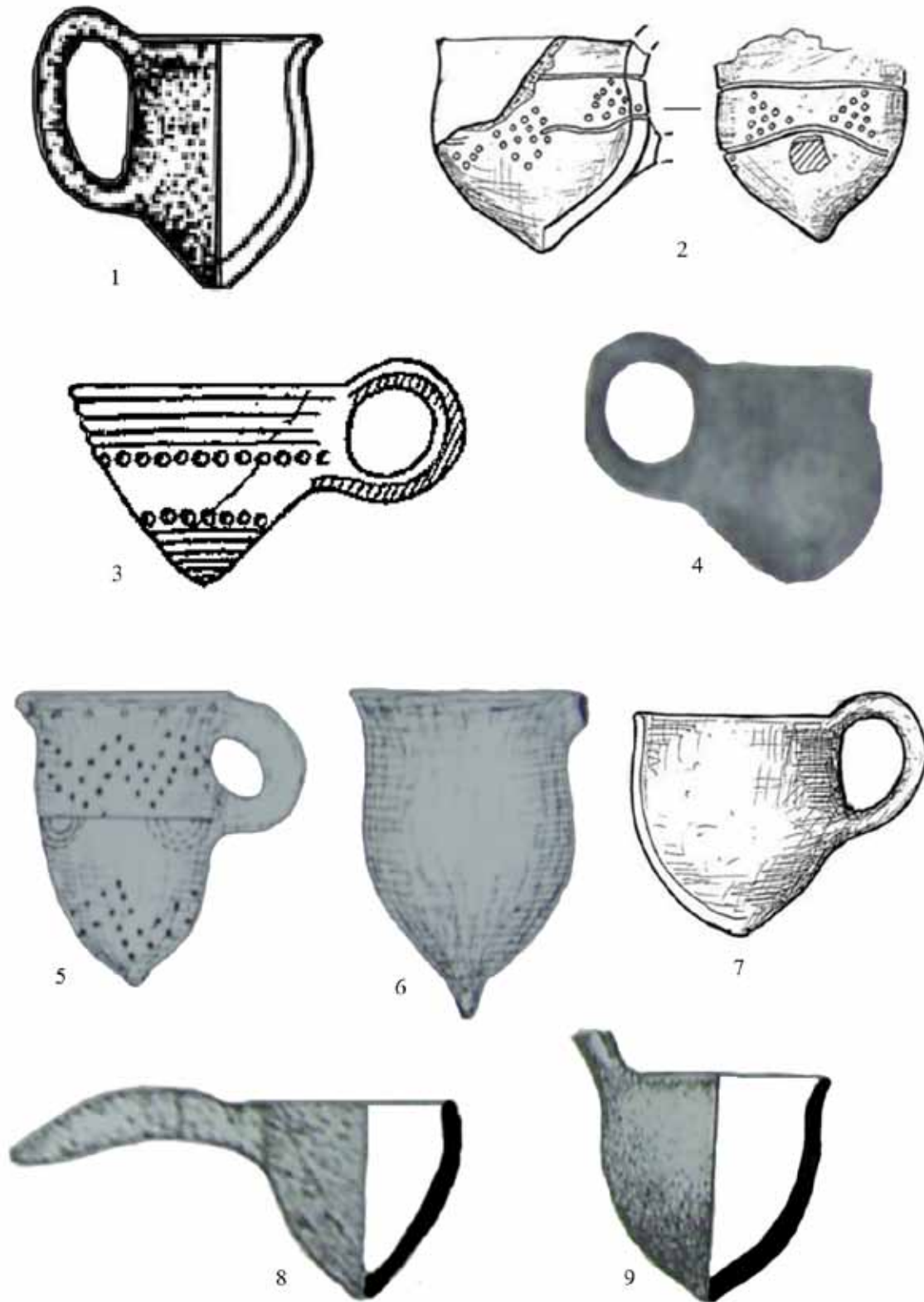

Рис. 3. Черпаки з ареалу висоцьких пам'яток.

1 – Петриків, могильник; 2 – Золочів, могильник; 3 – Конюшків, могильник;
 4 – Висоцько, поховання 86; 5 – Чехи, поховання 68; 6 – Свірж; 7 – Маркопіль, поселення,
 8 – Лукавець, поховання 2; 9 – Жуків (1, 2, 7 – за М. С. Бандрівським; 3 – за Л. І. Крушельницькою;
 4–6 – за Т. Сулімірським; 8 – за В. Ільчишиним;
 9 – за М. С. Бандрівським, М. Біликом, В. Коноплею)

Олена Фрунт,
аспірантка,
Інститут археології НАН України

УНІКАЛЬНИЙ ТИП БРОНЗОВИХ ДЗВІНОЧКІВ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

Статтю присвячено комплексу рідкісних для скіфських пам'яток Східної Європи знахідок дзвіночків, виготовлених з бронзових чаш у вторинному використанні. Подібні предмети на Північному Кавказі пов'язані з ритуальними кінськими похованнями. Є підстави вважати виготовлення дзвіночків з бронзових чаш місцевою кавказькою традицією.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Лісостеп, Кавказ, VII-VI ст. до н. е., кургани, поховки, колісниці, кінське спорядження.

Бронзові дзвіночки скіфського часу мали різноманітну форму, що знайшла відображення в декількох узагальнюючих роботах і класифікаціях (Spear 1978, р. 123-146; Махортых 1991, с. 72; Петренко 2006, с. 73; Могилов 2008, с. 85-87; Castelluccia, Dan 2014, р. 76-92; Кастелучия, Дан 2014, с. 176-181; Махортых 2016, с. 339-345).

Серед дзвіночків, поширених у скіфських пам'ятках півдня Східної Європи VII-VI ст. до н. е., переважають литі екземпляри пірамідальної або конічної форми з гладким корпусом, що зазвичай має вертикальний боковий виріз або декілька вузьких трикутних, стріловидних чи підпрямокутних отворів. Частина знахідок прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді паралельних вертикальних смуг, заштрихованих трикутників, крапок. Виділяється група з витягнутим зрізано-конічним тулубом, зовнішня поверхня яких рифлена, зі слабо позначеними гранями. Язички у дзвіночків залізні, чотиригранні або круглі у перерізі. На вершині знаходиться округла або напів-округла петля для підвішування (Махортых 2016, с. 339-340). Не виключено, що поява цієї речової категорії на Північному Кавказі пов'язана зі скіфськими походами до Передньої Азії та Південного Кавказу (Галанина 1997, с. 132; Эрлих, Нехаев 2011, с. 138). Разом з вказаними вище типами в комплексах Центрального Передкавказзя і Лісостепоного Подніпров'я виявлені оригінальні ковані дзвіночки, виготовлені з тонкого бронзового листа. Група знахідок була виділена завдяки дослідженням могильника Красне Знамя у Ставрополі. Повторний аналіз матеріалів кургану Реп'яхувата Могила в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі дозволяє доповнити цей перелік. Загальну характеристику умов виявлення вказаних предметів наведено нижче.

В кургані 6 могильника Красне Знамя виявлено три бронзові дзвіночки. Предмети знаходились в західній частині могили, де були поховані верхові і упряжні коні. На цій ділянці, що залишилась непограбованою, були покладені також тушка вівці і бронзова посудина. На південний захід від чотирьох упряжних коней, що лежали щільно один до одного, ніби попарно, на відстані 15 см два бронзові дзвіночки і на відстані 50 см ще один (рис. 1: 1-4). Язичок одного з них виявився біля північної стінки поховання. Матеріали комплексу дозволили автору розкопок припустити, що в східній частині могили був похований воїн в кістяному пластинчастому панцирі і бронзовому шоломі, споряджений списом і стрілами (Петренко 2006, с. 39-41).

Дзвіночки були виявлені роздавленими землею, що унеможливило реставрацію і відтворення форми предмету у повній мірі. Вони мали вигляд чаші з відігнутим краєм з отвором на вершині (рис. 2: 1). По краю дзвіночків були пробиті отвори, між якими простежено сліди мотузки. Такі ж фрагменти мотузки знаходились і на корпусі, а також були пропущені через верхній отвір для підвішування язичка. Діаметр нижньої частини дзвіночка приблизно 15 см, висота не менше 8 см, довжина язичка 8,5 см (Петренко 2006, с. 141). Враховуючи розміри предметів, важко припустити, що вони використовувались для декорування кінської упряжі.

Водночас, враховуючи наявність ознак вторинного використання металевих посудин, що походять з інших комплексів, В. Г. Петренко висловила думку, що в якості тулуба дзвіночків були використані бронзові чаші. Так, в кургані 20 Нартанського могильника знаходилась подібна чаша з пробитим отвором в центрі дна. В курганах 7 і 16 могильника Новозаведене-II бронзові чаші мали по краю отвори, ймовірно, для протягування шнурків для підвішування (Петренко 2006, с. 73). Ідентичні вироби неодноразово зустрічаються в комплексах Центрального Передкавказзя,

а також в похованнях скіфського періоду Тлійського могильника (рис. 2: 2-5)¹. Тезу В. Г. Петренко підтверджують пропорції і розміри виробів, що порівнюються. Вважається, що саме Центральний Кавказ забезпечував цими престижними виробами не тільки весь регіон, а й віддаленіші райони (Козенкова 1998, с. 107). Зважаючи на крихкість матеріалу і тонкі стінки посудин, лише частина з них збереглася повністю. Подекуди від них залишалась лише частина вінця або корпусу (Техов 1980, с. 49). Вихідні зразки, що повторюють форми керамічних посудин, виявлені в матеріалах центрального варіанту кобанської культури, де вони представлені з XII-X ст. до н. е. Цікаво, що форма чаш зберігається в побуті народів Кавказу. Згідно етнографічних даних дерев'яні посудини побідного зразка зустрічались в цій місцевості ще на початку XX ст. (Техов 1977, с. 76, рис. 64).

Спираючись на розташування упряжних коней і сукупні матеріали, отримані в результаті дослідження Краснознам'янського могильника, В. Г. Петренко запропонувала графічну і описову реконструкцію колісниць, які могли розміщуватись в гробницях (Петренко 2006, с. 79-81, рис. 3). Так, в кургані 6, на її думку, знаходилась легка повозка з запряжкою з чотирьох коней. Дзвіночки кріпились над кузовом колісниць і в процесі руху створювали особливе звучання (рис. 3).

Наведені дані дозволяють атрибутувати знахідку, що належить комплексу Реп'яхуватої Могили (рис. 1: 5). Впускне поховання 2, пограбоване в давнину, за наявності предметів озброєння, а саме кинджалу, наконечників списів, бойової сокири, сагайдачного набору і залізного лускатого панцира можна визначити як поховання чоловіка-воїна. Біля північної стінки гробниці поряд із залізними псаліями і вудилами був виявлений «бронзовий стрижень із загнутим кінцем і отвором для підвішування», «застібка»² (рис. 4: 2, 3). Довжина стрижня становить 9,7 см (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1980, с. 41, 47, рис. 16: 4). Автори розкопок висловили думку, що предмет міг використовуватись для розплутування і затягування вуздових ременів. В звіті він визначається як бронзовий «кочедик» (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1974: 31, табл. XX: 2). О. Д. Могилов при аналізі деталей кінського спорядження Лісостепу Східної Європи визначає предмет як підвіску (Могилов 2016, с. 82). Втім, розміри, конструкція, археологічний контекст знахідки з Реп'яхуватої Могили дозволяють провести паралелі із наведеними вище матеріалами і вважати її частиною кованого дзвіночка, виготовленого, очевидно, з тонкої листової бронзи. Подібно до кавказької знахідки, язичок відлито з бронзи у формі стрижня з потовщенням на одному кінці. Зверху він має отвір невеликого діаметру для пропускання мотузки і підвішування. Не випадковим, на нашу думку, є спільне виявлення предмета з деталями кінської упряжі. До складу речей з впускного поховання Реп'яхуватої Могили належать, крім того, залізні ковані навершя, що вважаються приналежністю поховальних повозок (рис. 4: 1).

Варто відзначити, що усталеною є думка про те, що бронзові дзвіночки є інновацією ранньоскіфського часу і в українському Лісостепу поширюються лише з середини – другої половини VI ст. до н. е. (Махортих 2016, с. 339). Таким чином, знахідка з Реп'яхуватої Могили може засвідчувати появу цієї категорії в регіоні принаймні на межі VII-VI ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31–63.
- Кастелучия, М., Дан, Р. 2014. Очерки о кавказских и урартских бронзовых колокольчиках. *Middle East. History, politics, culture*, IX-X, p. 174-191.
- Козенкова, В. И. 1998. *Материальная основа быта кобанских племен*. Западный вариант. Москва: Институт археологии РАН.
- Махортих, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

1 В. І. Козенкова підкреслювала неправомірність зарахування Б. В. Теховим чаш з Тлійського могильника до категорії мисок, оскільки чаші-фіали є самостійною категорією, що призначалася для пиття і виконувала не тільки утилітарні, а й сакральні функції. Крім того, чаші відрізняються меншими розмірами (діаметр верхньої частини 14-15 см, висота 6, 5-7 см) (Козенкова 1998, с. 107, прим. 87).

2 Тут і далі переклад наш – Авт.

- Махортых, С. В. 2016. Бронзовые колокольчики VII–VI вв. до н. э. из скифских памятников юга Восточной Европы. В: Немченко І. В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XI. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 339-345.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ, Кам'янець-Подільський: Інститут археології НАН України.
- Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. 1974. *Отчет о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции 1974 г.* НА ИА НАНУ. № 1974/22.
- Техов, Б. В. 1977. *Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Техов, Б. В. 1980. *Скифы и Центральный Кавказ в VII–VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника)*. Москва: Наука.
- Эрлих, В. Р., Нехаев, А. А. 2011. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовский в Адыгее. В: Мамаев Х. М. (отв. ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный, Москва: Институт археологии РАН, 131–152.
- Castellucia, M., Dan, R. 2014. Caucasian, Iranian and Urartian bronze bells. *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 20, p. 67-104.
- Spear, N. 1978. *A treasury of archaeological bells*. New York: Hastings House Publishers.

Olena Frunt

PhD student,

Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

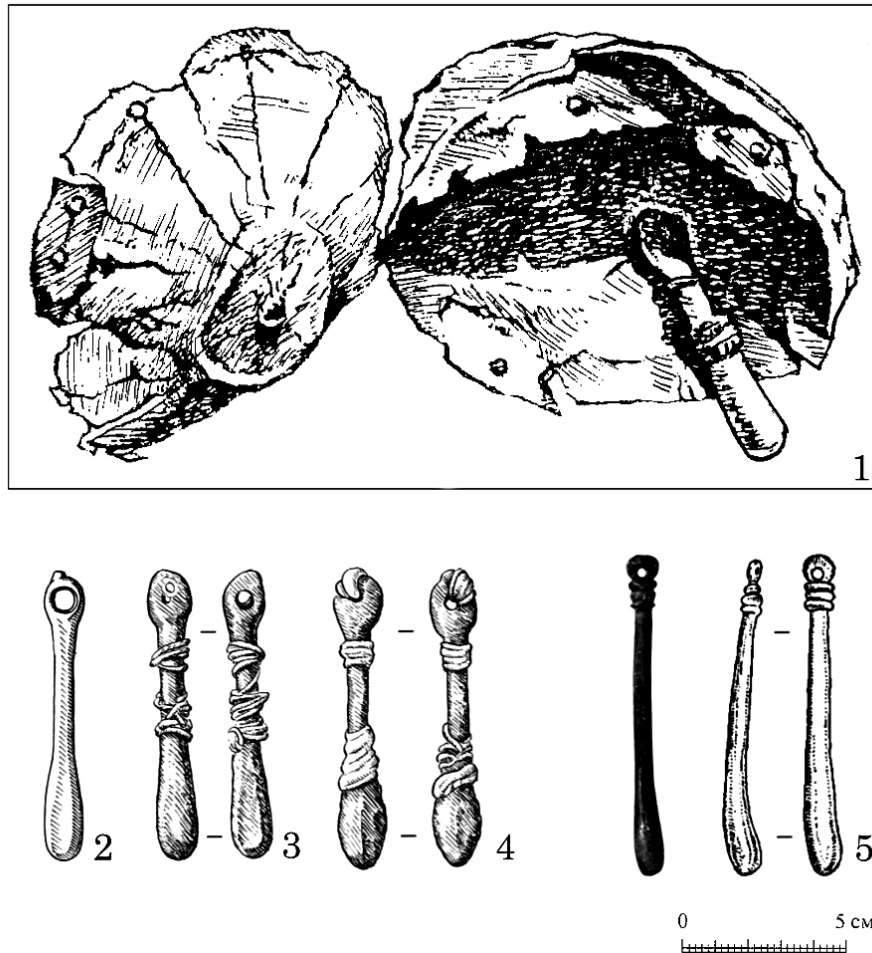
UNIQUE BRONZE BELLS TYPE OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD

The article deals with rare bells from Early Scythian sites formed from bronze bowls. Among the bells found in the burials of Eastern Europe of the 7th–6th c. BC specimens cast in bronze predominate. They are most often conical or pyramidal in shape with a series of elongated openings on the body and an iron clapper inside, while the upper part finishes in a suspension loop. It is possible that these artifacts circulate in the North Caucasus as a result of the West Asian and Transcaucasian operations of the Scythians.

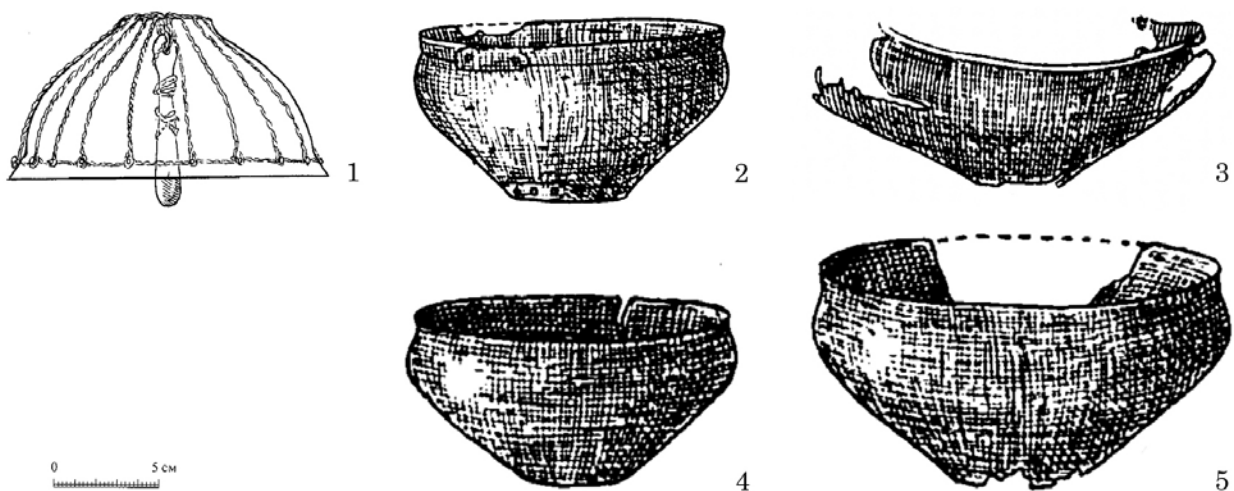
Another type of bells was discovered among ritual horse burials in the Krasnoye Znamya, barrow 3. They were hammered of bronze sheet with a bronze clapper inside. The upper part of the bells has had hole drilled into them for threading the rope and fastening the clapper. Artifacts were found broken but they were shape like a spherical cap. Holes were punched along the edge, in which traces of the rope remained. These specimens measure 8 cm in height and 15 cm in diameter, the clapper length is 8.5 cm. Given the size of the bells it is difficult to assume that they have been used for the decoration of the horse harness. There is a reason to suggest that they were manufactured in the workshops of the Central Caucasus. There were already known examples of the reuse of bronze bowls in this region (Nartan, barrow 20; Novozavedennoye-II, barrows 7 and 16). Similar bowls are repeatedly found in the tombs of the North Caucasus, as well as in the burials of the Tli burial ground. The archaeological context of the finds allowed V. G. Petrenko to propose a reconstruction of a wagon or chariot, while the bells were used as decoration and made a sound in the process of movement.

The find from the Repyakhovata Mogyla barrow, tomb 2 belongs to the same type. Until now it has been attributed as a "pendant" or "clasp". But it becomes obvious that this is the clapper of a bell. Thus, this can be considered the earliest find of the "closed" type bells in the Dnieper Forest-Steppe region.

Keywords: Northern Black Sea region, Forest Steppe, Caucasus, the 7th–6th centuries BC, burial mounds, wagons, chariots, horse harness.

Рис. 1. Дзвіночки: 1 – Красне Знам'я, курган 6, рисунок двух дзвіночків, зроблений при розкопках; 2 – Красне Знам'я, курган 6, язичок після реставрації; 3, 4 – Красне Знам'я, курган 6, язички до реставрації; 5 – Реп'яхувата Могила, поховання 2, рисунок і фото язичка (за: 1-4 – Петренко 2006; 5 – Тереножкин, Ильнская, Мозолевский 1974; Ильнская, Тереножкин, Мозолевский 1980)

Рис. 2. Бронзові чаші і дзвіночок з посудини у вторинному використанні: 1 – Красне Знам'я, курган 6, реконструкція; 2 – Тлійський могильник, поховання 216; 3 – Тлійський могильник, поховання 93; 4, 5 – Тлійський могильник, поховання 129 (за: 1 – Петренко 2006; 2-5 – Техов 1980)

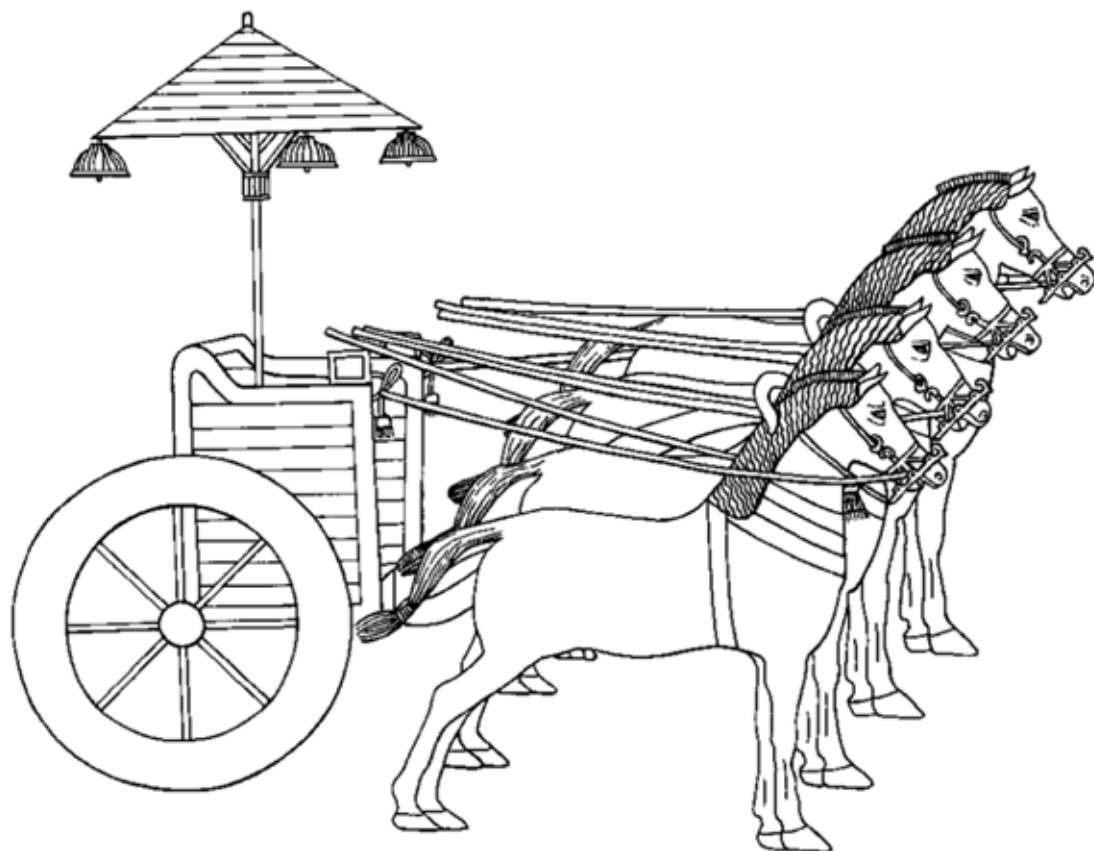

Рис. 3. Реконструкція колісниці за матеріалами кургану 6 могильника Красне Знам'я (за Петренко 2006)

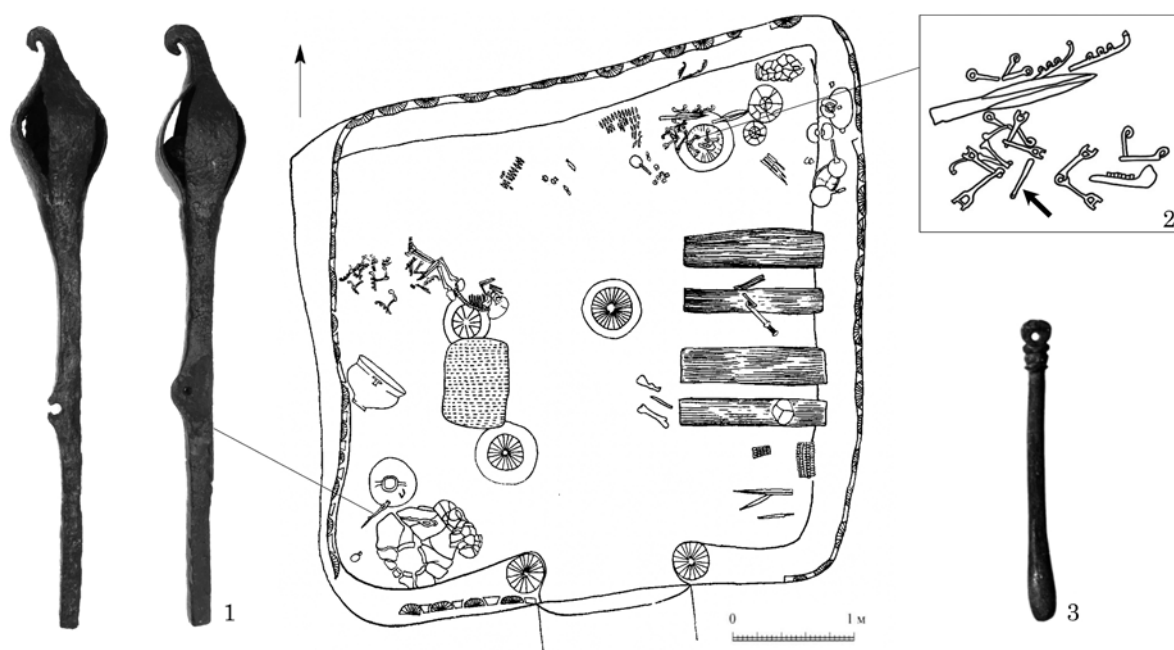

Рис. 4. План поховання 2 Реп'яхуватой Могили і знахідки: 1 – залізні навершя; 2 – скупчення деталей кінського спорядження; 3 – бронзовий язичок (за: 1 – фото автора, Наукові фонди ІА НАН України; 2 – Ильинская, Тереножкин, Мозолевский 1980; 3 – Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1974)

Олександр Павлик,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного
сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

Володимир Гольонко,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу археології
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ПАМ'ЯТОК У НИЖНІХ ТЕЧІЯХ рр. БРОВАРКА ТА ГНИЛКА ПОБЛИЗУ с. ВЕЛИКА КАРАТУЛЬ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Стаття присвячена новим знахідкам та дослідженням археологічних пам'яток у нижніх течіях рр. Броварка та Гнилка біля с. Велика Каратুলь на Переяславщині.

Ключові слова: поселення, пам'ятка, кераміка, фібула, намистина, наконечник стріли, знахідка.

Протягом 2021 р. співробітниками археологічних підрозділів НІЕЗ «Переяслав», здійснено ряд археологічних розвідкових обстежень долини р. Броварка та її допливів поблизу с. Велика Каратুলь, що на Київщині. Основну увагу приділено ділянкам, які були малодосліджені. У результаті було виявлено ряд нових пам'яток, а також обстеження нових, які потребували уточнення меж та датування. Особливу увагу було приділено поселенням черняхівської культури на околицях с. Велика Каратুলь, в ур. Верижине, у долині р. Гнилка та поселенню давньоруського часу в ур. Облоги, поблизу хут. Мар'янівка. Дані археологічні пам'ятки піддаються постійним руйнуванням внаслідок здійснення сільськогосподарських робіт на їх поверхні та систематичному розграбуванню «мародерами» з використанням металопукачів. Археологічні дослідження здійснювалися у формі збору підйомного матеріалу. Основною метою досліджень було уточнення розмірів відомих поселень, а також пошуку нових пам'яток та їх датування.

Верижине. Поселення черняхівської культури в ур. Верижине було виявлено у 1988 р. під час розвідок Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції під керівництвом Г. М. Бузян, до складу якої входили співробітники Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (Бузян та ін. 1988, с. 7). Пам'ятка простягається вздовж похилого схилу лівого берега р. Гнилка з північного заходу на південний схід, має довжину близько 900 м та ширину 60–70 м, площа складає не менше 5,5 га. Після виявлення та уведення до наукового обігу це поселення більше не обстежувалося археологами.

За час дослідження, на її поверхні було зібрано уламки товстостінного та тонкостінного гончарного посуду, який мав забарвлення різних відтінків сірого та цегляного кольору, який за своїми характерними ознаками належить черняхівській археологічній культурі. Серед інших знахідок кераміки, були виявлені фрагменти орнаментованих стінок давньоруської доби (рис. 2: 37-38) та вінець посудин, які хронологічно належать до XVII–XVIII ст. (рис. 2: 39-40), а також кілька дрібних уламків ліпного посуду. При огляді розмивів ґрунту польової дороги, що утворилися після дощу, було виявлено кілька речових знахідок, серед яких сердолікова та склянна намистини, бронзова пряжка та дрібний уламок кременю. Влітку 2020 р. жителем с. Велика Каратুলь було передано дві фібули, які він знайшов на цьому поселенні (рис. 4: 4-5).

Кераміка черняхівської культури представлена 156 фрагментами, з яких: 34 – вінця (7 лощених, 27 нелошених – 20% та 80% відповідно) (рис. 1), 89 стінок (18 лощених, 71 нелошених – 20% та 80% відповідно), 31 денце (рис. 2: 1-31) та 2 ручки (рис. 2: 32-33). Розподіл фрагментів гончарної кераміки черняхівської культури наступний: 57% – стінки, 21,8% – вінця, 20% – денця, 1,2% – ручки. Знахідки ліпної кераміки представлені одинадцятьма знахідками: 5 ліпних стінок, які можна віднести до київської культури і є синхронними кружалній кераміці черняхівців; двома вінцями посудин (рис. 2: 34-35) та однією стінкою (рис. 2: 36) з орнаментом у вигляді чотирьох прокреслених паралельних ліній, які датуються добою середньої бронзи та належать культурі багатоваликів кераміки; трьома дрібними невиразними фрагментами стінок посудин, які можна датувати у широких межах епохи бронзи – залізної доби.

Для опису, датування та визначення типу фібул та намистин, було використано праці А. К. Амброза (1966), Є. Л. Гороховського та О. В. Гопкало (2004), О. С. Милашевського (2017), О. В. Петраускаса (2010), О. К. Савельєва (2013), О. Альмгрена (Almgren 1923) та М. Шульзе (Schulze 1977).

Двоцленна фібула з високим приймачем (рис. 4: 4), вигин спинки асиметричний колінчастий, ніжка – вузька, приймач відкритого типу. На голівці збереглася пластина з отвором для утримання осі пружини, під якою знаходиться кільцева гарнітура, спинка та ніжка у перетині овальні, голка з пружинним апаратом не збереглися. Верхня та нижня частини ніжки декоровані кільцевою гарнітурою, низ закінчується «кнопкою». Довжина фібули – 4,1 см, вага – 4,79 г. Приймач коротший від ніжки, має довжину 1,1 см. Близькі аналогії до вказаної фібули виявлені розкопками І. П. Герети (2013, с. 48, 173) на Чернелево-Руському могильнику. Належить до дніпровської серії фібул (Гороховський, Гопкало 2004, Милашевський 2014-2015). За класифікацією, розробленою О. Альмгреном (Almgren 1923), належить до групи А VII та датується кінцем III – початком IV ст. (ступінь С2 – С3).

Бронзова двоцленна підв'язна фібула (рис. 4: 5) з вузькою ніжкою та асиметрично вигнутою спинкою. Довжина – 4,7 см, вага – 3,8 г. На голівці збереглася вузька вертикальна пластина з отвором для закріплення осі пружини, корпус в перетині багатограний, зав'язка від приймача виконана в три оберти, голка з пружинним апаратом не збереглася. Подібні фібули було виявлено О. В. Петраускасом (2013, с. 40, 206; 2018, с. 25-26, 35) при дослідженнях могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка. Належить до групи 16, підгрупи 2, серії I, варіанту 1 за А. К. Амброзом (1966, с. 62-63), датується кінцем II – початком III ст. (ступінь В3 – С1b).

Пряжка бронзова (рис. 4: 3), має довжину 3,5 см та ширину 2,4 см, вага – 12,1 г. Рамка овальна, 2,4 x 1,6 см, з сильно потовщеною передньою частиною еліпсовидної форми. Збереглася підкрюгла обойма 1,8x1,6 см, яка кріпилася однією заклепкою та її обламаний фрагмент. Язичок масивний з прямою спинкою, має розміри 2,4 x 0,4 см, круглої форми у перерізі, хоботоподібне загострене закінчення підквадратної форми сильно загнуте за рамку. За класифікацією, розробленою Є. Л. Гороховським, належить до Підгрупи 1/1 Серії В варіанту В2в. Близькою аналогією до неї є знахідка пряжки у похованні Суворівського могильника в Криму, яке датується 326-330 рр. (ступінь С3) (Петраускас 2018, с. 35; Діденко 2014, с. 41; Юрочкин, Труфанов 2003; Гопкало 2011; Гороховський 1988).

Намистина сердолікова огранована призматична із зрізаними кутами, чотирнадцятигранна (рис. 4: 1). Розміри: Д x Ш x В = 1,2 x 1,1 x 0,5 см, діаметр наскрізного каналу складає 0,3 та 0,2 см – з протилежних боків, вузька частина каналу в кінці має оконтурення, товщиною близько 0,1 см та 0,05 см глибиною, вага – 1,2 г. Чотирикутники, утворені у центральній частині з двох протилежних боків намистини в результаті зрізу її кутів, фактично є квадратом, кожна з сторін якого складає 0,8 см, вага – 1,31 г. За О. В. Гопкало (2008, с. 74-75) належить до типу I. Аналогії знайдені на багатьох археологічних пам'ятках: подібні намистини були виявлені при розкопках могильника у с. Велика Бугаївка та інших. Період побутування сердолікових намистин вказаного типу датується кінцем III – початком IV ст. (ступінь С2 – С3) (Петраускас 2018, с. 35).

Фрагмент намистини скляної округлої циліндрично-біусіченоконічної: отвір циліндричний, виготовлена з безкольорового прозорого скла (рис. 4: 2). Розміри: зовнішній діаметр намистини 1,5 см, отвору – 0,6 см, товщина – 0,6 см, вага – 1,25 г. Згідно класифікації, розробленою О. В. Гопкало (2008, с. 28), належить до типу Х/3. Намисто такого типу було знайдено при дослідженнях могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка (Петраускас 2013, с. 53, 237) та датується останньою третьою частиною III – першою половиною IV ст. (ступінь С2 – С3) (Петраускас 2018, с. 35).

Уламок кременя без слідів додаткової обробки темно-сірого кольору (рис. 4: 6) з світлими крапленнями, має розміри 1,8 x 1,35 x 0,3 см.

Облоги. Поселення давньоруського часу, виявлене під час розвідок Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції, під керівництвом Г. М. Бузян у 1990 р. Воно знаходиться за 800 м на південний захід від хут. Мар'янівка та за 1,5 км від с. Велика Каратуль. Займає підвищення лівого берега р. Броварка, яке зі сходу примикає до висохлої протоки «Вингуля» (Бузян та ін. 1990, с. 28). Має розміри 100х50 м, глибина культурного шару сягає 60 см. Датується XI–XIII ст. З того часу поселення не впадало у поле зору археологів, піддається постійному розорюванню, а за останні роки стало об'єктом грабежів з використанням металошукачів.

Під час обстеження пам'ятки було зібрано підйомний матеріал переважно у вигляді фрагментів кераміки. Переважна більшість знахідок датується давньоруським часом, решта, 2 предмети, можна віднести до періоду середньої бронзи (КБК). Фрагменти кераміки давньоруського часу представлені 20 уламками, з яких: 14 вінець (рис. 3: 1-14) – манжетоподібні та валикоподібні у перетині, 4 стінки кухонного посуду (2 з яких орнаментовані) (рис. 3: 15-16), 1 денце, 1 шийка амфори. Також цим періодом датуються фрагмент пірофілітового сланцю, уламок залізного ножа (рис. 4: 7), фрагменти сильно деформованого бронзового бубонця та металевого виробу, атрибутувати який не вдалося. Привертає до себе увагу знахідка фрагмента корпусу підковоподібної фібули (рис. 4: 8). Уламок має поперечний злом приблизно на середині цілого виробу, голка відсутня, вцілілий кінець має спіралеподібне закінчення виконане в один оборот, виготовлена з олов'янисто-мідного сплаву, у перетині має підтрикутну форму. Вціліла частина має наступні розміри: $B \times Ш \times Т = 3,9 \times 0,6 \times 0,25$ см. Аналогічні фібули були виявлені при дослідженні середньовічних некрополів у Чернігові (Ситий 2013, с. 40) та могильника поблизу с. Острів на Київщині (Баранов, Івакін 2020) під час досліджень давньоруського поселення біля с. Каленики на Черкащині (Прядко 2015). Датується у межах X–XIII ст.

Фрагмент ножа залізного. Довжина вцілілої частини складає 8 см, ширина леза – 0,6 см, товщина спинки – 0,3-0,4 см, вага – 6 г. Лезо пряме з незначним вигином відносно центральної вісі. Близькі аналогії були виявлені О. О. Прядком (2015) біля с. Каленики. Датується у межах X–XIII ст.

Знахідки, які датуються періодом середньої бронзи представлені фрагментом ліпного вінця (рис. 3: 17) посудини та уламком кременю (рис. 4: 9).

Уламок кременю без слідів додаткової обробки. Кремень має чіткий кольоровий поділ на дві частини темно-сірого та світло-сірого кольору, на одній з сторін збереглася кірка білого кольору. Має розміри $1,5 \times 1,9 \times 1,7$ см.

Крім цього у жовтні 2021 р. до НІЕЗ «Переяслав» було передано два наконечники стріл скіфської доби, які були знайдені місцевим жителем після сильного дощу на правому березі р. Броварка на північно-західній околиці с. Велика Каратуль. Варто зазначити, що додатковими археологічними розвідками нами не виявлено синхронної пам'ятки скіфського часу. Ці наконечники можуть бути віднесені до речей загублених чи втрачених.

Бронзовий втульчастий трилопатеви овално-трикутний наконечник (рис. 4: 10). Довжина 2,45 см, ширина лопатей 0,95 см, довжина лопатей 1,9 см, зовнішній діаметр втулки 0,6 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см, вага – 3,18 г. Має відщерблення та затертості. Подібні знахідки були виявлені при розкопках могильника Кам'янка I, датуються V–IV ст. до н. е. (Чугунов 2017, с. 484).

Бронзовий втульчастий трилопатеви овално-трикутний наконечник (рис. 4: 11). Довжина 2,8 см, ширина лопатей 0,88 см, довжина 1,9 см, зовнішній діаметр втулки 0,63 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см, вага – 2,6 г. За 1,4 см від втулки між лопатями знаходиться отвір діаметром 0,2 см, на 0,6 см вище від першого отвору. майже на самому вістрі знаходиться ще один отвір, діаметром 0,06 см. Наконечник має незначний вигин відносно центральної вісі. Аналогії зустрічаються у похованнях могильника Покровка 2, датуються IV ст. до н.е. (Гречко 2016, с. 42; Яблонский 1994).

Отже, здійснивши повторні дослідження на вже відомих пам'яток нам вдалося доповнити вже відому інформацію про них та отримати нові дані. У результаті детального обстеження пам'ятки Верижине, вдалося дещо уточнити його межі. Керамічний матеріал черняхівської культури було виявлено на 130-150 м далі від його північно-західної межі. Дослідження нових матеріалів, знайдених на поверхні пам'ятки, дозволило, з певною обережністю, здійснити датування цього поселення II – першою половиною IV ст., що відповідає ступеням В3 – С3, оскільки нижня межа може бути дещо пізнішою через тривале використання індивідуальних речей. Датування інших пам'яток черняхівської доби, дозволить скласти хронологічну карту розселення племен у даному регіоні. Результатом обстеження пам'ятки Облоги стало підтвердження її датування у межах XI–XIII ст. та уточнення її меж. Знахідки наконечників стріл раннього залізного віку підтверджують правильність думки про значне поширення їх у нашому регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

- Амброз, А. К. 1966. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. – IV в.н. э. *Свод археологических источников*, Вып. Д I.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017-2019 рр.) *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.
- Бузян, Г. Н., Буйлук, Н. М., Товкайло, Н. Т. 1988. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г.* Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України, 1988/71.
- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т. 1990. *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1990/186.
- Гопкало, О. В. 2008. Бусы и подвески черняховской культуры. Киев: ИА НАНУ.
- Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. *ОІУМ №1. Черняхівська культура: матеріали досліджень*. Київ, Луцьк: ІА НАНУ; ІО НПУ ім. М.П. Драгоманова, с. 66-96.
- Гороховский, Е. Л., Гопкало, О. В. 2004. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры. *Археологія давніх слов'ян*. Київ: ІА НАНУ.
- Гороховский, Е. Л. 1988. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Дисертація к. и. н. Киев: ИА НАНУ.
- Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.
- Герета, І. П. 2013. Чернелево-Руський могильник. В: Тилішак, В. С. (упор.). *ОІУМ №3*. Київ, Тернопіль: ТзОв «Терно-граф».
- Диденко, С. В. 2014. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов). *ОІУМ №4. Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. Київ: ІА НАНУ, ІО НПУ ім. М.П. Драгоманова, с. 34-48.
- Милашевский, А. С. 2014-2015. Фибулы с использованием зерненной кольцевой гарнитуры в черняховской культуре (по материалам раннего и развитого этапов). *Древности*, 3, с. 228-243.
- Милашевський, О. С. 2017. Північно-західний компонент черняхівської культури (за матеріалами ліпного посуду). Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.
- Петраускас, О. В. 2010. Фібули «воїнського типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 191-207.
- Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22-41.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). *ОІУМ №2*. Київ: ІА НАНУ, ІО НПУ ім. М.П. Драгоманова.
- Прядко, О. О. 2015. Звіт про археологічні розвідки на території Золотоніського району Черкаської області у 2015 р. Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Прядко, О. О., Юрченко, О. В. 2017. Знахідки римських монет на Переяславщині. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства: зб. наук. пр. Вип. 24 (27)*, Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, с. 84-91.
- Савельев, О. К. 2013. Фібули з Тіри (знахідки 1996-2010 рр.). *Археологія*, 2, с. 100-115.
- Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернівці.
- Чугунов, К. В. 2017. Проблемы датирования азиатских материалов эпохи ранних кочевников и вопросы синхронизации их с древностями восточной Европы. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 484-499.
- Юрочкин, В. Ю., Труфанов, А. А. 2003. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи. *Херсонесский сборник*, 12, с. 199-225.

- Яблонский, Л. Т., Трунаева, Т. Н., Веддер, Дж. и др. 1994. Раскопки курганных могильников «Покровка 1» и «Покровка 2» в 1993 году. *Курганы левобережного Илека*, 2, Москва., с. 4-56.
- Almgren, O. 1923. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Leipzig: Mannus-Bibliothek (Hg. Prof. Dr. Gustaf Kossinna). № 32.
- Schulze, M. 1977. Die Spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI.2). *Antiquitas*. R. 3, Bd. 19.

Oleksandr Pavlyk,
PhD, Senior Researcher,
Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

Oleksandr Priadko,
PhD, Head of the Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

Volodymyr Holionko,
Senior Researcher, Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

NEW ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM SITES IN THE LOWER COURSES OF THE RIVERS BROVARKA AND HNYLKA NEAR THE VILLAGE OF VELIKA KARATUL IN PEREYASLAV REGION

The article is devoted to new finds and research of archaeological monuments in the lower reaches of the Brovarka and Hnylka rivers near the village of Velyka Karatul in Pereiaslav region.

During 2021, employees of the archaeological units of the «Pereiaslav» NIEZ conducted a number of archaeological reconnaissance surveys of the valley of the Brovarka River and its tributaries near the village of Velyka Karatul, in the Kyiv region. The main attention is paid to the areas that have been poorly researched. As a result, a number of new monuments were discovered, as well as new surveys, which required clarification of boundaries and dating. Special attention was paid to the settlements of the Cherniakhov culture on the outskirts of the village Velyka Karatul, in grade Veryzhyne, in the valley of the Hnylka River and the settlement of the Old Russian era in Ur. Sieges, near of the hamlet Marianivka. These archaeological monuments are subject to constant destruction as a result of agricultural work on their surface and systematic looting by «marauders» using metal detectors. Archaeological research was carried out in the form of collection of lifting material. The main goal of the research was to clarify the size of known settlements, as well as to find new monuments and their dating.

Chains Settlement of the Cherniakhov culture in grade Veryzhyne was discovered in 1988 during explorations of the Pereiaslav-Khmelnyskii archaeological expedition under the leadership of H. M. Buzyan.

A settlement of the Old Russian era in grade Oblogy discovered during explorations of the Pereiaslav-Khmelnyskii archaeological expedition, under the leadership of H. M. Buzyan in 1990.

In October 2021, two Scythian-era arrowheads were handed over to the NIEZ «Pereiaslav», which were found by a local resident after heavy rain on the right bank of the Brovarka River on the northwestern outskirts of the village Velyka Karatul.

Keywords: settlement, landmark, ceramics, fibula, bead, arrowhead, find.

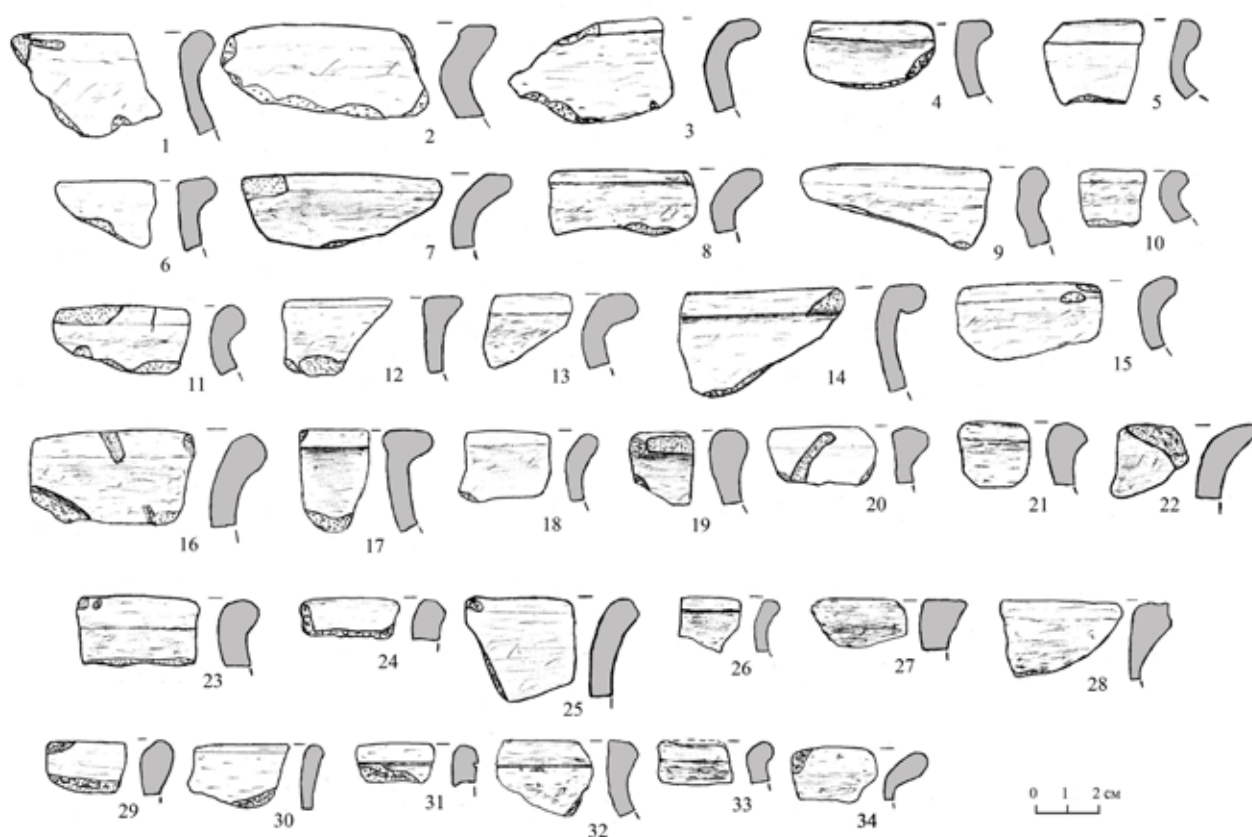

Рис. 1. Фрагменти вінець черняхівської культури, виявлені на поселенні в ур. Верижине

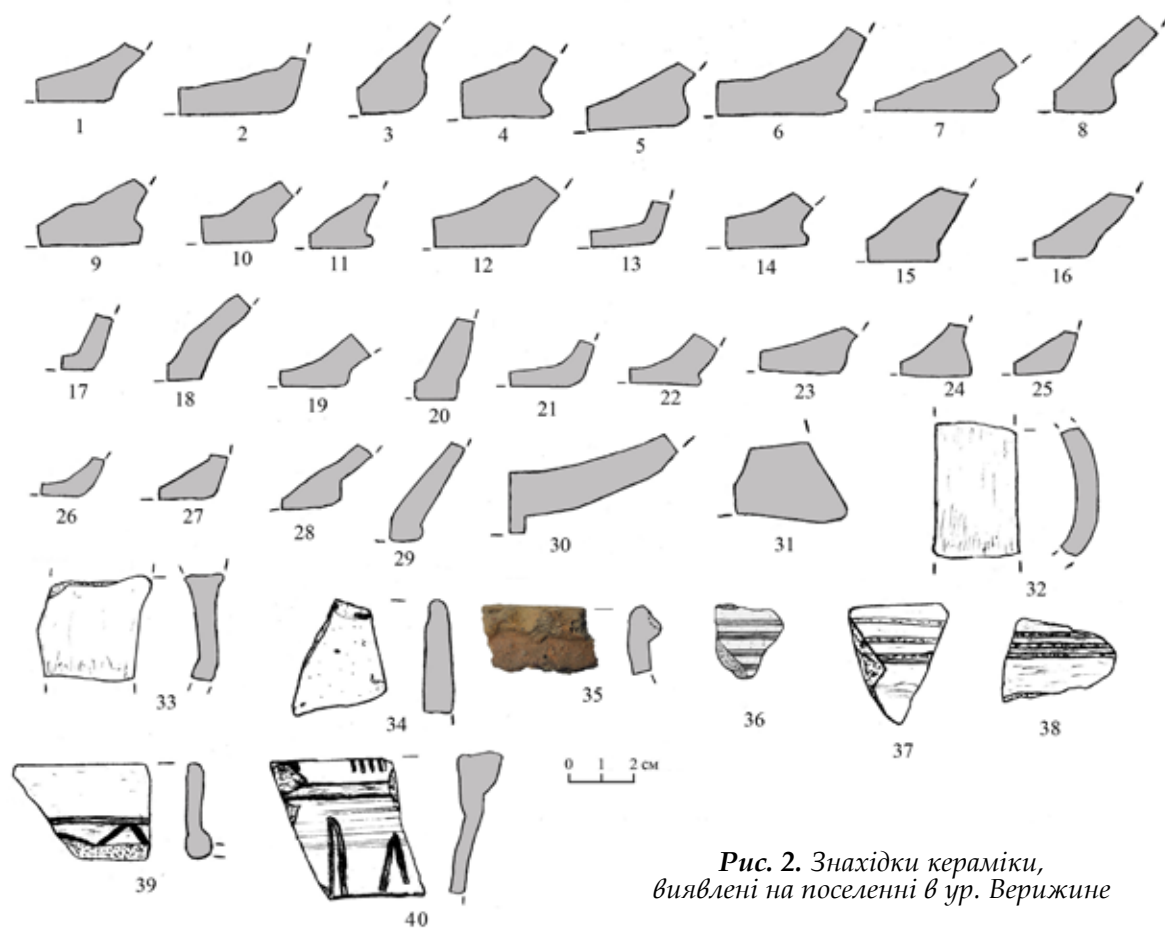

Рис. 2. Знахідки кераміки, виявлені на поселенні в ур. Верижине

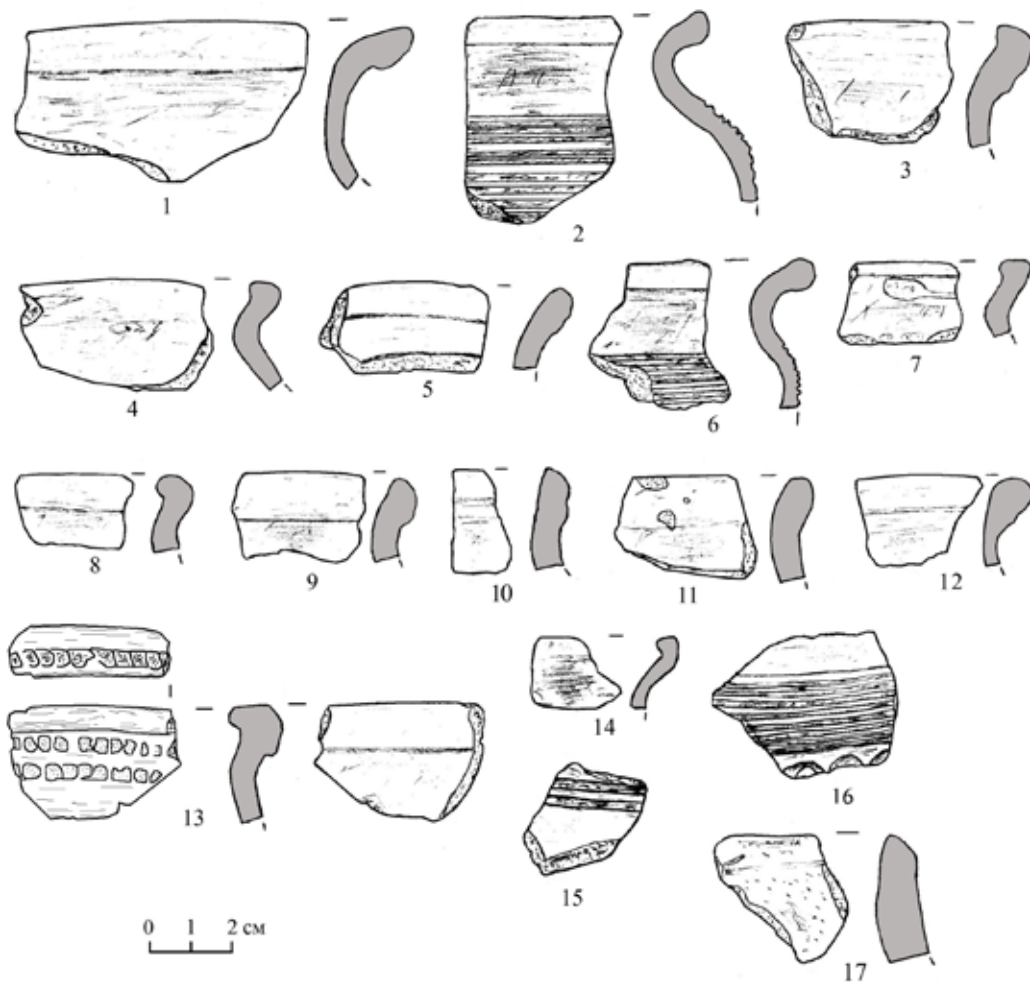

Рис. 3. Знахідки кераміки, виявлені на поселенні ур. Облоги

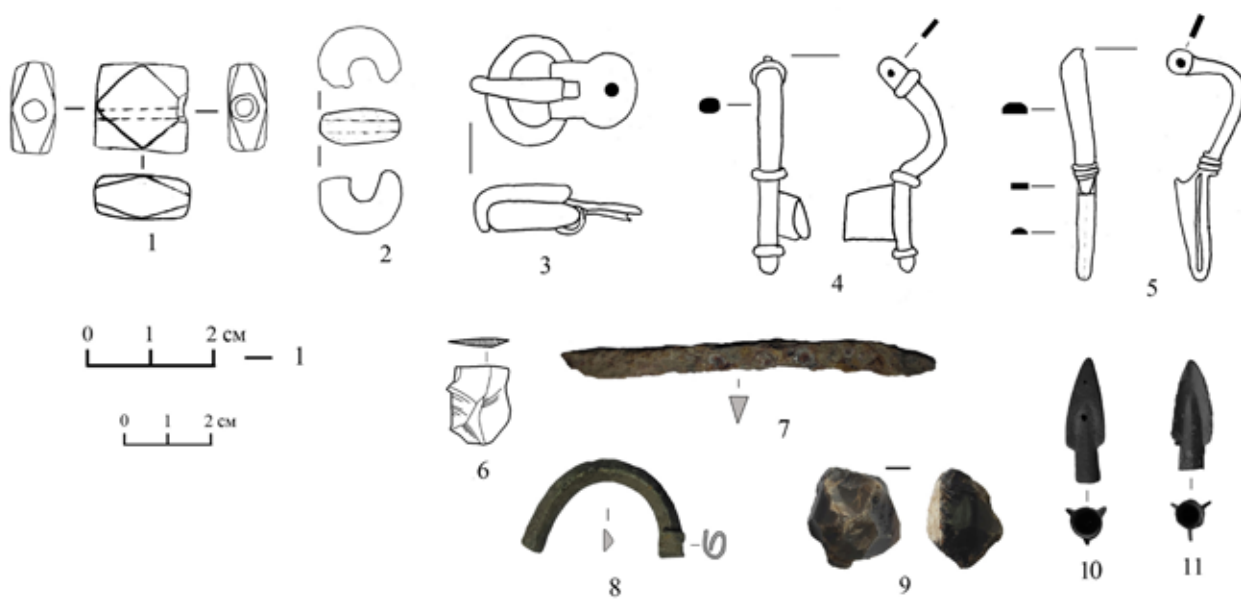

Рис. 4. Речові знахідки, виявлені у нижніх течіях рр. Броварка та Гнилка

Середньовічна археологія України

УДК 904.25(477.54)''654''-035.56

Віктор Аксьонов,
кандидат історичних наук, завідувач відділу
археології Харківського історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

ПРИКРАСИ З МУШЕЛЬ МОРСЬКИХ МОЛЮСКІВ
У АЛАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА
(ЗНАХІДКИ ОСТАННІХ РОКІВ)

У статті розглянуто знахідки мушель морських молюсків, виявлених у катакомбних похованнях ранньосередньовічного могильника біля с. Верхній Салтів. Дві знайдені мушлі відносяться до сімейства *Cardiidae* (катакомби № 131, 154). Вони входили до складу нагрудних прикрас дівчат-підлітків. Ще одна мушля *Cypreae tigtis* або *Cypreae arabica* походить з катакомби № 132, де вона знаходилась у районі поясу дорослої жінки. Знайдені мушлі використовувались у костюмі для захисту від впливу «поганого ока», та, символізуючи Велику Богиню-мати (жіночий початок), були пов'язані з ідеєю родючості та дітонародження. Різниця у тому, які мушлі входили до складу прикрас дівчат-підлітків та дорослої жінки, вірогідно, була обумовлена сімейним становищем конкретних індивідів та наявністю у них дітей.

Ключові слова: салтівська культура, прикраси, мушлі, амулети, сімейство *Cardiidae*, *Cypreae tigtis*, *Cypreae arabica*.

У катакомбних похованнях аланського варіанту салтівської культури доволі часто зустрічаються прикраси, які виготовлені зі стулок молюсків. Це переважно так звані пряжки-гудзики, які мають форму кола або овалу з наскрізним отвором діаметром 0,5–1,0 см по середині (Аксенов 2015, рис. 1). Так, лише у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова нараховується 91 диск, які походять з 53 катакомбних поховань Верхньосалтівського, Старосалтівського та Рубіжанського некрополів (Аксенов 2017, с. 66–67, табл. 1). Диски діаметром 2,2–2,7 см переважно мають перламутровий колір завдяки тому, що виготовлені вони зі стулок річкових молюсків сімейства уніонід (лат. *Unio*). Диски діаметром від 3,0 до 7 см мають білий або біло-коричневий колір та виготовлені зі стулок великих морських молюсків (Аксенов 2015, с. 67–68).

Натомість у поховальних пам'ятках аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця знахідки мушель каури (*Cypreae moneta*) є нечисельними (Аксенов 1999, рис. 5: 30; Плетнева 1989, табл. 20, 21; Флєров 1984, рис. 17: 10; 18: 8; Хоружая 2009, рис. 9: 32), у порівнянні з поховальними комплексами тюрксько-угорського компоненту регіону (Аксенов 2017, с. 47; Аксьонов 2022, с. 101–103). Проте в комплексах аланського населення інколи зустрічаються і доволі рідкісні для старожитностей лісостепового варіанту салтівської культури прикраси з мушель або стулок морських молюсків. За останні роки на четвертій ділянці Верхньосалтівського катакомбного могильника (ВСМ-IV) в трьох поховальних комплексах були виявлені мушлі морських молюсків. Саме вони і привернули нашу увагу.

Катакомба № 131. Досліджений поховальний комплекс відносився до Т-подібних земляних катакомб. Дно поховальної камери мало форму прямокутника розміром 1,8 x 1,5 м та знаходилося на глибині -3,5 м від сучасної поверхні. На підлозі поховальної камери були зафіксовані рештки чотирьох небіжчиків (дорослого чоловіка, дорослої жінки, підлітка та дитини 3–5 років). Кістяки усіх похованих людей несли сліди навмисного руйнування (рис. 1: 1), яке було здійснено у давнину та було пов'язано, на нашу думку, з відправленням якихось після поховальних обрядів (Аксенов 2002). Кістяки дорослих та підлітка були зміщені у південну частину поховальної камери та розкидані по її підлозі. Кістки дитини 3–5 років займали відносно компактне положення біля вхо-

ду до камери, у її правій боковій стінки (верхня частина тіла дитини лежала зверху його тазових кісток та кісток ніг). У районі шийних хребців дитини біло знайдено 46 скляних бісерин синього кольору, 44 бісерини чорного кольору та 3 бісерини жовтого кольору (рис. 1: 27). Вони прикрашали верхню частину одягу дитини, що є типовим для сармато-аланського населення доби середньовіччя. На підлозі камери та серед людських кісток, без прив'язки до конкретного небіжчика, були знайдені наступні речі: два ножі та срібна оковка їх дерев'яних піхов (рис. 1: 2-4); два литих гудзика (рис. 1: 5); два дротяних браслета (рис. 1: 8, 9); вісім литих бубонців (рис. 1: 7); два астрагали (рис. 1: 10); бронзове дзеркало (рис. 1: 16); бронзовий перстень (рис. 1: 12); бронзова сережка з нерухомою привіскою (рис. 1: 13); фрагменти двох срібних сережок з рухомою привіскою (рис. 1: 14); чотири бронзові дротяні спіралеподібні пронизки (рис. 1: 6); бронзова поясна пряжка та бронзовий штампований наконечник поясного ремня (рис. 1: 11, 15). Біля торцевої стінки камери було розчищено два скупчення намистин, до якого входили: 21 сердолікова намистина (рис. 1: 25); 11 намистин з роговика (рис. 1: 18); 38 намистин зі скла золотистого, сріблястого, синього кольорів (рис. 1: 19-22, 25). Вірогідно, вони складали набір прикрас дорослої жінки. Серед людських кісток, що утворювали скупчення біля правої бокової стінки камери, були знайдені: велика намистина з вічками (рис. 1: 23); скляна намистина фіолетового кольору (рис. 1: 24); підвіска зі стулки раковини молюска сімейства *Cardiidae* (серцевидка зелена чи серцевидка їстівна) (рис. 1: 17).

Катакомба № 154 мала поперечну по відношенню до дромосу поховальну камеру. Підлога камери в плані мала форму трапеції з сильно закругленими кутами розмірами 1,65–1,95 x 1,63 м. Первина висота камери становила близька 1,1–1,2 м. На підлозі камери були розчищені людські рештки, які належали двом небіжчикам (дорослій людині та дівчині-підлітку), кістяки яких були навмисне зруйновані у давнину (рис. 2: 1). За кістками, що залишилися лежати на своїх первинних місцях видно, що небіжчики були покладені головами вліво від входу до поховальної камери. Спочатку, вздовж дальньої торцевої стінки камери було покладено тіло дівчинки-підлітка. Череп дівчинки, у зруйнованому стані, лежав у лівому ближньому куті камери, довгі кістки рук були зміщені у правий дальній кут камери. Тут же знаходилися окремі ребра, окремі фаланги пальців. Дівчину супроводжував наступний поховальний інвентар, який було знайдено в районі первісного розташування її тіла: бронзове дротяне кільце (рис. 2: 3); астрагали барана (4 екз.), один з яких має наскрізний отвір (рис. 2: 26, 27); бронзові литі бубонці (рис. 2: 10); арабська срібна монета, яка була перетворена у нашивку шляхом пробиття в ній двох отворів (Аббасіди, халіф ал-Махді, Мадінат ас-Салам, 160 р. х. – 777/778 р.); бронзові дровоті спіралеподібні пронизки (рис. 2: 8); бронзовий штампований гудзик (рис. 2: 4); два бронзових гудзика-дзеркальця (рис. 2: 11); підвіска-амулет з голівками птахів (рис. 2: 9); бронзові сережки з нерухомою привіскою (рис. 2: 2); срібні сережки з рухомою привіскою (рис. 2: 5); намисто яке складалося з сердолікових намистин (8 екз.) (рис. 2: 34), намистин з однокольорового та багатокольорового скла (рис. 2: 35-39: 3: 1-23) та скляних підвісок (рис. 2: 30-32). До складу намиста входила підвіска зі стулки раковини молюска сімейства *Cardiidae* (серцевидка зелена чи серцевидка їстівна) (рис. 2: 33).

Паралельно тілу дівчинки, вздовж центральної осі камери, ближче до входу, було покладено тіло дорослого чоловіка. Череп небіжчика, без нижньої щелепи, лежав біля правої бокової стінки камери, на середині її довжини. На захід від черепа знаходилося скупчення кісток, у якому лежали довгі кістки обох рук, гомілкові кістки ніг, окремі фаланги пальців. На північ від черепа, вздовж центральної осі камери, лежала стегнова кістка лівої ноги небіжчика. Одна тазова кістка була відкинута у лівий дальній кут, друга тазова кістка – у лівий ближній кут камери. Ще північніше стегнової кістки лівої ноги небіжчика лежав хребтовий стовп у анатомічному порядку, розвернутий вздовж своєї осі на 180° на захід. До хребців грудного відділу примикали ребра лівої частини грудної клітини, зберігши свій анатомічний порядок. З похованням дорослого чоловіка пов'язаний наступний інвентар: два великі бронзові бубонці (рис. 2: 10); литий бронзовий гудзик (рис. 2: 24); фрагмент великого штампованого бубонця (рис. 2: 7); фрагменти бронзових фаларів круглої форми (рис. 2: 22); бронзові елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки, наконечник поясу, роз'єднувач, підвіска) (рис. 2: 15-21); металеві деталі від ремінців взуття (рис. 2: 12-14); фрагмент кольчужного плетіння з дев'яти кілець (рис. 2: 6); залізний ніж із залишками дерева на лезі та бронзові оковки піхв ножа (рис. 2: 28-29); пластинчаті окуття вінця дерев'яної посудини (рис. 2: 25). За 0,1 м на захід від черепа чоловіка стояв маленький глиняний кухоль (рис. 2: 24).

Катакомба № 132 відносилась до Т-подібних земляних склепів. Підлога поховальної камери мала форму прямокутника розміром 2,27 x 1,6 м із заокругленими кутами та знаходився

на глибині -4,35 м від рівня сучасної поверхні. У камері знаходилися рештки двох небіжчиків (чоловіка та жінки), кістяки яких були навмисне зруйновані у давнину (рис. 4: 1, 2). При цьому рештки чоловіка у зруйнованому стані знаходилися на 20–35 см вище від підлоги камери (рис. 4: 1), на який зберігаючи анатомічний порядок лежали ліва тазова, хрестець та кістки обох ніг похованої жінки. Інші кістки скелета жінки були розкидані по підлозі (рис. 4: 2). Натомість череп жінки знаходився на одному рівні з рештками чоловіка, поряд з його черепом. Серед розкиданих кісток чоловіка були знайдені: срібна коповушка та бронзовий гудзик у вигляді фігурного стрижня (рис. 5: 26, 27). З шару ґрунту, який роз'єднував решки чоловіка та жінки, були вилучені: дев'ять бронзових бубонців (рис. 5: 3); два ножа та срібні окуття їх піхов (рис. 5: 8-14); срібний перстень зі вставкою з гірського кришталю (рис. 5: 6); срібні елементи поясної гарнітури у кількості 28 предметів (рис. 5: 15-18); бронзова пряжка (рис. 5: 19); срібний наконечник поясу (рис. 5: 22); бляшки та наконечники від ремінців взуття (рис. 5: 20, 21, 25). Усі ці предмети слід пов'язувати з похованням чоловіка.

До похованої жінки належать речі, які були знайдено на підлозі камери, серед кісток її скелета. У районі голови небіжчиці лежали бронзові дротяні пронизки (15 екз.) та срібна сережка з рухомою привіскою (рис. 5: 1, 4). На фаланзі пальця лівої руки жінки було знайдено срібний перстень зі вставкою зі скла синього кольору (рис. 5: 5). У районі грудної клітини небіжчиці було знайдено: п'ять сердолікових намистин (рис. 4: 5); намистина з роговика (рис. 4: 7); два роз'єднувачі зі скла синього кольору (рис. 4: 6); одна коралова намистина (рис. 4: 8); одинадцять скляних бісерин синього кольору (рис. 4: 11); багатосекційні намистини зі скла синього золотистого та сріблястого кольору (17 екз.) (рис. 4: 10, 12). На кістках ніг жінки були виявлені решки шкіряних ремінців від взуття разом з бронзовими пряжками, срібними бляшками наконечниками (рис. 5: 23-25). Біля тазостегнового суглоба правої ноги жінки була зафіксована пляма темно-коричневого кольору (органіка), в середині якої лежали: велика морська раковина (*Cypreae tigtis* або *Cypreae arabica*) (рис. 5: 28); сім великих скляних намистин з багатокольоровими вічками (рис. 5: 30-34); одна скляна намистина золотистого кольору (рис. 5: 29).

На підлозі камери, в її лівому дальньому куті, лежало залізне тесло-мотика (рис. 5: 7), а у лівому передньому куті камери стояли глечик (рис. 4: 3) та кубишка (рис. 4: 4). На плечі кубишки лежало бронзове дзеркало (рис. 5: 3), зі слідами шкіряного футляру.

Усі три зазначені катакомби за елементами поясної гарнітури датуються першою половиною IX ст. (Комар 1999, табл. 4).

Знайдені в катакомбах № 131 та № 154 раковини морських молюсків сімейства *Cardiidae* (серцевидка зелена чи серцевидка їстівна) завдяки присутності наскрізних отворів (рис. 1: 17; 2: 33) впевнено слід вважати підвісками, які входили до складу намиста. Включення до складу намиста дисків з мушель морських молюсків разом з іншими амулетами відмічається на матеріалах з аланських некрополів Північного Кавказу доби раннього середньовіччя (Доде 2001, с. 28, рис. 22, 4; Иерусалимская 2012, с. 61, ил. 33). У цих наборах підвіски з мушель виконували роль амулетів. Використання мушель в якості амулетів «или особняком, или, чаще всего, в соединении с бусами, камнями и другими мелкими предметами, нанизанными на нитку в виде ожерелья, или нашиваемыми на материю» відмічено у багатьох народів Північного Кавказу (Чурсин 1929, с. 22), бо вони пов'язувалися населенням із захисною та лікувальною магією (Чурсин 1929, с. 23; Лавров 1959, с. 109, 130). Так, у народів Північного Кавказу існував звичай підвішувати на колиску дитини велику морську мушлю для захисту немовля від впливу «поганого ока» (Чурсин 1929, с. 23). Зв'язок мушель з водною стихією дозволяє вбачати в них символ Великої Богині-матері, однієї з уособлень якої у осетин виступала Дзерасса – донька володаря водного царства Донбеттира (Калоев 1997, с. 375), та яка була тісно пов'язана з близнюками Ахсаром та Ахсартагом (старшим поколінням нартів), виступаючи матір'ю Шатани (мати та господині усього племені нартів), лоша Арфана («старшого з коней») та щеня Силама («старшого з собак») (Калоев 1997, с. 375). Цікаво, що в обох випадках ці підвіски з катакомб № 131 та № 154 могильника біля Верхнього Салтова входили до складу прикрас, що належали дівчинкам-підліткам. За матеріалами того ж Верхньосалтівського могильника символом дорослої жінки (дівчат, що досягли шлюбного віку, та жінок-матерів) виступали великі пряжки-гудзики зі стулок морських молюсків, які входили до складу нагрудних прикрас та намиста (Аксенов 2017а, рис. 1-4).

Ареалом розповсюдження молюсків сімейства *Cardiidae* (серцевидка зелена чи серцевидка їстівна) є Середземне та Чорне моря, це дозволяє припустити, що підвіски з цих мушель потрапили

до аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця з території Криму. Підвіски зі стулок таких молосків у аланського населення Північного Кавказу хозарського історико-культурного періоду не зустрічаються, проте вони інколи зустрічаються в шарах хозарського часу на поселеннях Кримського півострова (Майко 2011, рис. 8: 1).

Місце розташування великої морської мушлі у похованні з катакомби № 132 (нижче правої тазової кістки) та відсутність отвору для підвішування не дозволяє розглядати її в якості елемента нагрудної прикраси. Перебування її у комплекті разом з кількома певного вигляду намистинами серед якихось залишків органічного походження вказує, що усі ці речі перебували, вірогідно, у торбинці яка висіла на поясі небіжчиці або у внутрішній кишені її плаття. Торбинки з подібним набором речей характерні для вбрання аланських жінок доби раннього середньовіччя з території Північного Кавказу (Иерусалимская 2012, ил. 44, 69-71, с. 331-332). У внутрішніх кишенях, у торбинках на поясі аланські жінки зберігали речі, які на їх думку, мали захисний або лікувальний характер. Разом з мушлею у похованні з катакомби № 132 знаходилися сім великих намистин з орнаментом у вигляді різнокольорових вічок (рис. 5: 30-34) та одна складня бусина золотистого кольору (рис. 5: 29). За етнографічними джерелами скляні буси з різнокольоровими вічками у багатьох народів світу вважалися найбільш дієвим оберегом від «лихого/поганого ока» (Абрамзон 1949, с. 126; Борозна 1975, с. 289; Иерусалимская 2012, с. 61; Столба 2009, с. 113; Тохтабаева 1991, с. 91). Намисто жовтого кольору у деяких народів повинно було захистити від жовтяниці (Широкова 2002, с. 85). До того ж жовтий колір у багатьох народів світу ототожнювався з сонцем, тоді як білий колір (колір мушлі) – є символом богині, яка пов'язана з Місяцем (Тохтабаева 1991, с. 92). Сама велика мушля у даному наборі, завдяки її зв'язку з водною стихією, є уособленням Великої Богині – матері/прародительки всього живого. Мушля є одним зі стійких жіночих символів (мушля, в якій живе слимак називається «матиця» – тобто мати) (Даль 1995, с. 308), а тому у багатьох народів символізує жіночий початок, ідею родючості та одночасно осмислюється як образ покровительки дітонародження та власне дітей (Тохтабаева 1991, с. 94; Щепанская 1999, с. 172). Все це дозволяє розглядати комплект з мушлі та скляних намистин на поясі жінки з катакомби № 132 в якості набору власних захисних амулетів. Можна припустити, що велика мушля, як символ Великої Богині, у даному випадку виступала наочним маркером приналежності її володарки до групи заміжніх жінок, а скляні намистини – вказували на кількість дітей у неї. Відомо, що у деяких народів існував звичай підвішувати до поясу певні предмети-символи, за кількістю та формою яких можна було визначити не тільки кількість дітей у конкретної жінки, а і їх стать (Каруновская 1927, с. 25, рис. 2; Потапов 1951, с. 43, рис. 36, 37).

Проте не виключено, що мушля разом з намистинами могла слугувати підвіскою до поясу. Великі багато кольорові намистини доволі часто зустрічаються з правої сторони від тазу в аланських похованнях V–VI ст. (некрополь Байтал-Чапкан, Гіляч). Використання намистин-підвісок у жіночому костюмі аланського населення Північного Кавказу відображає, як і в цілому в Європі, загальний вплив середземноморської моди (Мастыкова 2000, с. 43), вплив якої на жіночий костюм населення Північного Кавказу проіснував впродовж доволі тривалого часу.

У салтівських старожитностях лісостепової зони інші знахідки таких великих мушель *Cypreae tigtis/Cypreae arabica* нам не відомі. Нечисельні знахідки таким мушель є в катакомбних похованнях VIII – IX ст. Північного Кавказу (Иерусалимская 2012, ил. 36б; Кантемиров, Дзаттиаты 1995, табл. XXXIV: 2). У Криму в хозарський історико-культурний період знахідок таких великих мушель немає. На пам'ятках попереднього хронологічного періоду знахідки великих мушель сімейства *Cypreae* також поодинокі (Хацький скарб, поховання біля с. Мохнач) (Володарець-Урбанович 2021, с. 255, рис. 4: 28а, 28б; 6). Проте вони добре представлені в пам'ятках черняхівської культури (Гопкало 2008, с. 78). До салтівського населення басейну Сіверського Дінця ця «велика» мушля сімейства *Cypreae* потрапила, вірогідно, через Крим, як і значна маса намиста зі скла, сердоліку, гірського кришталю, агату (Ковалевская 2005, табл. 21: в, г; 22; б).

Таким чином, нові відкриття на Верхньосалтівському катакомбному могильнику засвідчують, що у поховальних комплексах аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури окрім мушель молосків *Cypreae moneta*, присутні ще і мушлі молосків *Cypreae tigtis/Cypreae arabica* та сімейства *Cardiidae* (серцевидка зелена чи серцевидка їстівна). Надходження мушель молосків до мешканців басейну Сіверського Дінця відбувалося торгівельним шляхом через Крим. Мушлі морських молосків у аланського населення виступали символом жіночого початку, та були пов'язані з ідеєю родючості.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамзон, С. М. 1949. Рождение и детство киргизского ребенка. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 12, с. 78-138.
- Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксенов, В. С. 2002. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*, 3, с. 98-114.
- Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковин моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.
- Аксенов, В. С. 2017. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце. Харьков: Рожко С.Г.
- Аксёнов, В. С. 2017а. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов. *Древности*, 15. Харьков: «НТМТ», с. 99-109.
- Аксёнов, В. С. 2022. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біригуального могильника Червона Гірка). *Археологія*, 1, с. 101-113.
- Борозна, Н. Г. 1975. Некоторые материалы об амулетах – украшениях населения Средней Азии. В: Снесарев, Г.П., Басилов, В.Н. (отв. ред.). *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. Москва: Наука, с. 281-297.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2021. Прикраси із мушель у вбранні ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 243-263.
- Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Даль, В. И. 1995. *Толковый словарь живого великорусского языка*, 2. Москва: «Столица».
- Доде, З. В. 2001. *Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва: «Восточная литература».
- Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Калоев, Б. А. 1997. *Дзерасса. Мифы народов мира*, 1. Москва: Большая Российская энциклопедия, с. 375.
- Кантемиров, Э. С., Дзаттиаты, Р. Г. 1995. Тарский катакомбный могильник VIII-IX вв. н.э. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: СОИГИ, с. 259-314.
- Каруновкая, Л. Э. 1927. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 6, с. 19-36.
- Ковалевская, В. Б. 2005. *Кавказ – скифы, сарматы, аланы I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.* Пушкино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Лавров, Л. И. 1959. Доисламские верования адыгейцев и кабардинцев. *Труды ИЭ АН СССР*, 51. Москва – Ленинград: АН СССР.
- Майко, В. В. 2011. Праболгарское поселение VIII – первой половины X вв. в с. Солнечная Долина в Юго-Восточном Крыму. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, с. 207-219.
- Мастыкова, А. В. 2000. Средиземноморские элементы в женском костюме у населения Северного Кавказа (V – VI вв.). В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14. Воронеж: ВГУ, с. 31-47.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

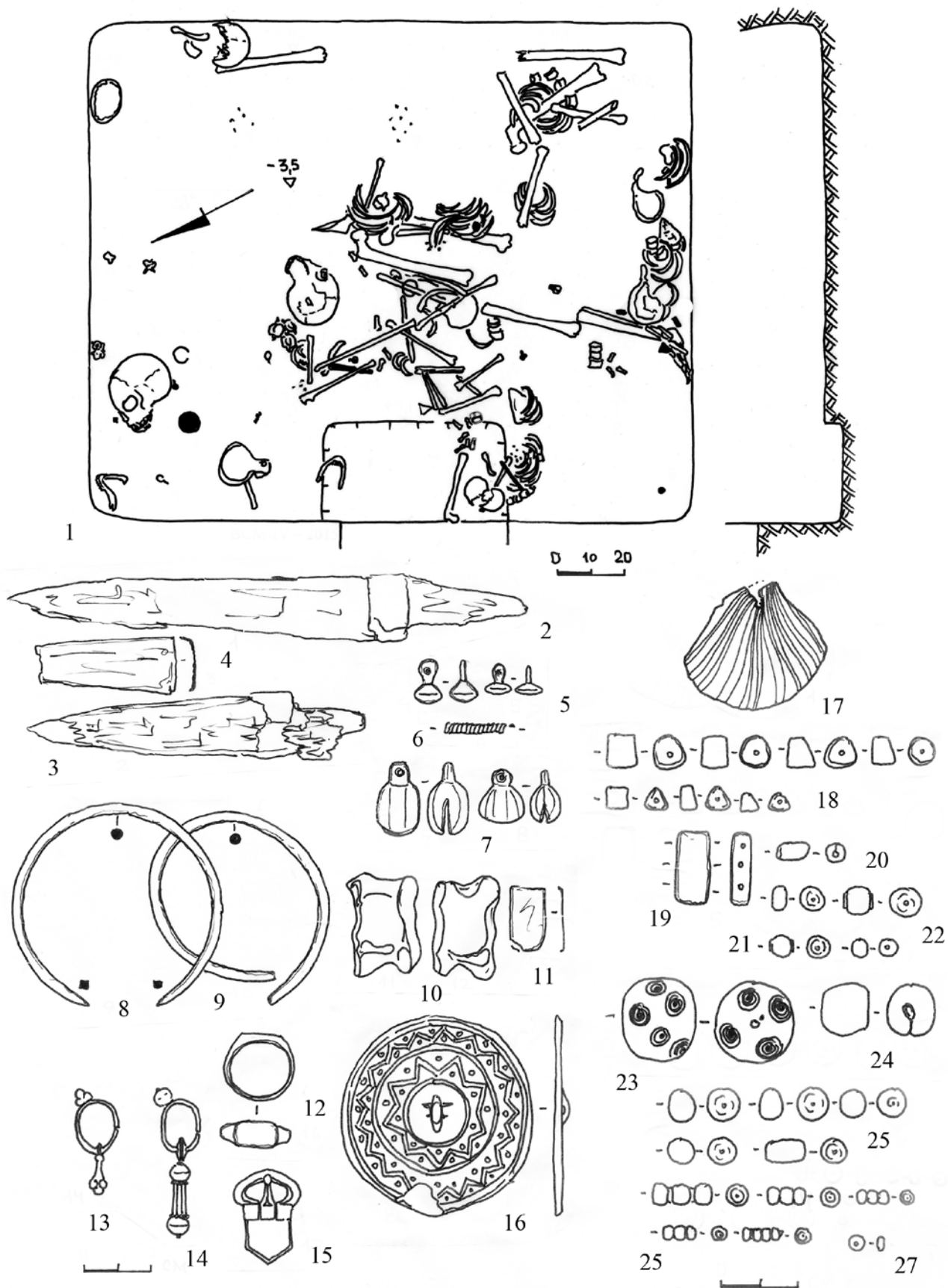
- Потапов, Л. П. 1951. Одежда алтайцев. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 13, с. 5-59.
- Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и меотского населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109-128.
- Тохтабаева, Ш. Ж. 1991. Семантика казахских украшений. *Советская этнография*, 1, с. 90-102.
- Флёров, В. С. 1984. Маяцкий могильник. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 142-199.
- Хоружая, М. В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7. Донецк: ДонНУ, с. 259-294.
- Широкова, З. А. 2002. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды. *Этнографическое обозрение*, 4, с. 83-88.
- Щепанская, Т. Б. 1999. Пронимательная символика. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 47, с. 149-190.
- Чурсин, Г. Ф. 1929. Амулеты и талисманы кавказских народов. Махачкала: «Терек».

Viktor Aksyonov,
PhD, Head of the Archaeological Department,
Kharkiv M. Sumtsov Historical Museum

MARINE MOLLUSK SHELLS JEWELRY IN THE ALANIAN POPULATION OF UPPER SALTVOV (RECENT FINDS)

In the course of the works in recent years, shells of marine mollusks were found in the three burial complexes on the Alanian early Medieval catacomb burial ground near the village of Upper Saltov (Verkhniy Saltov). In two cases (catacombs No. 131 and 154), these were thecasement shells of the Cardiedae family, which were part of the breast ornaments of teenage girls. A Cypraea tigtis or Surgeae Arabica shell located just below the right pelvic bone of an adult woman, along with eight glass beads (seven large ocular and one golden-colored bead), was found in catacomb No. 132. The shells of marine mollusks found in burials were used as amulets. The use of clam shell flaps alone, or most often in conjunction with beads, stones and other small items strung on a string in the form of a necklace, was noted among many peoples of the North Caucasus, since they were associated with protective or healing magic. The connection of these ornaments with the water element indicates that they are associated with the cult of the Moon and are a symbol of the Great Mother Goddess / progenitor of all living things and the giver of all life's goods. It is of interest to note that teenage girls own pendants from the valves of shells of the Cardiedae family as part of breast jewelry, while an adult woman has a Surgeae tigtis/Surgeae arabica large shell located in the belt area. Presumably, the inclusion of shells of marine mollusks as amulets in the composition of head, nafud jewelry or charms on the belt could be used as a kind of visual marker of an individual's age and the social status in the family (child, teenager, bride-girl or women of childbearing age).

Keywords: Saltov culture, Alani, jewelry, shells, amulets.

Рис. 1. Катакомба № 131.
1 – план поховальної камери; 2–27 – поховальний інвентар;
17 – підвіска зі стулки мушлі молюска сімейства Cardiedae

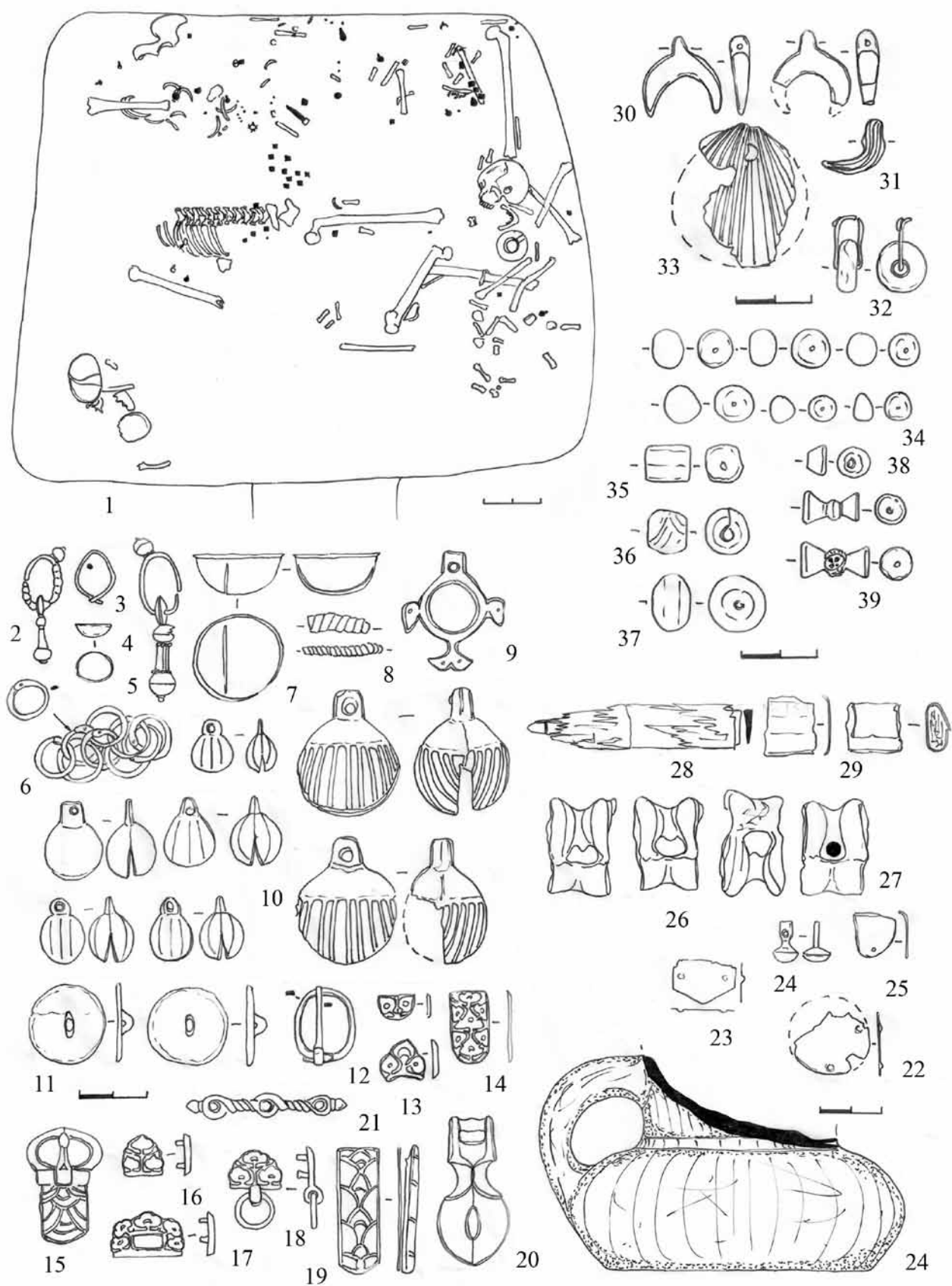

Рис. 2. Катакомба № 154.
1 – план поховальної камери; 2-39 – поховальний інвентар;
33 – підвіска зі стулки мушлі молюска сімейства Cardidae

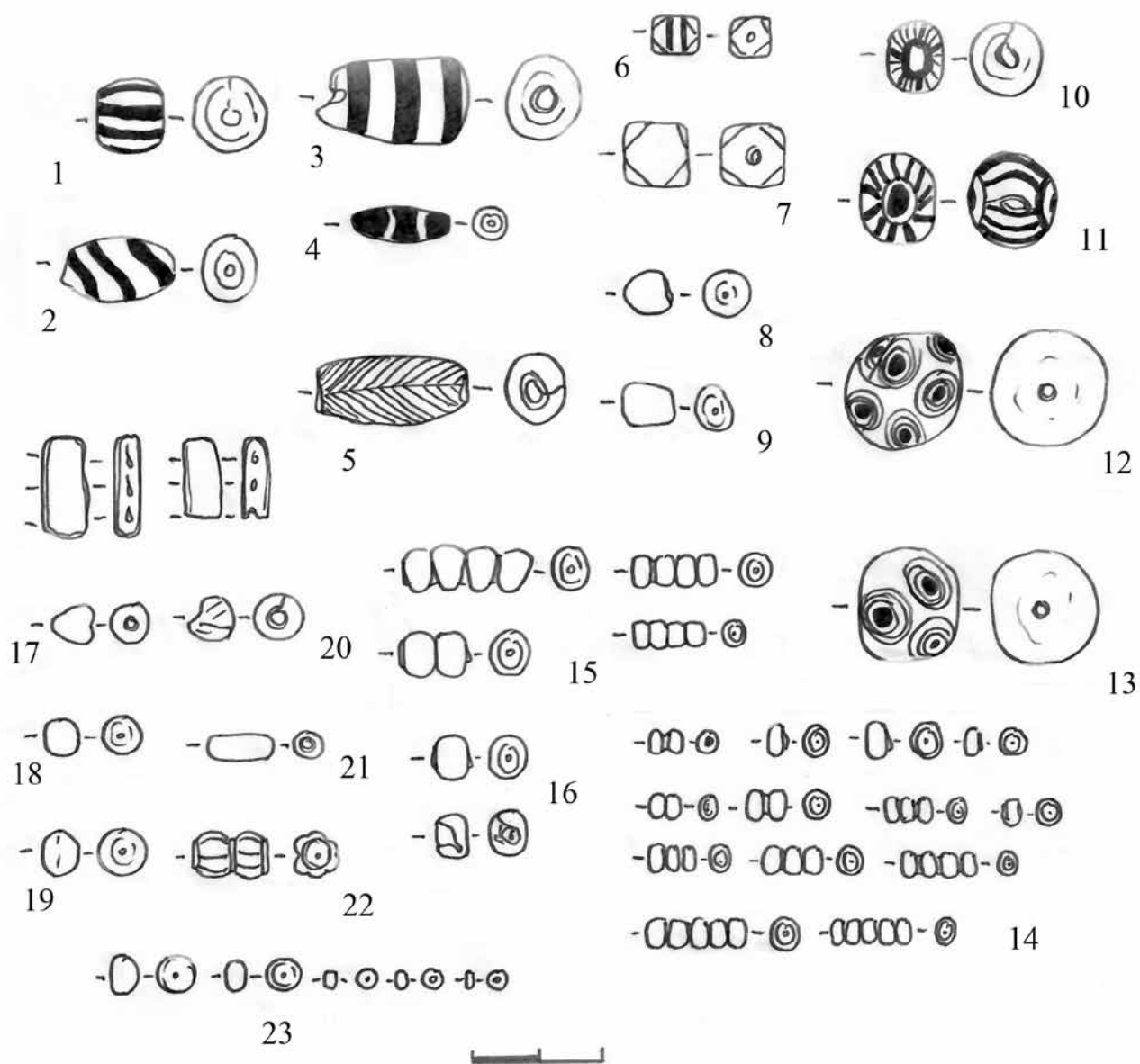

Рис. 3. Намисто з катакомби № 154

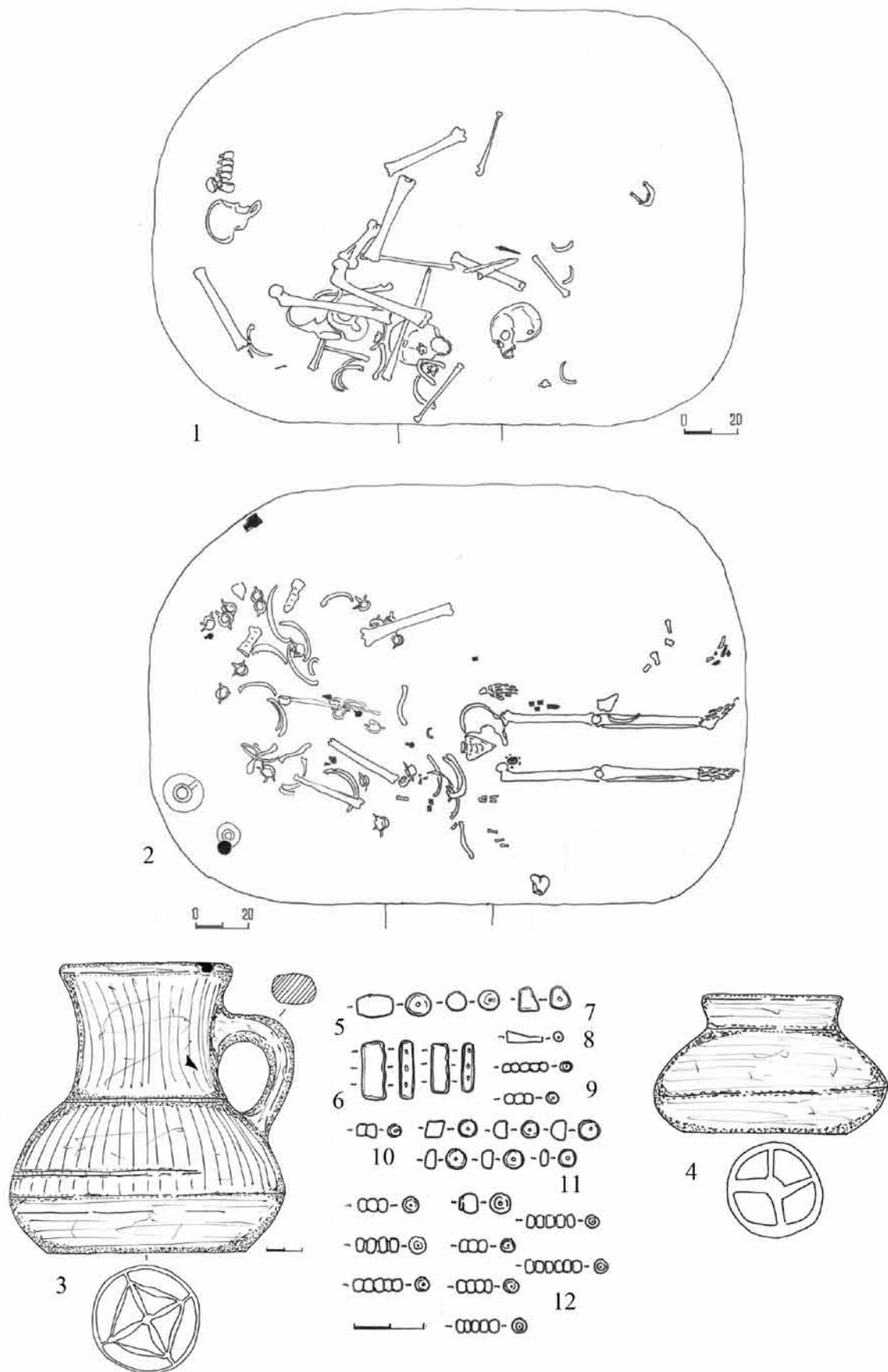

Рис. 4. Катакомба № 132.

1 – ситуація у поховальній камері на відмітці +0,2 – 0,3 м від підлоги;
2 – ситуація у поховальній камері на її підлозі; 3 – глечик; 4 – кубишка; 5–12 – намисто

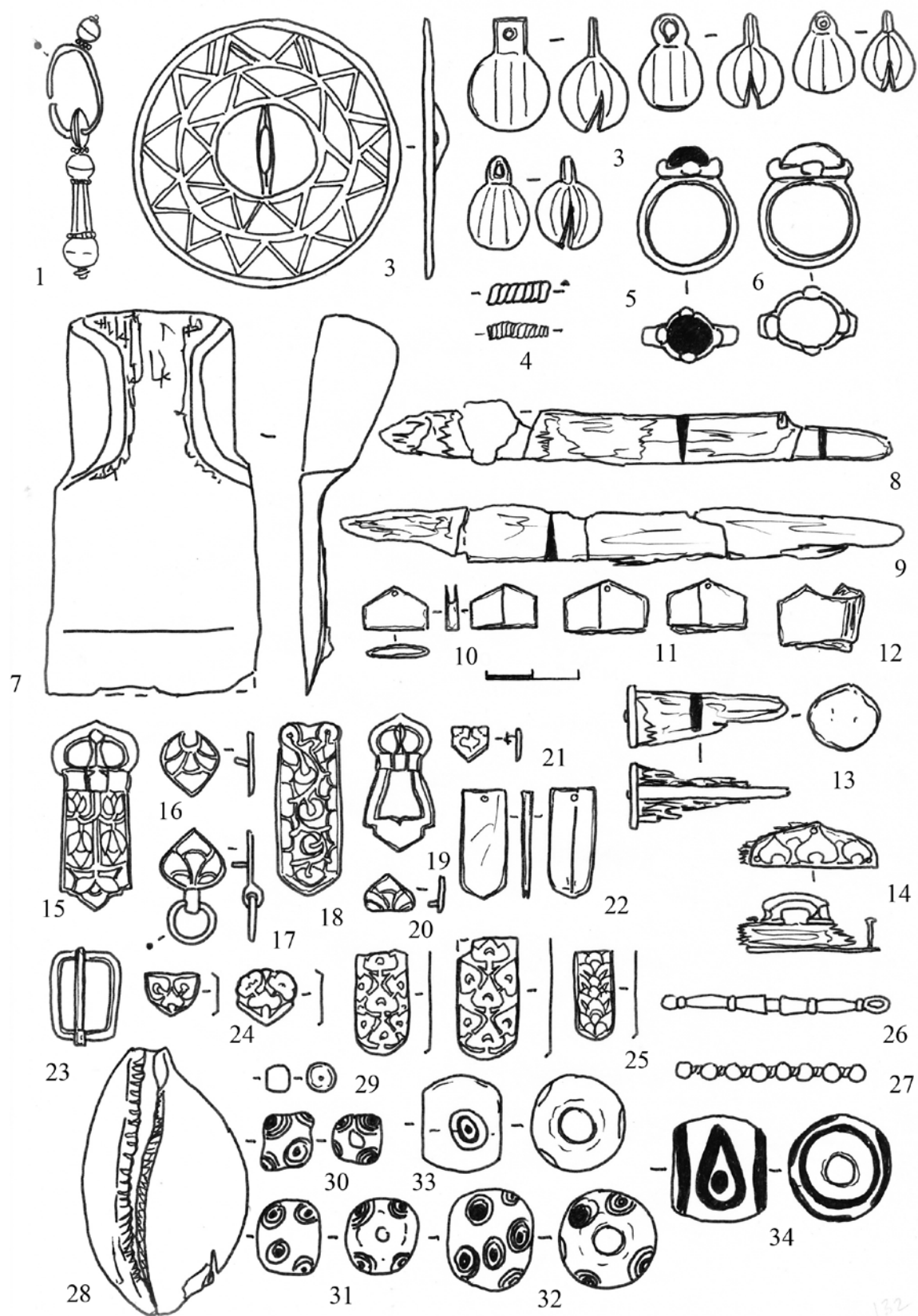

Рис. 5. Інвентар катакомби № 132.

- 1 – сережка, 2 – дзеркало, 3 – бубонці; 4 – пронизки; 5, 6 – персні;
 7 – тесло-мотика; 8, 9 – ножі; 10–12 оковки дерев'яних піхв ножів;
 13, 14 – металеві деталі дерев'яних піхв ножів; 15–22 – елементи поясної гарнітури;
 23–25 – металеві деталі ремінців взуття; 26 – коповушка; 27 – гудзик;
 28 мушля морського молюска *Cypreae tigtis/Cypreae arabica*;
 29–34 – намисто

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ №5 НА ПОЛЬСЬКОМУ РИНКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті представлено набір керамічного посуду другої половини XV – першої половини XVI ст. У східній частині південного кварталу площі Польський ринок під час археологічних розкопок, пов'язаних з розкриттям фундаментів втраченої історичної забудови, знайдено фрагменти кераміки. Знахідки зроблені на ділянці №5, яка являє собою фрагменти, зруйновані пізнішими кам'яними стінами. Автор аналізує асортимент горщиків, макітр і глеків. Наведено деякі аналогії з території Польщі та України.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, кераміка, XV–XVI ст., горщики, клейма, Україна.

У 2017 році, під час відкриття фундаментів житлових будинків південно-східного кварталу площі Польський ринок, було зафіксовано ряд цікавих археологічних об'єктів. Вони були виявлені в межах внутрішнього двору та між стінами кам'яних фундаментів будинків за адресами П'ятницька, 12 – Польський ринок, 29 (рис. 2). Хронологічно виявлені об'єкти відносилися до доби енеоліту та XIII–XIX століть (рис. 3).

Значну кількість становили об'єкти другої половини XV – першої половини XVI ст. Це фрагменти заглиблених у материк споруд, частково зруйнованих кам'яними фундаментами (рис. 3). Кам'яне будівництво на ділянці розпочалось не раніше початку XVII століття (рис. 1).

Одним з найбільш цікавих об'єктів цього часу є об'єкт №5. Попередня публікація фрагментів кераміки XV – першої половини XVI ст. з цього об'єкту була зроблена у 2022 році (Nechytailo, 2022). У дослідженні об'єкту брав участь доктор історичних наук, фахівець з історії української артилерії Олег Мальченко. Об'єкт №5 знаходився у кв. ЖД-13-14 (рис. 3; 4; 6). Глибина – 3,4 від 0. По периметру об'єкт обмежено стінами кам'яниці Польський ринок, 29. Довжина південної та північної стін – 2,6 м. Довжина східної та західної стін – 3,6 м. У північній та південній стіні були влаштовані розвантажувальні арки над більш ранніми ямами (рис. 5). Використання подібних розвантажувальних арок зафіксовано й в інших місцях ділянки в результаті розкриття фундаментів.

На глибині 0,16–0,35 м, на рівні торців стін фундаментів, були зафіксовані фрагменти мощення внутрішнього двору з плитчастого каменю-вапняку (рис. 4-6).

На глибині 1,27–1,35 від 0, що дорівнював рівню денної поверхні, було розчищено залишки кам'яної вимостки та невеличку ливарню (кольорового металу) (рис. 4-6). Верхня частина ливарні мала сліди крапель та плямок кольорового металу. Тут була розчищена горіла пляма з деревним вугіллям та шлаками. Розміри ливарні – 0,4 х 0,4 м. Основа ливарні була зроблена з мішаного су-глинкового шару з камінням. Під цим шаром фіксувалась підсипка з сірого супіску з дрібним камінням та гравієм (рис. 5). Ливарня і пов'язані з нею шари датовані двома мідними солідами Яна Казимира 1659–1666 років.

На рівні 2,4 від 0 в квадраті Ж-14 було зафіксовано потужний шар насичений тлілим деревом та керамікою другої половини XV – першої половини XVI ст. (рис. 5). У процесі зачистки виявилось, що шар лежить у ямі, частину якої вдалось дослідити (рис. 4; 6; 9). Потужність шару з тлілим деревом сягала понад 1,2 м. Вдалось простежити північну частину ями у кв. Ж-14 (рис. 6; 9). Частково яму вдалось простежити у кв. Ж-13, але її заповнення було менш інтенсивним (рис. 4-5).

Через пошкодження об'єкту впускними стінами, його призначення визначити важко. За масовим керамічним матеріалом він датується 2 половиною XV – першою половиною XVI ст. Цікаві результати дали аналізу ґрунту із заповнення об'єкту. Вони вказують на сліди раптової пожежі, що відбулася раптово та швидко, оскільки деревина різного ступеня спалення (головним чином, збереглися крупні фрагменти напівобгорілої деревини). Деревина із широколистяних порід¹.

1 Макро та мезоморфологічні ґрунтознавчі аналізи виконані Олександром Бончковським.

Рухомий матеріал представлений трьома хронологічними групами. Перша – шар ливарні 2 половини XVII століття. Датується знахідками двох мідних солідів Яна Казимира у кв. Ж14, гл. 1,0–1,2 м.

На глибині 2,4–3,4 м залягав шар насичений тлілим та горілим деревом з матеріалами 2 половини XIII–XVI ст. (рис.6-23).

Меншу кількість складає матеріал другої половини XIII – першої половини XV ст. Він був зафіксований у перевідкладеному стані. Є фрагмент горщика так званої «своєрідної групи», або ж тип III, група D (Нечитайло, Оногда 2021, с. 164). виготовлений на повільнообертовому гончарному крузі (рис².10: 719). Цікавим є фрагмент нижньої частини горщика, денце якого зрізане ниткою, зі складним врізним клеймом (монограмою?) (рис. 11). До цього ж періоду відноситься знахідка динару Владислава Ягайла (1386–1434 pp.), карбування Краківського монетного двору.

Переважну більшість матеріалу складають фрагменти керамічного посуду другої половини XV–XVI ст. Черепок керамічних виробів, в основному, сірого кольору різних відтінків від світло-сірого до бежевого і чорного. У тісті значна домішка піску. Черепок відносно важкий. Посуд виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі. Техніка випалу – відновлювальна. На денцях – слід від зрізання ниткою.

У керамічному комплексі другої половини XV – XVI ст. більшу частину фрагментів становлять горщики. Більшість – типові для цього періоду сіроглиняні вироби зі значною домішкою піску в тісті. Основна форма горщиків овоїдна, вінця плавно вигнуті назовні з масивним валиком потовщеним на краю і виїмкою під кришку (рис. 10: 722, 724, 725, 730, 731). Вінця цього типу мають значну кількість підваріантів: з прямокутними та гострокутними підрізами зовнішньої сторони, з горизонтально підрізаною верхньою площиною вінця.

Трапляються також горщики з різко вигнутим назовні горизонтальним краєм вінця та виступом-валиком посередині (рис. 10: 726). Ці типи також часто трапляються у синхронних комплексах з інших територій.

Стінки горщиків оздоблені рифленням. На межі плечової частини та шийки трапляється штампований орнамент у вигляді косих та вертикальних насічок (рис. 10: 732). Є варіанти горщиків з пальцевими вдавленнями на межі плечової частини та шийки і по зовнішній стороні вінця (рис. 10: 730-731). Цікавим варіантом є різновид горщиків з вертикальними вінцями, оздоблених защіпами у верхній частині та гострокутним виступом посередині (рис. 10: 727). Денця горщиків 8–14 см. Діаметри вінець – 10–18 см.

Макітри. Представлені 2-ма різновидами.

I – з плоским горизонтально підрізаним вінцем і гострокутним виступом нижче вінця на початку стінок. Вінця макітр цього типу різко відігнуте назовні під кутом 45 або 90 градусів по відношенню до стінок. Стінки вкриті рифленням (рис. 12: 738, 740, 741, 743). Виділяється підваріант з потовщеним коротким вінцем (рис. 12: 739). Фрагмент №741 має виступ на межі вінця і стінок, розчленований защіпами та горизонтальну поверхню вінця вкриту стовпчиками врізних (штампованих?) елементів у вигляді півкола.

II – з масивним потовщеним вінцем, загнутим всередину та прикрашеним валиком із рядом защіпів (рис.12: 745).

Діаметри вінець макітр від 20 до 30–32 см.

Глеки. Представлені 2-ма різновидами.

I – з вертикальним, незначно відігнутим вінцем, виїмкою під кришку та гострокутним виступом у нижній частині вінець і заглибиною у верхній. По плічках – рифлення. Ручка стрічкова з двома пальцевими заглибленнями (рис. 13: 734).

II – з вертикальним вінцем, гострокутним виступом у нижній частині вінець. По плічках – рифлення. Ручка стрічкова з одним пальцевим заглибленням (рис. 13: 735). Діаметри глеків 7 та 12 см.

Посуд з об'єкту №5 – кам'янецького виробництва. Гончарний горн з аналогічними матеріалами було виявлено у 2008 та досліджено у 2016 році Петром Болтанюком та Ігорем Стареньким (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018). У матеріалах горну представлені усі типи посуду, виявлені нами в об'єкті №5: горщики, макітри, глеки.

Синхронні керамічні комплекси з повними, або частковими аналогіями відомі у Львові (Лазурко, Шніцар, Ткач 2012, с. 238, рис. 9), Вінниці (Виногородська, Калашник 2015), Чернівцях (Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015), Києві (Оногда 2008). Подібна кераміка широко розповсю-

² Усі рисунки кераміки виконані Наталею Сойко.

джена також у пізньосередньовічних комплексах на території Польщі, наприклад, у Пуцьку (Puck) (Starski 2018) та інших польських містах (Kruppe 1981). Її поширення на значній території відбиває загальноєвропейські тенденції у формах та технологіях гончарного посуду пізнього середньовіччя

Дослідження об'єкту №5 демонструє наскільки важливими є археологічні спостереження не лише за межами фундаментів історичної забудови. У міській археології доволі частими є випадки, коли ранні археологічні об'єкти «перерізаються» стрічковими фундаментами більш пізньої забудови. Дослідження подібних об'єктів не лише дає можливість суттєво збагатити наші уявлення про матеріальну історію міста за рахунок рухомих знахідок. Їх вивчення дає інформацію про планувальну структуру міста, хронологію його забудови, характер будівельних решток, особливості стратиграфії. Саме тому археологічний нагляд є необхідністю при будь-яких земляних чи реставраційних роботах в історичних містах.

ЛІТЕРАТУРА

- Виногородська Л., Калашник Є. 2015. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами розкопок 2013 р.). *Археологія*, 4, с. 91-108.
- Лазурко, О., Шніцар, М., Ткач, Є., Войтович, Н. 2012. Східна ділянка оборонних споруд середньовічного Львова (за матеріалами досліджень 2009 року). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14-15, с. 228-254
- Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV століття з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina-Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*, Т. VI, с. 136-179. DOI: <https://doi.org/10.15407/ul2021.06.136>
- Оногда, О. 2008. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55-63.
- Пивоваров С., Калініченко, В., Ільків, М. 2015. Гончарний горн із середньовічних Чернівців. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 73-76.
- Старенький, І., Болтанюк, П., Левінзон, Є. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 230-240.
- Kruppe, J. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. cz. II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Nechytailo, P. 2022. Naczynia ceramiczne z drugiej połowy XV – pierwszej połowy XVI wieku z badań wykopaliskowych na Polskim Rynku w Kamieńcu Podolskim. *Kwartalnik Historii kultury materialnej*, 70 (2), s. 231-236. DOI: 10.23858/KHKM70.2022.2.006
- Starski, M. 2017. *Szesnastowieczny warsztat garncarski z Pucka*. *Archaeologia Historica Polona*, 25, s. 79-103. DOI: <https://doi.org/10.12775/AHP.2017.004>

Pavlo Nechytailo,

PhD, Senior Researcher, State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of the NASU

RESEARCH OF THE FEATURE №5 ON THE POLISH MARKET IN KAMIANETS-PODILSKYI

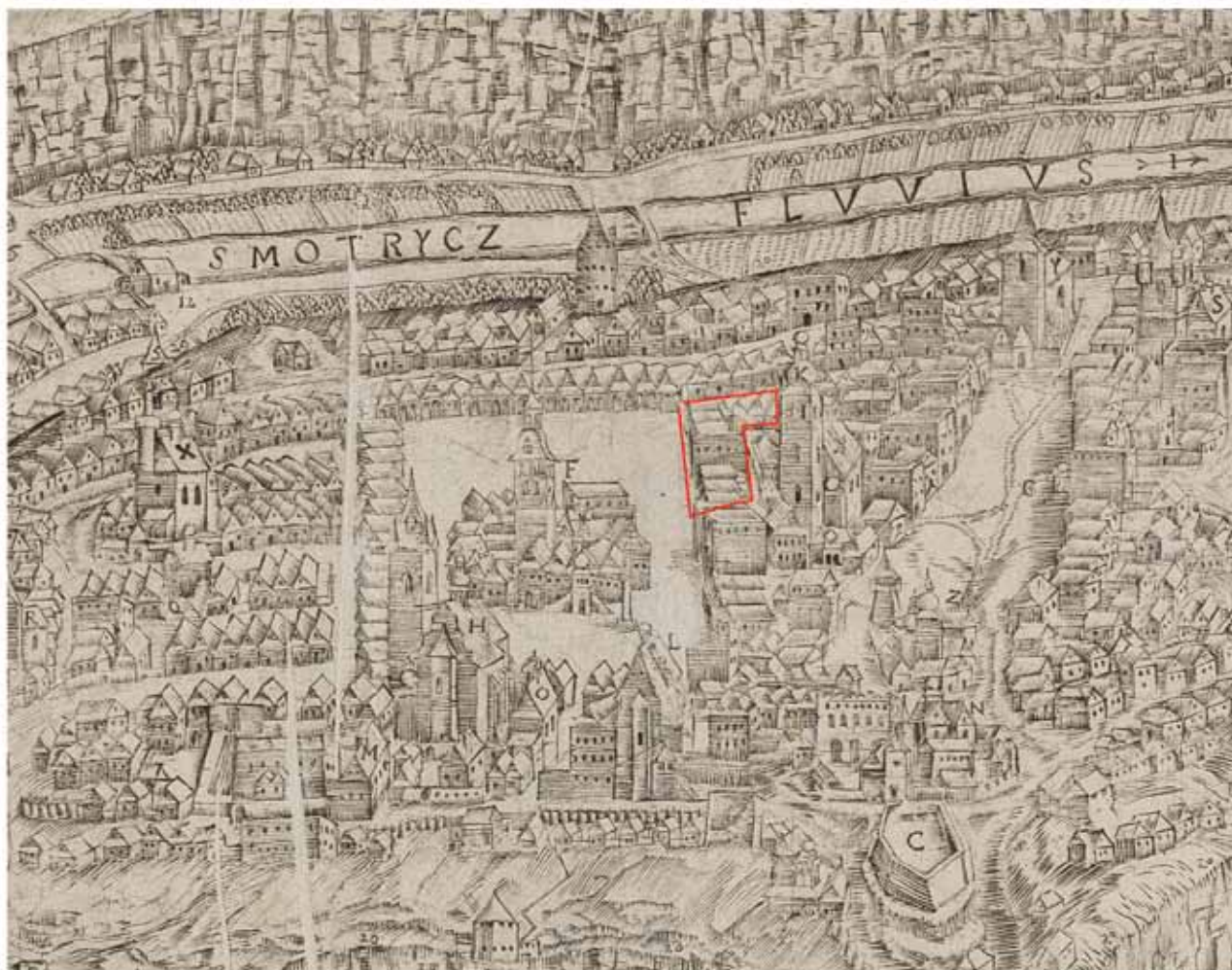
Kamianets-Podilskyi is a famous city with a large historical narrative. Despite this, active archeological research in Kamianets-Podilskyi has begun only in the last decade. This is due to the opening of the foundations of the lost historical buildings. Much of the Old Town's houses were destroyed during and after World War II. In 2017, during the opening of the foundations of residential buildings in the south-eastern quarter of the Polish Market Square, a number of interesting archeological sites were discovered.

They were found between the walls of the stone foundations of the houses at Pyatnytska, 12 - Polish Market, 29 (fig. 1).

The vast majority of the material are represented by fragments of ceramic pottery of the second half of the 15th – the first half of the 16th century. Pottery fragments are mostly gray in various shades, from light gray to beige and black. Ceramic mass has a significant admixture of sand. The pottery mass is relatively heavy. The dishes are made using a high-speed potter's wheel. The firing technique is restorative. Bottoms preserve traces of cutting thread. Most vessels are represented by pots. The main pots' shape is ovoid. The rims are smoothly curved outwards and have a massive roller thickened at the edge and a notch used for placing lids (fig. 10). Fragmented parts of makitra (fig. 12) and jars (fig. 13) were also found. All dishes are made in Kamianets. In 2016, the pottery kiln was explored on Troitska street, where similar ceramic vessels were made.

Identical and analogical pottery is widely known in synchronous complexes from Poland and Ukraine. Such ceramic complexes reflect common European trends in the forms and technology of pottery production in the late Middle Ages.

Keywords: Kamianets-Podilskyi, pottery, XV–XVI centuries, pots, marks, Ukraine.

Рис. 1. Ділянка досліджень на фрагменті плану К. Томашевича 1670-х років.

Рис. 2. Ділянка досліджень на фрагменті аерофотоплану м. Кам'янець-Подільський

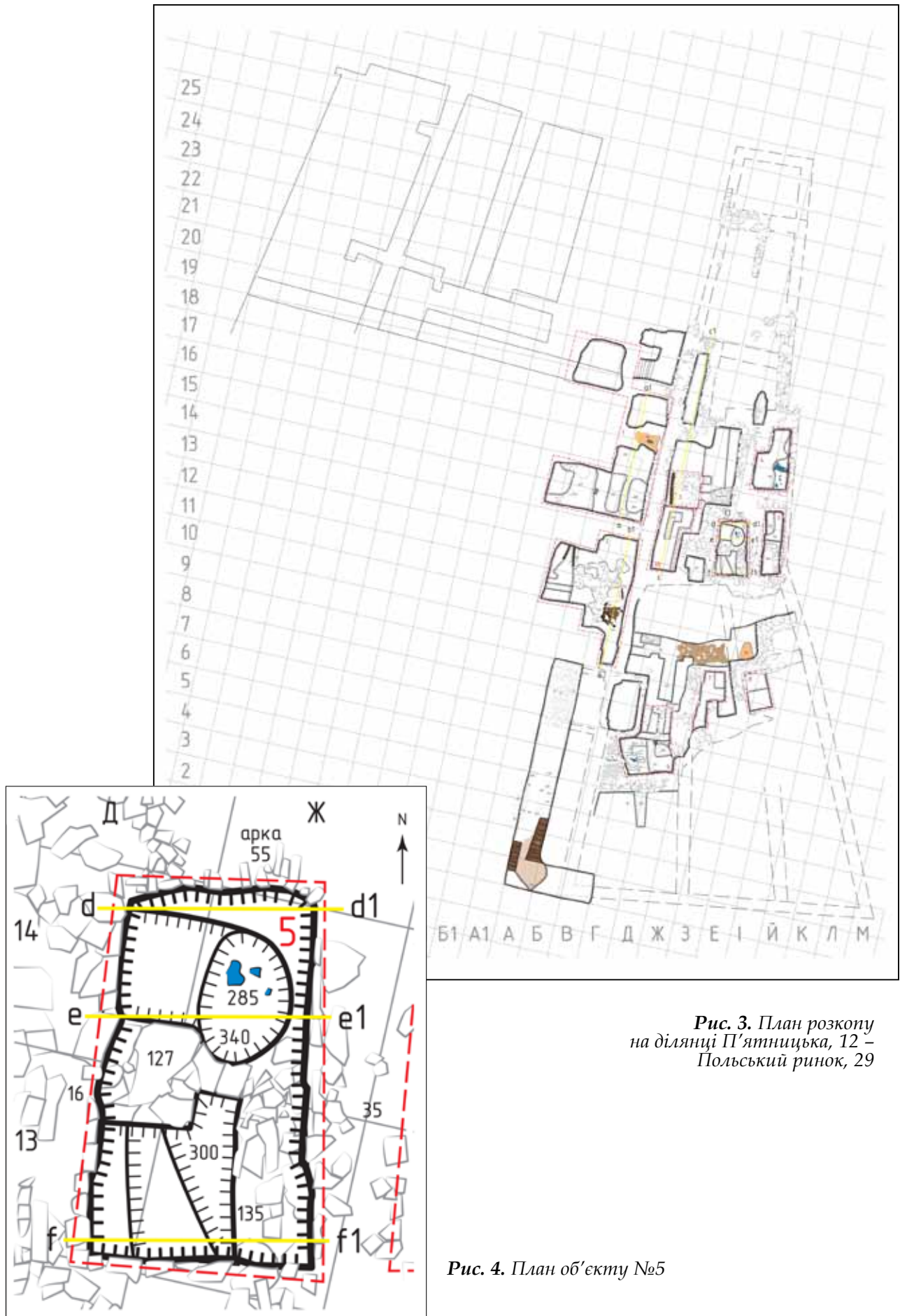
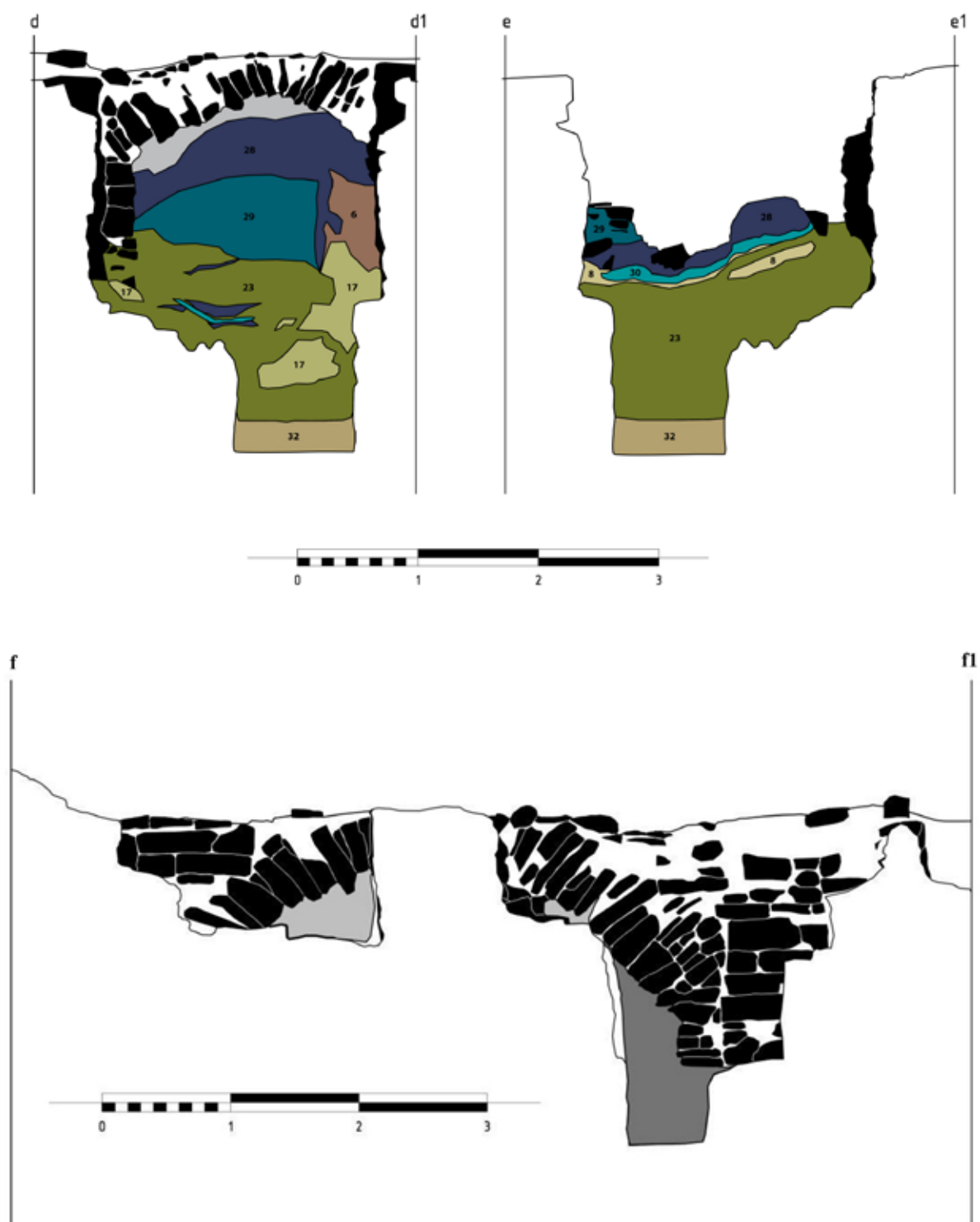

Рис. 3. План розкопу
на ділянці П'ятницька, 12 –
Польський ринок, 29

Рис. 4. План об'єкту №5

Рис. 5. Стратиграфія об'єкту №5.

Умовні позначення: 6 – суглинок; 8 – сірий шар ґрунту з вкрапленнями вуглинок, дрібного каміння, обмазки та фрагментів будівельної кераміки і керамічного посуду другої половини XVII ст.;

17 – шар суглинку бурого кольору;

23 – чорний ґрунт насичений тлілим деревом, вуглинками, дрібним камінням та матеріалами XIV–XVI ст.;

28 – безінвентарний мішаний суглинок з камінням;

29 – сірий супісок з дрібним камінням; 30 – гравій; 32 – материк

Рис. 6. Об'єкт №5.
Фінальна зйомка коптером
(С. Коваленко).
1 – ливарня XVII ст.
2 – яма другої половини XV –
першої половини XVI ст.

Рис. 7. Зачистка об'єкту №5
на рівні ливарні другої половини
XVII ст. 1 – ливарня

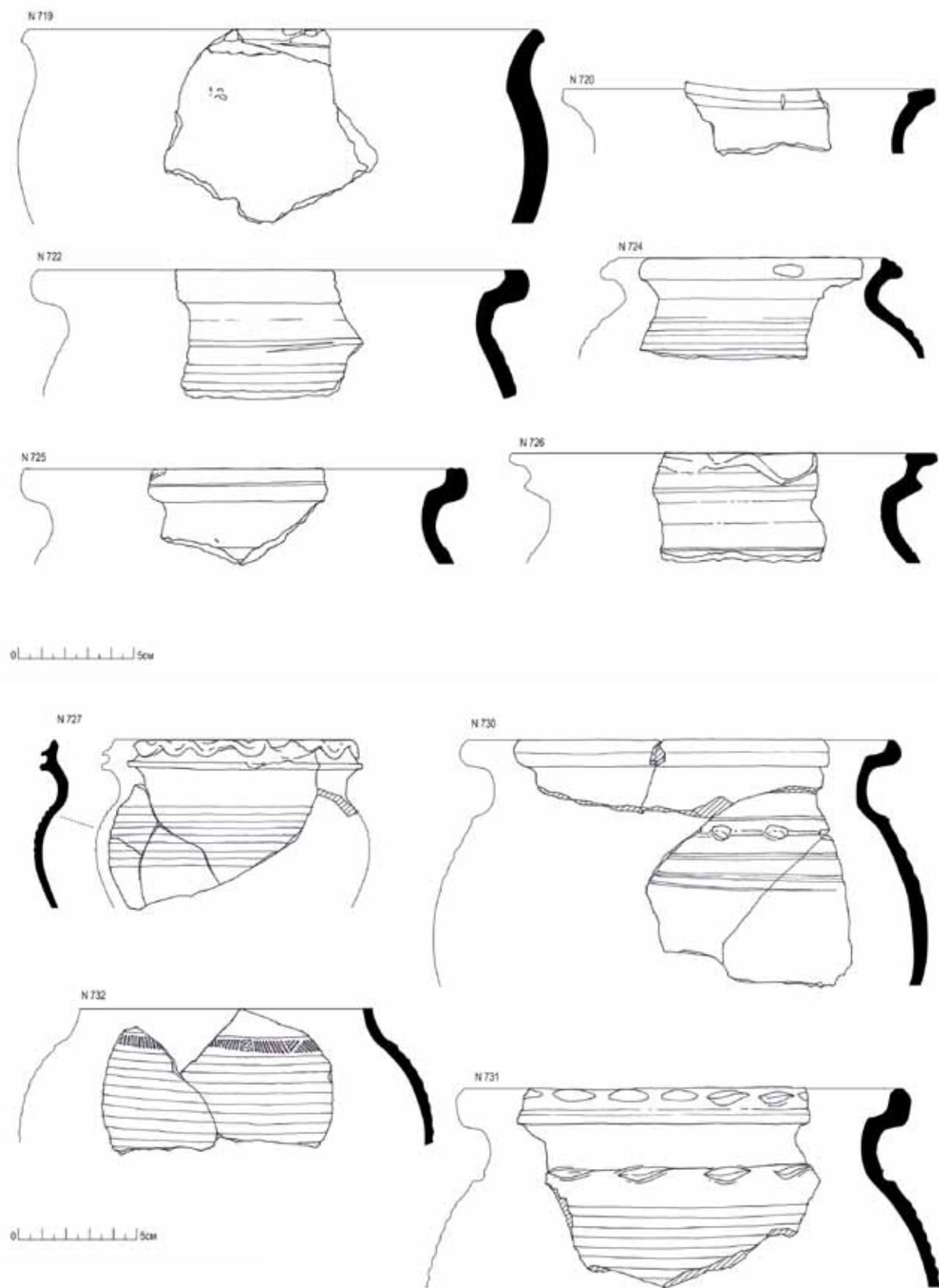

Рис. 8. Об'єкт №5.
Розвантажувальна арка
у північній стіні.
1 – ливарня

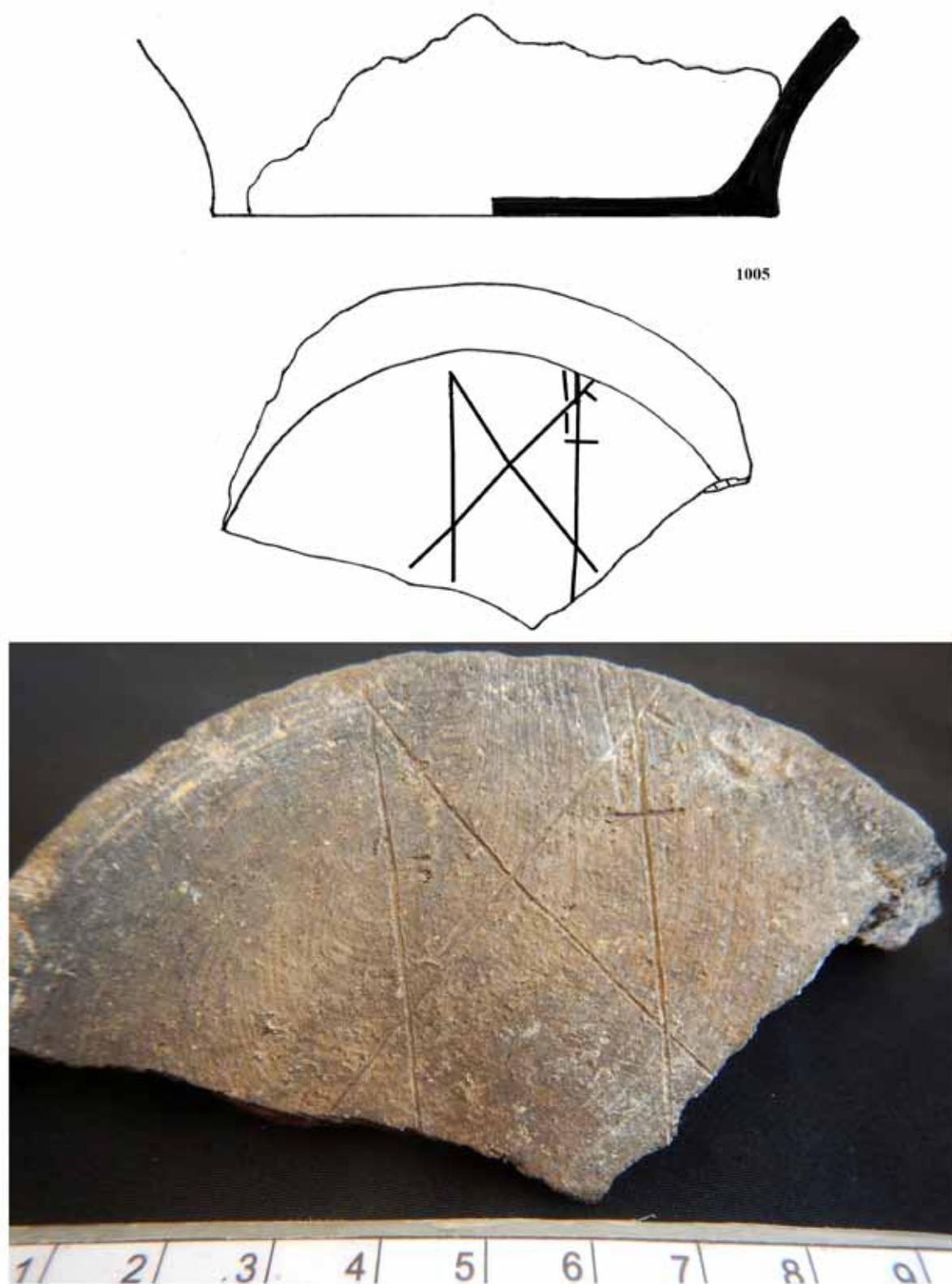

Рис.9. Об'єкт №5.
Яма з матеріалами XIV–XVI ст.
та тлілим деревом

Рис. 10. Фрагменти горщиків з об'єкту №5:
 719 – другої половини XIII – першої половини XV ст.;
 720, 722, 724, 725, 726, 727, 730, 731, 732 – другої половини XV – першої половини XVI ст.

Рис.11. Денце горщика XIV–XV ст. з клеймом (монограмою?)

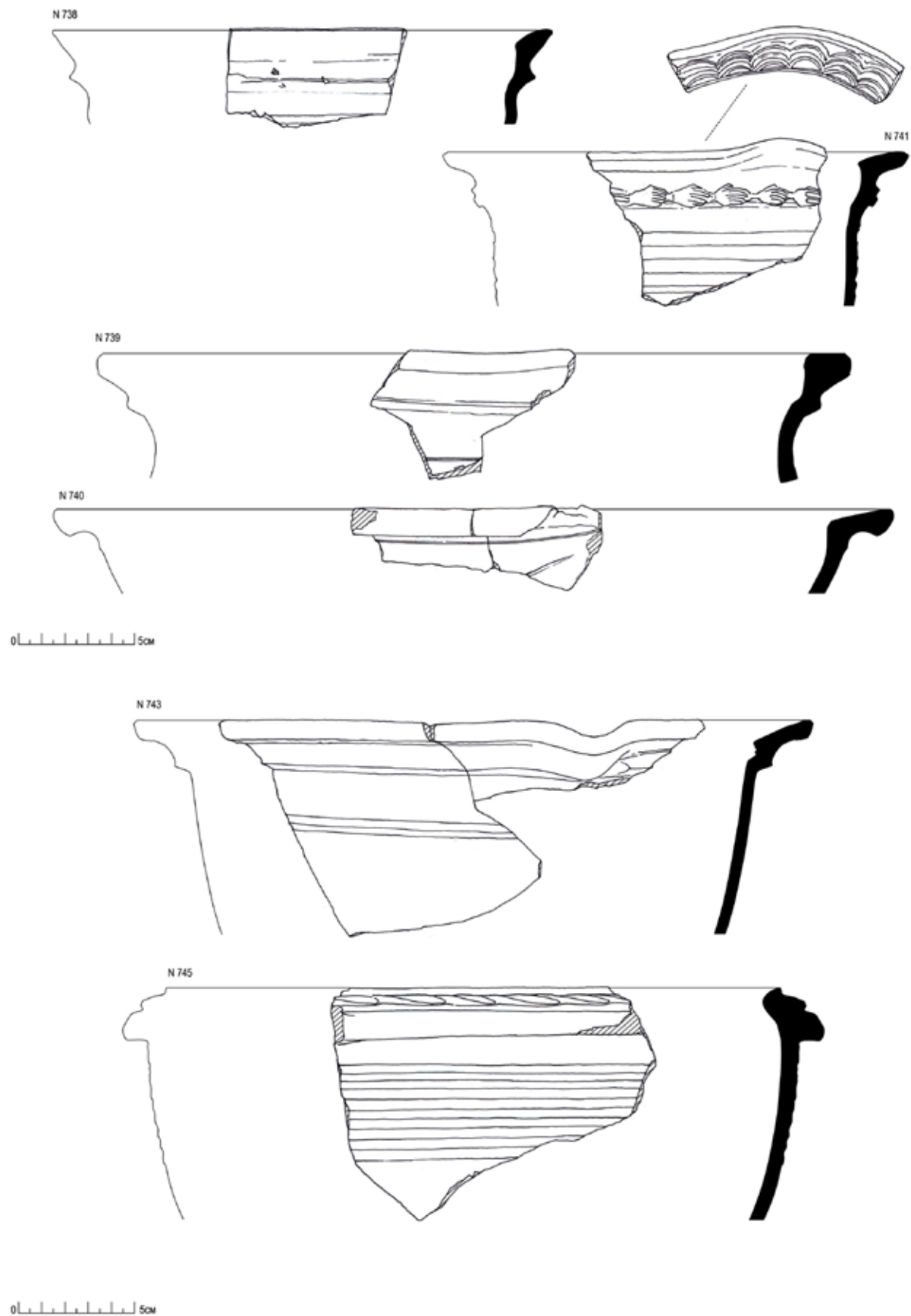
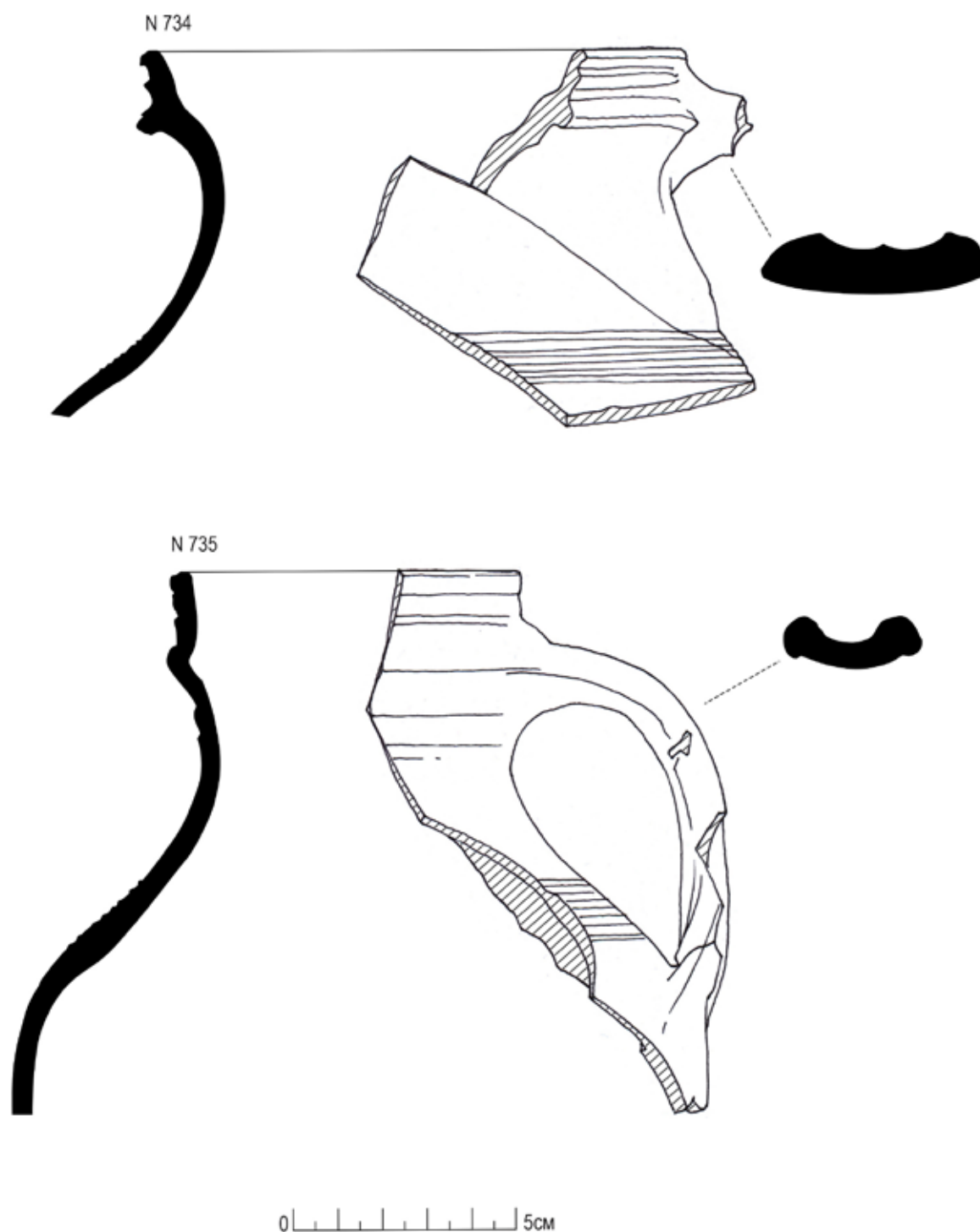

Рис.12. Фрагменти макітер
другої половини XV – першої половини XVI ст.

*Рис. 13. Фрагменти глеків
другої половини XV – першої половини XVI ст.*

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України

Качура Олена,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток та археології
Державного історико-культурного
заповідника в м. Путивлі

ГОРЮНСЬКА КОМОРА-ПУНЯ XVII СТОЛІТТЯ З ПОСАДУ МІСТА ПУТИВЛІ

Публікація присвячена матеріалам археологічних розкопок на посаді ранньомодерного міста Путивль. Серед решти досліджених об'єктів увагу привертають рештки господарського приміщення, яке є частиною дворища путивлянина XVII століття. Споруда має наземну та заглиблену у ґрунт частини та каркасно-стовпову конструкцію. Це залишки комори, яка у місцевого населення має назву «пуня». Ця назва не відома серед українського населення Чернігово-Сіверщини, а зустрічається в ареалі проживання горюнів. Поява таких споруд у Путивлі може бути пов'язана з подіями московсько-польської війни 1654–1667 років і насильницьким переселенням частини білоруського населення у Путивльський повіт. Археологічні матеріали дозволяють датувати споруду серединою – другою половиною XVII століття.

Ключові слова: Путивль, комора-пуня, XVII століття, горюни.

Путивль у часи пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби був одним з небагатьох укріплених населених пунктів півдня Чернігово-Сіверщини. Він існував впродовж чотирьох століть від часів Київської Русі до початку заселення Слобожанщини. Місто відігравало роль військово-адміністративного центру величезної слабозаселеної території, зберігаючи при цьому самотність традицій автохтонного населення, відомого як севрюки. Саме вони були ланкою, що з'єднувала традиції давньоруського часу з пізнім середньовіччям. Решта міст, які функціонували за часів Київської Русі та Золотої Орди і відновилися у XVII столітті, такого зв'язку вже не мали. Однак, проблема археологічного вивчення подібних населених пунктів полягає саме у спадковості системи заселення і збереження традиційного місця розташування житлових кварталів. Все це значно обмежує можливості для вибору місця досліджень, а вільні від забудови території часто мають обмежену площу і розташовані поза межами поширення культурного шару давнього Путивля.

Археологічне вивчення давніх нашарувань міста триває вже понад 70 років. Основну увагу дослідників привертати передусім об'єкти X–XIII століття, а більш пізні фіксувалися часто не дуже ретельно, а інколи взагалі трактувалися як перекопи. Тому значна кількість споруд ранньомодерного Путивля відома лише за короткими описами та згадками у археологічних звітах і часто без креслень. Розкопками Б. О. Рыбакова у центральній та південній частині дитинця міста Путивль було відкрито значну кількість житлових та оборонних споруд, які, на жаль, були лише описані, без креслень та фотофіксації (Рыбаков 1965, с. 1-9).

У 1979–1981 роках на території міста працювала Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція на чолі з О. В. Сухобоковим. Крім городища Городок дослідження велися на сусідньому місі в ур. Микільська Гірка, а також здійснені розвідки культурного шару на сусідніх територіях. Слід відмітити, що в цей час відношення до об'єктів ранньомодерного часу змінилося – вони ретельно фіксувалися і наносилися на загальний план розкопів. Серед таких виділяються заглиблена в у материк споруда, яка була інтерпретована як рештки зброярні та майданчики зі щільно утрамбованої глини, розташовані поряд, що можуть бути рештками порохової майстерні (Сухобоков 1981, с. 36-42; Осадчий 2020, 87-88). Але досліджені об'єкти репрезентували діяльність соціальних еліт та військового гарнізону Путивля, і, на жаль, не стосувалися життя посадського населення міста.

Археологічні дослідження за межами укріплень Городка велися спорадично. Це були переважно охоронні розкопки та спостереження за земляними роботами. Перші археологічні дослідження у південно-західній частині посаду Путивля (поселення в ур. Молокозавод) здійснив Д. Т. Березовець. Ним визначено, що культурний шар має потужні нашарування з матеріалами

роменської археологічної культури та давньоруського часу. Його висновки підтвердив О. В. Сухобоков у 1983 р. Тоді на поселенні було закладено кілька шурфів та траншею, в яких знайдено дрібні фрагменти пізньосередньовічного посуду та окремі – давньоруського (Сухобоков 1983, с. 5-6).

2012 р. Путивльською археологічною експедицією під керівництвом Д. В. Каравайка та О. В. Плаксіної було обстежено територію поселення та зібрано колекцію ліпного посуду раннього залізного віку та гончарного давньоруського. Було зафіксовано також руйнування споруд молокозаводу і скупчення будівельного сміття в його центральній частині. Через це виникла необхідність повторного обстеження поселення у 2021 р. (дослідження авторів 2021 р.).

У 2022 р. Путивльською археологічною експедицією під керівництвом Д. В. Каравайка було закладено розкоп у південній частині поселення, на краю берегового схилу (рис. 1: 1). Під шаром будівельного сміття, потужність якого сягала 1 м, було виявлено культурний шар сильногумусованого чорнозему в якому виявлено подрібнені фрагменти гончарного посуду XVIII–XIX століть. Вони не були прив'язані до конкретного об'єкту, а їх розмір свідчить про те, що у цей час досліджувана територія використовувалася переважно як господарська. Цікаво, що з усієї маси кераміки лише два фрагменти мали яскраво зелену поливу і відносилися до столового посуду, решта – до кухонного. Також були відсутні фрагменти обмазки та прошарки попелу і золи, які зазвичай трапляються поблизу житлових споруд.

Рештки господарської споруди були виявлені на глибині 0,3 м вище рівня материка. Вона складається з двох частин – заглибленого у материкову глину котловану та ям для стовпів з північної сторони. Загальні розміри споруди 4,5 x 2,2 м. Заглиблена частина має форму наближену до квадрату розмірами 2,10 x 2,05 м. Стінки вертикальні, кути заокруглені. Вздовж північної та південної стін котловану виявлені 6 округлих стовпових ям діаметром 0,15–0,25 м та глибиною від 0,3–0,5 м. Наземна частина представлена рештками п'яти стовпів, що розташовувалися паралельно східній та західній стінкам котловану. Її розміри орієнтовно можна визначити за розташуванням стовпових ям. Вони становлять 2,2 x 1,3 м, але сама споруда мала більші розміри. Стовпові ями округлої форми, з плоским дном, глибиною від 0,1 до 0,32 м (рис. 1: 2).

Заповнення заглибленої частини складалося з двох основних прошарків – сильногумусованого чорноземного ґрунту в якому виявлено фрагменти гончарного посуду другої половини XVII століття та мішаного ґрунту з вкрапленням деревного вугілля та значною кількістю гончарного посуду першої половини XVIII століття. У квадратах розкопу, де розташовувалася споруда, було знайдено фрагменти сіроглиняного та димленого гончарного посуду 40–60-х рр. XVII століття представлені рештками горщиків, мисок, покришок, макітри та сковорідки (рис. 1: 3) Решта знахідок – ковані цвяхи, прямокутні у перетині з широкою шлямпою, залізна збрюйна пряжка та фрагмент ключа¹.

Споруда виявлена на території посаду пізньосередньовічного Путивля. Ця ділянка є стародавнім ядром міста, де життя тривало з часів Київської Русі до початку XX століття. На жаль, перші детальні плани міста датуються кінцем XVIII століття. На одному з них – «Плане Курского наместничества городу Путивлю» 1784 року позначений житловий квартал, який зберіг свою конфігурацію та не був перепланований (Полное собрание законов 1858, илл. 166). Він розташовувався вздовж р. Сейм від Микільської Гірки до невеликого яру, який впадає у Сейм. На плані позначено проїзд, що веде саме до тієї ділянки, де знаходиться досліджена споруда. Там розташовувався двір, який, за етнографічними даними складався з хати, хліву, комори та льоху. На сьогодні поки що невідомі описи дворів (дворищ) путивлян, є тільки їх згадки в документах XVII століття (Жалованные грамоты 1863, с. 566).

Досліджена споруда не мала решток печі або вогнища і відноситься до господарських. Це рештки комори, які майже без змін існували упродовж майже 500 років. На теренах Путивльського Посейм'я, на територіях, де проживали горюни, вона має назву «пуня». Це комора, призначена для сушки та наступного зберігання збіжжя або сіна (Фасмер, 1982, с. 407). Назва відома у білоруській та у литовській («rúnė» або «runė») мовах і означає те саме. Її поява у Путивльському Посейм'ї пов'язана з формуванням народності горюнів у XVII столітті. В їхній мові є слова та терміни, походження яких пов'язано з територіями Великого князівства Литовського (Смоленщини, Гомельщини та ін.) та місцевого населення – севрюків.

Пуня, як споруда господарського призначення, є аналогічним симбіозом технік будівництва. Вона має два яруси – наземний, де відбувалася сушка та підземний, який створював необхідну циркуляцію повітря. За необхідності заглиблена частина могла використовуватися як льох або

¹ Розкопки Путивльської археологічної експедиції 2022 р. Автори висловлюють подяку її керівнику, Д. В. Каравайку, за можливість ознайомитися з результатами та обробити отримані матеріали.

льодник – цьому не протирічить глибина котловану – 1,3 м від рівня материка та 1,7 м від рівня виявлення. Конструкція подібних споруд на територіях Великого князівства Литовського у XVI–XVII століттях була переважно зрубною. А от досліджена комора має стовпову конструкцію, яка застосовувалася місцевим населенням ще з часів Київської Русі. Тобто можна стверджувати, що принцип подібної споруди був запозичений місцевим населенням, а от техніка його будівництва – місцева.

В її основі заглибленої частини комори-пуні було 11 стовпів, які тримали дерев'яну конструкцію і дах. Заглиблена частина колоди була загострена, а верхня обтесана і мала форму, наближену до прямокутника. Їх відбитки на стінках котловану підтверджують це припущення. Перетин заповнення стовпових ям дозволяє встановити діаметр опор – 0,15–0,2 м, а їх заглиблення в ґрунт – 0,3–0,5 м. Це дозволяє припустити, що споруда мала і наземний ярус. Простір між стовпами був закритий дошками або розрубаними навпіл невеликими колодами, які кріпилися пазами до вертикальних опор. В конструкції активно застосовувалися цвяхи, які були знайдені в прошарку існування та руйнування комори. Наземна частина трималася на чотирьох стовпах-опорах, які мали діаметр 0,35–0,5 м, але незначне заглиблення та пласку опорну частину. Це вказує на висоту конструкції, але, водночас, на її легкість. Покриття даху споруди могло буди з соломи або очерету, закріплених жердками або палицями. Подібні комори не мазалися глиною для підтримання природної вентиляції. Такі матеріали відомі за етнографічними даними на території Чернігово-Сіверщини і використовувалися ще у 50–60-ті роки XX століття (Ярова 2017, 86–88).

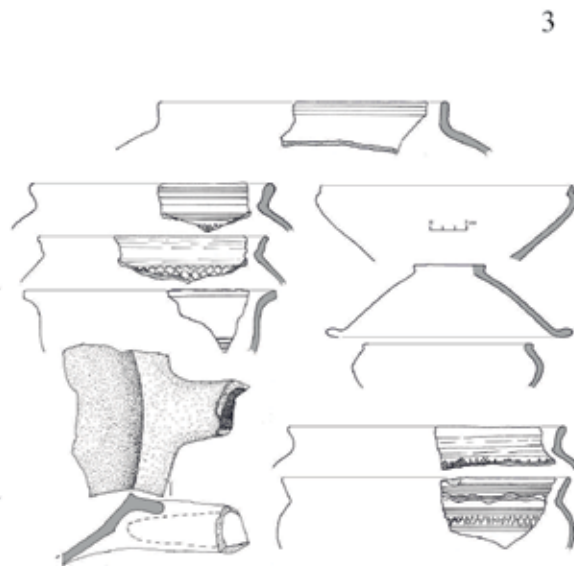
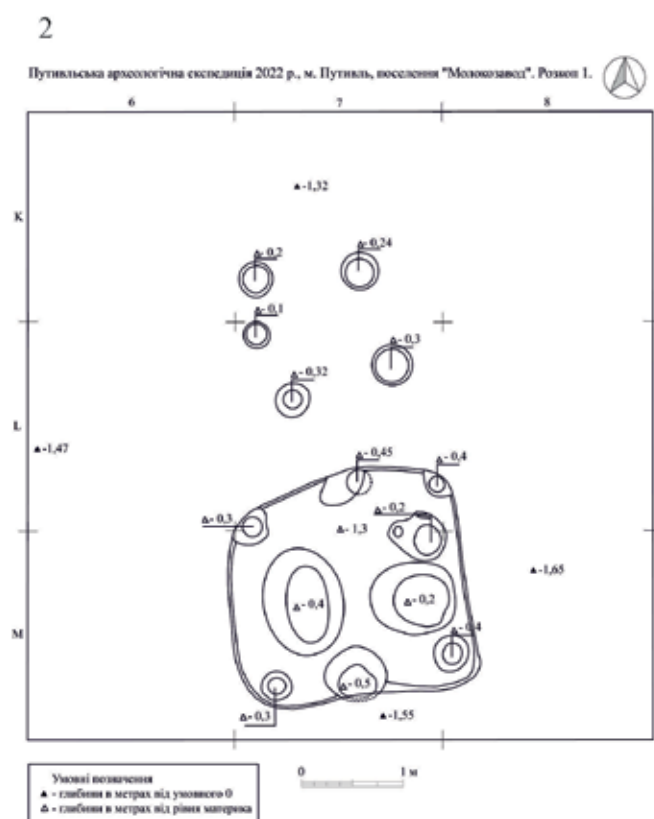
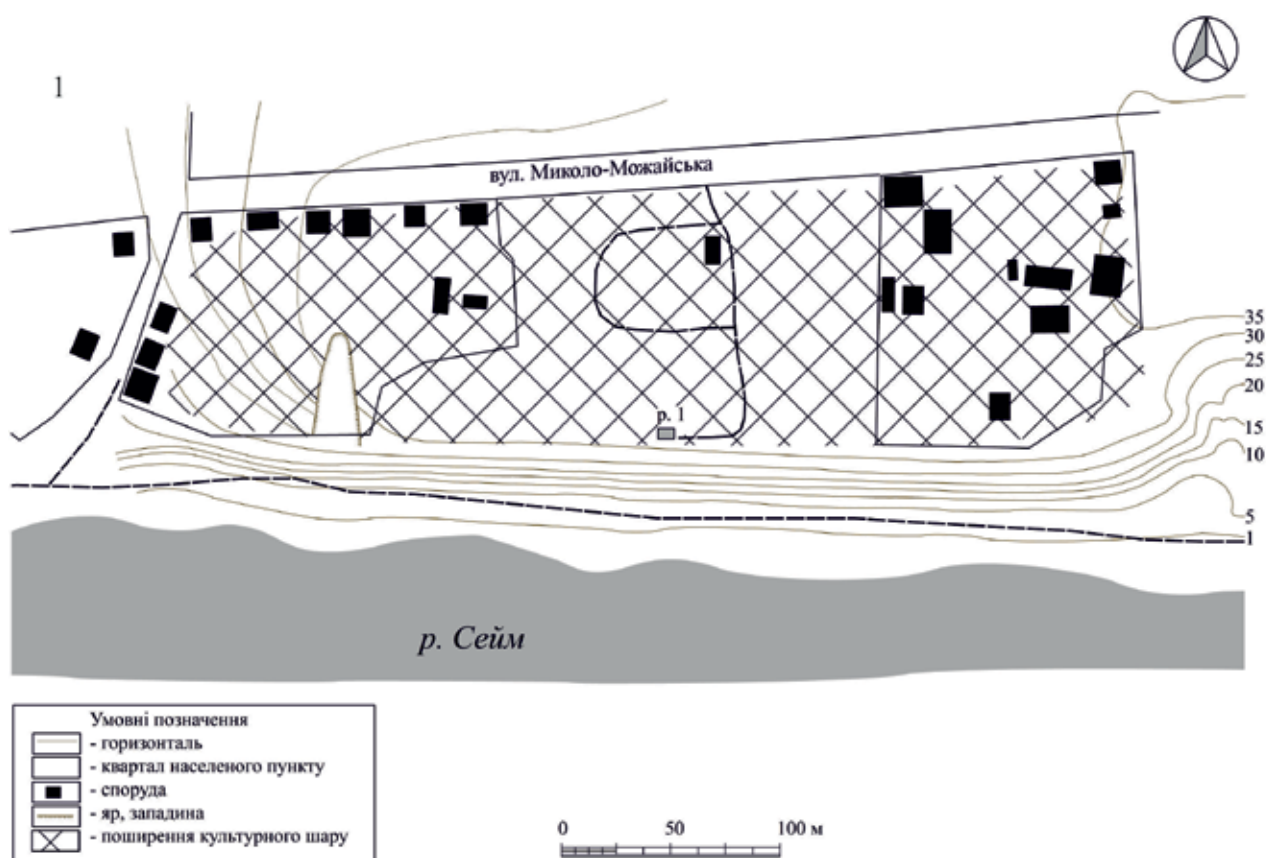
Час існування споруди – середина – друга половина XVII століття. Це час, коли на територію Путивльського повіту було насильно переселено частину населення під час Смоленського походу 1654 року, коли були захоплені Смоленськ, Шклов, Полоцьк, Рославль та Мстиславль. Саме з цих територій вимушені переселенці і принесли конструкцію двоярусної комори-пуні.

Час використання подібних споруд нетривалий – 10–15 років. Дерев'яні стовпи гниють та потребують заміни. Під час дослідження виявлено яму від допоміжного стовпа, який розташовувався в межах споруди. Це рештки підпорного стовпа, який є результатом ремонту, або намаганням вирівняти похилу стіну. Після того, як споруда стала непридатною до експлуатації її розібрали, а котлован одразу засипали. Про це свідчить однорідне заповнення та відсутність глиняних заплівів по кутах котловану, які утворюються тоді, коли туди певний час потрапляє вода. З часом ґрунт у котловані просів, а утворена западина була перетворена на смітник.

Отже, досліджена на посаді міста Путивль господарська споруда є складовою частиною дворища путивлянська-севрюка, яке знаходилася на березі р. Сейм. Це комора-пуня для просушування снопів збіжжя або сіна. Поява їх на території Путивльського повіту пов'язана з переселенням населення під час московсько-польської війни 1654–1667 років. Тип споруди та її конструкція є свідченням взаємного впливу автохтонного населення та переселенців, які сформували унікальне етнічне формування – народність горюнів. Горюньська пуня є першою археологічно дослідженою господарською спорудою середини – другої половини XVII століття у Путивльському Посеймі.

ЛІТЕРАТУРА

- Жалованные грамоты Путивльскому Молченскому монастырю. *Труды Курского Губернского статистического комитета*. 1863. Курск: типография Губернского правления. Вып. 1. с. 562–578.
- Осадчий, Є. 2020. Порохова майстерня кінця XVI–XVII ст. на території Путивльської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Ніжин: вид. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Вип. 29. с. 87 – 93.
- Полное собрание законов Российской империи (собрание первое). Книга чертежей и рисунков (планы городов). 1858. СПб: типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии.
- Рыбаков, Б. А. 1965. *Отчёт Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г.* Науковий архів ІА НАН України. ф.е. 1965/59.
- Сухобоков, О. В. 1981. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979–1981 гг.* Науковий архів ІА НАНУ. ф.е. 1981/2. №№9906–9909.
- Сухобоков, О. В. 1983. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982–1983 гг.* Науковий архів ІА НАН України. 1982–1983/33. ф.е. 20903.
- Фасмер, М. 1982. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Изд. 2-е. пер. с нем. и доп. О. Трубачева. Т. 3 (Муза – Сят). Москва: Прогресс.
- Ярова, А. 2017. *Традиційне житло Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX століття*. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського.

Рис. 1.
 1 – план багатошарового поселення
 «Молокозавод» у м. Путивль
 та розташування розкопу 2022 р.;
 2 – археологічний об'єкт
 XVII століття на плані розкопу 1;
 3 – фрагменти гончарного посуду середини –
 другої половини XVII століття

Рис. 2. Комора-пуня. Варіант реконструкції та малюнок О. Терещенка

Yevhen Osadchyi,
PhD, Researcher, the Department
of Nuclear Physics Research,
Institute of Applied Physics of the NAS of Ukraine
Olena Kachura,
Senior Researcher,
Department of Protection of Monuments and Archeology,
State Historical and Cultural
Reserve in Putyvl

GORYUNIAN KOMORA-PUNYA OF THE 17TH CENTURY FROM THE POSAD OF THE CITY OF PUTYVL

The work is devoted to the publication of the results of excavations in the city of Putyvl in 2022. In the urban settlement, a building was investigated, consisting of two parts – ground and underground. It does not have a stove and is an outbuilding that was part of the yard of a resident of Putyvl. Studies have shown that structurally it had a frame-pillar structure, wooden walls, built using iron nails. The walls had no traces of plastering with clay. This building originates from the territory of Belarus or Lithuania and is called punya. In Lithuanian, this name has a meaning - a barn for drying hay or sheaves. The date of its existence is determined by the middle - the second half of the 17th century. It was at this time that the forcible resettlement of part of the population from the territory of the Grand Duchy of Lithuania to the Moscow kingdom took place. Probably, part of the population was settled in Putyvl, and they could bring a similar structure with them. Similar constructions were used by the mountaineers - a people living in the basin of the middle course of the Seim River.

Keywords: Putyvl district, 17th century, goryunians, komora-punya.

Микола Ільків,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри всесвітньої історії
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

ДЕТАЛІ ПОРОХІВНИЦЬ З МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Більше десятка знахідок, виявлених під час археологічних досліджень Хотинської фортеці, ідентифіковано як частини порохівниць. Це переважно деталі механізмів для закривання порохівниць. На основі аналогій виділено чотири виробу східних зразків (османського й іранського типів) та один європейського походження. Порохівниці характерні для XVII-XVIII ст., а за стратиграфічною позицією місцезнаходження й опосередкованими даними можуть датуватися останньою третьою XVII – першою третьою XVIII ст.

Ключові слова: порохівниці, натруски, механізм закривання, археологічні знахідки, Хотинська фортеця.

Поява та поширення вогнепальної зброї мали революційне значення в розвитку військової справи та для ходу історичного процесу загалом. Для ведення стрільби з вогнепальної зброї та її обслуговування використовувалося різного роду спорядження. На тривалий час одним із основних його складових стали порохівниці, призначені для зберігання димного пороху, захисту його від вологи та потенційного джерела вогню, а також перенесення та застосування однією людиною. Ємкості для пороху суттєво різнилися за формою, конструкцією та матеріалом виготовлення у залежності від часового проміжку побутування, регіональної специфіки, зброярських традицій, призначення та статусу власника цього елемента бойового ладунку. Порохівниці, виготовлені з рогу, кістки, дерева, шкіри, металу, мушлі, скла, нерідко художньо оздоблені та декоровані, датуються переважно у межах XVI-XIX ст., що пов'язано передусім із використанням різних зразків дульнозарядної ручної вогнепальної зброї. Навіть із появою унітарного патрона порохівниці не зникли як такі, залишившись переважно мисливським аксесуаром і частиною традиційної ноші, як, наприклад, на території Гуцульщини (Шухевич 1899, с. 152, 155).

Вельми популярними були порохівниці й на українських землях, що знайшло відображення не лише безпосередньо у військовій справі, а й геральдиці, сфрагістиці, вексилології, образотворчому мистецтві та фольклорі. Попри вагоме значення порохівниць, як невід'ємної складової вогнепального озброєння ранньомодерного часу, масштаби різних за спрямуванням досліджень щодо їх вивчення, особливо у вітчизняній історіографії, залишаються порівняно незначними. Дискусійними та недостатньо розробленими є питання атрибуції порохівниць, їх типології чи класифікації та навіть щодо відповідного термінологічно-понятійного апарату.

Історіографія. Порохівниці здавна привертали увагу зброєзнавців та колекціонерів, тому перші публікації цих елементів спорядження стосувалися предметів із приватних і музейних збірок (Яворницький 1990, с. 167, 168; Федорова 2013, с. 133, 144, 171, 173; Федорова 2015, с. 80, 81; Скирда, Скирда 2015, с. 118). Фундаментальною роботою, яка не втратила свого значення і сьогодні, стала книга Рея Рілінга, в якій зібрано інформацію про понад півтори тисячі порохівниць (Riling 1953). Також заслуговує на увагу посібник по цих аксесуарах до вогнепальної зброї Мартіна Райуелла (Rywell 1959).

Як слушно зауважили Ю. М. Берест і Ю. О. Пуголовок, у вітчизняній історіографії порохівниці довгий час залишалися поза дослідницькими інтересами фахівців (Берест, Пуголовок 2016, с. 239). Більшість публікацій, які побачили світ переважно в останні два-три десятиліття, містять описи порохівниць у контексті музейних предметів козацької доби або ж присвячені виключно цій категорії предметів. Це, наприклад, порохівниці із зібрання К. М. Скаржинської (Супруненко 1997, с. 116-119; Супруненко 2000, с. 87; Мокляк 2016, с. 67), з колекцій Національного музею історії України (Національний музей історії України 2001, с. 115, 196, № 213, 212; Попельницька 2017, с. 95, фото 17, 18), Полтавського краєзнавчого музею (Пуголовок 2004, с. 125-127), Музею українського народного декоративного мистецтва (Білоус 2008), Музею історії запорозького козацтва (Тітова 2011), Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (Диденко 2011, с. 202-207; Брель,

Левченко 2013, с. 163-164), Охтирського краєзнавчого музею (Берест, Пуголовок 2016), Національного заповідника «Хортиця» (Волков 2021, с. 130) й ін. Варто згадати також науково-популярне видання К. Липи й Л. Білоус (2014). Узагальнюючий характер носить дослідження Є. Славутича, який на основі опрацювання низки колекцій українських музеїв здійснив спробу класифікації порохівниць XVII-XVIII ст. (Славутич 2005).

Серед археологічних матеріалів деталі чи фрагменти порохівниць трапляються нечасто. Відомо, наприклад, про подібні знахідки XVI-XVII ст. з низки угорських замків (Vörös 2003, р. 361, 362, ill. 7; Gál 2016, р. 137, fig. 3), з Порховської фортеці східніше Пскова (Кирпичников 1976), Тушинського табору під Москвою (Двуреченский 2008, с. 69, 85, рис. 12: 8). Ідентифіковані такі предмети бойового спорядження й на кількох пам'ятках у межах України. Ще під час розкопок Д. І. Яворницького в районі Чортомлицької Січі було виявлено, з поміж іншого, кістяну натруську й дерев'яну порохівницю (Еварницькій 1888, с. 85). Унікальними у цьому відношенні є матеріали розкопок поля битви під Берестечком 1651 р. Тут, завдяки вологому середовищу, добре збереглася органіка, в т.ч. порохівниці й натруски кількох різновидів: 1) у вигляді рогу, з дерев'яною основою та обшиті шкірою, з лійкою та дозатором пороху на торці; 2) конічні дерев'яні й обтягнуті шкірою, з боковою лійкою та вертикальною планкою-дозатором, з ремнем і пряжкою для підвішування до пояса; 3) латунна та дерев'яні кулясті посудини малих розмірів; 4) дерев'яні та кістяні вироби у формі стилізованих коників (Свешніков 1992, с. 249-252, рис. 65: 3-5, 15; 66; Телегін, Винокур, Титова, Свешніков 1997, с. 122-123, рис. 56: 1-6). Дві залізні частини порохівниць XVIII ст. у вигляді коромисла на вертикальному стержні з петлею для підвішування виявлено під час археологічних досліджень містечка Самарі – Богородицької фортеці (Ковальова 2011, с. 205, 207, рис. 4: 13; Ковальова, Шалобудов 2013, с. 7, 8, рис. 2: 11, 12). Кістяні деталі порохівниці знайдено також у місті-фортеці Цареборисів на Харківщині (Голубева 2010, с. 31). На думку О. В. Коваленко, знахідки трубчастих заготовок із кісток великої рогатої худоби з культурних нашарувань Полтавського форштадту XVII-XVIII ст. дозволяють говорити про можливість функціонування тут косторізної майстерні, одним із напрямків спеціалізації якої було виготовлення порохівниць-натрусок (Коваленко 1999, с. 73-76, рис. 1: 1-4).

Таким чином, вкрай незначна кількість місцезнаходжень порохівниць серед археологічних матеріалів раннього нового часу може бути пов'язана, в т.ч., з властивостями матеріалів, з яких вони переважно виготовлялися. Яскраве підтвердження цьому – колекція знахідок з поля битви під Берестечком. Більшість порохівниць були зроблені майже виключно з дерева та шкіри, які в звичайному середовищі ґрунту не зберігаються. За кістяними чи металевими цвяшками, кільцями, петлями та пряжками, які часто мають дуже широкий спектр використання, ідентифікувати серед археологічних знахідок рештки порохівниць складно й доволі спірно. Навіть виготовлені із листової бронзи чи заліза корпуси порохівниць лише у виняткових випадках можуть вціліти настільки, щоб бути зафіксованими під час розкопок. З іншого боку, саме матеріали археологічних досліджень є більш інформативними у порівнянні з антикварними колекціями (Ільків 2019, с. 14), оскільки завдяки місцю та контексту знахідки дають можливість порушити значно ширший спектр питань стосовно особливостей розповсюдження та використання цього різновиду амуніції. Тому виявлення, ідентифікація та введення до наукового обігу кожної нової знахідки істотно доповнює наявну з цього приводу джерельну інформацію.

Термінологічний апарат. Контейнери для зберігання пороху поділяють на власне порохівниці (англ. powder flask) та натруски (англ. primer, priming flask). Перші слугували для зберігання гранульованого пороху, який засипали в ствол для ладування зброї, тоді як із натрусок насипали дрібнозернистий порох на полицю замка для затравки (Стоун 2010, с. 211-213, 654-657; Славутич 2012, с. 70-71, 75-76). Якщо такий поділ цього елемента спорядження є цілком зрозумілий і традиційний, то встановлення приналежності низки екземплярів до того чи іншого типу ємкостей часто залишаються необґрунтованими чи дискусійними. Ще більше це стосується археологічних знахідок, переважно вкрай фрагментованих. Інколи натруски могли бути просто зменшеною копією звичайних порохівниць (Стоун 2010, с. 211), тому чи не основним критерієм при такій ідентифікації конкретного екземпляру є його розміри. Якщо з умовно великими та малими виробами поділ може бути більш-менш зрозумілим, то ємкості «середнього» розміру однозначно зарахувати до порохівниць або натрусок непросто. Чіткої межі в їх об'ємі, якщо така й була у XVI-XVIII ст., не визначено, тому критерій розміру, як і форми виробу, не завжди може бути переконливим. Також не варто розглядати як характерну ознаку порохівниці чи натруски наявність або відсутність дозатора (див., наприклад, Білоус 2008, с. 8), який, завдяки фіксованому об'єму камери лійки й поворотному клапану-відсікачу, відмірював пороховий заряд для одного пострілу. Якщо дозатора не було

в конструкції порохівниці, для цього додатково використовувалася спеціального об'єму окрема мірка. Деякі натруски, – навпаки, – за відсутності особливої потреби в дозаторі, все таки були ним оснащені. Зрештою, порохівниці могли одночасно виконувати й функцію натрусок, коли додатково подрібнений із них порох годився для заправки вогнепальної зброї.

Без врахування перелічених вище моментів й критичного підходу при ідентифікації кожного конкретного виробу неминучими стануть помилки й суперечливі моменти. Наприклад, на Гуцульщині аж до початку ХХ ст. використовувалися порохові контейнери двох різновидів, які носили спільну назву «порошниця»: 1) округлої форми та вирізані з дерева «кубки»; 2) Y-подібні «рожки» чи «ріжки» з розвилки оленячого рогу. Примітно, що як перші, так і другі оснащені на торцях однакової конструкції дозаторами та не мали значної різниці у розмірах. Етнографічно встановлено, що в кубках зберігали дрібний порох для підсипки, а в ріжках – більш крупний для власне стрільби (Шухевич 1899, с. 152, 155, 259, 260, 308, 309, обр. 70: 1, 157, 200, 201; Дядюх-Богатько 2008, с. 33). Натомість, у класифікації Є. Славутича гуцульські ріжки-порохівниці були помилково віднесені до натрусок І типу (Славутич 2005, с. 105). Тому доцільніше в деяких випадках використовувати узагальнюючу назву «порохівниці», а поділ на власне порохівниці й натруски робити за наявності вагоміших для цього підстав. Такими можна вважати, наприклад: 1) надписи з назвою на самих виробках як, скажімо, «Ця натруська... Товарища Ко... цманського...» (1726 р.), «1731 году априла 20 дня сю натруску зделал Іван Корженко при крепость» (Липа Білоус 2014, с. 33, 36, 45); 2) знахідки порохівниць із рештками зерен чорного пороху; 3) достатньо інформативні описові повідомлення у писемних джерелах; 4) використання ідентифікованих зразків як прямих аналогій за формою, розмірами та конструкцією.

Продовжує існувати стереотип, хоча вже й не настільки стійкий, стосовно прив'язки порохівниць з території України майже виключно до козаків без належної аргументації такого твердження. Схожим чином ще остаточно не віджила тенденція, особливо у краєзнавчих розвідках, щодо найменування багатьох керамічних люльок, зразків холодної та вогнепальної зброї, кам'яних надмогильних хрестів раннього нового часу «козацькими» без обґрунтування такого означення. Натомість, певна частина предметів з музейних колекцій мають центральноєвропейське чи східне походження. Та й на українських землях використовували порохівниці далеко не лише представники козацького стану.

Недостатньо розробленою у вітчизняній історіографії залишається також термінологія щодо найменування різних частин порохівниць. Особливо це стосується їх металевих механізмів загалом та окремих деталей зокрема. Перші, скажімо, іменували «замком порохівниці», «дозаторами від натруски» (Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013, с. 7, 8, рис. 2: 11, 12; Славутич 2005, с. 109, 111), «пружинним важелем з кришкою» (Славутич 2005, с. 109, 111), тоді як для позначення останніх використовуються загальні терміни механіки: вісь, клапан, важіль, шарнір тощо.

Опис знахідок. Під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці виявлено значну колекцію матеріалів, пов'язаних із холодною та вогнепальною зброєю. Ще на момент розкопок у 2018 р. деякі з них були ідентифіковані як елементи порохівниць, а зараз до цього переліку зараховано 12 індивідуальних знахідок. Перша знахідка виявлена на території Привратного двору Хотинського замку (розкоп № 4) в ході роботи археологічної експедиції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Чернівецької філії ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом С. В. Пивоварова у 2006 р. (Пивоваров 2007, арк. 23, рис. 13: 10), решта – під час розкопок руїн мечеті у південній частині Нової фортеці (розкоп № 1) під керівництвом автора в 2018 р.

1) Механізм, який складається із семи деталей (рис. 1: 1). Шість із них виготовлені зі сплаву на основі міді. У вертикальному прорізі розширеного верхнього кінця металевого стержня з квадратним профілем (f) шарнірно закріплена у місці згину V-подібна пластина. Один її кінець – плоский, однакової товщини і плавно вигнутий, із втраченим закінченням (a); другий – перпендикулярно потовщений (a'), із зафіксованою із зовнішньої сторони перержавілою пластиною (b). На цій же осі (d), але вже ззовні розвилки стержня, вільно обертається U-подібна пластина (c). На нижній, конічно звуженій частині стержня вільно насаджена зігнута під тупим кутом пластина у формі стрілки (e), а на його кінці – нерухомо закріплена квадратова шайба (g).

2) Стержень зі сплаву на основі міді (f), верхній кінець якого трапецієподібно розширений, із вертикальним прорізом і циліндричною віссю (d) для шарнірного з'єднання (рис. 1: 4). Звужена нижня частина стержня має квадратний перетин із притупленими ребрами, нарізану зовнішню праву трикутну різьбу з великим кроком і висотою профілю, з нагвинченою низькою квадратною гайкою із звуженими краями по периметру (g). На стержень між розвилкою та гайкою насаджена

фігурна пластинка із плоским жолобком на одній зі сторін (е). Довжина стержня дорівнює 6,1 см; його перетин у верхній частині – 0,8×0,5 см.

3) Фігурна пластина S-подібної форми, зі сплаву на основі міді (рис. 1: 2). Має сліди зломів на обох звужених кінцях, на одному із яких вціліла половина круглого отвору. Один край виробу плавно потоншений, через що пластина характеризується витягнутим трикутним профілем. Довжина знахідки становить 7,4 см; максимальна ширина – 1,7 см; товщина – 0,2 см.

4) Фігурна пластина, виготовлена зі сплаву на основі міді, рівномірно розширена у вигляді видовженої трапеції, з D-подібним профілем (рис. 1: 3). Вигнутий і перпендикулярно оформлений кінець має сліди злomu та круглого отвору. Одна площина виробу – з округлими плавними обрисами, інша – плоска та із рештками закріпленої до неї перержавілої деталі з чорного металу. Розміри знахідки становлять 5,7×1,0×0,9 см.

5) Фігурна пластина, зі сплаву на основі міді, із взаємно перпендикулярними кінцями (рис. 1: 9). Один із кінців деформований і зламаний, має округлий виступ-петлю з круглим отвором. До однієї з площин на іншому кінці з допомогою круглого стержня-закlepки прикріплена сильно корозована деталь з чорного металу. Розміри знахідки – 7,4×0,9×1,2 см.

6) Петля для підвішування з підтрикутної форми рамкою та двостороннім рухливим кріпленням на круглій осі (рис. 1: 5). Виготовлена з бронзи. Ширина виробу дорівнює 2 см, висота – 2,3 см.

7-8) Два фрагменти перержавілої залізної балки з двома петлями для підвішування підпрямокутної форми (рис. 1: 7, 8). Кріплення петель до стержня аналогічне попередньому екземпляру. Петлі виготовлені з кольорового металу чи сплаву, покриті сильною корозією сірого кольору. Розміри петель – 1,8×1,2 см.

9) Вигнута фігурна деталь, виготовлена з латуні (?), частково деформована, з круглою пластиною з бортиком на одному кінці та лопаткоподібним розширенням на іншому (рис. 1: 6). Посередині в місці максимального потовщення – маленький круглий отвір; із плоскої сторони лопаткоподібного потовщення – невеличкий циліндричний виступ. Довжина знахідки становить 3,9 см; діаметр круглої пластиною з бортиком – 1,2 см.

10-11) Хомути до ремня з трапецієподібним профілем, із розширеним фігурним щитком та вузькою тильною планкою (рис. 1: 10, 11). Щиток ззовні 3-подібної форми, прикрашений рельєфною восьмипелюстковою розеткою посередині й двома більшими квітками із трьома подвійними пелюстками по боках, а також двома орнаментальними поясками по краях. Один щиток побував у вогні та зберігся лише частково. При тій самій реконструйованій ширині, він був дещо вищий і з масивнішими суцільними бортками по боках. Виготовлені зі сплаву на основі міді. Розміри знахідок дорівнюють, відповідно: 3,2×1,7×0,4 см та 2,4×1,9×0,4 см.

12) Хомут до ремня з фігурним щитком, прикрашеним рельєфним S-подібним знаком і точками та двома орнаментальними смужками по краях, (рис. 1: 12). Має широку тильну планку й трапецієподібний у перерізі. Виготовлений із бронзи; розміри – 1,5×2,2×0,45 см.

Аналогії та атрибуція. За віднайденими аналогіями, знахідки 1-9 ідентифіковано як металеві деталі порохівниць. Так, для знахідок 1-4 особливо показова османська порохівниця, подарована разом з іншими предметами парадного озброєння та спорядження французькому королю Людовику XV турецьким послом Мехмедом Саїд-Ефенді під час аудієнції в 1742 р. Вона фігурує в документі з переліком дарів посольства 1741 р. як «порохівниця з діамантами» (Gösek 1987, р. 144) та зберігається в Музеї армії (м. Париж) (рис. 2). Порохівниця завдовжки 14 см була виготовлена орієнтовно у 30-х роках XVIII ст. в Османській імперії з латуні, а також позолоченого срібла, емалі та коштовного каміння: діамантів, смарагдів, рубінів. Важливо, що механізм закривання порохівниці конструктивно тотожний описаним вище знахідкам з Хотинської фортеці. Тобто, крізь круглий у перетині корпус порохівниці у вигляді сильно вигнутого рогу продівався приблизно посередині металевий стержень (f), який у верхній частині мав упор-пластинку (e), а в нижній – фіксувався квадратною шайбою чи гайкою (g). До верхньої частини стержня з допомогою циліндричного шарнірного з'єднання (d) кріпився вигнутий важіль. Одне його плече у вигляді S-подібної широкої пластини (a) мало на кінці округлий клапан, який закривав ліжку порохівниці. До другого плеча (a') кріпилася пластинчаста стальна пружина (b), яка іншим кінцем фіксувалася між корпусом порохівниці та пластинкою-упором (e) і слугувала для фіксації механізму в закритому положенні. Товщина корпусу порохівниці, судячи з максимальної відстані між пластинкою-упором (e) і гайкою (g), дорівнювала приблизно 3,2 см. При утримуванні порохівниці за розширену частину корпусу в кисті руки й натисканні великим пальцем на плече важеля з пружиною піднімався клапан, який відкривав отвір для висипання пороху.

Морфологічно близька до попередньої аналогії порохівниці зберігається в Чернігівському державному історичному музеї ім. В. В.Тарновського (рис. 3: 1). Такого ж різновиду антикварні речі фігурували на аукціонах Christie's та Viology. У першому випадку це була османська шкіряна порохівниці XVIII ст. висотою 13,3 см, яка мала пружинний механізм зі сплаву на основі міді із заглибленим рослинним орнаментом та деталі зі слонової кістки (рис. 3: 2). У другому – бронзовий механізм з Ізмаїльської фортеці (?) із рослинним декором і надписом арабською в'яззю.

На основі компактного знаходження поряд, наведених аналогій і конструктивної сумісності є підстави припускати, що знахідки 2-4 з Хотинської фортеці були деталями одного механізму до порохівниці, а дві фігурні пластини є, таким чином, його розламаним навпіл V-подібним важелем (рис. 1: 2-3).

До порохівниці іншої конструкції віднесено фігурну пластину 5 (рис. 1: 9). Очевидно, це частина плеча важеля, до якого кріпилася стальна пружина. Округлий виступ з отвором призначався, таким чином, для кріплення петлі, за яку з допомогою шкіряного ремня підвішувалася порохівниці. Бронзова петля такого зразка із підтрикутною рамкою і віссю для шарнірного з'єднання теж знайдена поруч (рис. 1: 5). Частинами одного важеля також були, очевидно, фрагменти перержавілого залізного стержня з двома підпрямокутними петлями з аналогічним кріпленням (рис. 1: 7, 8).

Важелі та петлі такого типу характерні для іранських (перських) порохівниць двох типів. Перший різновид порохівниць (IV тип натрусок, за Є. Славутичем (2005, с. 109-110, рис. 5.1, 5.2); тип А, за Н. О. Tantawy, R I. Elsiedy (2018, р. 148-149, fig. 1, 2) мав ємність у вигляді дугасто вигнутого тваринного рогу, виготовлену з бронзи, дерева, сталі, слонової кістки, рогу, шкіри тощо. Широкий кінець контейнера під порох закривався кришкою, а вузький – рухомим клапаном на важелі (рис. 4: 1, 2). Механізм останнього шарнірно кріпився на внутрішній стороні рогу. Датуються такі вироби переважно XVIII-XIX ст. Вони мали значне поширення на українських землях, свідчення чому – їх порівняно значна кількість у музейних колекціях.

Порохівниці іншого зразка (V тип натрусок, за Є. Славутичем (2005, с. 110, рис. 6); тип В, за Н. О. Tantawy, R I. Elsiedy (2018, р. 149-150, fig. 3), частинами яких могли бути дані чотири знахідки з Хотинської фортеці, мали форму півмісяця, човника чи то водоплавного птаха. Вони майже повністю виготовлені з металу (латуні, сталі, срібла), а круглий у перетині корпус розкривався посередині по вертикалі. Тильний бік таких виробів теж звужений, його кінець фігурно вигнутий донизу та закінчується голівкою лебедя, шишкою чи бутонем (рис. 4: 4). Нерідко датуються такі порохівниці XVIII ст., хоча на іконографічному матеріалі фіксуються вже з XVI ст. (Tantawy, Elsiedy 2018, р. 150) Порохівниці такого типу морфологічно й конструктивно близькі до індійських виробів (напр., Born 1942).

В останньому типі порохівниць плече важеля для натискання часто закінчувалося фігурним завитком, хоча трапляються і більш прості як хотинська знахідка (рис. 1: 9). Петлі для підвішування у виробів цього типу теж переважно інші. Тому більш вірогідним є приналежність знахідок 5-8 з Хотинської фортеці до першого різновиду іранських порохівниць.

Ще один різновид порохівниць представлений сильно деформованим і невеликого розміру важелем із клапаном (рис. 1: 6). Довжина плеча важеля від осі до клапана, який закривав отвір порохівниці, зовсім незначна. Тому через отвір він міг шарнірно кріпитися зовсім близько до краю лійки, яка в даному випадку теж була, очевидно, металевою. Плече для натискання пальцем для зручності овально розширене на кінці, зміщене в бік по відношенню до клапана й кріплення, а на зворотній площині до циліндричного виступу кріпилася пластинчаста пружина, яка утримувала механізм у закритому положенні. Схожі механізми характерні передусім для різних типів європейських порохівниць з округлим, трикутним чи вигнутим корпусом (рис. 5). Варто, однак, зазначити, що більшість важелів – симетричні й не мають наявного в хотинського екземпляру додаткового вигину. Конструктивно близький механізм на металевій кришці з дозатором відомий, наприклад, на роговій порохівниці з сюжетним різьбленням із Німеччини, яка датується близько 1600 р. (рис. 5: 3) (Липа, Білоус 2014, с. 15).

До порохівниць з певною умовністю віднесено також ремінні хомути з фігурними щитками й трапецієподібним профілем (рис. 1: 10-12). По перше, вони виявлені поруч з іншими деталями в тих же стратиграфічних умовах. По-друге, аналогії цим елементам віднаходимо на тій же порохівниці, що була серед дарунків Людовику XV від Мехмеда Саїд-Ефенді 1742 р. Її реміні для носіння фіксувалися більш ніж десятком однакових хомутів з фігурними щитками й рослинним декором (рис. 2). По-третє, ширина отворів меншого за розмірами хомута й згаданих вище петель для підвішування порохівниць фактично тотожні й, відповідно, були призначені для однакових ремінів. Бронзові хомути варто відносити до східних зразків порохівниць, на що вказують характерні рос-

линні мотиви в їх орнаментиці. Довжина ременів, таким чином, регулювалася й дозволяла носити порохівниці на поясі, через плече або на шії.

Таким чином, 12 знахідок металевих виробів з Хотинської фортеці ідентифіковано як частини не менше 5 порохівниць. Більшість із них (8 одиниць) є деталями механізмів для закривання порохівниць. Попри фрагментарність матеріалу виділено вироби східних зразків (2 османського, 2 іранського чи, менш ймовірно, індо-іранського типів) та європейського (німецького?) походження. Османські порохівниці мали переважно одинарний підвіс із допомогою петлі на єдиному для всього механізму шарнірному з'єднанні, а також важіль, плечі якого розташовувалися один до одного під гострим кутом. Іранського зразка порохівниці були, як правило, оснащені двома петлями для підвішування. Вони рухомо кріпилися до важеля, плечі якого розходилися від осі під тупим кутом. Такі порохівниці характерні для XVII-XVIII ст., але за стратиграфічною позицією місцезнаходження й опосередкованими даними можна запропонувати більш вузьке датування – остання третина XVII – перша третина XVIII ст. Незважаючи на археологічно зафіксовані сліди косторізної та бронзоліварної справи на території фортеці, на даний момент немає вагомих підстав говорити про місцеве виробництво порохівниць.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоус, Л. 2008. *Українські порохівниці XVII – початку XX століть в колекції Музею українського народного декоративного мистецтва: Каталог*. Київ: Родовід.
- Брель, О., Левченко, Н. 2013. Елементи поясного спорядження козака XVII-XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22 (1), с. 159-165.
- Волков, А. В. 2021. Косторізна справа Кам'янської Січі. *Археологія*, 3, с. 130-145.
- Голубева, І. 2010. Місто-фортеця Цареборисів: результати та перспективи археологічних досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 29-32.
- Двуреченский, О. В. 2008. Предметы вооружения и снаряжения всадника и верхового коня из сборов на территории Тушинского лагеря. В: Двуреченский, О. В. (ред.). *Военная археология. Сборник материалов семинара при Государственном историческом музее*. – Москва: Квадрига, с. 55-93.
- Диденко, Я. Л. 2011. Казацкое снаряжение из фондовой коллекции Национального историко-культурного заповедника «Чигирин»: пороховницы XVIII столетия. В: Ефимов, С. В. (ред.). *Война и оружие. Новые исследования и материалы*. Материалы II Международной научно-практической конференции (18-20 мая 2011 г.). Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 1, с. 202-207.
- Дядюх-Богатко, Н. 2008. Декоративна зброя на Гуцульщині у XVIII-XIX ст. (історія, типологія). *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 31-37.
- Ільків, М. В. 2019. *Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст*. Чернівці: Технодрук.
- Кирпичников, А. Н. 1976. Пороховница XVI в., найденная в Порхове. В: Вагнер, Г. К. и др. (ред.). *Средневековая Русь*. Москва: Наука, с. 332-335.
- Коваленко, О. В. 1999. Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII-XVIII ст. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник – 1999 (до 1100-ліття м. Полтава за результатами археологічних досліджень)*. Полтава: Археологія, с. 73-77.
- Ковальова, І. Ф. 2011. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці. В: Світленко, С. І. та ін. (ред.). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 9, с. 199-208.
- Ковальова, І. Ф., Шалобудов, В. М., Харитонов, О. В. 2013. *Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці*. Дніпропетровськ: Ліра.
- Липа, К., Білоус, Л. 2014. *Козацька порохівниця. Амуніція вояків відкриває свої секрети*. Київ: Laurus.
- Мокляк, В. О. 2016. Козацька старовина у зібранні К. М. Скаржинської: питання вивчення колекції. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулья*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.
- Національний музей історії України*. Науково-популярний фотоальбом. 2001. Київ: ЕММА.

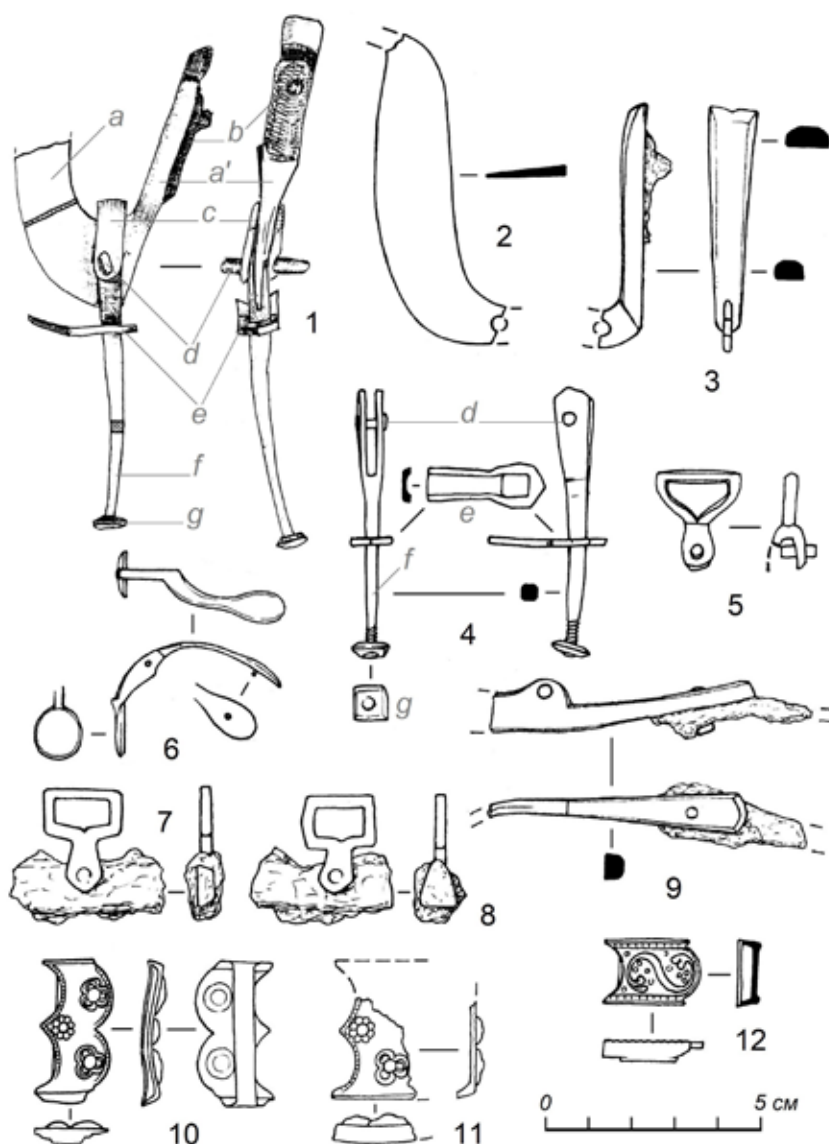
- Пивоваров, С. В. 2007. *Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 р.* Науковий архів БЦАД, ф. 3, оп. 1, од.зб. 12.
- Пуголовок, Ю. 2004. Порохівниця XVIII ст. з Полтавщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 125-127.
- Свешніков, І. К. 1992. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.
- Скирда, В. В., Скирда, І. М. 2015. Козацька проблематика на археологічних з'їздах. В: Власенко, В. М. та ін. (ред.). *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття*. Збірник матеріалів I Міжрегіональних археологічних читань (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.). Суми: Сумський державний університет, с. 116-121.
- Славутич, Є. 2005. Порохівниця – складова воєнного спорядження українських військ XVII-XVIII ст.: спроба класифікації. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 8, с. 100-128.
- Славутич, Є. В. 2012. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Стоун, Дж. К. 2010. *Большая энциклопедия оружия и доспехов = Оружие и доспехи всех времен и народов*. Москва: Астрель.
- Супруненко, О. 1997. Козацька натруска із зібрання К. М. Скаржинської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 116-119.
- Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ; Полтава: Археологія.
- Телегін, Д. Я., Винокур, І. С., Титова, О. М., Свешніков, І. К. 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.* Київ: ІЗМН.
- Титова, І. С. 2011. Колекція рогових порохівниць XVIII ст. в Музеї історії запорозького козацтва. В: Мірущенко, О. (ред.) *Заповідна Хортиця*. Запоріжжя: A&V.Art GROUP, с. 68-73.
- Федорова, Л. Д. 2013. *З історії пам'яток охоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-1910-і рр.* Київ: Інститут історії України НАН України.
- Федорова, Л. Д. 2015. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві. *Український історичний журнал*, 6, с. 69-88.
- Шухевич, В. 1899. *Гуцульщина*. Ч. 1-2. Львів: НТШ.
- Эварницкий Д. И. 1888. *Запорожье въ остаткахъ старины и преданіях народа*. С.-Петербургъ: Изданіе Л. Ф. Пантелеева, Ч. II.
- Яворницький Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. Львів: Світ.
- Born W. 1942. Ivory Powder Flasks from the Mughal Period. *Ars Islamica*, Vol. 9, p. 93-111.
- Gál, E. 2016. Objects made from tusk, bone, and antler from the Ottoman-Turkish fort at barcs, Hungary. In: Kovács Gy., Zatykó Cs. (eds.). *"Per sylvam et per lacus nimios". The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*. Budapest: Institute of Archaeology, p. 133-143.
- Göcek F. M. 1987. *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Grancsay, S. V. 1986. *Arms & Armor. From Metropolitan Museum of Art Bulletin 1920-1964*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Riling, R. 1953. *The Powder Flask Book*. New Hope: The River House by Robert Halyer.
- Rywell, M. 1959. *The Powder Flask: The Complete Guide for the Collector of the Principal Accessory to the Firearm*. Harriman: Pioneer Press.
- Tantawy H. O., Elsiedy R. I. 2018. Persian powder flasks preserved in the Gayer-Anderson Museum in Cairo: an archaeological and artistic study. *Shedet*, 5, p. 138-161.
- Vörös, I. 2003. Sixteenth- and Seventeenth-century Animal Bone Finds in Hungary. In: Gerelyes, I., Kovacs, G. (eds.). *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary* (Papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000). Budapest: Hungarian National Museum, p. 351-364.

Ilkiv Mykola,
PhD in History, Assistant Professor,
the Department of World History,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

DETAILS OF POWDER FLASKS FROM THE MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE KHOTYN FORTRESS

Twelve finds of metal products from the Khotyn fortress have been identified as parts of at least 5 powder flasks. Most of them (8 units) are details of the mechanisms for closing the powder flasks. Despite the fragmentary nature of the material, products of Eastern samples (2 Ottoman, 2 Iranian or, less likely, Indo-Iranian types) and European (German?) origin were selected. Such powder flasks were characteristic of the 17th-18th centuries, but based on the stratigraphic position of the location and indirect data, a narrower dating can be proposed – the last third of the 17th – the first third of the 18th centuries. Despite the archaeologically recorded traces of bone-cutting and bronze-casting on the territory of the fortress, at the moment there are no good reasons to talk about the local production of powder flasks.

Keywords: powder flasks, priming flask, closing mechanism, archaeological finds, Khotyn fortress.

Рис. 1. Деталі порошівниць з матеріалів археологічних досліджень Хотинської фортеці:
1 – Привратний двір замку, розкоп № 4 (за Пивоваров 2007);
2–12 – Нова фортеця, східніше руїн мечеті валіде-султан, розкоп № 1)

Рис. 2. Османська порохівниця, подарована французькому королю Людовику XV турецьким послом Мехмедом Саїд-Ефенді в 1742 р. (Музей армії в м. Париж)

*Рис. 3. Османські порохівниці
(1 – Чернігівський державний історичний музей ім. В. В. Тарновського; 2 – аукціон Christie's)*

Рис. 4. Порохівниці перських зразків

Рис. 5.
Зразки європейських
порохівниць
(2 – саксонська
порохівниця кінця XVI ст.
(за Grancsay 1986, р. 44);
3, 4 – німецькі порохівниці
бл. 1600 р. (за Липа,
Білоус 2014)

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст

УДК 904:728.81(477.46)

Андрій Скиба,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Сергій Черниш,
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Євген Синиця,
кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ЦИТАДЕЛЬ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена північно-західній ділянці Пастирського городища, відокремленій оборонними внутрішніми лініями, що складались з валів та ровів. Нами проаналізовано планіграфію «цитаделі» та конструктивні особливості укріплень. Одним з аспектів, що розглядається в статті, є призначення цієї, укріпленої з середини частини городища.

Ключові слова: Пастирське городище, раннє середньовіччя, фортифікації, святилища.

Пастирське городище розташоване у Черкаському районі Черкаської області, за 3 км на захід від с. Пастирське. Ще донедавна практично всю його територію займав хутір Свинолупівка та здійснювалась активна господарська діяльність.

Городище загальною площею близько 35 га, має в плані грушоподібну форму та по периметру обнесено потужним валом, який зберігся на висоту до 4 м (від дна рову до 10 м).¹ Сама територія городища розділена на дві нерівні частини ставками, утвореними р. Ляна, притокою р. Гнилий Ташлик. Правобережна частина має більш стрімкі схили та більшу площу – близько 15 га. Лівобережна більш похила та менша за площею – близько 5 га (ще 5 га зайняте ставками) (рис. 1). Будівельники городища вдало обрали місце його розташування. Незважаючи на той факт, що місцевість тут в цілому рівнинна, городище розташоване серед ярів та пагорбів, і візуально виявляється лише при наближенні безпосередньо до нього.

Пастирське городище – унікальне явище в історії ранньосередньовічної археології Східної Європи. Воно являло собою найбільший за межами Візантійської імперії ремісничий, торговельний та військово-адміністративний центр на Сході Європи. Маже відразу після свого відкриття В. В. Хвойкою у 1898 р. воно привернуло увагу наукової спільноти. Результати проведених тут археологічних розкопок² фактично стали наріжним каменем наших уявлень про археологію Середнього Подніпров'я останньої чверті VII – першої половини VIII ст. – одного з найменш вивчених періодів у ранньосередньовічній археології Східної Європи.

¹ У 2017 р. к. і. н., науковим співробітником Інституту археології НАН України Манігдою О. В. здійснено нову геодезичну зйомку городища та його найближчих околиць.

² Городище у с. Пастирське («Жарище») було відкрито та частково досліджено В. В. Хвойкою у 1898 та 1901 рр., тоді ж було складено і перший план пам'ятки (Хвойко 1905, с. 94-98). В 1938 р. розвідки на правобережній частині городища зробила І. В. Фабриціус (Фабриціус 1949, с. 80 рис. 1), а в 1939 р. С. В. Коршенко (Петров 1948, с. 79). У 1946 р. обслідування городища здійснив П. Н. Третьяков (Третьяков 1947, 99, рис. 3), а у 1949 р. та 1955 рр. на городищі провів розкопки М. Ю. Брайчевський (Брайчевський 1955, с. 67-76, рис. 1; Брайчевський 1957, с. 94-96; Яковенко 1968, с. 175-186, рис. 1-3; Тітенко 1956, с. 52-55). Найбільш інформативні, комплексні та систематичні дослідження були здійснені під керівництвом О. М. Приходнюка у 1990–1993, 1995, 1997–1998 рр. (Приходнюк 2005, с. 9).

На пам'ятці досліджено значну кількість житлових споруд ранньосередньовічного часу. Докладною інформацією ми володіємо про 21 житло-напівземлянку, дві господарчі споруди та кузню. Усі ці об'єкти за винятком двох жител розміщувались компактними групами на лівобережній частині городища, площею 5 га. Тут же В. В. Хвойкою було зафіксовано 26 «розвалів глиняної обмазки», під якими знаходились «кухонні ями», із залишками печей чи вогнищ (Хвойка 1905, с. 95-96). О. М. Приходнюк інтерпретував ці об'єкти як житла-напівземлянки (Приходнюк 2005, с. 15).

Таким чином, лівобережна частина городища являла собою основну поселенську зону Пастирського (рис. 2). Кількість об'єктів на досліджених її ділянках засвідчує надзвичайно високу щільність забудови. Рівний пологий схил, близькість та зручність доступу до води, захищеність від вітрів робить цю частину городища найбільш зручною для життя. Виявлена кузня вказує на розміщення тут принаймні одного з ремісничих осередків Пастирського.

До унікальних рис городища належить складна внутрішня структура, що включала відділену внутрішніми оборонними лініями «цитадель» у західній, правобережній частині пам'ятки. За планом Вікентія Хвойки 1901 р. вона являла собою ділянку, площею близько 0,5 га, що відокремлювалась зовнішнім валом та трьома меншими валами зсередини (рис. 1). Останні були знівельовані у першій половині XX ст. і до нашого часу не збереглися.

На правобережній частині городища ранньосередньовічні об'єкти зафіксовані у її західній третині. У 90-х рр. О. М. Приходнюком тут були досліджені три об'єкти, довжиною 49,4 м, 37,0 м та 27,8 м, які були інтерпретовані дослідником як «довгі споруди» та пов'язувались ним з внутрішніми оборонними лініями позначеними на плані Вікентія Хвойки (Приходнюк 2005, с. 17-20). На віддалі близько 60 м від внутрішніх укріплень, на відносно рівній ділянці О. М. Приходнюком відкрито також два житла (Приходнюк 2005, с. 14-17). У цілому, умови для заселення на правобережній частині були менш сприятливими, адже відносно рівна площа знаходилася досить далеко від води та була відкрита вітрам з півночі.

У 2017–2021 рр. експедицією Інституту археології НАН України за участі Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка були відновлені після тривалої перерви дослідження на Пастирському городищі. Нами у 2017–2018 рр. у межах розкопу площею 575 м² розчищено ділянку одного з внутрішніх ровів – третього з боку зовнішнього валу, протяжністю 17 м. Цей відтинок є продовженням об'єкту («довга споруда» № 3), що досліджувався О. М. Приходнюком та був розкритий ним на довжину 27,8 м. Враховуючи ділянку, розкопану у 1990-ті рр., досліджений на сьогоднішній день відрізок рову становить 44,8 м (рис. 3).

Ширина рову за верхнім контуром становила 3,9–5,0 м та 1,2–2,4 м за нижнім. Глибина від рівня материка сягала 0,9–1,0 м в східній частині та 1,25–1,35 м в західній. Профіль рову мав східчастий характер, за рахунок ескарпу та контрескарпу з кожної зі сторін. Ширина об'єкту (рову) за верхнім контуром становила 3,9–5,0 м та 1,2–2,4 м за нижнім. Глибина рову від рівня материка сягала 0,85–1,0 м за східною стороною та 1,25–1,35 м за західною (збоку валу).

Досліджена у 2017–2018 рр. ділянка об'єкту за довгою віссю була зорієнтована відносно лінії північ-південь з відхиленням близько 24° на схід. Кут повороту лінії рову знаходився безпосередньо на межі ділянок, що були розкопані у 2017 та у 1998 рр. Відрізок рову, що досліджувався О. М. Приходнюком був зорієнтований за лінією північ-південь. Окрім точки повороту, лінія рову кожній з цих ділянок була практично прямою (рис. 3).

Верхній контур заповнення об'єкту (рову) у вигляді сірої попелястої плями із вкрапленнями печини та вуглин був зафіксований на глибині 0,55–0,70 м від сучасної поверхні. У південній частині верхній шар заповнення об'єкту мав жовтувато-рудуватий колір через концентрацію вкраплень печини. На рівні верхнього контуру об'єкту, у його південно-західній частині, на глибині 0,57–0,64 м від сучасної поверхні зафіксовані обвуглені деревини.

Материкові стінки рову на глибині 0,70–1,05 м від поверхні та в 0,75–1,10 м від дна рову із східного і 0,9–1,35 м із західного боку являли собою жовтуватий суглинок, нижче цього рівня – світложовтий лес з дрібними білими вапняковими вкрапленнями (міцелярним карбонатом). Безпосередньо на рівні дна рову фіксувався рудувато-коричневий витачівський ґрунт. Суглинковий материковий шар в наслідок діяльності землеріїв мав мішаний характер із гумусованими включеннями, а тому верхня кромка рову не завжди простежувались достатньо чітко.

У центральній частині дослідженої нами у 2017 р. ділянки об'єкту на рівні материкового дна зафіксовано сходинку висотою 0,30–0,35 м з пониженням у північному напрямі, що мала вигляд

пандусу, нахиленого під кутом 35° та протяжністю близько 0,6 м (рис. 3). Сходинок-приступок також була зафіксована в південній частині розкопу. Вона тягнулась від східного борту рову перпендикулярно його поздовжній осі, маючи протяжність близько 0,70 м та висоту від 0,25 до 0,55 м, підвищуючись у східному напрямі. Ще одна така сходинок, заввишки 0,30–0,60 м, була зафіксована на ділянці дослідженій у 2018 р. (рис. 3).

Заповнення рову складне і відображає декілька етапів функціонування оборонної споруди. У його шарах, за винятком найнижчих, слід відзначити значну кількість вкраплень печини та вуглин, концентрація яких значно збільшувалась в південному напрямі, сягаючи максимуму біля південної бровки.

На всій довжині об'єкту розчищено обвуглені рештки двопанцерної оборонної дерев'яної стіни із глиняною забутовкою, що впала до рову. Дерев'яні конструкції стіни включали вертикальні стовпи розташовані з інтервалом 0,5–0,6 м один від одного та горизонтальні підпрямокутні в перетині колоди, які, вірогідно були запущені в пази. Найкраще конструкції з дерева збереглися в центральній та південній частині розчищеної нами ділянки рову. Стовпи фіксуються на довжину до 1,6 м, товщина їх сягає 0,35 м. Максимальна довжина горизонтальних плах сягає 0,8 м при ширині до 0,20–0,22 м. Товщина обвуглених фрагментів сягала 0,12–0,15 м. В усіх випадках, що підлягають визначенню, породою дерева був дуб. Рештки дерев'яних конструкцій лежали під кутом близько 20° – 30° до поперечної осі рову, виходячи вздовж західної його стінки на рівень фіксації верхнього контуру об'єкту.

Нижній ярус дерев'яних конструкцій, зафіксований на глибині 1,15–1,25 м із західного боку та 1,40–1,70 м зі східного. Найкраще він зберігся на ділянці, розкопаній у 2018 р. та в південній частині ділянки 2017 р. На останній виявлено конструктивний вузол, що являв собою фрагмент стовпа, товщиною 0,43 м, із збереженим пазом, в який на 0,24 м заходила горизонтальна плаха, шириною 0,17–0,23 м.

Глиняна забутовка оборонної стіни у вигляді суцільного масиву печини помаранчево-червоного кольору, потужністю 0,2–0,4 м із збільшенням товщини у південному та західному векторах, найкраще збереглася у південній та центральній ділянках об'єкту 1. У цих же напрямках зростає і ступінь обпаленості, сягаючи керамічного стану. Показово, що цей масив перепаленої глини, як це видно за стратиграфічними бровками, залягав під тим же кутом, що і шари дерева. Така ситуація вказує на конструктивний зв'язок цих елементів.

Виходячи з товщини дерев'яних деталей (горизонтальних плах і стовпів) та потужності шару печини між ними, товщина стіни мала становити близько 0,6–0,9 м при висоті не менш як 1,6–1,7 м. З огляду на те, що на дослідженій нами ділянці оборонної лінії стовпових ямок не виявлено, можна припустити, що стіна була введена в тіло валу, не досягаючи рівня материка. Недостатня заглибленість стіни, вочевидь, слугує поясненням її падіння на значній протяжності до рову (рис. 4).

Сліди подібної конструкції, що являли собою дві паралельні лінії стовпових ямок діаметром 0,10–0,20 м з інтервалом 0,4–1,0 м, при відстані між лініями 0,6–1,2 м, були зафіксовані О. М. Приходнюком при розкопках верхньої тераси зовнішнього валу городища. Виявлений на тому ж рівні фрагмент пастирської кружальної кераміки свідчить про їх ймовірну належність до ранньосередньовічного часу (Приходнюк 2005, с. 13–14, рис. 4: 2–3).

Параметри валу можуть бути відтворені лише опосередковано, виходячи з розмірів рову. Якщо весь об'єм ґрунту, який походить з рову, був використаний для спорудження валу, то останній міг бути висотою 1,0–1,5 м та мати ширину близько 4 м. На таку ширину, як уже зазначалося, простежувалось підвищення суглинкового прошарку на ділянці розміщення валу.

Між завалом стіни та материковим дном рову зафіксовано намул, який утворився до моменту пожежі, що не містив включень вуглинок та печини, потужністю 0,15–0,20 м. Під сходиною його товщина сягала 0,30 м. Він поділявся на два прошарки – верхній сірий та жовтувато-сірий нижній. На материковому дні практично на усій площі об'єкту простежено тонкий, близько 0,01 м, прошарок печини та сліди пропеченого ґрунту, вочевидь, пов'язані з періодом будівництва та початкового етапу функціонування рову. У товщі намулу та на материковому дні в межах розчищеної ділянки рову знахідок не виявлено.

На двох ділянках об'єкту (рову 3) безпосередньо над обвугленими конструкціями оборонної стіни, що впала до рову, виявлено два скупчення фрагментів груболіпного слов'янського та кружального посуду пастирського типу. Найбільше з них, що знаходилося в південній частині об'єкту, мало загальну площу близько 4,0 x 1,5 м. У південній частині скупчення фрагменти кераміки фік-

сувались на глибині 0,99–1,25 м, в північній – 1,47–1,55 м. Ще одне скупчення фрагментів кераміки зафіксоване в північній частині відкритої нами ділянки рову на площі 2,5 x 0,7 м, на глибині 2,77–3,13 м від точки R0.

Завал стіни та скупчення кераміки був перекритий шаром достатньо рівномірно насиченим шматочками печини та вуглинками, потужністю 0,2–0,4 м (із збільшенням потужності в східному напрямі), та шириною близько 2,0 м. Рівномірний характер насиченості та майже рівна лінія верхньої площини, дозволяють припустити, що цей шар являв собою засипку рову невдовзі після пожежі.

У 2018 р. також було продовжено розкопки ще одного внутрішнього рову, що досліджувався О. М. Приходнюком («довга споруда» № 2). Розчищена у 1995 р. ділянка об'єкту, протяжністю 37 м, знаходилась за 20 м на захід від «довгої споруди» № 3, розміщуючись під кутом до неї. На зроблений нами прирізці до східного краю об'єкту було зафіксовано його різкий поворот у південному напрямі, таким чином, що далі він продовжувався паралельно лінії внутрішніх валів, що відповідає «довгій споруді» № 3, на відстані близько 16 м західніше від неї (рис. 3). При розчистці цього рову також було виявлено обвуглені рештки оборонної стіни та скупчення кераміки над ними. У нижньому шарі заповнення виявлено залізне трилопатеве вістря стріли.

Ліпний слов'янський посуд, що походить з об'єктів, представлений горщиками з характерною шорсткою нерівною поверхнею. Зазвичай вона є плямистою з переважанням брунатного, чорного, рідше, сірого кольору. Особливістю цього посуду є абсолютне переважання жорстви в керамічному тісті, натомість, шамот трапляється вкрай рідко. Розвали ліплених від руки посудин дозволяють відтворити повний профіль п'яти посудин, ще два – більшу його частину. Основна частина фрагментів кружального посуду, що походять із заповнення об'єкту, належить трьом повно профільним розвалам горщиків пастирського типу.

Відсутність археологічних об'єктів східніше від рову, на закладеній перпендикулярно від його осі ділянці розкопу, розмірами 45 x 5 м, свідчить про те, що, вочевидь, цей рів належить до крайньої (з боку цитаделі) з трьох внутрішніх оборонних ліній.

Таке взаєморозташування двох зазначених ліній внутрішніх ровів та відсутність оборонних об'єктів на схід від них, вказує на те, що лінія першого з боку цитаделі рову, знаходиться західніше, ближче до зовнішнього валу.

З метою виявлення першої (внутрішньої) оборонної лінії у 2019 р. перпендикулярно до західної ділянки середнього (другого) рову у південному напрямі, на відстані 5 м від нього, була закладена пошукова траншея, протяжністю 26 м та 1 м завширшки. Проте в межах траншеї слідів жодних об'єктів виявлено не було. Це вказує на те, що відстань між другою (середньою) та першою лініями внутрішніх ровів була значно більшою та дозволяє припустити, що остання знаходиться на ділянці садиби, зайнятій подвір'ям із житловими та господарчими спорудами.

Абсолютна більшість артефактів, виявлених у заповнення об'єктів (внутрішніх ровів), належать до періоду раннього середньовіччя. Виняток становлять нечисельні фрагменти скіфської кераміки, а також згаданий фрагмент бронзової пряжки пізньоримського періоду. Таким чином, за сукупністю знахідок об'єкт (рів із завалом стіни) може бути датований в межах середини VII – середини VIII ст. Така дата не виключає того, що рів у своїй основі міг належати до скіфського часу та бути поновленим у ранньому середньовіччі.

З культурного шару неподалік об'єкту 1 походять мала пальчаста фібула; фібула прогнута підв'язна дротяна, з трьома кільцями на корпусі; бляшка, що складається із ромбічного щитка та дужки-кільця; фрагмент бронзового кільця (сережки?) овальної форми; кільце з бронзового дроту з кінцями, які заходять один за одний; залізний фрагментований ніж. Імовірно з засипкою південного краю розкопу 1998 р. пов'язана знахідка бронзової зірчастої підвіски.

Скупчення фрагментів кераміки знаходились в нижній частині шару, достатньо рівномірно насиченого вкрапленнями печини та вуглин, що перекривав завал оборонної стіни. Це дає змогу розглядати його в якості закритого комплексу. Описаний же характер шару дозволяє інтерпретувати його як засипку рову, що була здійснена через якийсь час після пожежі. Ця обставина робить описані керамічні скупчення важливим елементом для розуміння відтинку історії Пастирського городища, пов'язаного з його сплюндруванням.

Битий, частково перепалений посуд (про це свідчить неповний характер більшості розвалів), що був скинутий до рову, вочевидь, слід пов'язати з прибиранням згарища, після захоплення городища. Де могли знаходитись споруди, з яких походить цей посуд? Відсутність заселеної зони перед

оборонною лінією (на схід від неї)³ вказує на те, що, найімовірніше, вони знаходились в межах «цитаделі».

Ділянка пам'ятки, відокремлена внутрішніми лініями укріплень, ніколи не досліджувалась археологічно. Починаючи з кінця 20-х рр. XX ст. і дотепер вона зайнята сільською садибою. Вікентієм Хвойкою на території «цитаделі» розкопки також не проводились. Відтак, питання її призначення залишається відкритим. Разом з тим, виходячи з топографії ділянки «цитаделі» та конструкції ліній укріплень ми можемо проаналізувати її оборонний потенціал.

Правобережна частина городища займає високий береговий схил з невеликим нахилом в напрямі річки. Таким чином, найвищою є протилежна від річки південно-західна ділянка (рис. 5). Майданчик же «цитаделі», що знаходиться в північно-західній ділянці городища, є приблизно на 10 м нижчим. Цей топографічний ефект додатково посилюється тим, що зовнішній вал значно вищий за внутрішні вали «цитаделі», що до нього примикають. Таке розміщення «цитаделі» виглядає недоречним з оборонної точки зору, адже робить її вразливою з південно-західного боку.

Поруч з цим, впадає в око і значний дисбаланс між площею майданчика, відділеного внутрішніми укріпленнями та протяжністю самих цих укріплень (рис. 2). Велика протяжність другої та третьої (зовнішньої) ліній внутрішніх валів і ровів була обумовлена тим, що між першою та другою лініями була досить велика відстань і становила близько 20–30 м (відстань між другою і третьою лініями становила близько 10–15 м). За нашими підрахунками довжина третьої лінії становила близько 250 м, другої – 200 м, першої – 100–120 м. Розміри ж самого майданчика «цитаделі» складала приблизно 30–40 x 40 м. Таким чином, відносно невелика була оточена лініями укріплень загальною протяжністю близько 550 м. Ефективна оборона трьох ліній укріплень такої протяжності потребувала б неспіввідносно великої до площі «цитаделі» кількості вояків.

Усе це дозволяє припустити, що ці укріплення мали радше символічний характер. Хоча, самі лінії укріплень, при невеликій глибині ровів (близько 1,2 м), були цілком придатні до оборони, маючи загальну висоту від дна рову близько 3,5–4,0 м із двопанцирною стіною потужністю 0,6–0,9 м на валах.

Торкаючись призначення самої оточеної внутрішніми валами ділянки, крім військово-адміністративної функції, не можна виключати і її сакральної функції. Вона могла пов'язана як з існуванням тут святилища, так і з сакралізацією місцеперебування володаря. Опосередковано на користь такої функції «цитаделі» свідчить її територіальне протиставлення основній поселенській зоні, розміщеній на лівобережній низькій частині городища. Наразі жодних археологічних підтверджень сакрального призначення ми не маємо. Напевно визначити соціокультурну функцію цієї ділянки городища зможуть лише майбутні археологічні дослідження пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

- Петров, В. П. 1948. Харчові рештки з Пастирського городища. *Археологія*, 2, с. 79–85.
- Приходнюк, О. М. 1996. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации). *Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 64–79.
- Приходнюк, О. М. 2005. Пастирське городище. Київ.
- Третьяков, П. Н. 1947. Днепровская экспедиция. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXI, с. 98–99.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки*, V, с. 67–76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища 1955 г. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 7, с. 94–96.
- Фабрициус, И. В. 1938. Предварительный отчёт экспедиции по разведке скифских городищ в 1938 г. Науковий архів ІА НАН України. Ф.25. № 43.
- Хвойка, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья. *Труды XII Археологического Съезда*. Т. I. Москва, с. 1–12.
- Яковенко, Е. В. 1966. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. *Археологія*, XX, с. 180–184.

³ Досліджена у 2017–2018 рр. площа східніше об'єкту 1, розмірами 15 x 11 м та 5 x 45 м не містить археологічних об'єктів.

Andrii Skyba,
PhD, Senior Researcher,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Serhii Chernysh,
Junior Researcher,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Yevhen Synytsia,
PhD, Docent,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE «CITADEL» OF THE PASTYRSKE HILL-FORT

The Pastyrskе hill-fort is a unique phenomenon in the history of early medieval archeology of Eastern Europe. This settlement was the largest craft, trade, and military-administrative center in Eastern Europe in the early Middle Ages outside the Byzantine Empire. The unique features of the hillfort include a complex internal structure, which included a “citadel” separated by internal defensive lines in the western, right-bank part of the monument. According to Vikentii Khvoika’s plan of 1901, it was a plot with an area of about 0.5 hectares. This part of the settlement was separated by an outer rampart and three smaller ramparts from the inside. These internal ramparts were leveled in the first half of the 20th century. and have not survived to our time.

On the right-bank part of the settlement, early medieval objects are recorded in its western third. In the 90s, Three objects, 49.4 m, 37.0 m, and 27.8 m in length, were investigated here by O. M. Prykhodniuk. They were interpreted by the researcher as “long structures” and were connected by him with the internal defense lines marked on the plan of Vikentii Khvoika. In 2017-2018, they continued research on two internal defense lines - the second and third (external). And it was also possible to localize the first defensive line of the “citadel”. The charred remains of a wooden defense wall with clay construction were traced in the ditch filling.

The excessively long length of the internal defense lines, given the small area of the “citadel” itself, had a rather symbolic character. Taking this into account, the sacred purpose of the “citadel” cannot be ruled out.

Keywords: Pastyrskе hill-fort, early Middle Ages, fortifications, sanctuaries.

Рис. 1. План
Пастирського
городища
Вікентія Хвойки,
1901 р.

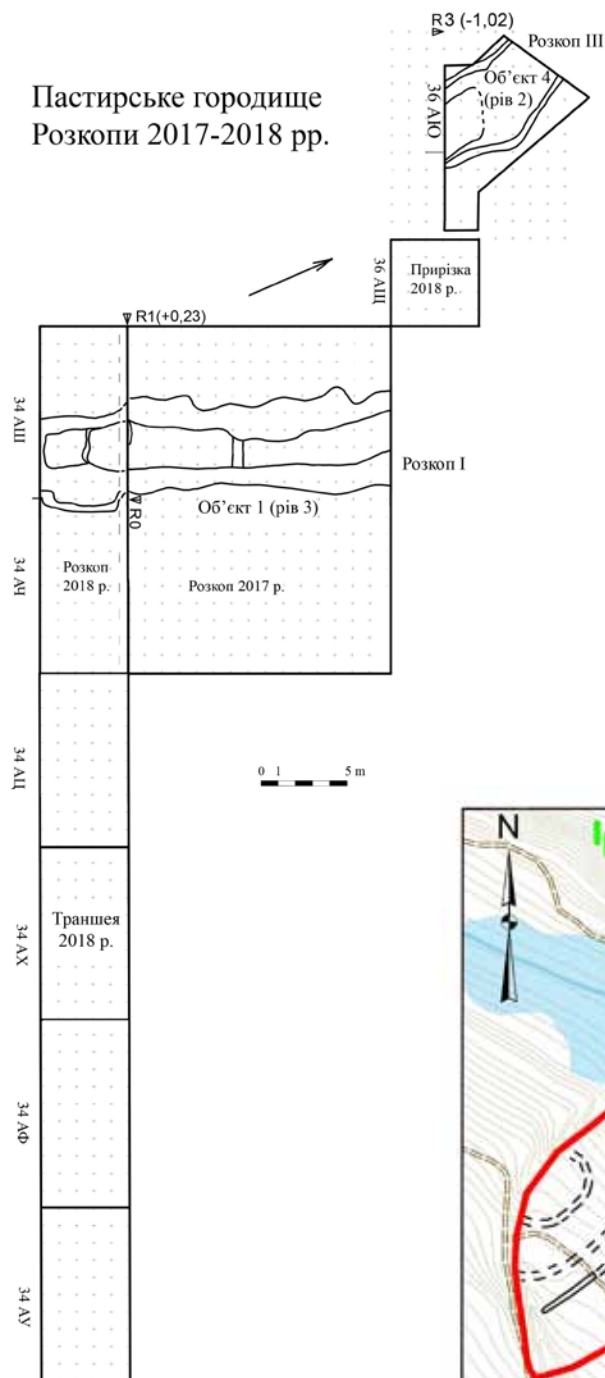
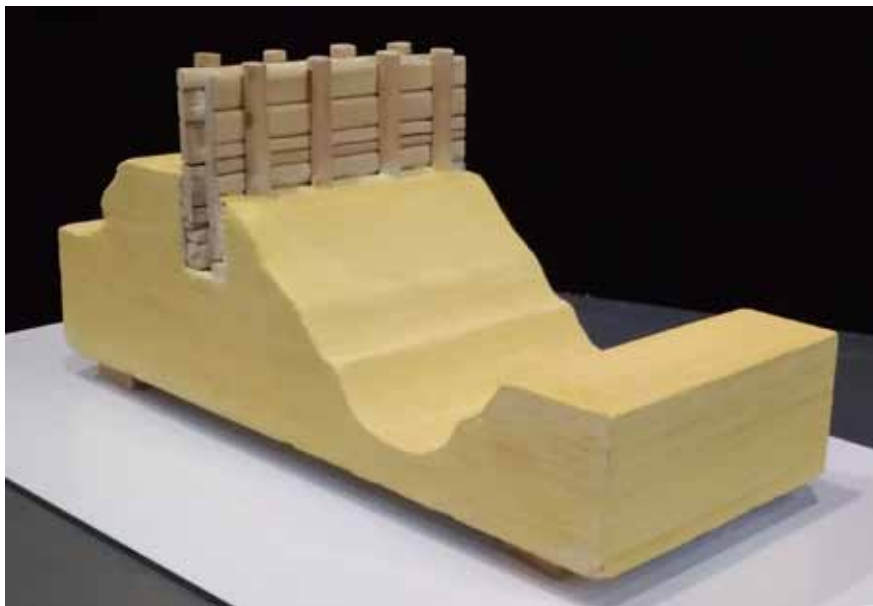

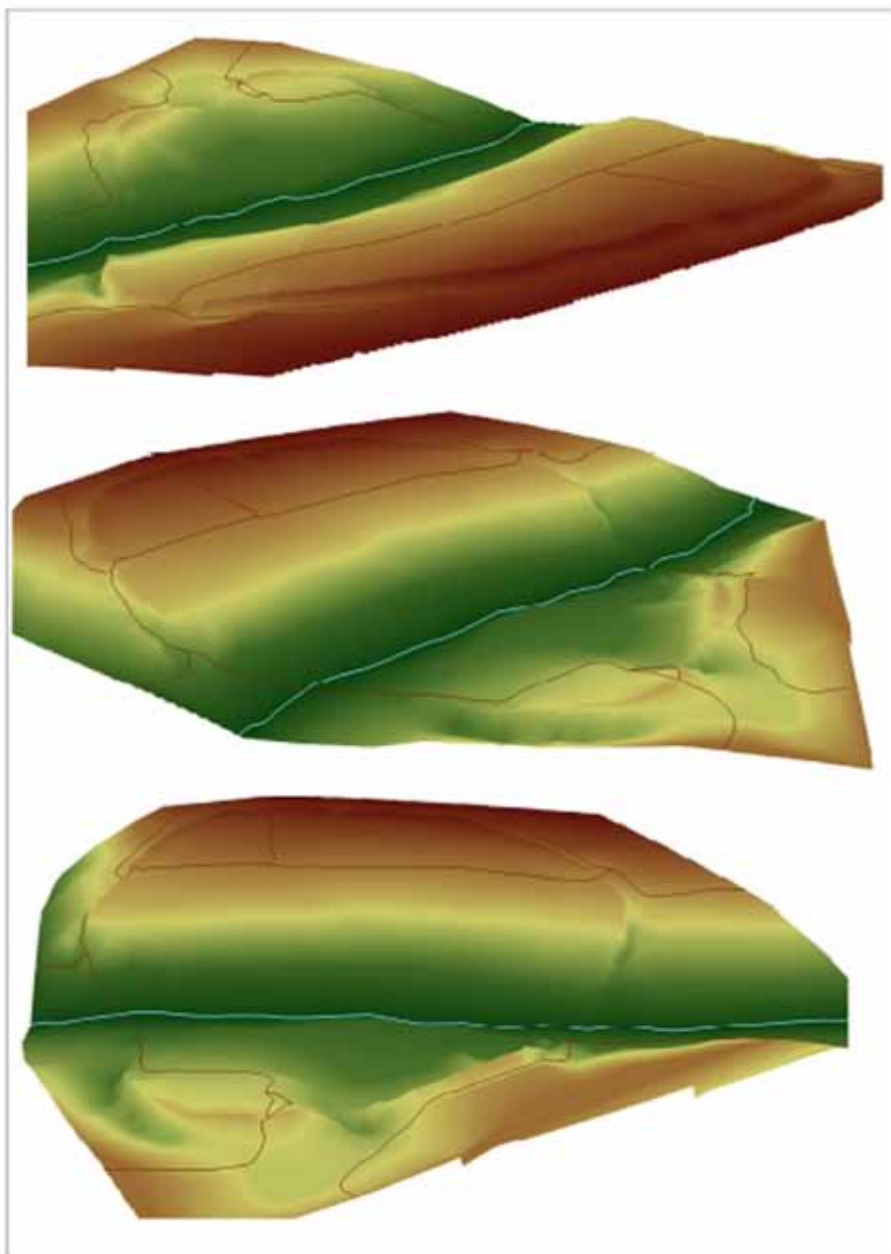
Рис. 2. Планіграфічні зони
Пастирського городища
(зеленим позначена
поселенська зона, червоним –
зона цитаделі)

Рис. 3. План розкопів 2017-2018 рр.

*Рис. 4. Реконструкція
внутрішньої оборонної лінії
(рів та вал 3)
за матеріалами розкопок
2017 р.*

*Рис. 5. Рельєф
Пастирського
городища (геодезична
зйомка О. В. Манігди)*

Юлія Григор'єва,
старший науковий співробітник
сектору археології, відділу охорони пам'яток історії та культури
Вінницького обласного краєзнавчого музею

ФОРТИФІКАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО ПЛЕМЕНІ УЛИЧІВ НА ПРИКЛАДІ ГОРОДИЩА ПОБЛИЗУ С. ГОСТИННЕ НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена висвітленню інформації про нововиявлене городище Гостинне, як пам'ятку оборонного зодчества літописного племені уличів. Досить детально розглядаються особливості будови його укріплень, та знахідки з прилеглих до городища поселень. Аби продемонструвати місце нововиявленої пам'ятки серед інших пам'яток того ж часу у вказаному регіоні, подано коротку характеристику польових досліджень. Наголошується на потребі здійснення ревізії вже відомих археологічних пам'яток та розвідок.

Ключові слова: Мисове городище, уличі, Східне Поділля, вали, тахеометрична зйомка, райковецька культура, давньоруський час.

Наразі на території Східного Поділля в межах Вінницької області, за архівними джерелами, відомо близько 78-ми городищ, що хронологічно охоплюють проміжок часу від V–VII ст. до класичного середньовіччя. Найбільш чисельними є фортифікаційні пам'ятки що датуються X–XIV ст. Пам'ятки що датуються IX–XI ст., дослідники присвоюють літописному племені уличів, що у вказаний час могло проживати на цій території (Рабінович 2006, с. 21; Рабінович 2007, с. 46). Питання пов'язані з уличською проблематикою досі є актуальними для науки. Зокрема ще остаточно не вирішеним є питання локалізації Пересічення, тому аналіз вже відомої інформації, ревізія та пошук нових уличських пам'яток є досить важливою роботою.

На території Східного Поділля в межах Вінницької області вже було проведено чимало польових досліджень, які ми об'єднуємо у шість основних періодів за інтенсивністю польових робіт. Перший період датуємо кінцем XIX ст. – I пол., XX ст. Він характеризується складенням повного зводу пам'яток тогочасної Подільської губернії, в тому числі й слов'яно-руських, та проведенням професійних археологічних досліджень, в ході яких було виявлено і знахідки слов'янського часу (Същинській 1901, с. 197-354; Гульдмань 1901; Баженов 1993; Курінний 2013).

Другий період датуємо кінцем I пол., XX ст., (з 1946 р.) – 60 рр., XX ст. Протягом цього часу спостерігається зростання кількості виявлених пам'яток та активізується їх польове дослідження (Артамонов 1953, с.33; Березовець 1947, с. 33; Березовець 1947, с. 3; Кучера 1967, с. 20). Основною довідковою інформацією, що використовувалась для пошуку пам'яток була «Археологічна карта» Є. Сіцинського (Артамонов 1946, с. 89). До того ж активне використання дослідниками інформації з цієї роботи дозволило виявити певні прогалини та заповнити їх. Також в цей період починає проводити розвідки П. І. Хавлюк. Велика частина слов'янських пам'яток була виявлена та обстежена ним саме в цей час.

Третій період, що тривав два десятиліття протягом 70–80-х рр. XX ст., характеризується систематичними розкопками кількох слов'янських пам'яток експедицією Вінницького Державного педагогічного інституту під керівництвом П. І. Хавлюка. Паралельно з розкопками експедицією проводилися розвідки та було виявлено чималу кількість нових пам'яток (Хавлюк 1981, с. 316; Хавлюк 1978, с. 394-395; Хавлюк 1973, с. 342-344; Хавлюк 1979, с. 415; Хавлюк 1976, с. 400; Хавлюк 1972, с. 380; Хавлюк 1956, с. 18; Хавлюк 1970, с. 229; Хавлюк 1974, с. 181; Хавлюк 1961; Хавлюк 1963, с. 320). Під час експедиційних досліджень городища неодноразово обстежувалися, але лише частина була в тій чи іншій мірі досліджена розкопками. Розкопки проводились на шести городищах, що на території Східного Поділля, територію двох з них – Сажок та Червоного, було відкрито повністю. Матеріали що були виявлені на цих пам'ятках дають інформацію про побут та господарство місцевого населення. Решта відомих городищ того часу досліджувалися розвідками. Є інформація про конструкцію валів та деякі знахідки з городищ та територій поблизу.

Протягом 90-х років XX ст., які ми виділяємо у четвертий період, Павло Іванович ще продовжував свою експедиційну роботу. У 1991 році ним було завершено розкопки городища Червоне. Проте спостерігається різкий спад систематичних досліджень слов'янських пам'яток. Наступний,

п'ятий, період який тривав з 2000-х років цього століття до 2018 року характеризується призупиненням активних польових досліджень слов'янських пам'яток в регіоні після смерті П. І. Хавлюка. Хоча періодично відбувались поодинокі невеликі розкопки слов'янських пам'яток (Виногородська 2010, с. 79-87).

У 2018 році відбулося відродження досліджень слов'янських, уличських, пам'яток на території Східного Поділля у рамках спільної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею «Уличі». Керівники – к. і. н. О. В. Манігда, к. і. н. О. В. Грабовська. (Проект “Уличі...” 2022). Відповідно з 2018 року ми виділяємо шостий період дослідження слов'яно-руських пам'яток, верхню межу якого обмежуємо 2021-м роком – коли відбувся четвертий сезон польових робіт експедиції (Манігда, Грабовська 2021, с. 9-13). Навесні 2020 року поблизу с. Гостинне Немирівського району О. В. Грабовською під час розвідок було виявлено невідоме досі городище. Городище було досліджене археологічною експедицією «Уличі» того ж року, зокрема за участю автора, детальна інформація про локалізацію, та фортифікаційні особливості пам'ятки міститься у звіті про польові археологічні дослідження експедиції (О. В. Манігда, О. В. Грабовська 2021).

У цій статті автор хоче представити увазі читача топографію та особливості виявленого городища.

Пам'ятка розташована на стрілці пологого мисоподібного схилу плато до балки, при впадінні двох приток річки. Берег річки досить щільно заліснений – посадка примикає до городища з півдня і охоплює всю його площу, тому, заліснене та задерноване городище згори має вигляд своєрідного «острівця» (Політ над городищем Гостинне, 2020). Пам'ятка знаходиться неподалік польової дороги на околиці, за 0,5 км від села. Городище оточене валом фактично по всьому периметру, однак у східній частині вал було зруйновано будівництвом контори цегельного заводу, який існував тут до 70-х рр. минулого століття.

Для побудови рельєфу, аналізу поверхні та фіксації сучасного стану пам'ятки було проведено тахеометричну зйомку за допомогою тахеометра Nikon NPL-332. Похибка зйомки становить у горизонтальній площині (х,у) – 2 см, у висоті (у площині z) 0,5 см. За основу абсолютних висотних позначок прийнято Балтійську систему висот. Загалом тахеометричною зйомкою охоплено всю площу городища 1,1 га, що включає майданчик та укріплення.

Очевидно, городище мало форму півкола з півночі, а на півдні укріплення були створені у формі загостреного кута, що повторює рельєф мису на якому розташована пам'ятка. Городище нахилене у бік річки, перепад висот на майданчику від найвищої точки до найнижчої становить 2,5–3 м по лінії північ-південь у бік півночі. Площа майданчика становить 0,35 га. Власне майданчик сильно пошкоджений. З північно-східного та північно-західного боків спостерігаються заглиблення діаметром близько 12 та 16 м. У західній частині городища зафіксоване заглиблення яке попередньо вважаємо місцем розміщення колодязя давньоруського часу подібно до інших уличських городищ, зокрема Вороновиці-1.

Як вже було зазначено, вали городища є досить стрімкими. Найбільшу висоту з напільного боку 6 м, а ширину у підніжжі – 25 м має сегмент південного валу. Найвища позначка – (+280,6 м) зафіксована саме на його гребені. Найбільш стрімкими є північно-західна частина валу – 50–60 градусів та ділянка південно-західної частини валу – 41–49 градусів. Стрімкість західного боку валу переважно знаходиться в межах 30–34 градуси.

За класифікацією слов'яно-руських городищ М. П. Кучери, виявлену пам'ятку можна віднести до простих мисових городищ, правильної геометричної форми. За формою городище Гостинне схоже на городища «волинського типу» виділеного П. О. Раппопортом, адже деякі з них мають форму сполучення частини квадрата із частиною кола (Кучера 1999, с. 43).

Під час розвідок в околицях городища експедицією було виявлено декілька фрагментів різночасової кераміки. Північніше від пам'ятки знаходились фрагменти кераміки доби пізньої бронзи – раннього залізного віку. Серед них переважали стінки оранжевого кольору ззовні і темно-сірого зсередини, з неоднотонним зламом та без орнаменту. Кераміка датована раннім залізним віком представлена фрагментами стінок, вінцем та фрагментом шийки, що належали ліпним посудинам. Також було виявлено невелику кількість черняхівської кераміки, зокрема один фрагмент вінець світло-сірого кольору, денця сірого кольору та чотири фрагменти стінок тієї ж кольорової гами часом з бежевими плямами. Кераміка віднесена за своїми ознаками до райковецької культури представлена двома фрагментами вінець, трьома фрагментами денця, фрагментом шийки та придонної частини і стінками ліпних посудин. Кераміка, що датована кінцем X ст., представлена фрагментами вінець кружальних посудин. Виявлена кераміка давньоруського часу представлена

стінками та вінцями в основному від кружальних посудин. Також було виявлено фрагменти тигля, шлаку та обмазки. Ранньомодерним часом датується фрагмент ручки від кружальної посудини світло-коричневого кольору. Керамічний матеріал датований XVII–XIX ст., представлений двома фрагментами вінець, парою фрагментів денець та стінками від кружальних посудин.

На південь від городища було знайдено кресальний кремій датований добою бронзи, та керамічний матеріал. Кераміка датована раннім залізним віком представлена фрагментами стінок ліпних посудин. Також було виявлено невелику кількість черняхівської кераміки представленої в основному стінками та вінцем і денцем. Знахідки віднесені до райковецької культури представлені фрагментами різних частин ліпних посудин. Давньоруським часом датовані фрагменти кружальних посудин – 8 вінець і 18 стінок, та кілька знахідок шлаку.

Підбиваючи підсумки варто зазначити, що попри чималу кількість проведених польових досліджень та виявлених пам'яток, проведення розвідок та ревізії є актуальними. Виявлене городище могло слугувати прихистком для мешканців селища, що розташоване неподалік.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М. И. 1946. *Археологические памятники Южной Подольи (по материалам Ю.-Подольской экспедиции 1946 г.)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, спр. 12.
- Артамонов М. И. 1953. *Отчет о работах Юго-Подольской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа и Ленинградского Государственного Университета в 1952–1953 г.г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, спр. 21.
- Баженов, Л. В. 1993 *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: історіографія, бібліографія, матеріали*. Кам'янець-Подільський.
- Березовец, Д. Т. 1947. *Отчет о разведке по верхнему течению реки Южный Буг 1947 год*. Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, спр. 32.
- Березовец, Д. Т. 1947. *Попередній звіт про роботи Верхньо-Бужської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР*. Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, спр. 32.
- Березовец, Д. Т. 1947. *Розвідка по верхньому Бугу в 1947 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, спр. 32.
- Виногородська, Л. І. 2010 Вивчення укріплень Поділля XIII–XVII ст. (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України: Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, 1, с. 79–87.
- Гульдмань, В. К. 1901. *Памятники старины в Подольи (материалы для составления археологической карты подольской губернии)*. Каменець-Подольський: Типография Подольского губернского правления.
- Інститут археології НАН України, Вінницький обласний краєзнавчий музей. 2020 Слідами уличів через тисячу років. *Політ над городищем Гостинне* [online]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=XVE6ODHzLSU> [Дата звернення: 13 жовтня 2022].
- Інститут археології НАН України. 2022. *Проект “Уличі. Археологічна карта”* [online]. Режим доступу: <https://www.iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-kieva/doslidnitski-programi?id=747> [Дата звернення: 13 жовтня 2022].
- Курінний, П. П. 2013. *Історія археологічного знання про Україну*. Умань: П.П. Жовтий О.О.
- Кучера, М. П. 1967. *Звіт про роботу Волинського загону інституту археології АН УРСР в 1967 р.* Науковий архів ІА НАН України, фонд експедицій, спр. 15, арк. 20.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ.
- Манігда, О. В. Грабовська, О. В. 2021. *Звіт про польові археологічні дослідження, проведені експедицією «Уличі» на території Калинівського та Немирівського районів Вінницької області у 2020 р.* Науковий архів ІА НАН України, фонд експедицій.
- Манігда, О. В. Грабовська, О. В. 2021. *Роботи експедиції «Уличі» у 2019–2020 роках. Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* Київ: Інститут археології НАН України.
- Рабинович, Р. А. 2006. Ранняя история уличей по данным болгарских летописей. *Българите в Северното Причерноморие*, 9, с. 21–31.
- Рабинович, Р. А. 2007. Проблема локализации летописных уличей по данным письменных источников различных традиций. *Revista de etnologie și culturologie*, с. 46–51.

- Същинский, Е. И. 1901. Археологическая карта подольской губернии. Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киевъ 1899. Т. I. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля.
- Фундуклей, И. И. 1848. Обзоръ могилъ, валовъ и городищъ Киевской губернии. Киевъ.
- Хавлюк, П. И. 1956. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб. Краткие сообщения института археологии АН УССР.
- Хавлюк, П. И. 1961. Раннеславянские поселения в средней части южного Побужья. Советская археология, 3.
- Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. В: Рибак, Б. А. (ред). Материалы и исследования по археологии СССР, 108 Славяне накануне образования Киевской Руси. Москва: АН СССР.
- Хавлюк, П. И. 1970. Новые открытия Южнобугской экспедиции. Археологические Открытия 1969 г.
- Хавлюк, П. И. 1972. Материалы из городищ уличей на Южном Буге. Археологические Открытия 1971 г.
- Хавлюк, П. И. 1974. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. Раннесредневековые восточнославянские древности.
- Хавлюк, П. И. 1976. Исследования Южнобугской экспедиции. Археологические Открытия 1975 г.
- Хавлюк, П. И. 1978. Исследование славянских памятников на Южном Буге. Археологические Открытия 1977 г.
- Хавлюк, П. И. 1979. Исследования на Южном Буге. Археологические Открытия 1978 г.
- Хавлюк, П. И. 1981. Городище Червоне. Археологические Открытия 1980 г.
- Хавлюк, П. И., Жураковский, Б. С. 1973. Исследования в Винницкой области. Археологические Открытия 1972 г.

Yuliia Hryhorieva,

Senior Researcher,

Sector of Archaeology,

Department of Protection of Historical and Cultural Monuments

Vinnytsia Regional Museum of Local Lore

FORTIFICATIONS OF THE ULYCHI CHRONICLE TRIBE ON THE EXAMPLE OF THE HILLFORT NEARBY GOSTYNNE VILLAGE OF THE NEMYRIV DISTRICT VINNYTSIA REGION

The article is dedicated to the coverage of information about the archeological monument of a new hillfort called Gostynne. Gostynne hillfort was opened in 2020 by a joint archaeological expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Vinnytsia Regional Museum of Local History «Ulychi» under the leadership of PhD O. V. Manigda and PhD O. V. Grabovska.

Gostynne hillfort is located near the village of the same name in Nemyriv district of Vinnytsia region. The hillfort is defined as a monument of defensive architecture that belonged to the representatives of the chronicle tribe Ulychi, who, according to written records, lived in these territories in the 10th-11th centuries. The publication examines in detail the features of the structure of the fortifications of the hillfort and the findings discovered on the territory of the settlements adjacent to the monument. The approximate dating of these finds is established and a rather detailed description is given. Attention is also paid to the method of researching the defense structures of the discovered monument. The author made an attempt to typologize the monument in accordance with the classification of Slavic settlements proposed by P.O. Rappoport. To demonstrate the location of the newly discovered site of Gostynne hillfort among other sites of the same time, a brief description of the state of field research conducted in the specified region is provided.

In connection with the urgency of the problem of the disappearance of the chronicle tribe of the Ulyches, the need to conduct a survey of already known archeological monuments and to carry out reconnaissance in order to identify new monuments is emphasized.

Keywords: hillforts, Eastern Podillia, ramparts, tacheometric survey, Raikovets culture, Old Rus time, Ulychi tribe.

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

УКРІПЛЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті, на основі аналізу археологічних матеріалів та, використовуючи непрямі докази, зроблено спробу встановити історичну картину існування оборонних укріплень на території Хотинської фортеці у слов'яно-руський час.

Ключові слова: слов'яни, рови, вали, штучні укріплення, селище-супутник, городище-князівська фортеця.

Серед науковців до сьогоднішнього дня існують різні думки щодо існування ранніх укріплень Хотинської фортеці. Одні стверджують, що завдяки археологічним дослідженням «...встановлено, що перший дерев'яно-земляний замок і міське поселення біля нього були засновані на рубежі X–XI ст.» (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 52), інші зазначають, що «...гіпотеза про існування з початку XI ст. давньоруської дерево-земляної фортеці, яка передувала мурованій, не має підстав ані в археологічних, ані в писемних джерелах і базується лише на загальних міркуваннях» (Липа 2013). Як бачимо, немає єдиної точки зору, яка б давала можливість встановити реальну наукову історичну картину раннього періоду існування укріплень.

Отож, існує проблема. Та у зв'язку з тим, що в письмових джерелах відомості про Хотин з'являються лише на початку XIV ст., для її вирішення звернемось до археології, аргументи якої не раз руйнували усталені стереотипи.

В 1961–1962 роках, під час досліджень Хотинської фортеці, відомим буковинським археологом Б. Тимощуком, в шарі насипного ґрунту внутрішнього двору замку, нижче кам'яного мощення XV ст., були знайдені уламки кераміки «слов'ян VI–X ст.» (Тимощук 1961–1962/64, с. 3). Ймовірно, враховуючи те, що було «...знайдено багато уламків слов'янської та давньоруської кераміки, дерев'яного вугілля та інші речі...» (Тимощук 1977, с. 36), науковець за результатами досліджень висловив думку про те, що скелястий мис, на якому розташований Хотинський замок «...заселявся східними слов'янами за багато віків до спорудження кам'яних укріплень» (Тимощук 1977, с. 36). Він, також, зауважив, що виявлені археологічні матеріали свідчать про існування на місці сучасного замку «...починаючи з третьої чверті I тис. н.е. постійного людського поселення/більш всього, що воно було укріпленим.../» (Тимощук 1961–1962/64, с. 7). Як бачимо, якщо питання існування поселення у археолога не викликає сумнівів, то відносно його укріплень він висловив тільки припущення. Це свідчить про те, що швидше за все, дослідником не було знайдено жодних слідів штучних конструкцій (залишків рову, валу, частоколу та ін.), тому, що всі «...культурні нашарування слов'яно-руського часу повністю зруйновані під час будівництва кам'яних укріплень» (Тимощук 1977, с. 36).

Далі, в 1967 році Б. Тимощуком, під час обстеження території, що прилягає до Хотинського замку, на материковому ґрунті «...було знайдено два уламки ліпного слов'янського посуду, які датуються третьою четвертю I тисячоліття н.е.» (Тимощук 1967/87, с. 2) (рис. 1). Також, приблизно за 300 м на південь від кам'яного замку на глибині 1,0–1,2 м, ним було «...простежено залишки наземної будівлі X–XI ст. нижче якої зібрано колекцію кераміки VIII–IX ст.» (Тимощук 1977, с. 37), а «...за 50 м на південь від кам'яної фортеці, в обриві дороги виявлено залишки двох напівземлянкових жител» (Тимощук 1977, с. 37). Кераміка (уламки ліпних сковорідок і гончарних горщиків) знайдена на долівці одного з жител була датована науковцем X ст.

Підсумовуючи отримані результати, Б. Тимощук висловлює думку про те, що історичний розвиток Хотина міг бути, приблизно, такий – під час розселення східних слов'ян в Середньому Подністрів'ї, на одному з скелястих мисів правого берега Дністра виникло слов'янське поселення, яке «...мало природній захист, і очевидно, штучні (дерев'яні) укріплення» (Тимощук 1977, с. 37). Отже, щодо існування укріплень науковець знову висловлює тільки припущення. Всі наступні дослідження, проведені як в Хотинському замку, так і на прилеглій до нього території, не дали археологічних матеріалів, які б змогли підтвердити чи спростувати його.

Таким чином, археологічні дані не дають прямих доказів існування укріплень на місці Хотинського замку ні у слов'янський, ні в давньоруський час, тому, далі мова йтиме, лише про непрямі. Серед них – саме розташування кам'яного замку. Влаштований він на видовженому мисі, який утворює глибокий яр зі струмком, що прорізає правий берег Дністра та оточує скелястий виступ із заходу і півночі. За результатами досліджень слов'янських городищ культури Лука-Райковецької на території Буковини встановлено, що у переважній більшості випадків городища VIII–X ст. влаштовані з урахуванням захисних властивостей рельєфу і розміщені на високих мисах (Михайлина 2007, с. 60). Саме мисовий тип укріплень був найбільш зручним та поширеним у слов'яно-руські часи, оскільки головну роль у системі оборони, в основному, відігравали природні захисні властивості рельєфу місцевості (Раппопорт 1965, с. 10). Майдани таких городищ повторюють конфігурацію мисів і закінчуються стрімкими схилами, що робить їх важкодоступними (Михайлина 2007, с. 60). Таке поселення було добре захищене з двох боків водою або крутими схилами і лише з напільного боку потрібно було зводити штучні земляні укріплення – рити один або декілька ровів, адже саме вони мали найбільше значення при обороні поселень мисового типу. Вали відігравали набагато меншу роль, по суті, будучи наслідком створення ровів (Носов 2002, с. 5).

Оборонні конструкції городищ Придністровського регіону склалися переважно з однієї чи двох ліній валів і ровів різної висоти й глибини (Терський 2011, с. 188). Встановлено, що глибина ровів (0,8–1,5 м) і висота валів (0,6–2,0 м) досліджених городищ були незначними, внаслідок чого ні рови, ні вали не могли бути достатніми самостійними укріпленнями і не могли відігравати провідну роль в обороні, як вважалося раніше. Вони доповнювалися штучними дерев'яно-земляними конструкціями, особливо потужними з напільного боку. Отже, обов'язковим атрибутом городищ є оборонні споруди, які збереглися у вигляді валів, ровів, обгорілих дерев'яних конструкцій і відрізняють їх від звичайних неукріплених поселень (Михайлина 2007, с. 62).

Під час археологічних досліджень Б. Тимощуком «...незначні залишки стародавнього оборонного рову» (Тимошук 1977, с. 35) були виявлені із зовнішнього боку східного оборонного муру Хотинського замку, за 25 м на південь від Північної башти. Рів, виритий в скелі на ширину 6 м, в перерізі має симетрично-трикутну форму (Тимошук 1977, с. 35) (рис. 2). Фрагменти кераміки виявлені при його зачистці датуються науковцем другою половиною XIII–XIV ст., залізну стрілу листовидної форми з черешком, також, знайдену на дні рову археолог залишив без датування. Щодо самого рову, Б. Тимошук висловлює думку про те, що оборонний рів ніяким чином не пов'язаний зі спорудою замку XV ст., тому що він «...проходить по території внутрішнього подвір'я» (Тимошук 1977, с. 35). Іншої інформації про цей рів немає, а з огляду на те, що досліджувалась лише його незначна частина, він міг бути влаштований набагато раніше за другу половину XIII ст. та входити до складу оборонних споруд слов'яно-руського городища, відгороджуючи стрілку мису від поля (рис. 3).

Ймовірно, що на місці Хотинського замку був не один, а два рови. Фрагмент другого рову (рис. 4), виявлений із зовнішнього боку західного оборонного муру замку, між Західною (Комендантською) та Південно-західною баштами. Цей рів, також, прорубаний в скелястому мисі, має симетрично-трапецієподібну форму та розташований, як і попередній, нижче кам'яного муру XV ст., тому був влаштований, швидше за все, до його побудови.

Таким чином, можна погодитись з гіпотезою Б. Тимощука, про те, що на стрілці мису до спорудження перших кам'яних укріплень Хотинського замку, було городище слов'яно-руського часу, до системи оборони якого з боку поля могли входити два рови, прорубані у скелі паралельно один до одного (рис. 5).

Непрямим доказом існування слов'яно-руського городища на Хотинському мисі може бути те, що «...поселення (Хотин, Пригородок, Цецино, Костинці, Зелена Липа)» (Пивоваров 2006, с. 69) продовжували функціонувати на відміну від інших, які припинили своє існування після включенням регіону до складу Київської держави в XI ст.

Ще одним непрямим доказом існування слов'яно-руського городища на стрілці мису, може бути й те, що, як правило такі городища супроводжувались неукріпленими селищами, а «...залишки такого селища виявлено і в Хотині, ..., поруч з кам'яною фортецею» (Тимошук 1977, с. 36–37). Б. Тимошук зазначає, що за часів Київської Русі (X–XI ст.) воно було досить великим і, як показали археологічні дослідження, займало площу розміром до 20 га. Його споруди, крім мису, були розташовані і на сусідніх пагорбах (Тимошук 1977, с. 37).

Існування великого поселення було підтверджене і наступними, здійсненими після експедицій Б. Тимощука археологічними дослідженнями Хотинської фортеці. Так, у 2004 році, на території фортеці XVIII–XIX ст. біля південно-східного кута руїн Мечеті з мінаретом XVIII ст. «...було виявлено культурний шар XI ст. ...» (Пивоваров 2005, с. 5). Під час продовження досліджень цього розкопу

(в 2005 році) було «...виявлено близько двох десятків ... уламків кераміки XI–XII ст., але решток синхронної споруди не зафіксовано. Очевидно, вона була зруйнована під час спорудження мечеті» (Пивоваров 2005, с. 6).

В 2013 році у розкопі № 2, північніше Гарнізонних майстерень, було виявлено об'єкт № 8 – «...кут слов'янського житла-напівземлянки, стратиграфічно пов'язаної з оборонним валом» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 17). На ньому було виявлено керамічний матеріал «...який вкладається у широкі хронологічні межі VIII–XI ст.» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 17), а в розкопі № 4, закладеному в північно-східному куті Хотинського замку, на об'єкті № 13 було виявлено фрагмент кераміки, який «...очевидно, відноситься до X–XI ст.» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 21).

В 2016 році на території фортеці XVIII–XIX ст., східніше від Бендерської брами, було виявлено фрагмент горщика, який «...характерний для місцевих старожитностей кінця X–XI ст.» (Ільків 2016, с. 6). Тобто, можна говорити про «...поширення слов'янського поселення й на цю високу напільну територію мису» (Ільків 2016, с. 7).

У звіті про археологічні дослідження за 2019 рік, які проводились на території фортеці XVIII–XIX ст. зазначено, що шар чорного суглинку (в межах кам'яних фундаментів Мечеті з мінаретом XVIII ст.) – «...доволі насичений фрагментами кераміки X–XI ст.» (Ільків 2020, с. 15).

Та сама цікава знахідка, яка має відношення до ранніх укріплень Хотинської фортеці була зроблена в 2013 році. У розкопі № 2, північніше Гарнізонних майстерень, було виявлено об'єкт № 7 – «рештки оборонної лінії середньовічного часу, представлені ровом ... та земляним валом...» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 15). На основі керамічного матеріалу представленому на даному об'єкті «...є підстави датувати рештки даних укріплень у вигляді валу та рову X–XI ст.» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 16) (рис. 6).

Цілком ймовірно, що це той самий рів, фрагмент якого був виявлений Б. Тимощуком в 1967 році. У південній частині 20-метрової траншеї закладеної за межами фортеці XVIII–XIX ст. археологом було знайдено «...рештки оборонного рову. Його ширина – 3 м, глибина – 1 м» (Тимошук 1967/87, с. 1). Правда, за уламками кераміки знайденої в цьому рові, науковець датує час його влаштування XV–XVI ст. та відносить до «...торгово-ремісничого посаду середньовічного Хотина» (Тимошук 1967/87, с. 2). Так, чи інакше, але ми маємо ще один рів, ймовірно, слов'яно-руського часу. Якщо це так, то утворюється система з трьох ровів (рис. 7), тобто укріплене поселення – городище.

Б. Тимошук розділяє городища давньоруського часу на різні типи за їх соціальними, економічними, оборонними функціями, що допомагає певною мірою розкрити їх історичний зміст. Так, одним з надійних критеріїв їх функціональної типологізації є «...система і конструкція оборонної лінії...» (Тимошук 1982, с. 5).

Цікаво, що вздовж урвищ, розташованих на високих горах чи плато, земляні укріплення взагалі іноді були відсутні, що «...можна простежити на прикладі таких міст як Білгород, Вишгород, Чернігів, Рязань. Можна лише припустити, що по краю гори проходила лінія з вертикальних паль – «столпів» або «тинів» – як у великокнязівську добу називали подібне укріплення» (Козюба 2008, с. 247–248).

Отже, городище в Хотині могло мати складну систему оборонних укріплень, яка складалась з ровів з валами та з дерев'яних укріплень про, що свідчать залишки «...деревного вугілля...» (Тимошук 1977, с. 36), виявлені під час досліджень в Хотинському замку.

Відповідно до типології давньоруських городищ за Б. Тимощуком, переважно, тільки городища – князівські фортеці «...мали складну фортифікаційну систему, основу якої становили земляні вали...» (Тимошук 1982, с. 11) (для зведення валів використовувався матеріал, вийнятий з рову) та «...завжди супроводжуючи синхронними поселеннями-супутниками...» (Тимошук 1982, с. 11). Жителі, які проживали поруч, обслуговували різноманітні потреби гарнізону князівської фортеці. Вивчення таких поселень показало, що основним типом жител на них були «...напівземлянки з печами-кам'янками в одному з кутів.» (Пивоваров 2006, с. 69).

В 2013–2014 роках на території фортеці XVIII–XIX ст. на ділянці між церквою св. Олександра Невського, Гарнізонними майстернями та східним оборонним муром фортеці, у розкопі № 1, в ході археологічних досліджень на глибині 1,5 м «...зафіксовано котлован напівземлянкового житла...» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 7) – об'єкт № 3, з піччо-кам'янкою (рис. 8). Виявлений у напівземлянці матеріал датується «...ймовірно, кінець X – перша половина XI ст.» (Ільків, Пивоваров 2015, с. 10). У, тому ж, розкопі було виявлено об'єкт № 4а – «...залишки слов'янського житла-напівземлянки...» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 11). З огляду на типологію кераміки об'єкт № 4а «...також датується в межах X–XI ст.» (Ільків, Пивоваров 2014, с. 13).

Крім стаціонарних жител-напівземлянок на території поселень такого типу були і господарські споруди (ремісничі майстерні та виробничі приміщення) (Тимошук 1990, с. 61–62, Михайлина 1997, с. 64–69).

Для того, щоб з'ясувати хто міг збудувати вищезазначене городище, розглянемо які військово-політичні процеси відбувалися на даній території в той час.

Західні слов'янські племена – дуліби, хорвати, тиверці, очевидно, рахувалися із силою Київської держави і підтримували з нею політичні відносини. Вже за князя Олега вони як союзники брали участь у походах на Візантію. Тому підпорядкування південно-західного регіону відбувалося поступово і тільки на завершальному етапі Східне Прикарпаття та Середнє Подністрів'я, населені хорватами та тиверцями, остаточно приєдналися до складу Київської держави (Омельчук 2014, с. 37-38). На думку Б. Тимощука, хоч вони й визнали верховну владу київського князя, але «ще деякий час зберігали племінну автономію» (Тимошук 1976, с. 65).

Щодо будівництва оборонних укріплень на території Середнього Подністрів'я, то воно припадає на кінець X ст. і пов'язується з київським князем Володимиром Великим (Маярчак 2012, с. 16). Це можна пов'язати з наступними факторами та подіями.

У 997 р. верховним правителем Угорщини був обраний Іштван (Стефан) I, який енергійно об'єднував угорські князівства, і вже 1 січня 1001 р. проголосив Угорщину королівством. Володіння угорського короля сягало Південних і Східних Карпат. Київський князь Володимир Святославович був вимушений реагувати на ці події та зміцнювати свою владу в областях, порубіжних із Семигородом і Закарпаттям, щоб не дати угорцям просуватися далі у східне Прикарпаття та Подністрів'я. Мабуть, саме це підштовхнуло його здійснити похід на прикарпатських хорватів в 993 р. (літописному 6501 р.). Щоправда, не виключено, що «хорватська війна», з огляду на проголошення Угорщини королівством, могла відбутися в 1001 р. на 8 років пізніше. Адже, як встановив канадський дослідник Ю. Книш в «Повісті минулих літ», у деяких випадках зберігся ново-олександрійський стиль літочислення, відповідно до якого рахунок років вівся від 5500 р. до н.е. (6501-5500=1001) (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 54).

А ще, західні землі для Київської Русі мали значення, передусім, як постачальники солі, багаті поклади якої були на Прикарпатті. З того часу, відколи печеніги опанували степи і почали перекривати дорогу до чорноморських соляних озер, ця сіль здобула ще більшу ціну.

Печеніги не мали безпосереднього кордону з тиверцями та хорватами. Для того, щоб тримати ці племена в покорі, кочівникам доводилося б долати сотні кілометрів вздовж звивистих річкових долин. Тому приписувати їм роль основного фактора небезпеки, що призводив до масового будівництва укріплень у східних слов'ян, немає достатніх підстав (Омельчук 2014, с. 37).

Місцеве слов'янське населення Прикарпаття та Подністрів'я, швидше за все, служило Володимиру Святославовичу для поповнення військових дружин і, напевно, йому, в умовах протистояння з печенігами, було вигідне винищення уличів та тиверців, хоча про це й говорить літописне повідомлення (Омельчук 2014, с. 37-38). Тому, відразу ж, після хорватського походу князь прямує до печенігів, які підійшли до Сули «*пришѣдию же зму с войны Хорватьскои и сз Печеньзъ придоиша по внои сторонь w Сули*» (пер. Махновець 1989, с. 68).

Досить важливим для будівництва системи оборонних укріплень за часів Київської Русі було, те, що через західні землі проходили важливі торгові шляхи. Одну з вагомих ролей для торгівлі на той час відігравала річка Дністер. Саме по ній проходив торговий шлях який відомий ще з античних часів. Він брав свій початок на берегах Чорного моря в середньовічному Білгороді (антична Тіра) і продовжувався до берегів Балтійського моря (Пивоваров 2006, с. 157). Це було одним з відгалужень відомого «Бурштинового шляху» (Пивоваров 1990, с. 127-128).

Час остаточної освоєння внутрішніх територій Південно-Західної Русі Київською державою – друга половина XI – перша половина XII ст. (Фетисов 2012, с. 429). До цього періоду великокнязівська влада контролювала лише розташовані на магістральних шляхах земельні центри. Такими на території Подністрів'я і Прикарпаття були міста Перемишль, Теревовля, Звенигород та Галич (Омельчук 2014, с. 38).

Підсумовуючи вищевикладене, можна припустити, що швидше за все, перші оборонні укріплення на території Хотинського замку були влаштовані не раніше кінця X ст. початку XI ст. Цілком ймовірно, що це було городище – князівська фортеця, яке контролювало переправу через річку Дністер в часи Київської Русі.

Землі Подністрів'я і Прикарпаття перебували під безпосередньою владою київських князів до кінця XI ст. (Омельчук 2014, с. 38). Внаслідок розпаду Київської держави наприкінці XI ст., на території Подністрів'я і Прикарпаття формується територіальна структура у складі Перемишльського і Теревовльського удільних князівств (Омельчук 2014, с. 35-39). Зміст «Повісті врем'яних літ» свідчить про те, що князь Василько Ростиславович прагнув приєднати до свого краю частину території слов'янського (колишнього уличко-тиверського) населення. Ймовірно, тут йде мова, перш

за все, про район середньої течії Дністра (в районі впадіння до нього річок Збруча і Смотрича), тобто ареал, який пізніше з'явиться на сторінках літопису під назвою Пониззя (за ред. Волощука 2018, с. 94). Відповідно, і Хотинщина, потрапила спочатку до складу Тербовлянського, пізніше до Галицького, а згодом – до Галицько-Волинського князівств. Це стало переломним етапом у житті давньоруського населення регіону. Археологічні матеріали фіксують значне зростання кількості городищ і селищ. У цей час тут виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою, з'являються перші письмові згадки про населені пункти краю на сторінках писемних джерел (Пивоваров 2006, с. 72).

Згадки у літописах про найбільш південні галицькі міста і фортеці, часто з прямими вказівками на їх прикордонне розташування, дозволяє досить чітко визначити південний кордон Галицької Русі у XII ст. він проходив «...в среднем течении Днестра, через города и замки Василев, Онут, Бако-та, Ушица, Калюс. Лишь один Кучелмин представлял собой опорный пункт, выдвинутый в поле, что..., делало крепость уязвимой со стороны степи» (Котляр, с. 86).

На той час, одне зі стратегічних місць у регіоні займає поселення Хотин, яке контролювало переправу через Дністер. Воно було розташоване у вигідному місці, на перехресті торгових шляхів (Пивоваров 2006, с. 95).

Вже в XII – першій половині XIII ст. це поселення було постійним центром суспільного життя цілого мікрорегіону. Навколо Хотина були розташовані 5 городищ, які створювали систему захисту та прикривали підступи до нього. Це ще один з аргументів того, що Хотинське городище в давньоруський час могло бути саме князівською фортецею.

Непрямим доказом того, що городище в Хотині могло бути князівською фортецею є й те, що в XII–XIII ст., на протилежному лівому березі Дністра навпроти нього з'явилося селище в с. Брага. Наявність культурного шару давньоруського часу зафіксовано на всьому відрізьку від переправи (навпроти Хотинського замку) до східної околиці с. Брага – в обриві берега Дністра та на городах селян (Маярчак 2006, с. 43).

Розташування вищезазначених поселень, очевидно, вказує на існування шляху, який пролягав зі сторони с. Браги через переправу до городища в Хотині, далі вздовж Дністра й далі дорогою на південь, через лісовий масив (ще слов'яни використовували для оборони непрохідні смуги лісів на кордонах своїх територій, посилюючи їх засіками). У таких лісових смугах заборонялося проводити будь-які вирубки, влаштовувати нові шляхи, селитися. З плином часу ліси ставали абсолютно непрохідними (Шперк 1957).

Князівські фортеці, феодальні замки-садиби, особливо на перехресті торгових шляхів створили сприятливі умови для утворення слов'яно-руських міст. Літописні міста Василів, Кучелмин, Хмелів формувалися на основі князівських фортець, які охороняли укріплені пристані на важливому Дністровському водному торговому шляху (Возний 2006, с. 107-111). У середньовіччі цей шлях не втратив свого значення й продовжував функціонувати як один з варіантів відомого «Путі із варяг у греки» (Пришляк 2001, с. 221-228).

Навколо князівських фортець формувався ремісничий посад, і такий комплекс поступово починав виконувати функції міста (Возний 2006, с. 107-111).

Можливо, такі умови створило і городище – князівська фортеця в Хотині, підтвердженням цього є Хотинський скарб брактатів, за знахідку якого в 1889 році отримав винагороду «...мещанин г. Хотина Архип Озарчук» (Потин 1963, с. 110). По-перше – це скарб західноєвропейських монет XIII ст., по-друге «В Хотині, очевидно, знаходилась наступна після Василева переправа, з якої вів шлях до Пруту та далі на південь в угорські землі» (Пивоваров 2002, с. 69), якою, на думку С. Пивоварова, скористались розрізнені загони угорців, які «...рятувались втечею в 1230 р.» (Пивоваров 2002, с. 69) після поразки під Галичем.

Починаючи з другої чверті XIII ст. над руськими князівствами нависла смертельна небезпека – монголо-татарська загроза. За однією з версій, городище в Хотині «...очевидно, було зруйноване загонами хана Бучека, які просувалися вздовж Дністра у березні 1241 р.» (Возний 2012, с. 10).

Ворожим вторгненням скористались свавільні бояри і один з них, Доброслав Суддич, в 1241 році загарбав землі Середнього Подністров'я.

Данило Галицький навесні 1242 року сам прибув у Галицьке Пониззя, «прагнучи встановити порядок у землі» (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 62-63).

Близько 1252 р. на Пониззі з'явився монголо-татарський баскак, який хотів встановити тут ханську владу та Данило Галицький послав проти нього військо на чолі з сином Левом, який прогнав його. В наступні роки галицьке військо вело успішну боротьбу з монголо-татарами на лівому березі Дністра (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 62).

Наполохана успіхами галицьких князів Орда вирішила нарешті приборкати Данила Романовича та на зміну Курамсі вислала проти нього в 1258 році відбірне військо на чолі з найдосвідченішим полководцем Бурундаєм. Галицько-Волинське князівство не мало достатньо сил щоб оборонятися (за ред. Котляра 2002, с. 24) тому розпочалися переговори. Бурундай висунув перед галицькими князями вимогу: «Розмечіте ж городи свої всі» (за Добржанським, Макаром, Масаном 2002, с. 63). Романовичам довелося знищити за його вимогою укріплення своїх міст і замків (за ред. Котляра 2002, с. 24). У результаті було розібрано укріплення принаймні шести міст: Данилова, Истожска (Стожок?), Львова, Кременця, Луцька і Володимира (Черкас 2014, с. 107).

За іншою версією, можливо, саме в 1258 році, а не в 1241 році, могли бути зруйновані й укріплення городища в Хотині та інших поселень Середнього Подністрів'я.

Підсумовуючи вищевикладене можна говорити про те, що, ймовірно, першими укріпленнями на місці Хотинського замку були дерево-земляні захисні споруди слов'яно-руського городища – князівської фортеці X – другої половини XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Возний, І. П. 2006. Шляхи утворення слов'яно-руських міст X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 107-111.
- Возний, І. П. 2012. Історія вивчення, етапи формування та розвитку середньовічного Хотина. *Сумська Старовина*, XXXVI–XXXVII.
- Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. 2002. Котляр, М.Ф. (ред.). Київ: Наукова думка.
- Головко, О. 2018. Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства. В: Волощук, М. (ред.). *Галич. Збірник наукових праць*. Вип. 3. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ».
- Добржанський, О. В., Макар, Ю. І., Масан, О. М. 2002. *Хотинщина. Історичний нарис*. Чернівці: Молодий буковинець, с. 52-63.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В. 2014. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці в 2013 році*. ДІАЗ «Хотинська фортеця». Ф.1. Чернівці, с. 15-21.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В. 2015. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці в 2014 році*. ДІАЗ «Хотинська фортеця». Ф.1. Чернівці.
- Ільків, М. В. 2016. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2016 році*. ДІАЗ «Хотинська фортеця». Ф.1. Чернівці, с. 6-7.
- Ільків, М. В. 2020. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2019 році*. ДІАЗ «Хотинська фортеця». Ф.1. Чернівці.
- Козюба, В. К. 2008. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Збірка наукових праць. Київ. Т. 1, с. 247-248.
- Котляр, Н. Ф. 2006. Стратегія оборони галицькими і волинськими князями державних рубежів в XII в. *Византийский временник*, 65 (90), с. 73-93.
- Літопис Руський за Іпатіївським списком. 1989. Пер. Л. Махновець. Київ: Дніпро.
- Липа, К. А. 2013. Хотинська фортеця. В: Смолій, В. А. (голова редкол.) та ін. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т-Я. Київ: «Наукова думка», с. 422-423.
- Маярчак, С. П. 2006. *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І.
- Маярчак, С. П. 2012. *Лівобережжя Середнього Подністрів'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: Інститут археології НАН України.
- Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* Чернівці: Рута.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Носов, К. С. 2002. *Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв.* Санкт-Петербург.
- Омельчук, Б. А. 2014. Військово-політичні аспекти передісторії Галицького князівства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія, 784, с. 35-65.

- Пивоваров, С. В. 1990. Торговий шлях по Дністру в пізньоантичний шлях. В: *Воз'єднання Північної буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Українською РСР. Тези доповідей республіканської наукової конференції* (Чернівці, 22-24 листопада 1990 р.). Чернівці, с. 27-28.
- Пивоваров, С. В. 2002. *Нумізматичні пам'ятки Буковини*. Чернівці: Зелена Буковина.
- Пивоваров, С. В. 2005. *Звіт про проведення археологічних досліджень Хотинської фортеці в 2004 р. ДІАЗ «Хотинська фортеця»*. Ф. 1. Чернівці, с. 5-6.
- Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина, с. 69-157.
- Потин, В. М. 1963. *Клад брактеатов из Поднепровья*. Вып. 1. Киев: Из-во АН УССР.
- Пришляк, В. 2001. *Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів*. В: *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів, с. 221-228.
- Раппопорт, П. А. 1965. *Древние русские крепости*. Москва: Наука.
- Терський, С. В. 2011. *Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько-Волинської держави*. *Військово-науковий вісник*, 16, с. 186-197.
- Тимощук, Б. О. 1961-1962. *Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е. 1961-1962/4.
- Тимощук, Б. О. 1967/87. *Звіт про роботу Чернівецького краєзнавчого музею в 1967 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е.
- Тимощук, Б. О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V-IX ст.* Київ: «Наукова думка».
- Тимощук, Б. О. 1977. *Середньовічний Хотин*. *Археологія*, 22, с. 35-37.
- Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина*. Київ: «Наукова думка».
- Тимощук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI-X вв. н. э.* Москва: Наука, с. 61-62.
- Фетисов, А. А. 2012. *«Дружинная культура» Древней Руси. Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*. Москва.
- Черкас, Б. 2014. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII-XIV ст.)*. Київ: Інститут історії України.
- Шперк, В. Ф. 1957. *История фортификации (главы I-V)*. Москва.

Viktor Sanduliak,
MA in History,
Head of the Research Department,
State Historical and Architectural
Reserve "Khotyn fortress"

FORTIFICATIONS OF THE SLAVIC-RUSSIAN TIMES ON THE TERRITORY KHOTYN FORTRESS

Due to the lack of direct evidence, among scientists there is no single point of view that would make it possible to establish a real scientific historical picture of the early period of the existence of the fortifications of the Khotyn fortress.

So, there is a problem for which the article attempts to solve, thanks to indirect evidence and analysis of archaeological materials, to refute or confirm the hypothesis of the existence of defensive fortifications in Slavic-Russian times.

Among the indirect evidence: the exact location of the stone castle, the possible existence of three moats in Slavic-Russian times, the presence of a satellite village, archaeological materials dating from the 8th to the 13th centuries. (fragments of stucco ware, semi-earthen dwellings with stone ovens).

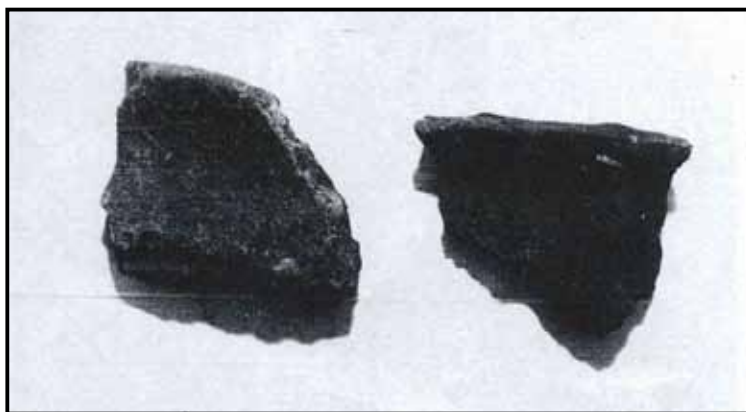
Indirect proof of the existence of a Slavic-Russian settlement on the Khotyn Cape can be the fact that the settlement of Khotyn continued to function, unlike others that ceased to exist after the region was included in the Kyiv state in the 11th century.

In the 12th – the first half of the 13th century. 5 hillforts were located around the Khotyn settlement, which created a defense system and covered the approaches to it. This is another argument that the Khotyn settlement in Old Russian times could have been a princely fortress.

It was around such hillforts that an artisan post was formed, and such a complex gradually began to perform the functions of a city. Perhaps such conditions were created by the hillfort – the princely fortress in Khotyn, as evidenced by the Khotyn hoard of bracteates – Western European coins of the 13th century.

Thanks to indirect evidence, we can say that probably the first fortifications on the site of the Khotyn Castle were the wooden and earthen defensive structures of the Slavic-Russian hillfort – Prince's Fortress 10th – of the second half of the 13th century.

Keywords: Slavs, wooden fortifications, ditches, ramparts, a satellite village, a fortress – a princely fortress.

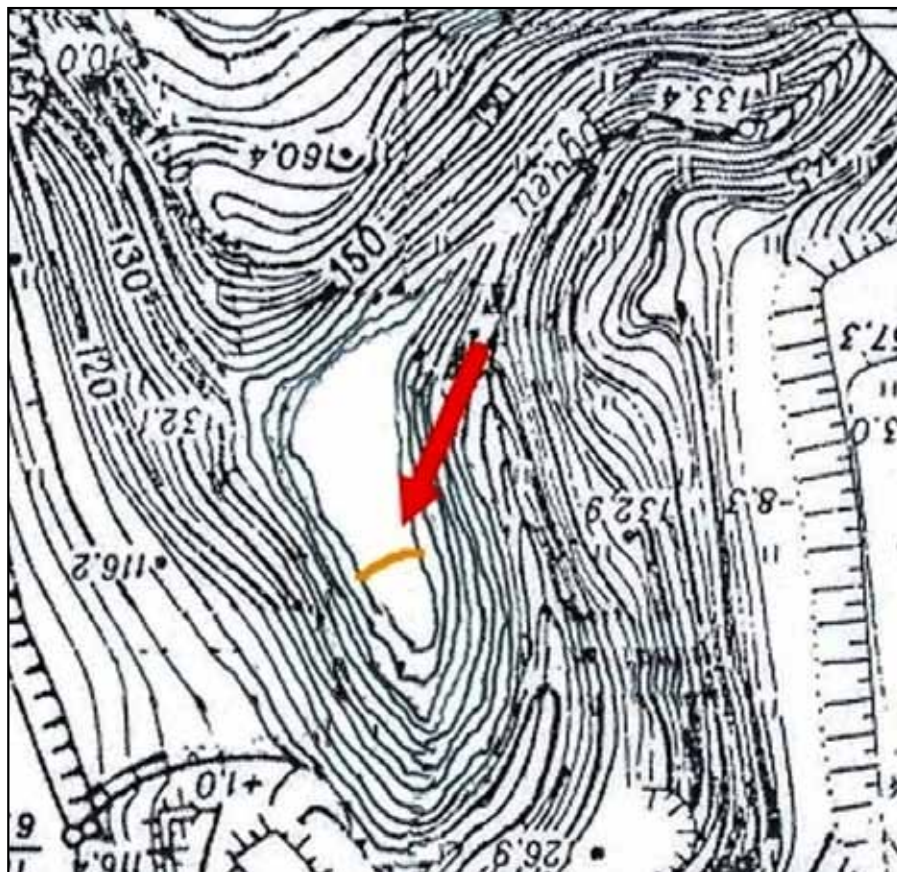

Рис. 1. Фрагменти кераміки VIII ст.
(Б. Тимощук. 1967 р.)

Рис. 2. Місце рову під східним оборонним муром XV ст. Хотинського замку

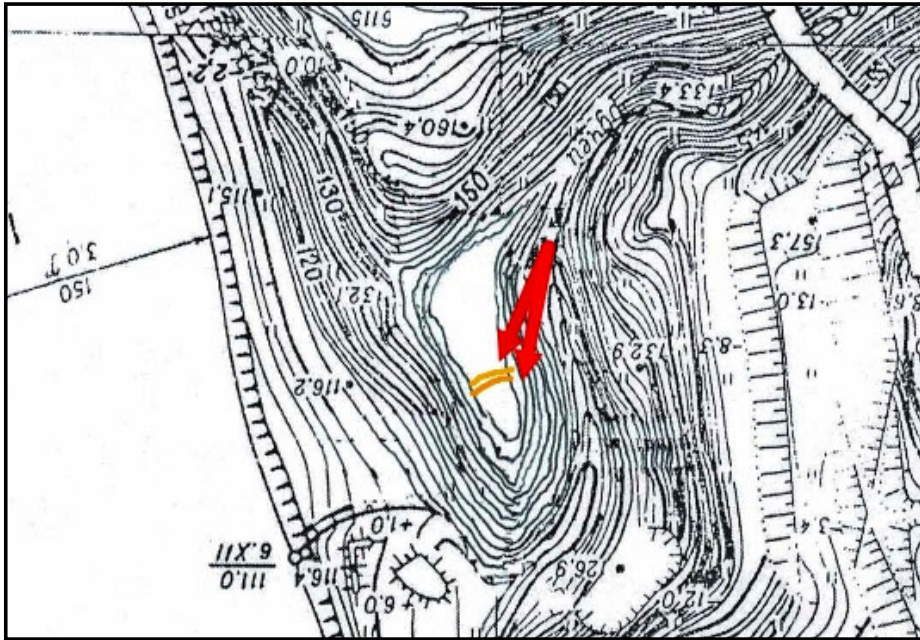

*Рис. 3. Місце рову,
який міг відгороджувати
стрілку мису в X–XIII ст.
на місці Хотинського
замку*

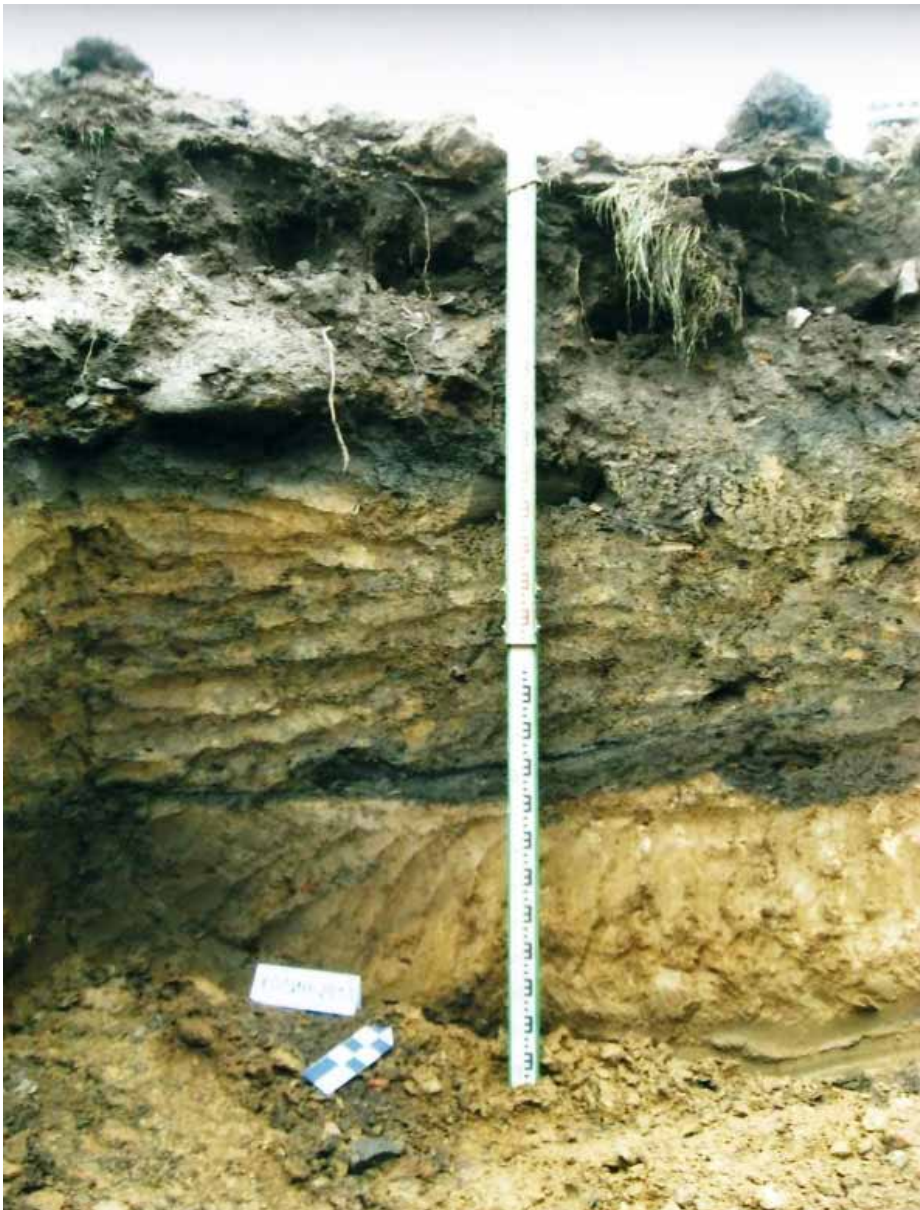

*Рис. 4. Фрагмент
рову під західним
оборонним муром XV ст.
Хотинського замку
(фото автора)*

Рис. 5. Місце ровів, що могли відгороджували стрілку мису X–XIII ст. на місці Хотинського замку

Рис. 6. Рештки валу та рову X–XI ст. (фото 2013)

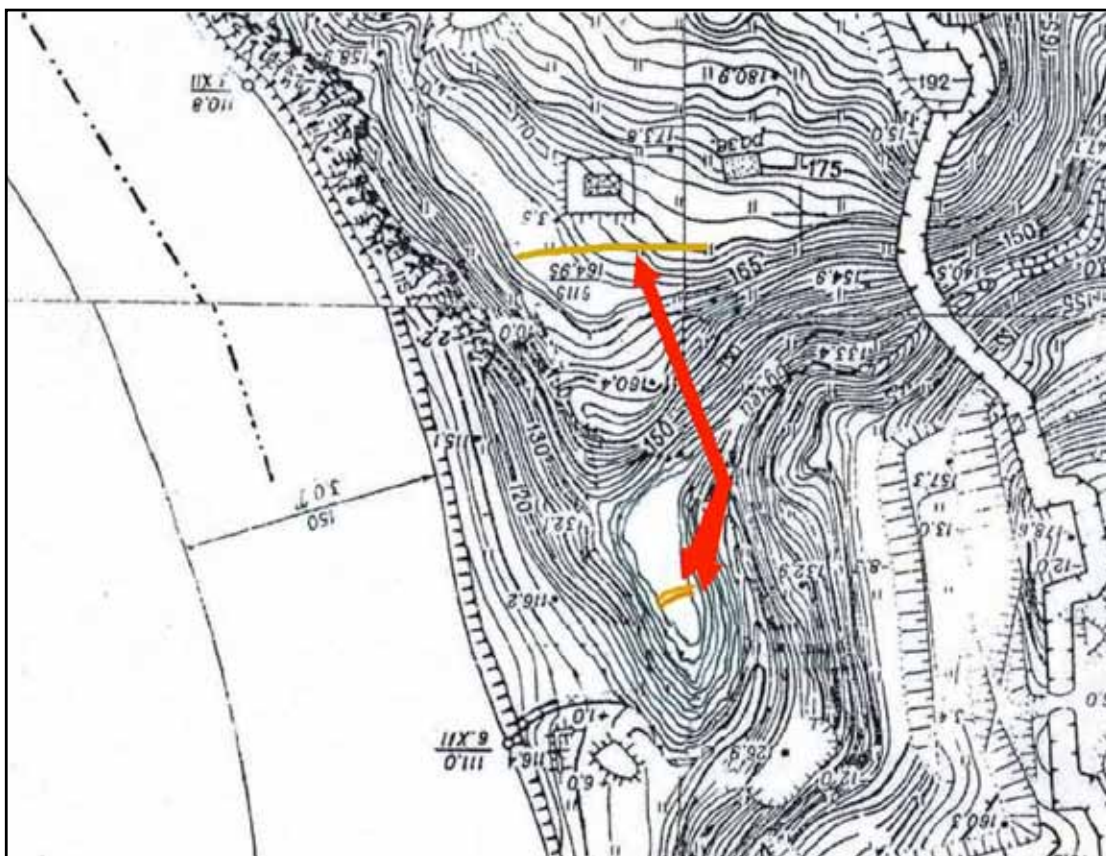

Рис. 7. Місце ровів слов'яно-руського часу на території Хотинської фортеці

Рис. 8. Залишки напівземляного житла X-XI ст. з піччю-кам'янкою (фото 2014)

Валентин Пагор,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець»

ПРИБЕРЕЖНА БАШТА ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ: НОВІ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито сторінки історії, архітектурні особливості та археологічні дослідження Прибережної башти комплексу споруд Польської брами в Кам'янці-Подільському. На основі зображальних джерел проаналізовано будівельну еволюцію оборонної споруди, описано реставраційні роботи та перспективи регенерації комплексу оборонних споруд Польської брами.

Ключові слова: архітектура, археологія, башта, пам'ятка, Кам'янець-Подільський, реставрація, фортифікація.

Не всі знають, що в Кам'янці-Подільському існувала найбільша в Європі оборонно-гідротехнічна система, до складу якої входили два фортифікаційних комплекси, шлюзові системи, башти, барбакани та резервний став у верхній течії річки Смотрич, які охопили територію каньйону протяжністю понад 2 км. Вивчення особливостей функціонування цієї фортифікаційної системи надалі залишається перспективним напрямком наукових досліджень (Пагор, Кулішова 2017, с. 375-280; Петров 2002; Пламеницька 1965, с. 89-92). Адже ряд фортифікаційних об'єктів Кам'янця-Подільського були втрачені впродовж XVIII-XIX ст. Їх вивчення важливе, враховуючи виявлення нових історико-топографічних планів, мідьоритів та зображень міста, які являються чи не єдиним історичним джерелом для дослідження втрачених об'єктів. До таких пам'яток належать залишки фундаментів Прибережної башти комплексу укріплень Польської брами, (Пам'ятки архітектури національного значення (ред. Якименко 1970; ред. Жариков 1986). Прибережна башта була збудована у XVI ст., діаметром 16-17 м з товщиною стін до 2,5 м, являлася однією з найбільших оборонних споруд міста – бастеєю.

Башта входить в систему укріплень Польської брами, розбудова якої пов'язана з краківським воєводою, начальником кам'янецьких фортифікацій Матвієм Влодеком. Ймовірно роботи проводились за участю королівського архітектора Іоба Бретфуса. В результаті було сформовано потужний оборонний комплекс, що складався із шести башт, барбакану, оборонних мурів з «переломами» і двох шлюзів, які перетинали русло річки Смотрич. Над шлюзами проходила крита бойова галерея, яка примикала до Прибережної башти (Валяровська 2012, с. 177-179).

Найдавнішим іконографічним джерелом, яке дозволяє ознайомитися з ранньою історією башти є гравюра Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. (Пламеницька 1996, с. 82-105). Зображена вона триярусною, округлої форми з дахом конічної форми. Із заходу до башти примикає шлюзова система, яка перекривала р. Смотрич і з'єднувалась з лівобережними укріпленнями. Зі південного-сходу до башти примикав оборонний кам'яний мур, який з'єднував її з Надбрамною баштою та барбаканом. Гравюра Якуба де Рубейса 1684 р. засвідчує, що зі сходу до башти примикав оборонний мур з брамою над яким була влаштована крита бойова галерея яка вела в напрямку скелі каньйону та давньої квадратної башти, ймовірно литовського періоду, яка була втрачена в кінці XVII ст. (Сіцинський 1994).

Плани та гравюри XVII ст. засвідчують, що з напільного боку на першому та другому ярусах Прибережної башти знаходилося по п'ять бійниць. Таким чином вони прикривали фланкуючим вогнем підходи до шлюзової системи. Верхній ярус башти являв собою бойову площадку з бійницями, які мали широкий сектор обстрілу річки. Також башта фланкувала лівий берег Смотрича перед муром (Пламеницька 2013, с. 155-168).

У хроніках XVI ст. є відомості, що гідротехнічним укріпленням завдавали шкоди зимово-весняні повені: 1587, 1595, 1598 рр. Після турецького періоду (1672-1699) Прибережна башта знаходилась в поганому стані, тому на початку XVIII ст. здійснювалися відновлювальні роботи в комплексі з іншими баштами Польської брами. Це засвідчує план міста Анджее Гловера, на якому новий дах

башти увінчали флюгером. На плані міста 1713 р. вона іменується «Велика башта». У 1721–1725 рр. виконано роботи по захисту споруди від повеней (Пламеницька 1986).

Іконографічні джерела XVIII ст. детальніше розкривають конфігурацію Прибережної башти. Зокрема, на плані міста 1735 р., авторства архітектора Яна де Вітте, башта вперше показана краплеподібною в плані. З півночі до башти примикає новозбудований оборонний мур утворюючи оборонну лінію вздовж русла річки. На планах міста 1773 р. башта позначена латинськими літерами «ш» як «Башта Стара».

Вхід в башту був влаштований зі сходу. У центральній частині башти знаходився мурований стовп, який являвся важливим конструктивним елементом. На нього спиралися між'ярусні перекриття та дах. Кресленики підтверджують попередні дані про те, що башта мала кам'яні арочні склепіння. Між'ярусна комунікація здійснювалася широкими мурованими сходами утворюючи систему переходів (Иваненко, Пламеницька, 1973).

До кінця XVIII ст. Прибережна башта знаходилась під загрозою руйнації, в результаті повеней, які відбувалися протягом століття і зруйнували шпозову систему. Гроші на ремонтні роботи виділив польський король Станіслав Август, з нагоди цього була вибита медаль. У листах коменданта кам'янецької фортеці Яна де Вітте подаються відомості, що у 1778 р. були проведені останні ремонтні роботи комплексного характеру (Рудюк 2015).

Оборонну функцію башта втрачає на початку XIX ст. (По предложению... арк. 1). З переходом міста під владу Російської імперії заплановані проекти ремонту башти не були реалізовані. На кресленику 1800 р. башта показана двоярусною, без даху, що свідчить про поступове її руйнування. Паводки 1805, 1806, 1829 рр. остаточно вирішили долю споруди. У 1830 рр. відбулася перша розбірка стін башти. Вони були розібрані разом з оборонними мурами при облаштуванні дороги до Польських фільварків. У 1862 р. прилеглу ділянку разом з віціленими баштами Міська управа передала в користування ковалів (Пламеницька 2012).

Стан споруди у другій половині XIX ст. передають фото та поштові листівки. На них башта ще має окреслені контури, видно арочні склепіння (рис. 1). Прилегла ділянка використовується як сміттєзвалище. В кінці XIX – на поч. XX ст. відбувся другий етап демонтажу залишків башти. Вона була майже повністю засипана, а більша її частина розібрана на будівельні потреби.

Перші архітектурно-археологічні обстеження башти проведені у 1962 р. реставратором Євгенією Пламеницькою. Результатом досліджень стало визначення контуру башти та розмірів. Встановлено, що башта збудована з місцевого каменю-вапняку на вапняному розчині. Внутрішня частина башти була засипана. Засипка знаходилась на рівні пішохідної частини вулиці (Фенцур, Пагор 2015).

У 1963 р. архітектором-реставратором Євгенією Лопушинською підготовлено проект консервації Прибережної башти. Проект реалізовано частково. Розчищено та ліквідовано аварійний стан бійниць. Перекладено верхню частину збереженої північно-західної стіни башти шаром в 30 см на цементному розчині. Ліквідовано вивали каменю стін та пройому, який сполучав башту з бойовою галереєю шпозів. Під час другої черги консерваційно-реставраційних робіт протрасували руїни оборонної стіни яка вела в напрямку Настінної башти. У 1972 р. було здійснено закріплення берегової полоси на випадок підняття рівня води в річці, щоб вберегти від затоплення і руйнації пам'ятку. У 1979 р. Прибережну башту включено в державний реєстр пам'яток архітектури. В 2008 р. Заповідником були проведені роботи з поточного ремонту башти та муру, що примикає з півночі до башти (Петечинский и др. 1962; Петечинский и др. 1983).

У 2021 р. Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція на замовлення НІАЗ «Кам'янець» провела археологічні дослідження башти. Учасники експедиції: Нечитайло П. О. (керівник), Болтанюк П. А., Левінзон Є. Ю., Скоропада Б. М., Яремко С. А., Хіміч К. О. У результаті було відкрито три бійниці першого ярусу башти (рис. 2). Огляд бійниць вказує на те, що вони є ідентичними з розтрубом щік назовні. Дослідження встановили, що вони мали зовні білокам'яне обрамлення. Обстеження стратиграфічного зрізу показало, що на глибині 3,4 м від денної поверхні виділяється культурний шар ґрунту сірого кольору з домішками гравію та вуглинок XVII – поч. XIX ст. коли башта використовувалась як військовий об'єкт. Археологічний матеріал представлений керамічними і фаянсовими виробами XVII–XX ст. Виявлено було також три мідні монети XVII ст., підкову XIX – поч. XX ст., мідну пласку накладку, на лицьовій стороні якої прокреслене зображення церкви (др. пол. XX ст.) та ін. (Нечитайло, Болтанюк 2022).

У 2021 р. проведено роботи з поточного ремонту кладки Прибережної башти. У теперішній час башта розкрита з боку р. Смотрич. Перший ярус зберігся висотою 5 м. з боку річки і на висоту 2 м з боку дороги. Стіни башти товщиною до 2,5 м. Простежується перехід від башти до шлюзової системи. З північної сторони до башти примикає оборонний мур з бійницями довжиною 42,9 м. Територія пам'ятки не огорожена. Пам'ятка використовується для екскурсійного показу.

У 2022 р. розроблено «Проект регенерації комплексу Нижньої Польської брами в м. Кам'янці-Подільському» (авт. В. Фенцур), який передбачає виконання ремонтно-консерваційних робіт фундаментів башти (Фенцур 2022). Загалом, реставрація башти в комплексі з іншими спорудами Польської брами дасть змогу показати масштаби інженерної думки фортифікаторів міста та в повній мірі використати культурно-туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

- Валяровська, Л. 2012. Руська і Польська брами – фортифікаційні оборонні споруди Кам'янця. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 177-179.
- Жариков, Н. Л. (гл. ред.) 1986. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Т. 4. Київ: Будівельник.
- Иваненко, В., Пламеницкая, Е. 1973. *Польские ворота – памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском. Надвратная башня (Ковальская №1) и предукрепление*. Т. XV. *Проект реставрации III-я очередь*. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв. №1011.
- Нечитайло, П. О., Болтанюк П. А. 2022. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» у межах башти прибережної оборонного комплексу Польська брама м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області у 2021 році. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. б. н., 72 арк.
- Пагор, В. В., Кулішова, А. А. 2017. Дослідження та реставрація комплексу споруд Польської брами XV-XVI ст. в Кам'янці-Подільському. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., с. 275-280.
- Петичинский, В. Горденко, Г. Лопушинская, Е. 1963. *Проект консервации Башни №5 бывших Польских ворот в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области*. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв. №1016. 5 арк.
- Петичинский, В. Горденко, Г. Лопушинская, Е. Пламеницкая, Е. 1962. *Проект консервации памятника архитектуры XVI в. – Польских ворот в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области. Башни Ковальские №2, 3, входящие в оборонительную систему Польских ворот (I раздел)*. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв. №1017.
- Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Пламеницкая, Е. М. 1965. К исследованию оборонительных сооружений в городе Каменце-Подольском. *Польские ворота. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень, 1965)*. Хмельницький, с. 89-92.
- Пламеницкая, Е. М. 1986. *Прибрежная башня системы Польских ворот XV в. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Иллюстрированный справочник-каталог)*. Т. 4: Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Херсонская область, Хмельницкая область, Черкасская область, Черниговская область, Черновицкая область. Київ: Будівельник, с. 147-148.
- Пламеницька, Є., Пламеницька, О. 1996. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського. *З історії української реставрації: зб. ст.* Київ: Українознавство, с. 122-134.
- Пламеницька, О. 1996. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьйоритом К. Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги. *Архітектурна спадщина України*.

Вип.1, част.1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. Київ.: Українознавство, с. 82-105.

Пламеницька, О. 2012. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньо античний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.

Пламеницька, О. 2013. План Кам'янця-Подільського Бенедикта Ренарда 1713 року в корпусі історичних планів міста: До 300-річчя створення. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. Вип. 9. Київ, с. 155-168.

По предложению губернатора о сносе стены.... Держархів Хмельницької області, ф.227, оп.2, спр.11279, 1 арк.

Польские ворота – памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском. Наскальная башня (Ковальская №3). Обмер и исследование. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв. №1010.

Рудюк, Л. Й. 2015. *Коротка історична довідка Комплекс оборонних споруд Польської брами*. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Шифр. 06.01. Відділ наукової та культурно-освітньої діяльності «Документи (довідки, огляди, довідки) про стан будівель – пам'яток історії та архітектури, які перебувають під охороною держави», арк. 32-33.

Сіцинський, Ю. 1994. *Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць*. Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства.

Фенцур, В. В. 2022. *Проект регенерації комплексу Нижньої Польської брами в м. Кам'янці-Подільському*. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Шифр.20/23, 21 арк.

Фенцур, В. В., Пагор, В. В. 2015. *Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».

Якименко, О. Н. (під. ред.). 1970. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. №970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури та території Української РСР»*. Законодавство про пам'ятки історії та культури. Київ: Видавництво політичної літератури України, с.288-289.

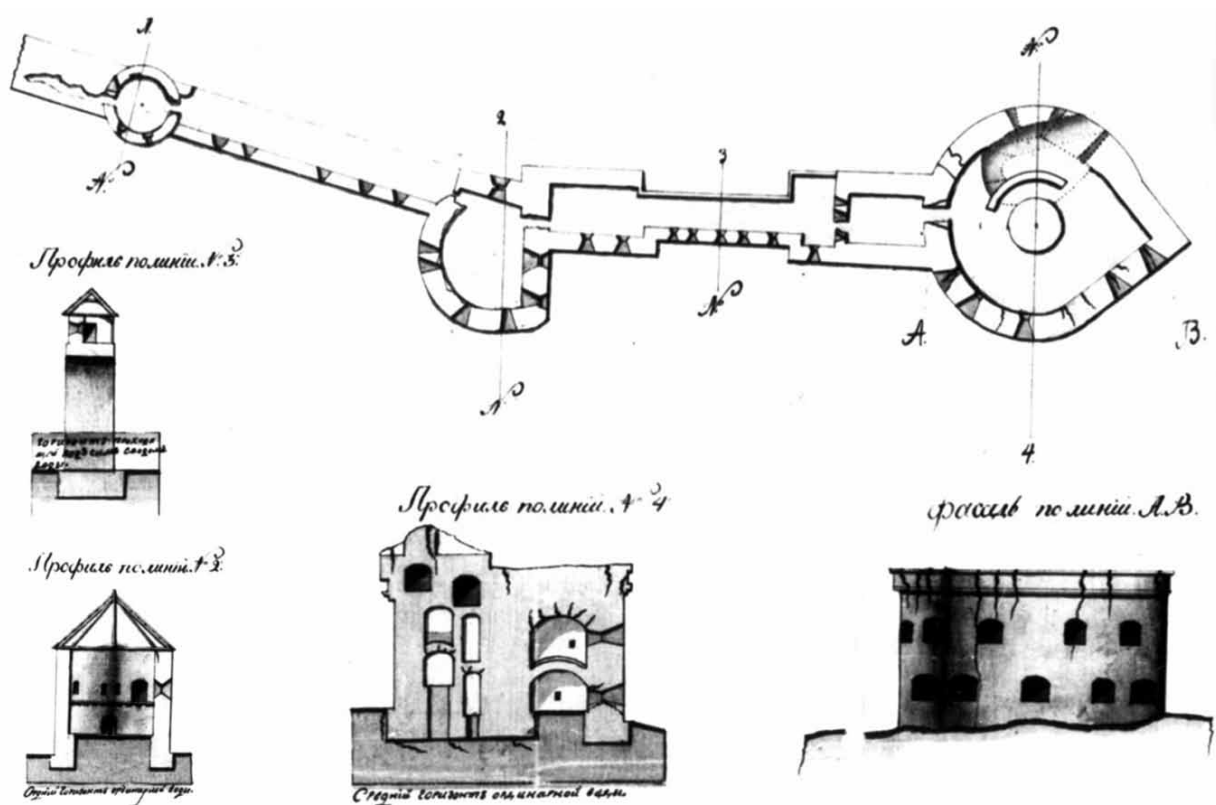

Рис. 1. План, фасад та розріз Прибережної башти за креслеником 1800 р.

Рис. 2. Археологічні дослідження Прибережної бапти 2021 р.

Valentyn Pahor,
PhD, Researcher, National Historical and
Architectural Reserve «Kamianets»

THE PRYBEREZHNA TOWER OF THE POLISH GATE: NEW HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH

The article reveals the pages of history, architectural features and archaeological research of the Pryberezhna Tower of the Polish Gate complex in Kamianets-Podilskyi. On the basis of pictorial sources, the construction evolution of the defensive structure is analyzed, the restoration works and prospects for the regeneration of the complex of defensive structures of the Polish Gate are described.

Keywords: architecture, archeology, tower, landmark, Kamianets-Podilskyi, restoration, fortification.

Олександр Прядко
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідним сектором
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

ГЕЛЬМЯЗІВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVII-XVIII СТ.

Стаття присвячена публікації маловідомого рукописного плану Гельмязівської фортеці 1741 р., авторства Василя Петруліна. До загального аналізу джерел залучено детальний опис містечка Гельмязів за 1767–1768 рр. За допомогою якого вдалося локалізувати розташування вулиць, дворів, церков, брам (воріт) фортеці, закладів сотенного управління, вигонів, кладовищ, греблі з водояними млинами та ін.

Ключові слова: Переяславищина, Гельмязів, фортеця, слобода, містечко, козацька доба, укріплення, історична топографія, р. Супій.

Гельмязів – українське село з цікавою і глибокою давньою історією. Розташоване на правому березі р. Супій (ліва притока Дніпра) за 25 км від її гирла. На даний час входить до складу Золотоніського району Черкаської області. На території села в його східній частині майже при широкій заплаві р. Супій знаходяться залишки укріплень городища XI–XVIII ст. (рис. 1–5).

Історія досліджень. У 50–60-х рр. XX ст. обстеження та збори підйомного матеріалу на території городища здійснювали учні-гуртківці під керівництвом вчителя та директора Гельмязівського краєзнавчого музею П. Т. Германа (Прядко 2016, с. 50–58). Неодноразово в 1990-х на початку 2000-х рр. нагляд за земляними роботами та збір матеріалів проводив директор місцевого музею С. В. Черненко. Виявлені ним археологічні матеріали (переважно XVII–XVIII ст.) експонуються в Гельмязівському музеї (Прядко 2016, с. 50–58). Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом автора в 2015 р. провела розвідки в Гельмязівському мікрореєоні і зокрема на території городища. Зібрано підйомний матеріал на доступних для огляду ділянках, складено схематичний план укріплень, зафіксовано основні метричні дані пам'ятки (Прядко 2015, с. 11–13; Прядко 2016, с. 55–58).

Історичні свідчення. У східній частині с. Гельмязів Золотоніського району, Черкаської області знаходиться городище з двома хронологічними рівнями: 1) XI – перша половина XIII ст., 2) XVII – XVIII ст. (Прядко 2016, с. 50–58).

Давньоруські укріплення Гельмязова, ймовірно, загинули в результаті подій початку XIII ст., пов'язаних з монгольським вторгненням на землі Південної Русі. А відродження Гельмязова, як поселення відбулося вже за доби Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

За писемними джерелами відомо, що Гельмязівська слобода осаджена на пустому городищі при броді через р. Супій у 1613 р. В коронній люстрації 1615–16 рр. Переяславського староства Київського воєводства Гельмязів фігурує вже, як містечко. «Ця слобода років як три осаджена на тім ґрунті Переяславським. Є в ній будинків «слухняних» міських 40. «Не слухняних» козацьких будинків – 100. Повинності не відбувають і податків не сплачують за наданим статусом слободи до 20 років, яка зафіксована у листі намісника пана Чивінського (Czywinskiego). В цій слободі міщани і служилі люди зобов'язані відбувати повинності, такі ж, як і у м. Переяслав. Млин один, а осадчі витрачають час на освіту» (Архив Юго-Западной России, 1886, с. 312–313).

Вдруге Гельмязів згадується в привілеї від 29 листопада (9 грудня) 1620 р. польського короля Сигізмунда III про надання волинському воєводі Я. Заславському в пожиттєве володіння Переяславського староства з містечками Яготином, Гельмязовом і всіма іншими населеними пунктами (Возсоединение Украины с Россией, 1954, с. 11–14). В люстрації цього ж староства, але за 1622 р. зазначено, що містечко Гельмязів (Elmazow), має статус слободи, ще 12 років (Jablonowski 1877, s. 132). У 1627 р. в описі до карти території Московщини, яка більш відома, як Книга Великого Креслення (КБК), зазначено і топографічні особливості розташування Гельмязова: «А по реке по Супою вверх 2 мили город Пещаная. А выше Пещаного 4 версты город Елмасов» (Книга Великого Креслення 1950, с. 107). У середині XVII ст. проїздом Гельмязів відвідав Павло Халепський, залишивши короткий опис містечка: «Проїхали чотири милі (від Переяслава – О.П.), ми прибули в торгове містечко з цитаделлю, укріпленнями і озером, яке називається Гельмязів» (Халепський 2009, с. 241).

У зазначеному джерелі фортеця зафіксована з поділом на замок та міські укріплення. Саме тому можемо припустити і приблизний час побудови фортифікацій Гельмязова: між 1613 та 1630-х рр. З 1648 по 1782 рр. – Гельмязів сотенне містечко Переяславського полку (Заруба 1950, с. 130).

Картографічні джерела. Схематичне зображення Гельмязівської фортеці можливо побачити на карті Гійома де Боплана 1650 р. судячи з якої, укріплення мали двохчасну систему: замок та міські фортечні вали з ровами (рис. 1). Для кращого розуміння структури оборонних споруд, ліпше залучити більш детальні рукописні плани фортеці (рис. 4).

Для реконструкції структури фортеці козацької доби подаємо рукописний план містечка Гельмязова та його археографічний опис. У ньому додатково вилучено кінцеву літеру «ѣ». Непрочитані слова позначено – [нерозб.], сумнівні – [?]. Збережено окремі фонетичні форми, притаманні правопису XVIII ст.

«Примерный план местечку Глемязову. Подписал кондуктор Василий Петрулин, мая 14 дня 1741 году» (РДВІА, ф.349, оп. 12, спр. 979).

Підписано об'єкти: «Река Супой», «Подворки», «гребля», «до: Переяславская», «до: Новоселицкая», «до: Кутовая», «до: Золотоношская» (скорочення «до» – від слова «дорога»), в нижньому правому куті «профиль вала» (рис. 4).

Нанесено на плані: вали та рови фортеці, чотири брами, основні дороги, гребля з 7 водяними млинами, заплаву р. Супій. Позначено забудову фортеці та території поблизу, церкву Успіння Пресвятої Богородиці, торгові ряди ринку, профіль вала та широкий рів перед ним (рис. 4: 1–8).

Гельмязівська фортеця розташовувалася на правому березі навпроти давнього броду через р. Супій. Укріплення з північної та західної сторони мали дугоподібну форму. З півдня вал з ровом, збудований, як додатковий виступаючий вигин (чи виступ), що нагадує більше бастион П-подібної форми, для прикриття Новоселицької брами (рис. 4–5). Зі східного боку укріплення йшли паралельно схилу берега річки.

За нашими підрахунками розміри фортеці (від вала до вала) були 145х107 сажень (310х230 м – О.П.). Із заходу на схід фортецю «розтинав» шлях Переяслав–Золотоноша (сучасна вулиця Центральна). При перетині основних шляхів, які прямували через вал з ровом були збудовані брами, які традиційно для містечок Гетьманщини називалися від напрямків розташування сусідніх містечок чи кутків (форштадтів) цього ж населеного пункту. У Гельмязівській фортеці брам було чотири: Переяславська, Золотоніська, Кутова та Новоселицька (рис. 2–5). Новоселицька в описі містечка 1767–1768 рр. фігурує, як хвіртка Бубнівська (при Бубнівському шляху), фіксуючи напрямок дороги до м. Бубнів.

На плані 1741 р. контури замку вже не були позначені, але за картою Гійома де Боплана 1650 р. та невеликої згадки цитаделі П. Халепського, він знаходився у північно-східній частині фортеці. На даний час розташування замку можливо локалізувати на місці підприємства ТОВ «Млин» та двох приватних садиб по вул. Папаніна (рис. 2: 1).

У межах замку знаходилися основні адміністративні та громадські споруди фортеці: Успенська церква, ринкові комори, сотенна канцелярія, цвинтар, двори та плеци козаків, міщан, духовенства, представників сотенного керівництва. Торгові ряди (комори) ринку та шлях що проходив поруч зображені на плані у вигляді дугоподібного вигину, що на нашу думку може свідчити про незначні нерівності чи підвищення у рельєфі місцевості. За нашими спостереженнями, саме в цій частині і до цього часу помітно незначне підвищення укріплень замку/дитинця (рис. 4: 1–2).

За Генеральним описом Лівобережної України 1767–1768 рр. містечка Гельмязів можемо дізнатися про детальне розташування дворів, різних об'єктів та громадських будівель у середині фортеці (рис. 3). Центральною домінантою виступала Успенська церква (рис. 3: 2), поруч з якою знаходився цвинтар (рис. 3: 8), ринкові комори та шинкова хата (рис. 3: 9). На південь від церкви через дорогу знаходилися ще дві комори, одна з яких зазначена, як «особлива» для артилерійських припасів (артилерійська комора). Ймовірно саме тут знаходились запаси пороху, вогнепальна зброя, кулі, ядра та й власне самі гармати. На схід від церкви через дорогу, між фортечним валом і брамою знаходився двір Гельмязівської сотенної канцелярії (рис. 3: 10). У межах двору за описом знаходилися чотири будівлі: власне сотенна канцелярія з кімнатами і сіньми, хата рублена, хата для «поклажі» і сарай для ординарських коней (ЦДІАК ф. 57, оп. 1, спр. 204, арк. 538).

На північ від канцелярії по дорозі в напрямку Кутової брами знаходилася будівля шпиталю для хворих та немічних жителів містечка, що належала Успенській церкві. Майже навпроти будівлі шпиталю через дорогу знаходилася будівля школи, що належала цій же церкві. Поруч із

Золотоніською брамою між плецом, дорогою та канцелярією розташовувалася караульна (ізьба) хата (рис. 3: 14). Ймовірно, що такі ж були і біля кожної із брам містечка, але в описі зазначені лише дві. Від Золотоніської брами шлях проходив через насипну земляну греблю через р. Супій. Течія річки дозволяла використовувати силу води для перемелювання зернових культур. Так, на 1616 р. в Гельмязові зазначено лише один водяний млин, а вже на 1741 р. сім (рис. 4: 7).

За Генеральним описом Лівобережної України 1767–1768 рр. м. Гельмязів зафіксовано: 12 вулиць, 2 церкви, 367 жилих дворів (козацьких, духовенства, старшини і т.д.), 13 бездвірних хат, 56 плеців, 4 кузні, 30 ринкових комор, 2 шинкові хати, 3 шпиталі, 3 школи, 2 караульні хати, та двір сотенної канцелярії (ЦДІАК ф. 57, спр. 204, арк. 1–540 зв).

Крім основної центральної Успенської церкви, за 720 м на північний схід від фортеці (Форштадт Красний Кут), знаходилася церква Миколи Чудотворця (рис. 3: 3). Навпроти неї через дорогу знаходився шпиталь та численні двори козаків (рис. 3: 3). На даний час, вказане місце локалізується в куті вул. Жовтнева та Папаніна (рис. 2).

Складений план 1741 р. містить рекомендації з поглиблення ровів та підсипки валів фортеці (рис. 4). Поверх валів пропонувалося встановити захисні габіони, а перед валом додатковий ряд рогаток. Передбачалося також зменшення площі садиб, що знаходилися поруч з валом основного укріплення. Також рекомендувалося збудувати батареї для викоту гарнізонних гармат (позначено на плані літерою – В).

Сучасний стан. На сьогодні планувальна структура фортеці частково зберегла свої обриси (рис. 2). Вся площа забудована будівлями: дільничної лікарні, ТОВ «Млин» та двома приватними садибами. Рів фортеці майже з усіх сторін знівельований і частково забудований (садиби, гаражі, сараї, сезонні городи). Контури рову візуально та за допомогою супутникових знімків простежується на місцевості. Вал у південно-східній ділянці городища зберігся на висоту до 3 м (рис. 2).

Таким чином, підсумовуючи вище зазначене, слід відмітити, що Гельмязівська фортеця на шляху Переяслав–Золотоноша при броді через р. Супій мала важливе стратегічне значення, не лише для мікрорегіону, а й для всього Лівобережжя. Уведений до наукового обігу маловідомий план Гельмязівської фортеці 1741 р. належить до цінних джерел для дослідників фортифікації. Креслення детально передають розміри та форму укріплень, забудову та топографію містечка, що в поєднанні з описом 1767–1768 рр., дає унікальну інформацію для реконструкції історичної топографії малих міст і сіл України.

ЛІТЕРАТУРА

- Архив Юго-западной России. 1886. Ч. VIII. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. 1954. Том. I. 1620-1647. Москва: Издательство АН СССР.
- Заруба, В. М. 2007. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького*. Дніпропетровськ.
- Книга большому чертежу. 1950. Москва.
- Прядко, О. О. 2016. Багатошарове городище в с. Гельмязів на р. Супій. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, Київ, с. 65-70.
- Прядко, О. О. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Золотоніського району Черкаської області у 2015 р.* НА ІА НАНУ. ф.64. 2015/55.
- Примерный план местечку Гельмязову. 1741. Російський державний військово-історичний архів. ф. 349, оп. 12, спр. 979.
- Халебський, П. 2009. *Україна–земля козаків: подорожній щоденник*. Київ: Ярославів Вал.
- Подвірний перепис жителів Гельмязівської сотні Переяславського полку та межі їх володінь. Центральний державний історичний архів України. ф.57, оп. 1, спр. 204. арк. 1–538.
- Jablonowski, A. 1877. *Lustracye krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku*. Tom V. Warszawa.

Oleksandr Priadko,
PhD, Head of the Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

HELMIAZIV FORTRESS OF THE 17th-18th CENTURIES

The article is devoted to the publication of a little-known handwritten plan of the Helmyaziv fortress in 1741, authored by Vasyl Petrulin. On the territory of the village of Helmyazov, in its eastern part, almost at the wide floodplain of the Supii river, there are the remains of fortifications of the settlement of the 11-18th centuries. The ancient Rus' fortifications of Helmyazov probably died as a result of the events of the beginning of the 13th century, connected with the Mongol invasion of the lands of Southern Rus'. And the revival of Helmyaziv as a settlement took place already during the days of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 17th century. A detailed description of the town of Helmyaz for 1767-1768 was included in the general analysis of the sources, with the help of which it was possible to localize the location of streets, courtyards, churches, gates of the fortress, institutions of hundred management, pastures, cemeteries, dams with water mills, etc.

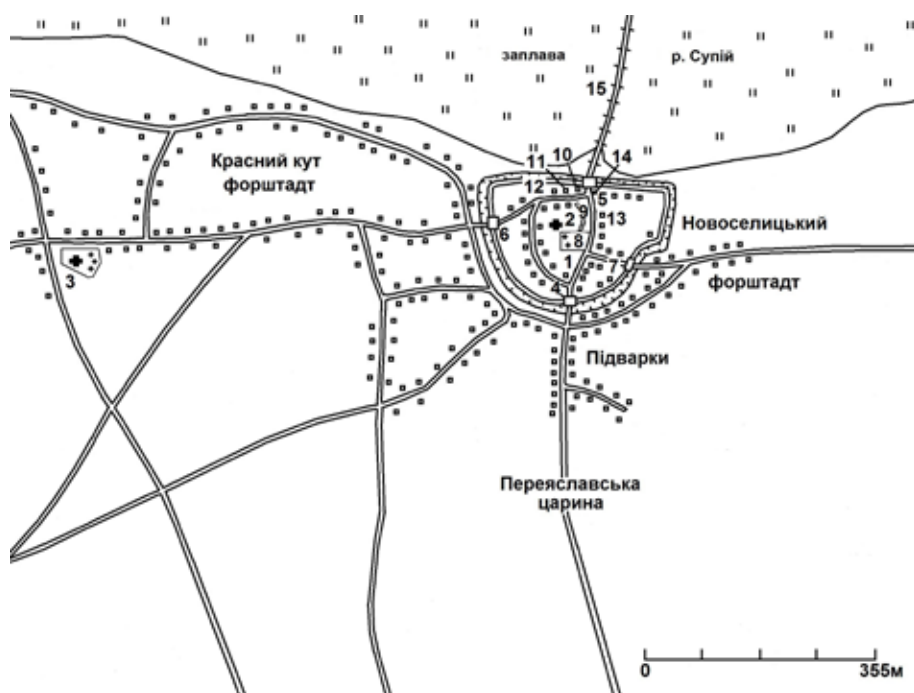
Keywords: Pereiaslavshchyna, Helmyaziv fortress, settlement, town, Cossack era, fortification, historical topography, Supii river.

Рис. 1. Фрагмент спеціальної карти України Гійома де Боплана 1650 р.
Розташування Гельмязівської (Elmiazow) фортеці на р. Сунії

Рис. 2. Супутниковий знімок Гельмязова. Пунктиром позначені межі:
1 – замок, 2 – міські укріплення, 3 – Переяславська брама, 4 – Золотоніська брама, 5 – Кутова брама,
6 – Новоселицька брама, 7 – заплава р. Суній, 8 – насипна гребля через р. Суній

Рис. 3. Містечко Гельмязів за описом 1767 р.:
1 – містечко, 2 – Успенська церква,
3 – Миколаївська церква,
4 – Переяславська брама, 5 – Золотоніська брама,
6 – Кутова брама,
7 – Новоселицька брама (фортка Бубновская),
8 – цвинтар, 9 – ринок,
10 – сотенна канцелярія,
11 – комора артилерійська,
12 – конюшня, 13 – хата братства гельмязівського,
14 – караульна хата (ізба),
15 – гребля через р. Суній з водянини млинами

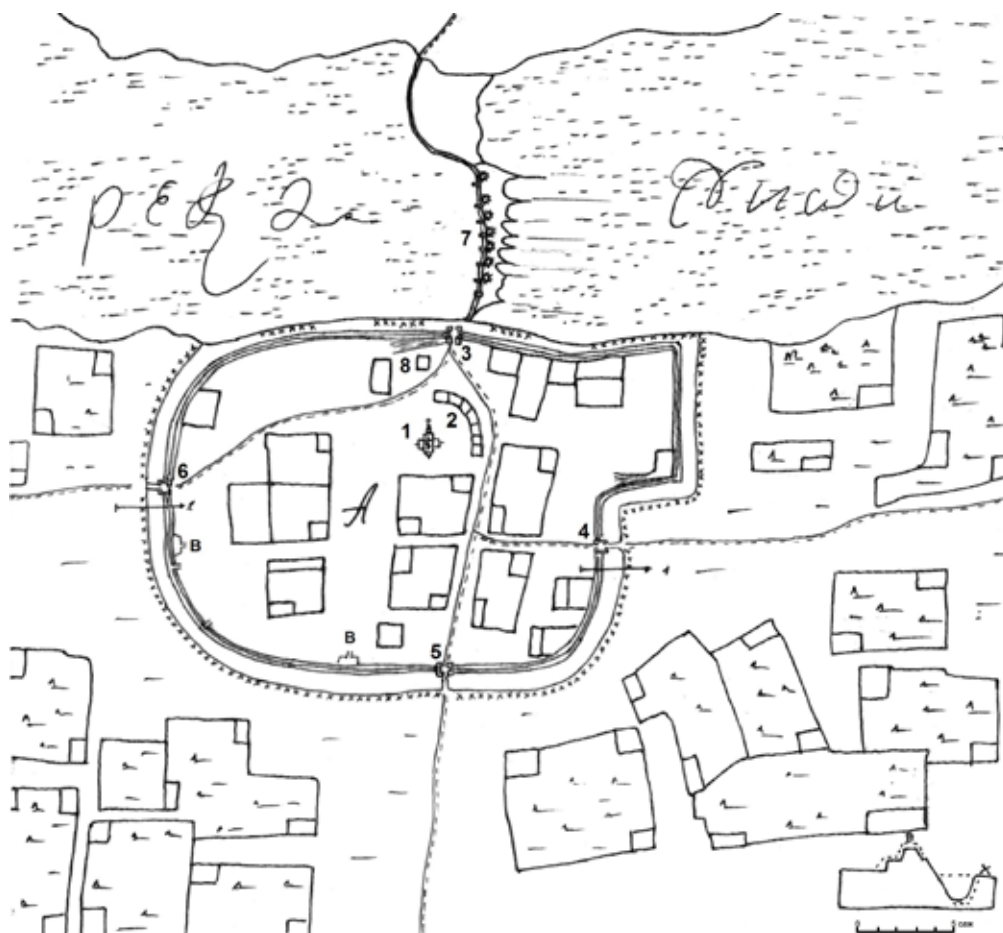

Рис. 4. Гельмязівська фортеця 1741 р. (прорис автора): 1 – Успенська церква, 2 – ринкові кофори, 3 – Золотоніська брама, 4 – Новоселицька брама, 5 – Переяславська брама, 6 – Кутова брама, 7 – водяні млини на греблі через р. Супій, 8 – сотенна канцелярія

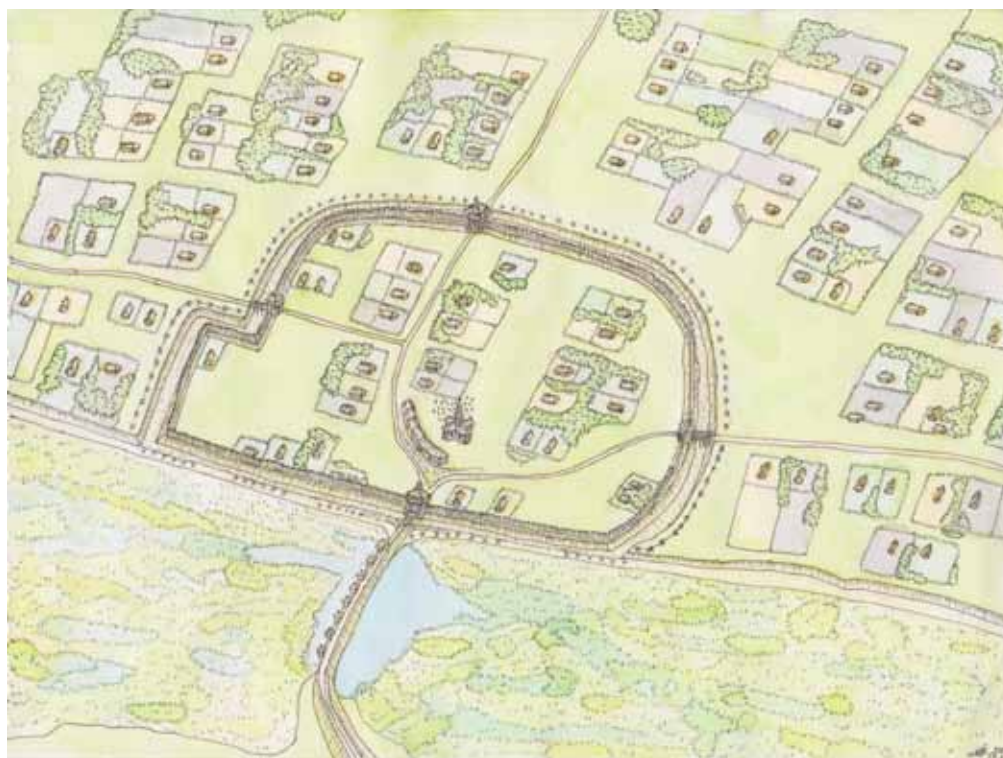

Рис. 5. Варіант реконструкції Гельмязівської фортеці на 1741 р. (малюнок автора)

Юрій Ситий,
Науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця»

ПРИРОДНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСЦЕВОСТІ ТА ПРИЧИНИ ПОБУДОВИ КОНОТОПСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті розглядаються особливості природного середовища, у якому сформувалися шляхи зі сходу на захід та з півдня на північ. Наявність населення та перетині шляхів спонукала до побудови укріплення для контролю за територією та транспортними артеріями, як у давньоруський час так і за часів Речі Посполитої. Поступове формування укріплень впливало на їхню форму та розмір, особливості конфігурації. Особливості плану замку вказують на давньоруську основу польської фортифікації, а особливості форми фортеці – на її більш пізню появу.

Ключові слова: Конотопська фортеця, стародавні шляхи, XVII–XVIII ст.

Кожен населений пункт має свою історію, яка цікава, в першу чергу, його мешканцям, але є одночасно і частиною історії нашого народу.

Стан збереженості культурного шару на місці існування Конотопської фортеці залишає мало шансів віднайти її непорушні залишки. Тому, в першу чергу, слід проаналізувати історичні документи, матеріали отримані під час нечисельних археологічних робіт, та зробити аналіз плану фортеці, що зберігся з XVIII ст.

Свідчення про Конотопську фортецю можна знайти у монографії Петра Кулаковського, присвяченій Чернігово-Сіверщині у складі Речі Посполитої (Кулаковський, 2006, с. 198-444). У ній висвітлені різні аспекти заселення території після Деулінського перемир'я. Описані кордони держав та процес їх укріплення тобто побудові фортець для закріплення території. Місцевість, на якій була збудована Конотопська фортеця, знаходилася майже на кордоні Речі Посполитої і тому була описана у документах того часу.

Береги р. Сейм на межі Полісся та Лісостепу були щільно заселені у слов'янський час. Археологи відкрили значну кількість відкритих поселень волинцевської культури та укріплених городищ роменської культури, а саме літописних сіверян, які, згідно з літописами, жили по Десні та Сейму. Поширення влади давньоруської держави на цю територію відбувалося шляхом військової інтервенції, про що свідчать прошарки пожеж на роменських городищах регіону. Захоплення території призвело до часткового її запустіння в XI ст. Але з часом кількість населення відновлюється, і у межіріччі Сейму та Ромену знов з'являються сільські поселення. Згодом (починаючи з кінця XI ст.) князівська влада для захисту населення та кордонів будує укріплення у вигляді округлих городищ. Кінцем XI ст. Ю. Ю. Моргунов датував укріплення городища «Пуста Торговиця» біля с. Шевченкове Конотопського району (назва згадана у документах XVII ст.). Менші за розмірами укріплення виникають на берегах річок Ромену та Сейму вже у XII ст. Князівська влада піклувалася про захист сільського населення на цій території.

Межіріччя річок Ромену та Сейму знаходиться у північній частині лісостепу і було природним коридором для нападу кочових народів на внутрішні території князівств. Б. О. Рибаків називав городище літописного Виря (розташоване дещо на схід від городища біля с. Шевченкове) «воротами» Чернігівського князівства. Через ці «ворота» неодноразово заходили зі степу половці і грабували населення, зайняте сільськогосподарським виробництвом.

У давньоруський час природні особливості регіону, а саме – наявність р. Сейм, що тече зі сходу на захід, та степового коридору зумовили появу сухопутної дороги з такою ж орієнтацією. Дорога по лівому берегу р. Сейм у районі Конотопа повинна була перетинати р. Єзуч, і найкраще місце для цього знаходилося у центрі сучасного Конотопа. Давньоруське городище, збудоване на лівому березі р. Єзуч, повинно було контролювати переправу на цьому шляху. Археологічні роботи, проведені в районі фортеці XVII ст., зафіксували матеріали давньоруського часу на площі у 7,5 гектари (Белінська, Звагельський, 1998, с. 7-20).

У давньоруський час починає формуватися дорога сухоходом уздовж р. Ромен, саме з Посул'я у північному напрямку на Новгород-Сіверський. Вона проходила через літописне місто Ромен, городища у Липовому, Грицевці, Гайвороні, Великому Самборі, Шевченковому, в район сучасного Конотопа. У районі городища у Липовому ця дорога перетиналася з дорогою, що йшла з Києва у Волзьку Болгарію. При цьому територія у заплаві р. Ромен використовувалася для стоянки торгових караванів та торгівлі. Це надавало шляху з Конотопа у Липове особливого значення. Не дарма ще у XVII ст. городище біля с. Шевченкове мало назву «Пуста Торговиця».

Давньоруське укріплення на лівому березі р. Єзуч було збудоване на мисі, утвореному берегом річки та лівим берегом рівчака, що розрізав терасу навпроти впадіння річки з назвою Конотопки. Саме річка на думку краєзнавців, і дала назву першому укріпленню, а згодом і місту. Як правило, давньоруські укріплення, що споруджувалися на мисах, мали з напільного боку півкруглий у плані вал (сліди дерево-земляних конструкцій).

У XVII ст., за польської колонізації відвойованих у Московського царства територій, найпростіше рішення по осадженню населеного пункту виглядало як заселення старого городища. Так відбувалося при заснуванні Ніжина, Батурина, Борзни, Івангорода. Дослідження у Батурині, проведені на городищі давньоруського часу в ур. Цитадель, дозволяють стверджувати, що польська адміністрація встановила перші укріплення по верхівці старого валу. Це було найпростіше рішення, яке не вимагало значних затрат часу, ресурсів та великої кількості робочих рук.

Ще до побудови перших укріплень у документах XVII ст. є згадка про Конотоп (як населений пункт). Події Смоленської війни призвели до побудови у Батурині фортеці площею у 26 га, а для захисту цієї фортеці зі східного боку збудували новий форпост – Конотопський замок. Після Смоленської війни і підписання Полянівського договору у 1634 р. постало питання розмежування спірних територій між Річчю Посполитою та Московським царством. Ця потреба могла простіше вирішитися за наявності укріплених населених пунктів та військових гарнізонів. Тому, на старому городищі були відновлені укріплення і з'явилася певна кількість військового контингенту, здатного відстоювати інтереси польської шляхти на цих спірних землях. Існуючі укріплення у Конотопі під час роботи комісії по розмежуванню кордонів і вивели територію нижньої течії р. Єзуч з кола спірних питань.

Напевно, перші укріплення XVII ст. у Конотопі також не змінювали обриси старого городища і обмежувалися встановленням простих елементів оборони за напрямком старого валу. Розташування старого давньоруського городища в місці перетину шляхів південь – північ та захід – схід (природні умови принципово не змінилися за 500 років) дозволяло і польському гарнізону контролювати старі шляхи. Дороги із заснуванням нових міст та фортець дещо розгалузилися, але основні маршрути принципово не змінилися. У XVII ст. через Конотоп проходили два важливі шляхи: з Батурина на Путивль та з Ромнів на Глухів.

Карти XVIII ст. дозволяють визначити, що до побудови більших за розмірами укріплень, дорога з Ромнів до Кролевця та Глухова проходила вздовж західної ділянки рову укріплення замку, збудованого у давньоруський час і поновленого у другій чверті XVII ст. Дорога на міст чи брід через Єзуч у напрямку на Путивль у давньоруський час проходила, напевно, вздовж північної ділянки рову замку.

З появою укріплень фортеці підпрямокутних обрисів (як це фіксує план другої половини XVIII ст.) шлях з Батурина на Путивль перемістився на ділянку вздовж північного рову фортеці з перетином р. Єзуч, через північну частину острова, а з появою греблі на р. Єзуч, шлях ще дещо перемістився (в район греблі, і виникла нова вулиця з напрямком на Путивль).

Постає питання, коли ж були збудовані укріплення фортеці? Прямі кути на плані та опис фортеці 1654 р. дозволяють висловити припущення, що укріплення були зведені при отриманні статусу сотні Ніжинського полку. Саме планування фортеці (характерне для російської військової фортифікації) вказує на час її спорудження.

Певною мірою можна вважати, що власне перетин шляхів призвів до побудови укріплень, а їх розбудова перемістила шляхи підпорядковуючи їх до нової ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

- Белінська, Л. І., Звагельський, В. Б. 1998. Археологічні дослідження в Конотопі 1997–1998 рр. *Сумська старовина*, III-IV, с. 7-20.
- Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. Київ: Темпора.

Yurii Sytyi,

Researcher,

National Historical and Cultural Reserve

«Hetmanska stolytsia»

NATURAL FEATURES OF THE AREA AND REASONS FOR CONSTRUCTION KONOTOP FORTRESS

The article examines the peculiarities of the natural environment in which paths from east to west and from south to north were formed. The presence of the population and the crossing of roads prompted the construction of fortifications to control the territory and transport arteries, both in Old Rus' times and during the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The gradual formation of fortifications influenced their shape and size, configuration features. The features of the castle configuration point to the Old Rus' basis of Polish fortification, and the features of the fortress configuration point to its later appearance. To a certain extent, it can be considered that the presence of crossing paths led to the construction of fortifications, and their development shifted the paths, subordinating them to a new situation.

Keywords: Konotop fortress, ancient routes, 17th-18th centuries.

Ілля Литвинчук,
аспірант кафедри архітектури та реставрації
НУ «Львівська політехніка»

Ігор Савчин,
кандидат технічних наук,
доцент кафедри вищої геодезії і астрономії
НУ «Львівська політехніка»

ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ ГІС ТА МЕТОДІВ ЦИФРОВОГО ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВОГО МОДЕЛЮВАННЯ У РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБОРОННОГО ЗАМКУ М. ВІННИЦІ НА ОСТРОВІ ФЕСТИВАЛЬНОМУ (КОЛ. О. КЕМПА) XVI-XVII СТ.

У статті представлено методичку та результати міждисциплінарних досліджень нині втраченого дерев'яно-земляного Вінницького замку на острові Фестивальному (історична назва – Кемпа) з використанням ресурсів ГІС, методів тривимірного моделювання та історико-архітектурних досліджень. Проблемою до сьогоднішнього дня було відсутність достатньої картографічної бази для дослідження замку і його графічної реконструкції а також зміна рівня води на р. Південний Буг, через що прив'язка історичних картографічних джерел на яких зображено острів до сучасної ситуації видавалась практично неможливою. В оману багатьох дослідників вводив відомий план Вінниці кінця XVIII ст. Проаналізовано історичну картографію з кінця XVIII і по сьогоднішній день, на підставі порівняльного аналізу виокремлено найбільш достовірні картографічні зображення, які доповнюють один одне. Спостерігається значне погіршення стану замчища протягом XIX ст. Прив'язка плану 1835 р. до плану 1845 р. дозволила відтворити первинну геометрію вінницького замку та перевірити її шляхом побудови тривимірної моделі у системі координат і спостереження за нею з реальних ракурсів огляду на місцевості.

Ключові слова: Вінницький замок, о. Кемпа, Калиновський, ГІС.

Досліджуваний замок у м. Вінниці існував з XVI ст., він є добре відомий своїм нетиповим для замків Східного Поділля розташуванням – на острові, посеред ріки Південний Буг. Незважаючи на зацікавленість цим об'єктом у колі істориків, і, особливо, подільських краєзнавців, замок у Вінниці ніколи не був об'єктом наукового дослідження з боку архітекторів-реставраторів. Частково це пов'язано з майже повною втратою автентичної субстанції пам'ятки (земляних валів, замкових споруд), причому, втратою її щонайменше з кінця XIX ст., а також дефіцитом картографічних, а до недавнього часу – й текстових актових архівних джерел. У зв'язку з цим питання реконструкції вигляду цього замку є викликом для будь якого дослідника, що потребує залучення нестандартних підходів у історико-архітектурних дослідженнях замку.

Мета. Використавши ГІС ресурси, проаналізувати наявну історичну картографію та виконати геодезичну прив'язку рукописних карт з використанням опорних точок до реальної ситуації. Перевірити отриманий результат шляхом 3d-моделювання замку та оглядом його з різних точок.

Аналіз останніх публікацій. Архітектурних та містобудівних досліджень вінницького замку на о. Кемпа не виявлено, отже без їхнього проведення відсутні підстави для його достовірної графічної реконструкції. Тем не менш, замок згадується як важливий елемент містобудівного розвитку міста Вінниці у працях В. Вечерського (ред. 2011), Г. Петришин (Петришин, Онуфрив, Боршовський 2021), О. Рибчинського (2017), П. Ричкова (2016) Замок фігурує у працях В. Гульдмана (1901, с. 122-126), Ю. Сецинського (1901, с.230-231), В. Отамановського (1993) та М. Білінського (1926), як складова частина археологічної культурної спадщини та фортифікацій міста Вінниці. Незважаючи на деякі складнощі з археологічними дослідженнями ділянки острова (неодноразове вертикальне перепланування, що порушило цілісність культурного шару, а також присутність води), археологам вдалося ідентифікувати залишки валів та виявити посуд гарнізону замку II пол. XVI ст.

(Виногородська, Потехіна, Долженко, 2020). Інші відомі публікації, в яких згадується вінницький замок на острові Кемпа, не виходять з меж аматорської літератури та публіцистики.

Методика дослідження. Автори у своїй роботі спирались на наступну картографію: план міста Вінниці кін. XVIII ст. (Музей Вінниці, 2020)., проєктований план Вінниці 1835 р. (Ричков, 2016, с. 59), карту Подільської губернії 1844 р., (Фитингоф, 1845), план «острова Лейдермана» 1896 р. (Выкопировка из плана г. Винницы..., 1898 р.), німецьку аерофотозйомку 1944 р., (фондові матеріали Музею Вінниці) сучасну зйомку SRTM. Прив'язка усіх карт проводилася у наступній послідовності: спочатку до знімку SRTM було прив'язано німецький ортофотоплан 1944 р., адже на ньому конфігурація острова візуально більш подібна до історичної, зафіксованої на картографії XIX ст. (Рис.1). Далі до німецького ортофотоплану паралельно прив'язано карти 1835 та 1844 р.р. для порівняння. В обох випадках прив'язка виконувалась по найбільш характерним та збереженим з XIX ст. містобудівним реліктам (кутам вулиць) та збереженим мурованим спорудам.

В результаті дослідження з'ясувалось, що на картах 1935 та 1844 р.р. острів зображено із суттєвими суміщеннями, що призвело до необхідності виконати повторну прив'язку історичної картографії вже у вигляді окремих фрагментів, на яких захоплено саме острів. У результаті було повторено процедуру прив'язки карт 1935 р. і 1844 р., але вже послідовно - спочатку карту 1844 р. до німецького аерофотоплану, а до неї вже фрагмент проєктованого плану 1935 р. У якості опорних точок обрано споруда брами та, характерні точки на зовнішньому контурі острова. У якості методу інтерполяції обрано метод афінного перетворення, який передбачає паралельність паралельних та перпендикулярність перпендикулярних ліній у різних проєкціях (Рис.2). Спробувані також інші методи інтерполяції, передбачені можливостями програмного забезпечення, але за їхніми результатами отримані значні спотворення геометрії обрису замку, зокрема, неправдоподібно гострий південно-східний кут між куртинами.

Під час дослідження ігнорувалася прив'язка до мосту, оскільки з'ясувалось, що на карті 1835 р. зображено пропозицію з'єднання правобережної та лівобережної частини міста через острів Кемпі двома мостами послідовно, а не існуючий стан. Так, на карті 1844 р. бачимо лише міст з правобережної частини міста (Нового Міста) - згаданий у люстраціях замковий, або «довгий» міст і поромне сполучення з лівим берегом (район Замостя). Поромну переправу у цьому місці зображено і на триверстовій карті Шуберта 1877 р. і лише на плані острова 1898 р. вже зафіксовано повноцінні мости через острів, які поєднують обидва береги.

Моделювання графічної реконструкції замку станом на оборонний період (XVII-поч. XVIII ст.) виконано у програмі Autodesk Revit 2023, моделювання рельєфу виконано по сучасній топографічній підоснові, німецькому ортофотоплану та карті 1835 р. Для реконструкції використовувались описи замку з люстрацій 1768 (*Lustracya dobr starostwa winnickiego... 1768*), 1782 (*Inwentarz... 1782*) та 1789 р.р. (*Starostwo Grodowe... 1789*) (представлення аргументації реконструкцій на підставі аналізу тексту документів вимагає окремої публікації).

Результати дослідження. Як вже згадувалось вище, острів на картах 1835 та 1844 р.р. зображено із значними відхиленнями від реального розташування, причому на карті 1835 р. це відхилення спостерігається у південний бік, а на карті 1844 р. - східний. Це говорить лише про те, що топографами того часу не було заведено геодезичного ходу з материкової частини на острів, в результаті чого його координування здійснювалось у окомірний спосіб. Порівнюючи обриси острова на обох картах з німецьким ортофотопланом, шляхом візуального спостереження, бачимо, що на карті 1835 р. весь острів було нанесено з використанням окомірної зйомки, тоді як на карті 1844 р. його обрис зображено більш достовірно (похибка лише у позиціюванні острова). В цілому обрис оборонного периметру замку повторюють обриси острова у його верхній частині, яка не підтоплювалась.

Як шуканий результат дослідження є прив'язка карти 1835 р. з обранням афінного методу перетворення як методу інтерполяції. Обрис замку у цьому випадку має високий відсоток достовірності. У результаті маємо наступні відмінності від оригінальної карти 1835 р., а саме: східна сторона замку має залам і складається фактично з двох куртин, які поєднуються фортифікаційною спорудою, ймовірно - ронделем. Південна куртина теж має залам у внутрішній бік.

Огляд змодельованої тривимірної моделі з північно-східного боку з рівня людини на лівому березі (Рис.3). підтверджує нашу здогадку про окомірний спосіб фіксації замку, при чому з обме-

женої кількості оглядових точок. З північно-східної сторони східна сторона замку проектується у одну куртину, а позиціонування замку відносно меридіани спотворюється через перспективне скорочення. Незначне висотне домінування берегів ріки над островом не дозволяло його адекватно відобразити ані на карті 1835 р. ані тим більш та цілковито окомірній карті кінця XVIII ст.

Висновки. Використання ГІС ресурсів дійсно відкриває нові можливості для моделювання гіпотетичних реконструкцій історичних оборонних споруд особливо у випадках браку цілої низки різнохарактерних джерел, які необхідні для такої реконструкції. У випадку Вінницького замку ми з'ясували, що найбільш достовірним картографічним джерелом є карта 1844 р., яка тем не менш не фіксує характер оборонних споруд замку, належність його до певної фортифікаційної школи через погану збереженість субстанції замку, викликану у свою чергу, втратою замком свого військового значення. Однак, карта 1844 р. дає можливість проінтерпретувати інші картографічні джерела, які зображають ці якості досліджуваного фортифікаційного об'єкту, але мають суттєві геометричні неточності. Зображення замку на плані кін. XVIII ст. відкинуто як недостовірне. В процесі роботи Оборонні споруди замку прив'язані до системи світових координат для подальшої роботи, наприклад, у програмах створення віртуальної реальності, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Б.а. 1767. *Lustracya dobr starostwa winnickiego*. AGAD. ASK. Oddz. LVI. Sygn. W. 4. F. 4-21 v.
- Б.а. 1782. *Inwentarz starostwa winnickiego*. AGAD. ASK. Oddz. LVI. Sygn. W. 4.
- Б.а. 1789. *Starostwo grodowe J K Mci Miasto Winnica*. AGAD. ASK. Oddz. XLVI. Sygn. 8. S. 94-128.
- Б.а. 1898. Выходка из плана г. Винницы, с показанием на ней, под буквами а b с d, острова, принадлежащего Лейдерману. Державний архів Хмельницької області. Ф.227, оп.29. Спр.893, арк. 88.
- Білінський, М. 1926. *Вінницький замок: Історичний нарис з доби 16-18 століть*. Вінниця: Кабінет виучування Поділля.
- Вечерський, В. (ред). 2011. *Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл*. Київ.
- Виноградська, Л., Потехіна, І., Долженко, Ю. (2020). Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII-XVI ст.) й антропологічними (кінець XVIII-XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 51. с. 24-52.
- Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подольи: Материалы для сост. археол. карты Подольской губернии*.
- Музей Вінниці 2020. *План города Винницы Брацлавской губернии*. [online] Режим доступу: <https://www.facebook.com/MuseumOfVinnytsia/posts/pfbid04Eit9w3uj5nGhQapTcPHgUXC5xvWa18MTZa6hBcE8SjjogZ63YguehHk3PmxjLtl> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- Отамановський, В. Д. 1993. *Вінниця в XIV–XVII століттях*. Вінниця.
- Петришин, Г., Онуфрієв, Я., Боршовський, О. 2021. Роль річки у формуванні міст України: Луцьк, Тернопіль, Вінниця, Чернівці. *Містобудування та територіальне планування*, 76. с. 2018-234. <https://doi.org/10.32347/2076-815x.2021.76.218-234>
- Рибчинський, О. В. 2017. Формування і ревіталізація середмість історичних міст України. *Національний університет «Львівська політехніка»*. Львів.
- Ричков, П. 2016. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII–XIX ст.). В: Колесник, В. (ред.). *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.* Матеріали наукової конференції Вінниця, Україна, 24-25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 48-85.
- Сецинский, Е. 1901. Археологическая карта Подольской губ., с картой, 3 табл. Планов городищ, указателем географических имен и предметным указателем. В: Уварова, гр., Слуцкий, с. (ред.). *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве (1899)*. Т. 1. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гепеля
- Фитингоф, генерал-майор, 1845. *Военно-топографическая съемка Подольской губернии в масштабе 200 саж. Лист S.O.F.IX*. Особистий архів І. Литвинчука.

Illia Lytvynchuk,

Graduate student of the Department of Architecture and Restoration,
Lviv Polytechnic National University

Ihor Savchyn,

PhD, Associate Professor of the Department
of Higher Geodesy and Astronomy,
Lviv Polytechnic National University

THE USE OF GIS RESOURCES AND METHODS OF DIGITAL VOLUME-SPATIAL MODELING IN THE RECONSTRUCTION OF THE DEFENSIVE CASTLE OF VINNYTSA ON THE FESTIVAL ISLAND (COL. O. KEMPA) 16-17th CENTURIES

The article presents the methodology and results of interdisciplinary studies of the now-lost wooden-earthen Vinnytsia castle on Festival Island (historical name – Kempa) using GIS resources, three-dimensional modeling methods, and historical-architectural research. The problem until today was the lack of an excellent cartographic base for the study of the castle and its graphic reconstruction, as well as the change in the water level of the South Bug River, due to which it seemed almost impossible to link the historical cartographic sources on which the island is depicted to the current situation. The well-known plan of Vinnytsia at the end of the 18th century misled many researchers. From the end of the 18th century to the present day, historical cartography has been analyzed based on comparative analysis. The most reliable cartographic images that complement each other have been singled out. A significant deterioration of the state of the castle was observed during the 19th century. On the plan of Vinnytsia in 1835, the earthen defensive structures of the castle are still depicted, which makes it possible to attribute the time and the fortification school roughly. At the same time, the authors note the distortion of the geometry of this plan, which does not allow it to be used for automatic comparison with the modern sub-base to identify the places of lost buildings. On the plan of Vinnytsia in 1845, the situation is different – this plan was made according to all the rules of instrumental surveying at the time; it contains enough benchmarks in the form of preserved streets and individual buildings to compare it with the current urban planning situation. Such a comparison made it possible to conclude its geometric reliability. Instead, the plan shows the poor preservation of the castle ramparts and the almost complete loss of defensive structures. Linking the project of 1835 to the plan of 1845 made it possible to reproduce the original geometry of the Vinnytsia castle and verify it by building a three-dimensional model in the coordinate system and observing it from natural viewing angles on the terrain.

Keywords: Vinnytsia castle, Kempa, Kalinovsky, GIS.

1780-1790-ті рр (Музей історії Вінниці)

1835 р. (П. Ричков)

1844-1845 рр (автор)

1898 р. (Ю. Легун, ДАВО)

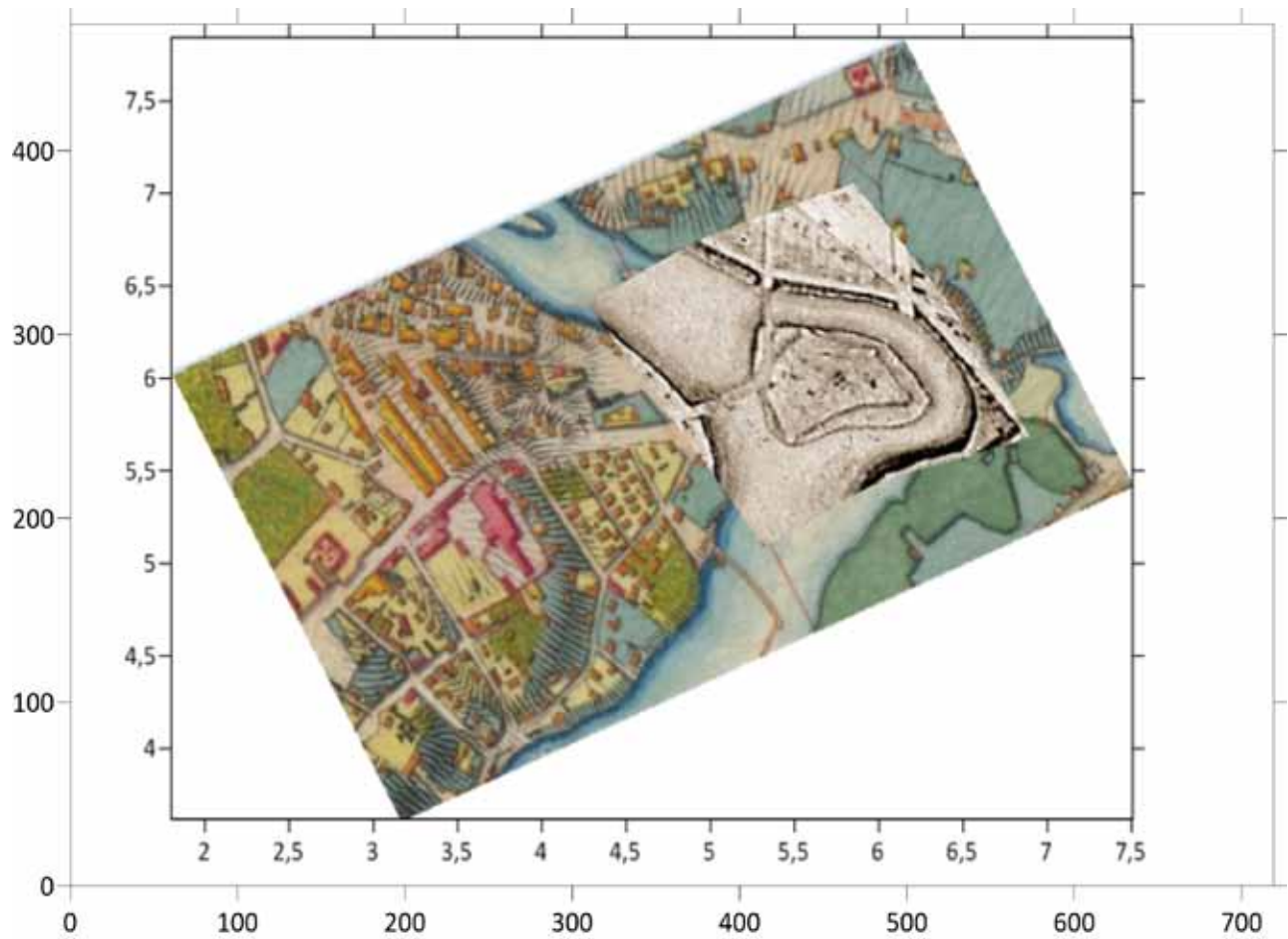

1944, Музей Історії Вінниці)

Суч. стан

Рис. 1. Наявна історична та сучасна картографія, на якій відображений вінницький замковий острів

Рис. 2. Прив'язка зображення замкового острова з фрагменту карти 1835 р. відповідно до ситуації на зйомці 1844 р.

Рис. 3. Вигляд реконструйованої моделі вінницького замку з рівня людини

*Рис. 4. а, б. Вигляд реконструйованої моделі
вінницького замку з пташиного польоту*

Історіографія і джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

УДК 902(477)«1950»

Ірина Тарасенко,
молодший науковий співробітник
відділу «Польовий комітет»
Інституту археології НАН України

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ, ДОСЛІДЖЕНІ НОВОБУДОВНИМИ ЕКСПЕДИЦІЯМИ У 1950-Х РР.

У статті подається огляд поселень та поховань доби палеометалу, відкритих новобудовними експедиціями Інституту археології НАН України, що працювали у зоні будівництва Південно-Українського каналу, Каховського та Молочанського водосховищ у 1950-ті рр.

Ключові слова: новобудовні експедиції, 1950-ті рр., Каховське водосховище, Південно-Український канал, Молочанське водосховище, пам'ятки степового енеоліту України.

На початку 1950-х рр. Південь України переживав справжній бум археологічних досліджень, подібного якому за кількістю виявлених пам'яток та обсягом досліджуваної території досі не було. На жаль, він був пов'язаний із значним меліоративним будівництвом, що назавжди змінило вигляд цих теренів. Археологічні ж роботи при цьому проводились у стислі терміни та мали рятівний характер, що негативно позначилося на повноті дослідження пам'яток.

Роботи відбувались упродовж польових сезонів 1951–1955 рр. силами семи новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР (детальніше див.: Тарасенко 2017а; 2017б; 2018). Було охоплено територію між річками Інгулець та Молочна. За адміністративно-територіальним поділом — це Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська та Миколаївська області, у районах, де планувалось зведення потужних меліоративних споруд: Каховського і Молочанського водосховищ, Південно-Українського каналу, трас зрошувальних каналів в Інгулецько-Бузькому межиріччі.

Інгулецько-Снігурівська експедиція (керівник Л. М. Славін) проводила роботи вздовж трас двох Інгулецьких магістральних каналів. Матеріал опублікований не був. З попередніх повідомлень відомо, що пам'яток доби палеометалу тут не виявлено. Мелітопольсько-Терпінівська експедиція (керівник М. Я. Рудинський) проводила рятівні дослідження на Кам'яній Могилі. Матеріал доби енеоліту у публікаціях не згадується, хоча пізніші дослідження регіону показали його наявність. Теж саме стосується деяких експедицій, що працювали у зоні спорудження Каховського водосховища: Бериславсько-Каховської (керівники В. А. Мазін, Є. В. Махно) та Нікопольської (керівник Є. В. Махно). Досліджувана експедиціями територія входила у межі поширення різних культур доби енеоліту, що дає певну перспективу виявити енеолітичні його зразки у фондах Інституту археології, особливо це стосується неопублікованих матеріалів. Далі подаємо перелік експедицій, які досліджували пам'ятки доби енеоліту.

Нікопольсько-Гаврилівська експедиція (керівники у різний час А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська) була найбільшою з усіх, що працювали у регіоні. Енеолітичний матеріал відкрито у селах Золота Балка, Михайлівка, Осокорівка, Бабіне (Нововоронцовський, Верхньорогачицький р-ни, Херсонська обл.). Горностаївською експедицією (керівник Д. Т. Березовець) матеріали доби енеоліту було виявлено у курганах біля сіл Кут та Грушівка (Апостольський р-н, Дніпропетровська обл.), Нижній Рогачик, Первомайівка (Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл.). Молочанська експедиція (керівник О. І. Тереножкін) досліджувала кургани у долині р. Молочної. Енеолітичний матеріал виявлено у курганах Аккермень І, пн. околиці с. Ново-Пилипівка та с. Троїцьке (Токмаківський р-н, Запорізька обл.).

Заповнення чаші Каховського водосховища відбулося у 1956 р. Через рік після цього співробітники Інституту археології провели розвідку у зоні розливу рукотворного моря та зафіксували значні

руйнування берегової лінії. Енеолітичний матеріал було виявлено у кількох пунктах, зокрема і тих, що вже досліджувались: Золота Балка, Нижній Рогачик, Благовіщенка, Леонтіївка, Новопавлівка та ін. (Шапошникова, Бодянский, Щепинский 1957; Телегин, Шмаглий, Шарафутдинова 1957).

Отриманий у 1950-ті рр. енеолітичний матеріал походив із різних за типом пам'яток: поселень, ґрунтових могильників та підкурганних поховань, що давало можливості для реконструкцій різних аспектів життя давніх людей. Зазначимо, що роботи новобудовних експедицій наступних років (1970–1990 рр.) зосереджувалися передусім на курганних могильниках, що певним чином порушувало рівновагу: історичні реконструкції здійснювались перш за все на матеріалах поховань.

Поселення. Виняткове значення для вивчення доби енеоліту та ранньої бронзи мало відкриття багатопарового Михайлівського поселення на Херсонщині. Майже одразу дослідникам стало зрозуміло, що нижній культурний шар пам'ятки (Михайлівка I) містив матеріал, що належав до невідомого досі явища доби енеоліту. Спочатку було виділено пам'ятки нижньомихайлівського типу, а згодом нижньомихайлівську культуру. Зазначимо, що О. Ф. Лагодовська, яка керувала розкопками поселення та була знаним фахівцем доби палеометалу, до передямного часу відносила також і середній шар Михайлівського поселення (Михайлівка II) (Лагодовская 1955, с. 19–121). Натомість О. Г. Шапошникова, яка продовжила обробку матеріалу з поселення та підготувала його публікацію, до передямного часу відносила лише матеріал з нижнього шару Михайлівського поселення (Шапошникова 1971a, с. 252). Ця точка зору надовго стала в археології загальноприйнятою. Пізніше, порівнюючи середній шар Михайлівського поселення та поселення Нижній Рогачик (Телегин, Шмаглий, Шарафутдинова 1957), дослідниця виділила рогачицький тип пам'яток (Шапошникова 1972b), який згодом трансформувався в рогачицьку культуру (Спіцина 2002). На сьогодні культуру зараховують до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком, поруч із нижньомихайлівською та животилівсько-вовчанським типом пам'яток (Отрощенко 2005, с. 137).

У нижніх шарах пізньоскіфського поселення Золота Балка було виявлено матеріал стоянки доби палеометалу, який долучають до середньостогівської (стогівської) культури (Телегин 1973; Отрощенко 2005, с. 133). Серед інших пунктів, де було знайдено енеолітичну кераміку дослідники називали с. Бабіне (Телегин 1973; Даниленко 1974, с. 60; Артеменко (ред.) 1985, с. 205, карта 6). В. М. Даниленко відзначав кераміку із домішкою мушлі у тісті та деякі її форми з Бабиного, що дозволяло йому вказувати на приналежність її до чигиринсько-квітнянської фази (Даниленко 1974, с. 60).

«Ґрунтові» могильники. У 1951 р. досліджувався могильник біля с. Осокорівка. Він був великих розмірів, однак дослідити тоді вдалося незначну його частину. Поховання були здійснені під кам'яними закладками та спорудами типу кромлехів. Енеолітичні поховання збереглися погано. Кераміка, подібна до осокорівської, була виявлена на Михайлівському поселенні у нижньому шарі (Рибалова 1960, с. 12). Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки I був встановлений В. М. Даниленком (1974, с. 32). Так, на основі кераміки із нижнього шару Михайлівського поселення та схожого до нею керамічного матеріалу із поховань біля с. Осокорівка, В. М. Даниленко виділив пам'ятки типу Осокорівка–Михайлівка I (Даниленко 1955, с. 128; 1974), що згодом склали основу нижньомихайлівської культури. Нове культурне явище досить активно залучалося дослідниками у своїх розробках. Часто-густо на основі лише самого типу кераміки (чашечка та плоскодонна мисочка), іноді технології її виготовлення (чорна залощена поверхня), поховання відносилися до нижньомихайлівського типу. Так, до цього типу дослідники відносили похов. 7 та 12, розкоп II Осокорівського могильника (Телегин 1971, с. 10, рис. 4; Шапошникова 1971a; Даниленко 1974), які відрізнялись за типом поховального обряду.

Сучасне бачення розвитку степового енеоліту отримало свою розробку у працях Ю. Я. Рассамакіна. Головну увагу дослідник приділяв аналізу поховального обряду. Так, похов. 7, розкоп II Осокорівського могильника цей дослідник відносив до групи I (Рассамакин 2000, с. 153, табл. 2), що об'єднувала т. зв. випростані поховання квітнянської культури. А згадуване похов. 12, розкопу II могильника (зібгано на лівому боці) дослідник відносив до групи IIIA (нижньомихайлівська культура) (Рассамакин 2016, с. 165). У розкопі III, у кромлеху, Осокорівка було виявлено ф-т кераміки квітнянського типу (Рассамакин 2000, с. 134), це була, найімовірніше, кераміка із тризни, яку дослідник пов'язував із похованнями квітнянської культури. Крім того, Ю. Я. Рассамакін не погоджувався із згадуваним твердженням про синхронність Михайлівки I та Осокорівського могильника. Першу пам'ятку він відносив до доби середнього енеоліту, другу — до пізнього. На користь цього, на думку автора, свідчить виявлена в осокорівському похованні бронзова прикраса з домішкою миші'яку (Рассамакин 2016, с. 165).

Ще один ґрунтовий могильник із матеріалом доби енеоліту було досліджено О. Г. Шапошніковою біля с. Леонтіївка. Дослідники виділяли похов. 2, Леонтіївка I (Телегін 1971, с. 10, рис. 4), де було виявлено два горщики та напівсферичну чашу, що мали домішку черепашки та підлощену поверхню чорного кольору (Шапошнікова 1961, с. 4, табл. II, с. 5), та зараховують їх до нижньомихайлівського типу.

У 1951 р. під час досліджень на поселенні скіфського часу біля с. Нижній Рогачик було відкрито могильник із різночасовими похованнями. Одне з них, похов. 9 Ю. Я. Рассмакін відносив до новоданилівського типу раннього енеоліту. У похованні було виявлено визначальний для цього типу пам'яток довгий крем'яний ніж на пластині (Рассмакін, Будников 1993, с. 135).

Могильник у Золотій Балці, відкритий під час дослідження сарматського поселення, містив поховання енеолітичної доби під кам'яними закладками та кромlexами. Кромlexи розміщувалися досить густо та на невеликій відстані (Вязьмітіна 1960). У 1957 р. на могильнику було проведено розвідки, у зв'язку із заповненням чаші водосховища (Шапошнікова, Бодянский, Щепинский 1957). Відкрито близько десятка поховань під кромlexами (матеріал не був опублікований). Одне з поховань у кромlexу 5, що складався із подвійного ряду плит, поставлених нахилено до центру, містило кістяк, що лежав зібгано на спині, та горщик із чорною підлощеною поверхнею. О. Г. Шапошнікова на основі виявленого горщика відносила це поховання до нижньомихайлівського типу (Шапошнікова 1971а, с. 255—256). Золота Балка зазначалася у переліку пунктів із матеріалом середньостогівської культури (Телегін 1973; Артеменко (ред.) 1985, с. 205, карта 6; Котова 2006, с. 174, рис. 1). Ю. Я. Рассмакін, аналізуючи обряд поховання, у матеріалі із Золотобалківського могильника виділяє кромlexи 1, 5, 8, 9, як такі, що належали до групи ПА («постстогівської») його класифікації (Рассмакін, Евдокимов 2001, с. 76, рис. 8). До квітнянської культури дослідник відносив ф-ти кераміки із тризни кромlexа 1, Золота Балка (Рассмакін 2000, с. 127, рис. 5).

В. М. Даниленко три кромlexа із Золотої Балки (розвідка 1957 р.) виділяв у чигиринсько-квітнянську фазу (Даниленко 1974, с. 60) та зазначав, що цей матеріал дозволяє краще зрозуміти культурну приналежність деяких кромlexів, досліджених на Дніпровських порогах (Там само, с. 60).

Підкурғанні поховання. Під час досліджень курғанів поховання доби енеоліту зафіксовані не були. Адже на початку 1950 рр. ще не існувало достатньої для цього джерельної бази, як і не існувало інструментів для виділення енеолітичних поховань у курғанах. Це стало можливим після відкриття Михайлівського поселення та виявлення нижньомихайлівської кераміки під курғанними насипами. Згодом, завдяки подальшому накопиченню матеріалів із поховальних пам'яток, з'явилася можливість виокремлювати енеолітичні поховання не тільки за інвентарем, але і за поховальним обрядом. На основі поховального обряду та інвентарю з курғанів Північно-Західного Приазов'я, Ю. Я. Рассмакін розробив класифікацію енеолітичних поховань, подав їх докладну характеристику, культурну приналежність та виокремив ранньо- та пізньоенеолітичні поховання.

Поховання доби раннього енеоліту були відкриті у курғанах біля с. Кут. Ю. Я. Рассмакін дав визначення похов. 7, к. 8 як таке, що належало до новоданилівського типу (Рассмакін, Будников 1993, с. 135), це було зроблено на основі аналізу обряду поховання та інвентарю — довгий крем'яний ніж на пластині. Н. С. Котова до цього типу відносила також похов. 1, к. 8, с. Кут, у якому збереглося два черепи та намистини з мушель (Котова 2006, с. 19).

Новоданилівські поховання характеризуються покладенням небіжчиків у ямах на спині із підігнутими ногами, руками покладеними на тазі, припіднятою головою. Найбільш примітний у цих похованнях інвентар, що характеризується значною кількістю мідних виробів. Д. Я. Телегін виділяв цей тип пам'яток в окрему культурну групу (Котова 2006, с. 14) На сьогодні його відносять до скелянської культури (розробки Ю. Я. Рассмакіна та Н. С. Котової (Котова 2006, с. 14)), що існувала у другій половині V — на початку IV тис. до н. е. (Отрощенко 2005, с. 131).

Молочанською експедицією було відкрито 14 енеолітичних поховань, які було виділено у розробках Ю. Я. Рассмакіна (1992). Аналізуючи матеріал із молочанських курғанів, Ю. Я. Рассмакін виділяв поховання I та III-C групи. До I групи (квітнянська культура) дослідник відносив «випростані» поховання в овальних ямах, прямокутних ямах із заокругленими кутами та у кам'яних скринях (Аккермень I, к. 13, похов. 3, 4, 5, 6, 7; к. 4, похов. 12; к. 18, похов. 1 та 2; Рассмакін 1992, табл. 1; 2000, с. 130, табл. 1: 5); крім того, припускав, що до цієї групи можна віднести похов. 10, к. 11, Аккермень I (Рассмакін 1992, с. 60).

До викладеного вище матеріалу слід додати той, що був виділений раніше: Золота Балка, Первомаївка (два пункти) — поховання із «випростаними» енеолітичними кістяками (Николова, Рассмакін 1985, с. 37, рис. 1). У Первомаївці: к. 3, похов. 4, кістяк лежав випростано в овальній ямі,

поруч горщик з кулястим туловом, залощеною поверхнею чорного кольору (Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1960, с. 132-133). Фрагменти кераміки квітнянського типу були виявлені під час розкопок курганів поблизу с. Троїцьке (керівник заgonу Л. С. Клейн) (Рассамакин 2000, с. 172, прим. 12). У шурфі 2, с. Кут також було знайдено ф-т квітнянської кераміки (Рассамакин 2000, с. 125, рис. 3).

Квітнянська (постмаріупольська) культура доби енеоліту довгий час була явищем дискусійним, на сьогодні розглядається як одна із культур середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної спільноти. Датується 3800–3500 рр. до н. е. (Отрощенко 2005, с. 135).

До групи III С, за Ю. Я. Рассамакіним, належить похов. 3, к. 11; похов. 7, к. 2; похов. 1 та 8, к. 13 Аккермень I (Рассамакин 1992, с. 51, Rassamakin 1999, р. 73). Поховання характеризуються зібганням на боці положенням кістяка із зігнутими у ліктях руками, кисті перед обличчям. Поховання цієї групи дослідник відносить до животилівсько-вовчанського типу пізнього енеоліту (Rassamakin 1999), що датується 3500–3000 тис. до н. е. (Отрощенко 2005, с. 138). До пізньоенеолітичних Ю. Я. Рассамакін відносив також похов. 2(8), Грушівка (Николова, Рассамакін 1985, с. 52). Д. Я. Телегін це поховання та горщик із ями 1 відносив до нижньомихайлівського типу (Телегін 1971, с. 10, рис. 4; с. 11, рис. 5).

Похов. 14, к. 11, Аккермень I у кам'яній скрині за всіма ознаками (Рассамакин 1990, с. 69) належало до енеолітичного часу, однак віднести його до якоїсь групи класифікації немає можливості, оскільки кістяк його не зберігся. Поховання у кам'яних скринях, згідно із класифікацією, наявні в усіх групах (Rassamakin 1999, р. 72). Крім перелічених поховань, дослідник припускав, що до енеолітичних можуть бути віднесені к. 3 та 5, Ново-Пилипівка пн. околиця та к. 12, Аккермень I, для яких були характерні кільцеві рови із материковим викидом з них на поверхню насипу, що, на думку дослідника, характерно для могил енеолітичного часу (Рассамакин 1990, с. 69-70).

Дослідники Михайлівського поселення комплекс із п'яти поховань кургану 13, Аккермень I вважали синхронними з нижнім його шаром (Михайлівка I) (Лагодовская, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 34-36). Д. Я. Телегін до нижньомихайлівських зараховував похов. 3, к. 13, Аккермень I (Телегін 1971, с. 13–14; с. 10, рис. 4: 4) та виявлену у давньоямному похованні кам'яну стелу (Ново-Пилипівка, к. 5, похов. 9). Подібну стелу було виявлено у кургані біля с. Первомайівка. У публікації зазначалося, що обидві стели (із Ново-Пилипівки і Первомайівки) виконані у схожій манері та, імовірно, належать до одного часу (Канивец 1955, с. 77). Дещо іншу за виконанням кам'яну стелу було виявлено у похов. 2, к. 7, с. Первомайівка, вона перекривала, за визначенням авторів розкопок, поховання «ямно-катакомбної культури» (Титенко 1955, с. 79). Відмінну від цієї думку щодо авторства підкурганних антропоморфних стел висловлював Л. С. Клейн. Зокрема він писав, що і у нижньомихайлівських похованнях антропоморфні стели використовувались у перекриттях могил, тобто повторно, а творцями їх, найімовірніше, було ранньоенеолітичне населення цього регіону (Клейн 2007).

Висновки. Початок вивчення степового енеоліту України пов'язаний із питанням походження ямної культурно-історичної спільноти, а також із питаннями перших скотарів і перших будівничих курганів. Питання появи ямників у степу вперше було поставлено у післявоєнний період В. М. Даниленком, розробляли — О. Ф. Лагодовська, В. М. Даниленком, А. В. Добровольський, О. Г. Шапошникова та ін.

Дослідження 1950 рр. на новобудовах Півдня України мали велике значення для вивчення доби енеоліту у Степу. Значний поштовх для розробки цього питання та перегляду усталених поглядів дало відкриття Михайлівського поселення. Найважливіший висновок, який зробили дослідники на матеріалі цього багатошарового поселення, полягав у розумінні рівня розвитку господарства, культури племен енеоліту і ранньої бронзи. О. Ф. Лагодовська писала: «Повністю має бути відкинута розуміння низького рівня господарського розвитку племен давньоямної культури, як мисливців і рибалок із початками скотарства. Наповнення культурних шарів Михайлівського поселення переконливо вказує на значний розвиток скотарства ще на передямному етапі... Знахідки великої кількості мідних знарядь на Михайлівському поселенні ще раз підтверджують положення про широке знайомство з металом у степового населення у передямний час» (Лагодовская 1955, с. 121). Ці висновки у подальшому підтвердилися повною мірою на матеріалі наступних новобудовних експедицій у регіоні та не втратили актуальності і сьогодні.

Крім того, аналіз даних поховальних пам'яток (зокрема кургани із сіл Грушівка та Осокорівка тощо) дозволили В. М. Даниленку зробити висновок, що складання давньоямної спільноти не було суто еволюційним явищем. Йому передував, на думку дослідника, особливий тип культури, що займав проміжне місце між майкопською культурою та деякими групами пам'яток трипільського

культурного ареалу (Даниленко 1974, с. 31). У подальшому це підштовхнуло дослідників до розробки питання контактів степових скотарських та ранніх землеробських культур за доби енеоліту, та вилилось у жваву дискусію (Даниленко, Шмаглій 1972; Збеневич 1976; Мовша 1993; Рассамакін 2004 та ін.).

Дослідження на новобудовах дали початок новим культурам. Зокрема дослідники активно почали фіксувати наявність кераміки нижньомихайлівського типу, та виділяти ці поховання у курганах. Значно пізніше, вже після новобудовного буму 1970–1990 рр., використовуючи також матеріали 1950-х рр., дослідниками було виділено нові культури та типи пам'яток степового енеоліту: квітянську (постмаріупольську), рогачицьку, животилівсько-вовчанський та данилівський тип тощо. Таким чином, коло культур степового енеоліту України значно розширилось.

ЛІТЕРАТУРА

- Артеменко, И. И. (гол. ред.) 1985. *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Киев.
- Вязьмитіна, М. І. 1960. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки*. 1961, 10, с. 64-74.
- Даниленко, В. Н. 1955. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 126-128.
- Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко, В. Н., Шмаглій, М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. *Археологія*, 6, с. 3-20.
- Збеневич, В. Г. 1976. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев.
- Іллінська, В. А., Ковпаненко, Г. Т., Петровська, Є. О. 1960. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 127–140.
- Канивец В. И. 1955. Курган раннего бронзового века у с. Первомаевка на Херсонщине. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 5, с. 75–77.
- Клейн, Л. С. 2007 *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург.
- Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганск: Вид-во СНУ им. В. Даля.
- Лагодовская, Е. Ф. 1955. Михайловское поселение и его историческое значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 119-121.
- Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ.
- Мовша, Т. Г. 1993. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту – ранньої бронзи. *Археологія*, 3, с. 36-51.
- Николова, А. В., Рассамакін, Ю. Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра. *Советская археология*, 3, с. 37-57.
- Отрощенко, В. В. 2005 Епоха енеоліту-бронзи. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України*. Розділ II, Київ: Либідь, с. 105-202.
- Рассамакін, Ю. Я. 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.
- Рассамакін, Ю. Я. 1992. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Дисс. ... канд. ист. наук. Научный архив Института археологии НАН Украины. Ф12, од. зб. № 718.
- Рассамакін, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum Plus*, 2, с. 117-177.
- Рассамакін, Ю. Я. 2004. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія*, 2, с. 3-26.
- Рассамакін, Ю. Я. 2016. Унікальний могильник епохи енеоліта на острові Хортиця в районі Дніпровських порогів (Україна): предварительные итоги изучения. В: Церна, С., Говедарицы, Б. (ред.) *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев, с. 145-168.
- Рассамакін, Ю. Я., Будников, О. Б. 1993 Проблеми раннього степового енеоліту у світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-142.

- Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.
- Рибалова, В. Д. 1960. Могильник эпохи бронзы в с. Оскорівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 5-13.
- Спіцина, Л. А. 2002. Кераміка середнього шару поселення Михайлівка. *Сучасні проблеми археології*, с. 223-225.
- Тарасенко, І. Г. 2017а. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950 – 1951 рр.). Мат-ли наукової конференції молодих вчених «Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики». Київ: «Стародавній світ», с. 159-162.
- Тарасенко, І. Г. 2017б. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.
- Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.
- Титенко, Г. Т. 1955. Каменная стела из с. Первомаевки. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 5, с. 78-79.
- Телегин, Д. Я., Шмаглий, Н. М., Шарафутдинова, И. Н. 1957. *Дневник обследования археологических памятников в зоне разрушения Каховского моря. 1957 год*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ек. 1957/10а.
- Телегин, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівської культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.
- Телегин, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.
- Шапошникова, О. Г., Бодянский, О. В., Щепинский, А. О. 1957. Звіт за роботу Дніпровського Загону Дніпровської експедиції за 1957 р. Науковий архів інституту археології НАН України, ф. ек. 1957/10а.
- Шапошникова, О. Г. 1961. Могильники эпохи ранней бронзы на Нижнем Днестре. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 3-11.
- Шапошникова, О. Г. 1971а. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Бібіков, С. М. (гол. ред.) *Археологія Української РСР*. Т. 1, ч. 3, р. VII, с. 250-258.
- Шапошникова, О. Г. 1971б. Пам'ятки рогацького типу в Подніпров'ї. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, с. 113-115.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500–2300 BC. *Late prehistoric exploitation of the Eurasien Steppe*. Cambridge, p. 59-182.

Iryna Tarasenko,
Junior Researcher,
Department «Field Committee»,
Institute of Archaeology of
the National Academy of Sciences of Ukraine

THE ENEOLITHIC SITES EXPLORED BY THE SAVING EXPEDITIONS IN THE 1950S

The article provides an overview of the Paleometal settlements and burials discovered by the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, which worked in the construction zone of the South-Ukrainian Canal, the Kakhovka and Molochna water reservoirs in the 1950s. These studies were concerned with the large-scale construction of irrigation systems, which forever changed the appearance of the studied areas. Based on this, archaeological excavations had protective and saving functions.

Saving researches gave rise to new cultures. In particular, archaeologists received tools for recording burials of the Nyzhnia Mykhailivka culture. Much later, already after the new building boom of 1970–1990, using materials from new buildings of 1950, researchers discovered new cultures and types of monuments of the Steppe Eneolithic: Kvitienska (Postmariupolska), Rohachytska, Zhivotylyvsko-Vovchanskyi, Danyliivka type, etc. Thus, the range of cultures of the Steppe Eneolithic of Ukraine has significantly expanded.

Keywords: the saving expeditions, 1950s, Kakhovka and Molochna water reservoirs, South Ukrainian canal, Steppe Eneolithic sights.

УДК 069(477.43-21):902

Ігор Старенький,
кандидат історичних наукЄвгеній Левінзон,
студент Докторської школи університету
імені Адама Міцкевича у Познані, Польща

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ М. С. БОРКОВСЬКОГО У ФОНДАХ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МУЗЕЮ

У статті йдеться про колекцію артефактів, зібраних краєзнавцем, дослідником трипільських старожитностей Миколою Семеновичем Борковським на більше ніж 100 археологічних пам'яток Середнього Подністров'я у період 1947–1976 рр. На сьогодні, більша частина цього вагомego зібрання залишається неопублікованою. Автори роблять спробу першого короткого опису зазначеної колекції.

Ключові слова: Середній Дністер, розвідка, кераміка, трипільська культура, ранній залізний вік.

Микола Семенович Борковський (5 червня 1918 р. – 15 січня 1980 р.) – відомий на Поділлі краєзнавець, археолог-аматор (фото 1), який більшу частину життя присвятив вивченню трипільської культури. Автори вже зупинялись на описі життєвого та наукового шляху Миколи Семеновича (Старенький, Левінзон 2018). Також короткі біографічні довідки про нього зустрічаємо у працях І. С. Винокура (2004), Л. В. Баженова (1993, с. 136) та ін.

Щодо наукової спадщини дослідника, то вона залишається актуальною і до сьогодні. Особливо вагомими були розвідкові дослідження Миколи Семеновича на трипільських поселеннях в с. Голосків та с. Ходорівці Кам'янець-Подільського району. Результати неодноразових розвідок ним були описані у тезах Подільських історико-краєзнавчих конференцій (Борковский 1965; Борковський 1970).

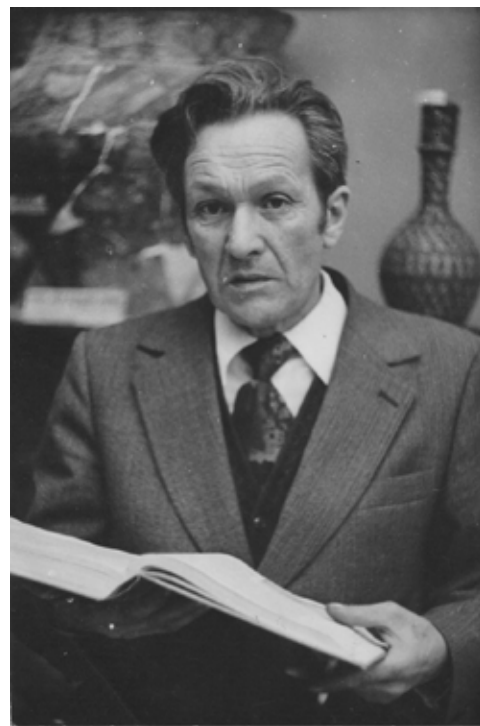
Значна кількість сучасних науковців не перестають звертатись до праць Миколи Семеновича, зібраних ним артефактів трипільської культури тощо. Серед них слід згадати відомих археологів-трипільознавців Т. М. Ткачука (2002, рис. 4; 2015, рис. 5–8), Н. Б. Бурдо (2004) та ін.

Захоплення археологією прийшло до М. С. Борковського після повернення з фронту у 1947 р., коли за дорученням міської влади, йому довелося провести рятівне обстеження трипільського житла поблизу с. Стара Ушиця на Кам'яничині (Борковский 1972, с. 4).

Поступово силами краєзнавця виник музей (фото 2), що функціонував при сільськогосподарському технікумі та мав 4 відділи: геологічний, палеонтологічний, археологічний та історичний (Борковский 1972). Разом зі студентами та своїми синами археолог відкрив більше 100 пам'яток на теренах Поділля. Микола Семенович активно співпрацював зі світочами тодішньої археологічної науки: С. М. Бібіковим, Т. С. Пассек, В. Г. Збеневичем, І. С. Винокуром, Т. Г. Мовшею та багатьма іншими (Старенький, Левінзон 2018, с. 350–351).

Перед смертю більшу частину колекції власного музею М. С. Борковський передав до Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМЗ) (фото 3, 4). Решта зберігається у фондах Науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка та фондах Інституту археології НАН України – колекція № 581 (Блажевич та ін. 2007, с. 69).

Автори цієї публікації поставили за мету здійснити короткий опис археологічної частини колекції М. С. Борковського, що нині складає 337 одиниць зберігання в основному фонді К-ПДІМЗ.

Фото 1. Микола Борковський у музеї сільгосптехнікуму, 1978 р.

Згадувані далі населені пункти знаходяться у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельницької обл., в інших випадках зазначається конкретний район.

Місцезнаходження невідоме. 1968 р. – КАрх 989. Ніж залізний. 1980 р. – КАрх 690. Бронзовий наконечник стріли, виявлений краєзнавцем Л. А. Лясотою; КАрх 691. Рубило крем'яне, виявлене краєзнавцем Л. А. Лясотою. ? – КАрх 916. Грузило керамічне (трипільська культура, далі – ТК).

Антонівка (? р-ну). 1962 р. – КАрх 715. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 777. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК).

Баговиця. 1963 р. – КАрх 747. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 766. – Фр-т керамічної антропоморфної чоловічої статуетки (ТК) (Старенький, Шпаковський, Левінзон 2018, с. 12–13, рис. 9.1–2). 1967 р. – КАрх 665. Пластина із сірого кременю (ТК) (Старенький, Шпаковський, Левінзон 2018, с. 12–13, рис. 8.15).

Бакота (нині не існує). ? – Фр-т глиняного виробу (ТК). 1957 р. – КАрх 717. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 734–735. Фр-ти керамічної зооморфної статуетки (?) (ТК). КАрх 748. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 774. Фр-т керамічної зооморфної статуетки. КАрх 963. Фр-т глиняного виробу (ТК). 1964 р. – КАрх 677. Крем'яне скребло (ТК). КАрх 1068. Скребло крем'яне (кам'яний вік). 1968 р. – КАрх 921. Відщеп крем'яний (ТК). 1969 р. – КАрх 922. Фр-т крем'яного ножа (?) (ТК). 1974 р. – КАрх 1038. Пластина крем'яна (ТК). КАрх 1039. Різець-скребло крем'яне (пізній палеоліт). Матеріали частково опубліковані у спільній статті з І. С. Винокуром (1973).

Балин. 1963 р. – КАрх 741. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК).

Біланівка (мікрорайон Кам'янця-Подільського). 1964 р. – КАрх 1064. Фр-т крем'яного виробу.

Білгородський р-н. 1957 р. – КАрх 661. Фр-т сланцевої сокирки (ТК).

Боришківці. 1955 р. – КАрх 702. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 764. Керамічна посудина (ТК). 1957 р. – КАрх 670. Грузило керамічне (ТК). КАрх 689. Наконечник стріли крем'яний (ТК). КАрх 758. Фр-т керамічної зооморфної статуетки (ТК). 1958 р. – КАрх 650. Наконечник крем'яної стріли (ТК). КАрх 656. Фр-т вістря крем'яної стріли (ТК). КАрх 1023. Фр-т крем'яного свердла. КАрх 1025–1026. Фр-ти крем'яного наконечника стріли (ТК). 1959 р. – КАрх 654. Фр-т крем'яної пластини (ТК). 1961 р. – КАрх 695. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 776. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 971–972. Фр-ти керамічної статуетки (ТК). 1962 р. – КАрх 729. Керамічний конус (ТК). КАрх 739. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1964 р. – КАрх 804. Миска (ТК). КАрх 1037. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 1048. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 1069. Горщик (ТК). 1967 р. – КАрх 1046. Пластина крем'яна (ТК). 1968 р. – КАрх 780. Кубок (ТК). КАрх 786–787. Фр-ти керамічного кріселка для статуетки (ТК). КАрх 800. – Миска. (ТК). 1975 р. – КАрх 908. Фрагмент керамічного кріселка для статуетки (ТК).

Брага. 1958 р. – КАрх 1031. Серп крем'яний (ТК); 1959 р. – КАрх 663. Наконечник стріли крем'яний (ТК).

Броварі. 1968 р. – КАрх 788. Кубок (ТК). 1973 р. – КАрх 947. Фр-т денця мініатюрної посудини (ТК).

Великі Вірмени (нині – с. Великозалісся). 1964 р. – КАрх 1066. Скребло крем'яне (ТК).

Верхні Панівці (нині – с. Панівці). 1970 р. – КАрх 1022. Фр-т денця посудини (ТК).

Гаврилівці. 1955 р. – КАрх 770. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1959 р. – КАрх 674. Скребло крем'яне (ТК(?)). 1967 р. – КАрх 984. Фр-т миски (ТК). 1968 р. – КАрх 791. Кубок (ТК).

Голосків. ? – КАрх 959. Фр-т біноклеподібної посудини. 1947 р. – КАрх 1056. Відбійник крем'яний (ТК). 1954 р. – КАрх 698. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 699. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 700. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 709. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 713. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 769. Фр-т керамічної зооморфної статуетки (ТК). 1955 р. – КАрх 723. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 754. Фр-т керамічної статуетки (ТК). 1957 р. – КАрх 651–652. Наконечник крем'яного списа. КАрх 671. Грузило керамічне (ТК). КАрх 684. Фр-т наконечника крем'яного списа (ТК). КАрх 722. Фр-т керамічної статуетки (?) (ТК). КАрх 761–762. Фр-ти керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 1030. Знаряддя крем'яне (ТК). КАрх 1043. Фр-т наконечника крем'яного списа (ТК). 1958 р. – КАрх 682. Наконечник крем'яної стріли (ТК). КАрх 685. Наконечник крем'яної

стріли (ТК). КАрх 964. Керамічний виріб кулястої форми (ТК). КАрх 1024. Свердло крем'яне (ТК). КАрх 1034. Ніж крем'яний (ТК). 1959 р. – КАрх 639–641. Долото крем'яне (єнеоліт-бронза). КАрх 658. Вістря крем'яне (ТК). КАрх 675. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 1027. Сокира крем'яна (ТК). 1961 р. – КАрх 771. Фр-т посудини з ручкою (ТК). КАрх 970. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1962 р. – КАрх 730–733. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 738. Фр-т керамічного виробу (ТК). КАрх 751. Фр-т керамічної статуетки (ТК). 1963 р. – КАрх 692. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 714. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 759. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 781. – Горщик (ТК). 1964 р. – КАрх 1049–1050. Скребло крем'яне (ТК). 1966 р. – КАрх 982. Фр-т біноклеподібної посудини. (ТК). 1968 р. – КАрх 785. Горщик (ТК). КАрх 801. – Миска (ТК). КАрх 929. – Фр-т посудини (ТК). 1970 р. – КАрх 926. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 949. – Фр-т нижньої частини посудини (ТК). КАрх 950–951. Фр-ти підсвічника (XVII–XVIII ст.). КАрх 993. – Фр-т посудини (ранній залізний вік, далі – РЗВ). КАрх 998. Перемичка біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 1001. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 1003–1004. Фр-ти накривки та посудини (ТК). КАрх 1021. Фр-т чаші. (ТК). 1971 р. – КАрх 954. Фр-т посудини (ТК). 1972 р. – КАрх 910–911. Фр-т миски-чаші (?) (ТК). КАрх 939. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). 1973 р. – КАрх 915. Прясло керамічне (ТК). КАрх 937–938. Фр-ти перемички біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 940. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 948. Фр-т керамічної люльки (XVII–XVIII ст.). 1974 р. – КАрх 909. Керамічний виріб (ТК). КАрх 944. Фр-т перемички біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 946. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 956–657. Фр-ти посуду (ТК).

Гринчук. 1970 р. – КАрх 930. Фр-т посудини (ТК).

Гуменці. 1957 р. – КАрх 1036. Черепашка (ТК). 1959 р. – КАрх 649. Наконечник крем'яної стріли (ТК). КАрх 920. Розтирач з пісковика (?) . 1968 р. – КАрх 789. Горщик (ТК)

Гута-Блищанівська (Дунаєвського р-ну). ? – КАрх 994. Сокира крем'яна (ТК).

Довжок. 1957 р. – КАрх 1033. Пластина крем'яна (пізній палеоліт). 1958 р. – Фр-т крем'яного свердла (ТК). 1967 р. – КАрх 1042. Фр-т відбійника крем'яного (ТК).

Жванець. 1954 р. – КАрх 746. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1958 р. – КАрх 1041. Фр-т наконечника крем'яної стріли (ТК).

Завалля. 1963 р. – КАрх 737. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1970 р. – КАрх 952–953. Фр-ти посуду (ранні слов'яни VI–VII ст.).

Залісся (Чемеровецького р-ну). 1964 р. – КАрх 1060. Ножеподібна крем'яна пластина (ТК).

Зеленче (Дунаєвського р-ну). 1962 р. – КАрх 720. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1963 р. – КАрх 693. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК).

Зіньківці. 1963 р. – КАрх 743. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1964 р. – КАрх 1063. Сокира крем'яна. 1968 р. – КАрх 960. Скам'янілість (?).

Кадіївці. 1947 р. – КАрх 765. Фр-т керамічної статуетки (ТК). 1959 р. – КАрх 919. Розтирач з пісковика (?). 1969 р. – КАрх 1002. Фр-т накривки (ТК).

Калиня. 1963 р. – КАрх 716. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 719. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК).

Калюс (Новоушицького р-ну, нині не існує). 1959 р. – КАрх 653. Серп крем'яний (єнеоліт-бронза).

Кам'янка 1973 р. – КАрх 914. Прясло керамічне (ТК).

Карачківці. 1960 р. – КАрх 973. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК).

Катеринівка Дунаєвського р-ну. 1959 р. – КАрх 640. Сокира крем'яна (єнеоліт).

Княгинин. 1959 р. – КАрх 660. Серп крем'яний (єнеоліт-бронза). 1965 р. – КАрх 1067. Скребло крем'яне (єнеоліт-бронза).

Козак (хутір приєднаний до с. Довжок). ? – КАрх 988. Фр-т посудини (ТК). 1954 р. – КАрх 969. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1958 р. – КАрх 688. Наконечник крем'яної стріли (ТК). 1959 р. – КАрх 927. Сокира сланцева (ТК). 1964 р. – КАрх 790. Миска (ТК). КАрх 802. Миска-чаша (ТК). КАрх 979. Фр-т горщика(ТК). КАрх 1013. Фр-т миски (ТК). 1967 р. – КАрх 1029. Крем'яне знаряддя (ТК). 1969 р. – КАрх 1000. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). 1970 р. – КАрх 996. Уламок посудини (ТК). 1973 р. – КАрх 904. Фр-т посудини (ТК). 1974 р. – КАрх 907. Фр-т денця посудини (ТК). КАрх 934. Уламок посудини (ТК). КАрх 941. Фр-т вінець посудини (РЗВ).

Колибаївка. 1959 р. – КАрх 655. Пластина крем'яна (ТК). 1964 р. – КАрх 667. Ніж крем'яний (ТК). КАрх 1057. Долото крем'яне (ТК). 1967 р. – КАрх 667. Ніж крем'яний (ТК). 1973 р. – КАрх 905. Фр-т горщика (ТК).

Колубаївці. 1968 р. – КАрх 793. Горщик мініатюрний (ТК).

Кубачівка (приєднана до с. Смотрич). ? – КАрх 999. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). 1954 р. – КАрх 707. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1957 р. – КАрх 987. Керамічний конус (ТК). 1958 р. – КАрх 686. Наконечник крем'яної стріли (ТК). КАрх 965. Керамічний кулеподібний виріб (ТК). 1959 р. – КАрх 642–644. Сокира крем'яна (ТК). КАрх 664. Свердло крем'яне (ТК). КАрх 681. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 918. Виріб з пісковика (ТК). 1961 р. – КАрх 647. Долото крем'яне (ТК). КАрх 742. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 753. Фр-т керамічної статуетки (ТК). 1962 р. – КАрх 704. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1963 р. – КАрх 728. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1964 р. – КАрх 978. Накривка (ТК). КАрх 986. Фр-т посудини (ТК). 1965 р. – КАрх 782. Горщик (ТК). КАрх 809. Горщик (ТК). 1970 р. – КАрх 968. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1973 р. – КАрх 906. Уламок миски-чаші (ТК). КАрх 945. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК).

Ленківці Чернівецької обл. 1954 р. – КАрх 710. Керамічна антропоморфна жіноча статуетка (ТК).

Макарівка Чернівецької обл. 1967 р. – КАрх 678. Скребло крем'яне (ТК).

Маків Дунаєвецького р-ну. 1963 р. – КАрх 726. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК). КАрх 727. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК). 1967 р. – КАрх 1053. Скребло крем'яне (ТК).

Малинівці. 1959 р. – КАрх 995. Сокира крем'яна (ТК). 1968 р. – КАрх 795. Кубок (ТК).

Мар'янівка (нині не існує). 1957 р. – КАрх 760. Прясло глиняне (ТК).

Нагоряни. 1957 р. – КАрх 668. Грузило глиняне (ТК).

Нігин. 1961 р. – КАрх 697. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 749. Фр-т посудини (ТК).

Оленівка. 1954 р. – КАрх 750. Фр-т ручки посудини (ТК). КАрх 977. Фр-т друшляка (ТК). 1966 р. – КАрх 912. Фр-т друшляка (ТК). 1974 р. – КАрх 903. Фр-т стінки посудини (ТК).

Пирогівка Віньковецького р-ну. 1961 р. – КАрх 673. Долото крем'яне (ТК).

Підпилип'я. 1976 р. – КАрх 955. Фр-т посудини (ТК). КАрх 981. Фр-т миски (ТК). КАрх 992. Фр-т стінки посудини (ТК). КАрх 997. Фр-т перемички біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 1005. Фр-т стінки посудини (ТК). КАрх 1008. Фр-т посудини (ТК). КАрх 1009. Фр-т посудини (ТК). КАрх 1010. Фр-т посудини (ТК). КАрх 1011. Фр-т посудини (ТК). КАрх 1017. Фр-т миски (ТК). КАрх 1018. Фр-т миски (ТК). КАрх 1019. Фр-т миски (ТК). КАрх 1020. Фр-т миски (ТК).

Рихта. 1959 р. – КАрх 657. Вістря крем'яне (ТК). 1964 р. – КАрх 1045. Пластина крем'яна (ТК). КАрх 1052. Скребло крем'яне (ТК).

Рогізна. 1962 р. – КАрх 935. Фр-т горщика (ТК).

Руда. 1960 р. – КАрх 768. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). 1964 р. – КАрх 767. Фр-т сокири крем'яної (ТК). КАрх 1054. Відбійник крем'яний (ТК).

Слобідка-Малиновецька. 1973 р. – КАрх 942. Фр-т вінця посудини (ТК).

Слобідка-Рихтівська. 1969 р. – КАрх 932. Фр-т стінки посудини (ТК). 1970 р. – КАрх 961. Фр-т посудини (ТК).

Смотрич (Кам'янець-Подільський р-н). 1961 р. – КАрх 745. Керамічна антропоморфна жіноча статуетка (ТК). КАрх 756. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК).

Смотрич (Дунаєвецький р-н). 1961 р. – КАрх 775. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК).

Сокіл. 1954 р. – КАрх 708. Керамічна антропоморфна жіноча статуетка (ТК). 1961 р. – КАрх 645. Сокира крем'яна (ТК). 1967 р. – КАрх 679. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 680. Скребло крем'яне (ТК). 1970 р. – КАрх 1012. Фр-т посудини (ТК).

Стара Гута (Дунаєвецького р-ну). 1967 р. – КАрх 666. Фр-т ножа крем'яного (ТК). КАрх 676. Скребло крем'яне (ТК). КАрх 721. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 1028. Фр-т крем'яного знаряддя (ТК).

Стара Ушиця. 1947 р. – КАрх 1055. Відбійник крем'яний (ТК).

Старе місто (Кам'янець-Подільський). 1958 р. – КАрх 662. мушкетний кремінь (модерн XVII–XVIII ст.). КАрх 687. Наконечник стріли крем'яний (ТК). КАрх 991. Наконечник стріли залізний (ранні скіфи VII–V ст. до н. е.). **1964 р.** – КАрх 1051. Скребло крем'яне (ТК). **1967 р.** – КАрх 1035. Скребло крем'яне (ТК). **1973 р.** – КАрх 958. Уламок обмазки (ТК).

Субіч. 1965 р. – КАрх 1058. Ніж крем'яний (ТК).

Суржа. 1959 р. – КАрх 928. Фр-т грузила глиняного (ТК).

Суржинці. 1964 р. – КАрх 1061. Пластина крем'яна (пізній палеоліт).

Тарасівка. 1964 р. – КАрх 672. Нуклеус крем'яний (пізній палеоліт, енеоліт).

Татариски (нині – с. Смотрич). ? – КАрх 962. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). **1954 р.** – КАрх 757. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). **1957 р.** – КАрх 990. Наконечник стріли залізний (X–XIII ст.). **1958 р.** – КАрх 1047. Скребло крем'яне (ТК). **1963 р.** – КАрх 718. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 736. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 752. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК). **1964 р.** – КАрх 784. Горщик (ТК). **1966 р.** – КАрх 980. Фр-т горщика (ТК). **1967 р.** – КАрх 796. Накривка горщика (ТК). КАрх 983. Фр-т біноклеподібної посудини (ТК). КАрх 1040. Наконечник стріли крем'яний (ТК). **1968 р.** – КАрх 803. Горщик (ТК). **1969 р.** – КАрх 925. Нуклеус крем'яний (пізній палеоліт). КАрх 1014. Фр-т миски (ТК). КАрх 1015. Фр-т горщика (ТК). **1973 р.** – КАрх 923. Скребло крем'яне (пізній палеоліт).

Тимків (Новоушицького р-ну). ? – КАрх 806. Горщик (ТК).

Устя. 1970 р. – КАрх 1016. Фр-т вінця горщика (ТК).

Фридрівці (нині – с. Залісся Перше). 1974 р. – КАрх 943. Фр-т посудини (ТК).

Ходорівці. ? – КАрх 805. Горщик (ТК). **1948 р.** – КАрх 33759. Біноклеподібна посудина (ТК). **1951 р.** – КАрх 33721. Горщик (ТК). **1955 р.** – КАрх 701. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). **1957 р.** – КАрх 669. Грузило глиняне (ТК). КАрх 703. Фр-т керамічної зооморфної статуетки (ТК). КАрх 706. Керамічна зооморфна статуетка (ТК). КАрх 725. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК). КАрх 744. Прясло керамічне (ТК). КАрх 755. Керамічна зооморфна статуетка (ТК). КАрх 772. Керамічна зооморфна статуетка (ТК). КАрх 773. Фр-т керамічної зооморфної статуетки (ТК). КАрх 975. Керамічний конус (ТК). КАрх 976. Керамічний конус (ТК). **1958 р.** – КАрх 966. Намистина керамічна (ТК). **1959 р.** – КАрх 931. Грузило глиняне (ТК). **1962 р.** – КАрх 646. Сокира крем'яна (ТК). КАрх 705. Фр-т керамічної статуетки (ТК). КАрх 967. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). **1963 р.** – КАрх 740. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). **1964 р.** – КАрх 778. Миска (ТК). КАрх 779. Горщик (ТК). КАрх 924. Фр-т «пилки» крем'яної (ТК). **1966 р.** – КАрх 797. Горщик (ТК). **1967 р.** – КАрх 798. Миска (ТК). **1968 р.** – КАрх 783. Горщик (ТК). КАрх 792. Кубок (ТК). КАрх 794. Кубок (ТК). КАрх 799. Миска (ТК). **1973 р.** – КАрх 933. Фр-т кубка (ТК).

Цвіклівці. 1957 р. – КАрх 648. Фр-т наконечника крем'яного (ТК). **1958 р.** – КАрх 683. Наконечник стріли крем'яний (ТК). **1959 р.** – КАрх 1044. Фр-т свердла крем'яного (ТК). **1962 р.** – КАрх 763. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). **1964 р.** – КАрх 1065. Сокира крем'яна (ТК). **1966 р.** – КАрх 917. Зернотерка (ТК). **1968 р.** – КАрх 807. Горщик (ТК). КАрх 1007. Фр-т стінки посудини (ТК). **1969 р.** – КАрх 985. Фр-т стінки посудини.

Цикова. 1967 р. – КАрх 659. Серповий вкладень крем'яний (ТК).

Чорнокозинці. 1954 р. – КАрх 724. Керамічна антропоморфна статуетка (ТК).

Шутнівці. 1954 р. – КАрх 694. Фр-т керамічної антропоморфної статуетки (ТК). КАрх 696. Фр-т керамічної антропоморфної жіночої статуетки (ТК). КАрх 711. Керамічна антропоморфна жіноча статуетка (ТК). КАрх 712. Керамічна антропоморфна жіноча статуетка (ТК). **1968 р.** – КАрх 1006. Фр-т стінки посудини (ТК).

Як бачимо, М. С. Борковським була зібрана велика колекція зразків матеріальної культури з археологічних пам'яток Середнього Подністров'я. Артефакти цієї колекції є вагомим джерелом з історії, а їх подальше ґрунтовне дослідження та публікація є надзвичайно перспективними, як і додаткове обстеження виявлених Миколою Семеновичем поселень.

Принагідно автори висловлюють слова щирої подяки головному зберігачу І. В. Швець та зберігачу фондів К-ПДІМЗ В. В. Верстюку.

ЛІТЕРАТУРА

- Баженов, Л. В. 1993. *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський, 1993.
- Блажевич, Н. С., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С. та ін. 2007. *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України*. Київ: Академперіодика.
- Борковский, Н. С. 1972. *Краеведческий музей в техникуме (из опыта работы Каменец-Подольского сельскохозяйственного техникума)*. Киев.
- Борковский, Н. С. 1965. Трипольское поселение Голосково. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький.
- Борковский, М. С. 1970. Поселення розвинутого Трипілья «Паюк-1» поблизу с. Ходорівці. В: Винокур, І. С. (ред.). *Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів: «Каменяр».
- Бурдо, Н. Б. 2014. Голосков. В: Ляшко, С. М. та ін. (ред.). *Енциклопедія трипільської культури*. Київ. Т. II. с. 120.
- Винокур, І. С. 2014. Борковский Микола Семенович В: Ляшко, С. М. та ін. (ред.). *Енциклопедія трипільської культури*. Київ. Т. II. с. 65.
- Винокур, І. С., Борковский, М. С. 1973. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я. *Археологія*, 12. с. 58-61.
- Старенький І., Левінзон Є. 2018. До 100-річчя М. С. Борковского – дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *«Археологія і Фортифікація України» Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.
- Старенький, І., Шпаковский, С., Левінзон, Є. 2018. *Баговицький археологічний мікрорегіон*. Київ: «Стародавній світ».
- Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів VII і СІ на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *«Археологія і Фортифікація України»: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 52-57.
- Ткачук, Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки НТШ*, 244, с. 89-114.

Ihor Starenkyi,
PhD

Yevhenii Levinzon
Student, Doctoral School of Humanities,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

ARCHEOLOGICAL COLLECTION OF M. S. BORKOVSKYI IN THE STORAGE OF THE KAMIANETS-PODILSKYI MUSEUM

The article deals with the collection of artifacts collected by the local historian, researcher of Trypillia culture antiquities Mykola Semenovych Borkovskyi at more than 100 archaeological sites of the Middle Dniester region in 1947–1976. Today, the majority of this important collection remains unpublished. The authors attempt to complete the first short description of this collection.

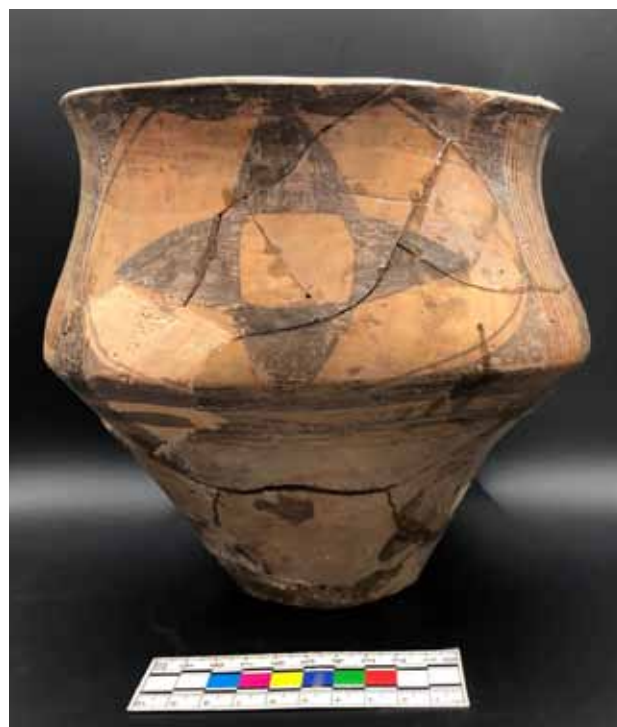
Keywords: Middle Dniester, survey, ceramics, Trypillia culture, Early Iron Age.

Фото 2. Микола Борковський та відвідувачі музею

Фото 3. Амфора з поселення Ходорівці,
уроч. Паюк I (Фонди К-ПДІМЗ)

Фото 4. Кратер з поселення Голосків
(Фонди К-ПДІМЗ)

Степан Тимків,
магістр історії,
завідувач науково-дослідної лабораторії
археології К-ПНУ ім. Івана Огієнка

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДЦЯ ТА ГУБИНА, ЕКСПЕДИЦІЯМИ В. І. ЯКУБОВСЬКОГО

У статті подана інформація про дослідження літописного Городця та Губина відомим археологом, науковцем Якубовським Василем Івановичем. Так, вивчення літописного Городця здійснювалось В. І. Якубовським у 1973–1984, 1989 роках, а розкопки Губинського городища здійснювались з 1997 по 2016 рік. Автори цієї публікації також брали участь у свій час як студенти історичного факультету, а пізніше входили в склад археологічної експедиції.

Ключові слова: археологічні дослідження, місто Городець, Губин, В. І. Якубовський.

Якубовський Василь Іванович – кандидат історичних наук, екс-професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, завідувач сектора археології ГО Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Коло наукових інтересів – Давня історія України, археологія Болохівської землі, музеєзнавство та краєзнавство (Рис. 1).

На цю тематику автором опубліковано 9 наукових і науково-методичних книжок, понад 140 наукових статей і публікацій, 40 науково-популярних нарисів на шпальтах газет (За покликом серця 2015), три індивідуальні (Якубовський 2001, 2002, 2020) та 1 колективна монографії (Винокур, Журко, Мегей, Якубовський 2004), а також два довідники: «Довідник з археології України Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області (Винокур, Гуцал, Пеняк, Якубовський 1984) та довідник «Археологічна спадщина Хмельницької області» (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011), один посібник-практикум з курсу «Музеєзнавство» (Якубовський 2006.) та підручник «Музеєзнавство» (Якубовський 2010). Вчений написав і упорядкував біля 30 наукових звітів, які зберігаються у науковому фонді Інституту археології НАН України. Він також скомпонував колекції знахідок з розкопок міст Божськ, Городець у фондах Хмельницького краєзнавчого музею та різноманітні колекції знахідок з розкопок літописного Губина, що зберігаються у фондах Старокостянтинівського історико-краєзнавчого музею.

Народився Василь Якубовський 1 лютого 1940 р. у селищі Мельниця-Подільська, на Тернопільщині. Зі шкільних років у юнака визріла мрія стати археологом. Місцевий учитель історії Петро Васильович Голик першим прищепив любов до археології. У подальшому його професійність розвивалася під впливом академіка НАН України Петра Петровича Толочка, директора Інституту археології НАН України, де 1984 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Давньоруські пам'ятки XII–XIII ст. верхів'я річок Південного Бугу і Случі» (Якубовський, 1984). Вперше в українській історіографії досліджено майже 129 пам'яток XII–XIII ст. на території краю, відомого під назвою Болохівська земля. Вчений аргументовано довів, що Болохівщина була заселена русинами, матеріальна і духовна культура яких розвивалася в історично-культурному руслі життя давньоукраїнського народу, засудивши і відкинувши антинаукові версії щодо румунського походження болохівського населення.

Загалом життя й наукова діяльність археолога, історика та музеєзнавця В. І. Якубовського пов'язані зі старожитностями історичної Болохівської землі XII–XIII ст., виявленню та дослідженню яких він присвятив понад 50 розвідкових і широкомасштабних польових археологічних сезонів.

Кінець 60-х – початок 70-х років XX ст. – це одна із найвизначніших віх у житті і діяльності Василя Івановича Якубовського, яка відкрила тоді ще молодому науковицю довгу творчу дорогу, щедро всіяну відкриттями в археологічній науці. В основі тих досліджень – системна, наполеглива праця археолога, організатора і керівника багатьох археологічних експедицій, – що сприяла його

науковому зростанню і появі нових відкриттів, невідомих ще в історичній науці. Приємно підкреслити, що їх було багато. Але серед них, насамперед, посідає важливе місце наукове відкриття місцезнаходження літописного міста Городець, рештки укріпленого центру якого знаходяться на правому березі р. Іква, навпроти с. Теліженці сучасного Хмельницького району, Хмельницької області (рис. 2).

Розкопки на дитинці літописного Городця здійснювала слов'яно-руська археологічна експедиція Хмельницької обласної дитячої екскурсійної-туристичної станції у 1973–1974 роках та експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею у 1975–1984, 1989 р. під керівництвом В. І. Якубовського (Якубовський 1973, 1979, 1982). У дослідженнях брали участь студенти Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Луцького національного університету імені Лесі Українки та старшокласники з різних шкіл Хмельниччини: з Чорного Острова, середніх шкіл м. Хмельницький №№ 1, 18, Кам'янець-Подільської школи № 2, Чугорської 8-річної школи та інших. Учнівські колективи діяли у контексті програми тодішньої Всеукраїнської експедиції Міністерства освіти України «В країну знань». Багаторічну участь у вивченні літописного Городця брала дружина Василя Івановича – Зінаїда Филімонівна і його дві доньки-школярки – Алла і Леся (рис. 3).

Археологічними дослідженнями Василю Івановичу вдалось з'ясувати, що літописний Городець належить до феодальних поселень із площею приблизно 30 гектарів (укріплений центр городища – 3,52 га і неукріплене селище – 23 га). Протягом 13 польових сезонів на площі 0,63 га відкрито 14 жител, 5 печей літнього користування, 9 господарських ям-смітників, 2 льохи і 8 приміщень виробничого призначення, а саме: 2 гончарні й одна ювелірна майстерня, 3 борошномельні комплекси, 1 зерносушильний, 2 скарби у кількості 60 предметів, виготовлених із благородних металів (Якубовський 2001, с. 76-86). Розкопки, які проводила експедиція під керівництвом Василя Івановича на площі подвір'я фортеці показали, що вал внутрішньої будови включав так звані кліті, які використовували для господарських і житлових приміщень. Внутрішня лінія валів являла собою фортифікаційний пояс із дерев'яно-земляних зрубів. Зовнішня (третя) лінія – це земляний вал, який насипаний із глин різних порід. На площі дитинця, археологу, також, вдалося простежити гумусний шар трипільського часу, що дало змогу стверджувати, що життя у Городці вперше існувало у трипільські часи за доби енеоліту (6–5 тис. років тому). Дослідник зазначає, що культурний шар пам'ятки вельми потужний і насичений знахідками. У ньому виявлено вироби з каменю, кістки людей, тварин і птахів, предмети побуту та прикраси з чорних і благородних металів, а також спалені дерев'яні конструкції будівель XII–XIII ст. (Якубовський 2020, с. 40).

У матеріалах зафіксованих об'єктів, які у свій час опублікував Василь Іванович, є багаточисельне відкриття гончарного посуду XII–XIII ст. Це різноманітні горщики і накривки від них, глечики, малогабаритні миски, кубки, амфори, а також зерновики. З глини також виготовлені прясла, різні іграшки, важки до ткацьких верстатів та рибуловних сіток. В окремі групи вчений виділяє знаряддя сільськогосподарського виробництва, промислів і ремісництва: коси, серпи, наконечники плуга, оковки дерев'яних лопат, рибуловні гачки, остроги, ювелірне ковадло, ковальські пробой, зубила та інше. Серед відкритих матеріалів значне місце посідають чисельні знахідки зброї і воєнного спорядження: наконечники стріл, списи, шпори, навершя булави, сокири, шабля, бойовий ніж тощо. Василь Іванович вказує на те, що у Городці проживали дружинники, які могли займатися сільським господарством, ремеслами, промислами та, крім того, в своїх родинах зберігали цінні предмети. Свідченням цього, є знахідки двох скарбів, які відкрито у 1973 році – житло 1, другий – 1973 р. в зерносушильному приміщенні. Виявлені скарби – це справжні шедеври прикладного мистецтва Київської Русі XII–XIII століть (Якубовський 2020, с. 43).

Разом з тим, матеріали розкопок дали можливість подільському науковцю підтвердити свідчення літопису про тотальний розгром і спалення дотла болохівського міста Городець (Якубовський 2020, с. 295). Після загибелі цього історичного населеного пункту, його укріплений центр (дитинець) залишився безіменним під назвою Вали. Процедура ототожнення цього городища з літописним Городцем відомий дослідник В. І. Якубовський виніс на наукове обговорення під час роботи Міжнародної наукової конференції «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції», яку 16–19 квітня 2003 року організували науковці Державного комітету Архіви України. Конференція відбулась у м. Трускавець. На засіданні секції «Історія та історіографія краєзнавства, основні напрямки краєзнавчих досліджень» археолог Василь Іванович зачитав доповідь «Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі». Вчені зацікавлено і схвально сприйняли наукове обґрунтування місцезнаходження літописного Городця археолога В. І. Якубовського, постановивши

публікувати його під згаданою назвою у збірнику «Студії з архівної справи та документознавства» (Якубовський 2003, с. 46-52).

Звичайно, були і інші наукові відкриття легендарного археолога: відкриття місцезнаходження руїн літописного Божька (Якубовський 1970) та Болохова (Якубовський, 1975, с. 87-104), відкриття неукріплених поселень і могильників у межиріччі верхів'їв Південного Бугу і Случа (Якубовський 1970, 2012а), в басейнах річок Бужок (Якубовський 1982), Вовк, Хомора та натхнення праця з впорядкування щорічних наукових звітів про проведені польові дослідження, а, також, науково-педагогічна діяльність в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (1984–2017) та ПВНЗ «Хмельницькому економічному університеті» (серпень 2017 – серпень 2019 рр.).

Важливими для науки, є також дослідження Василя Івановича Губинського *городища*. Літописний Губин XII–XIII ст., площею 4,6 га, знаходиться на правобережній частині с. Губин (р. Случ) – сучасного Шепетівського району (в минулому Старокостянтинівський район, Хмельницької області, Україна), в урочищі Замок. Городище демонструє чотирьохдольне планування, умовно назване як Північне, Південне, Південно-Західне і Південно-Східне укріплені майдани. Дослідники вважають, що місто існувало з 1136 по 1241 р. Верхня межа підтверджується знахідкою у 2003 році вислої свинцевої печатки князя Володимира Всеволодовича 1136 р. (Винокур, Журко, Мегей, Якубовський. 2004, с.45), нижня – літописною згадкою 1241 р (ПСРЛ 1962, с. 792). Його історія тісно пов'язана з Болохівським князівством, перша згадка про яке припадає на 1150 р (ПСРЛ 1962, с., 398).

Широкомасштабні археологічні дослідження у 1997–2007, 2009–2016 роках проводили два професори археологи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Експедиціями цього навчального закладу дослідження Губинського городища здійснено у 2 етапи: 1 етап – 1997–2005 рр. включно, керівник – Іон Винокур; 2 етап – 2006, 2007, 2009–2016 рр керівник – Василь Якубовський (Тумків 2022, р. 64). У дослідженнях другого етапу автори статті брали участь у складі археологічної експедиції, зокрема Тимків С. А. як лаборант археологічної лабораторії, а пізніше аспірант К-ПНУ імені Івана Огієнка, Семенчук С. О. тоді ще викладач ПВНЗ «Хмельницький економічний університет» та здобувач кафедри історії України К-ПНУ ім. Івана Огієнка (Рис. 4).

Середньовічне місто Губин, яке розміщувалось по обидва береги верхньої течії р. Случ у межах сучасного села Губин Шепетівського району Хмельницької області, за результатами досліджень, демонструє собою міський населений пункт Київської Русі середнього типу (за класифікацією академіка П. П. Толочка укріплені центри площа яких від 2,5 га до 10 га), періоду феодальної роздробленості XII–XIII ст., простягнувшись вздовж річки, на значній площі (Рис. 5).

У результаті проведених археологічних робіт у середньовічному Губині досліджено стратиграфію, хронологію та історико-соціальну сутність укріплених 4-ох частин городища, на яких вивчено 15 жител та 29 порожнистотілих клітей. На другому етапі досліджень також проведено вивчення сільськогосподарської округи на якій відкрито торгово-ремісничий посад (2010 р.) та фіксується ряд поселень означеного періоду. Важливим є відкриття ще двох ґрунтових могильників середньовічного м. Губин з похованнями XII–XIII ст, які відкрито у 2010 р. на території Південного укріпленого сектора, та другий – за 88 м на південний захід від Губинського городища (2011 р.). Роботами на площі обох могильників виявлено 98 ґрунтових поховань XII–XIII ст., здійснених згідно з християнським обрядом (Рис. 6).

Археологічні матеріали, виявлені під час розкопок городища, в цілому складають значну долю скарбниці давньоруських старожитностей України кінця XII – середини XIII ст. За функціональним призначенням і формою асортимент виявлених виробів є різноманітний: ножі побутові, зброя, спорядження вершника і коня, дужки та обручі від дерев'яних відер, залізні насади дерев'яних лопат, ковальський інструмент тощо. З-поміж них увагу привертають ювелірні вироби. Мова йде про сім речових скарбів, один з яких у 1997 р. виявлено у житловому зрубі №1, другий – у кліті №1 (1997 р.), третій і четвертий (2002 р.) у двох тайниках, відкритих у долівці кліті №7. П'ятий скарб знайдено у ямі, викопаній у долівці кліті №9, шостий скарб відкрито у порожнистій кліті №22 в 2011 р., сьомий скарб – у порожнистій кліті №25 в 2014 р (Якубовський 2020, с. 52).

Скарби – це різні жіночі убори: шийно-нагрудні, наручні та гарнітурні комплекси оголів'я. У скарбах кількісно переважають скроневі персневидні підвіски різних типів. У синхронних скарбах із міських центрів інших земель Давньої Русі вони майже не зустрічаються.

У час досліджень 2007–2016 рр. на території Губинської сільськогосподарської округи отримано й чимало інших наукових відкриттів. Серед них звертаємо увагу лише на результати польових робіт 2010 р. на території лівобережної частини сучасного села Губин (урочище Село), що якраз

навпроти історичного городища м. Губин. Саме в указаному місці було відкрито металургійний центр XII–XIII ст., функціонування якого забезпечувала одна сім'я. Рештки житлового приміщення цієї родини зафіксовано поруч виробничого центру (Рис. 7).

Таким чином, розкопками 1997–2016 рр. археологічно встановлено, що у своєму історичному розвитку середньовічний Губин демонструє ознаки давньоукраїнського міста Південно-Західної Русі XII–XIII ст.

Територіально, це місто розміщувалось по обидва береги верхньої течії р. Случ у межах сучасного села Губин Шепетівського району Хмельницької області, за результатами досліджень, демонструє собою міський населений пункт Київської Русі середнього типу (за класифікацією академіка П. П. Толочка укріплені центри площа яких від 2,5 га до 10 га), періоду феодальної роздробленості XII–XIII ст., простягнувшись вздовж річки, на значній площі. Так, у правобережній частині згаданого села знаходиться центральна частина – власне саме Губинське городище, на Лівобережній частині міста – неукріплений ремісничий посад. На правобережній частині також знаходяться ще 3 ґрунтові могильники, які виявлені у 2001, 2010, 2011 рр. Сільська округа Губина простежена по обидва береги р. Случ.

Потрібно відзначити, що найвищим науковим доробком всього життя Василя Івановича є фундаментальна монографія «Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка» (2020 р.) (Якубовський, 2020). У роботі, на основі комплексного аналізу літописних джерел, археологічного, нумізматичного, генеалогічного, геральдичного, топонімічного матеріалів, вивчено ступінь історичного розвитку мешканців літописної Болохівської землі. У праці розглянуто історіографію й історію археологічного вчення основних поселенських структур та могильників у краї, а також висвітлено стан військової справи, економіки, культури й рівень писемності мешканців, які проживали на території болохівських земель. Структурно вона складається зі вступу, п'ятих розділів, ілюстрацій, каталогу болохівських старожитностей, списку використаних джерел і літератури, двох додатків та умовних скорочень. Особливе місце у дослідженні займає також аналіз археологічних матеріалів, здобутих під час досліджень літописного міста Городець.

В. І. Якубовський – донині невтомний дослідник старожитностей та пам'яткоохоронець історико-культурної спадщини Хмельницької області й України загалом. Його багаторічний досвід у науковій діяльності та пам'яткоохоронній роботі у галузі археології – це безцінний скарб для теперішніх і майбутніх поколінь істориків, краєзнавців та археологів. Сьогодні

він працює над упорядкуванням монографії з досліджень літописного Губина 2004–2016 рр.

ЛІТЕРАТУРА

- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів*.
- Винокур, І. С. Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України, Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Чернівці: РВК «Деснянська правда».
- За покликом серця. До 75-річчя від дня народження і 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. І. Якубовського. 2015. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута».
- Полное собрание русских летописей 1962. Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908. Москва.
- Якубовский, В. И. 1979. Раскопки на р. Иква. В: *Археологические открытия 1978 года*. Москва: Наука, с. 427–428.
- Якубовский, В. И. 1984. *Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: Институт археологии АН УРСР.
- Якубовский, В. И., Гасюк, Л. В., Ковальска, Н. М., Царук, А. И. 1978. Исследования на территории Хмельницкой области. В: *Археологические исследования на Украине в 1976–1977гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР*. Ужгород.
- Якубовский, В. И., Ковальская, Н. Н. 1975. Исследования Болоховского городища. В: *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 378–379.
- Якубовський, В. 1970. Скарб Божська. *Корчагінець*, 106 (1594). 5 вересня.

- Якубовський, В. 1973. Намети над Іквою. *Радянське Поділля*, 208 (11943). 10 лютого.
- Якубовський, В. 2006. *Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 272 с.
- Якубовський, В. 2010. *Музеєзнавство. Підручник*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І.
- Якубовський, В. І. 1975. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області. *Археологія*, 16, с. 87-104.
- Якубовський, В. І. 1982. Географія і топографія городищ XII-XIII ст. в міжріччі Південного Бугу і Случа. В: *Тези доповідей на обласній науковій конференції «Проблеми історичної географії Поділля»*. Кам'янець-Подільський. С. 138.
- Якубовський, В. І. 2001. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.
- Якубовський, В. І. 2003. Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі. В: *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 10. Київ: Наукова думка, с. 46-52.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської Землі*. Вид. 2-ге доп. Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.).
- Якубовський, В. І. 2010. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII-XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи. *Археологічні студії*, 4. Київ-Чернівці: Ін-т археології НАН України, с. 255-266.
- Якубовський, В. І. 2011. Про сільську округу Болохівської землі. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 18, с. 377-386.
- Якубовський, В. І. 2012 а. З історії відкриття і дослідження могильника середньовічного міста Губина. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 5, Кам'янець-Подільський, с. 202-210.
- Якубовський, В. І. 2012 б. Про давньоруське городище поблизу с. Михнів на р. Горині: аспект локалізації і археологічних досліджень. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 22, Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», с. 193-197.
- Якубовський, В. І. 2020. *Болохівська земля XII-XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута».
- Якубовський, В. І. 1970. Розвідкові розкопки в верхів'ях Південного Бугу. *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів: Каменяр, с. 148-150.
- Якубовський, В. І. 1982. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині. *Археологія*, 38, с. 103-109.
- Tymkiv, S. 2022. From the history of development of land of the Gubyn settlement of the XII-XIII centuries. *Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural*. Lublin, p. 64-76.

Stepan Tymkiv,
Master in History,
Head of the Research Laboratory of Archeology
Kamyanets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
Serhii Semenchuk,
candidate of historical sciences,
Senior Lecturer of the Department of Social Sciences
Khmelnitskyi Humanitarian and Pedagogical Academy

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE CHRONICULAR TOWNS OF HORODETS AND HUBYN BY THE EXPEDITIONS OF V. I. YAKUBOVSKIY

The article provides information about the research of Horodets and Gubyn by the famous archaeologist and scientist Vasyl Ivanovych Yakubovskiy. For example, the study of the chronicle Horodets was carried out by V. I. Yakubovsky in 1973–1984, 1989, and the excavations of the Hubyn settlement were carried out from 1997 to 2016. The authors of this publication also participated in their time as students of the history department and later were members of the archaeological expedition

Keywords: archaeological research, Horodets, Hubyn, V. I. Yakubovskiy.

Рис. 1. В. І. Якубовський у процесі фотофіксації археологічного об'єкта на Губинському городищі 2011 р.

Рис. 2. Вигляд частини розкопу 1978 р. на фоні ставу на р. Іква та східної частини с Теліженці. (Фото з домашнього архіву В. І. Якубовського)

Рис. 3. Вид учасників експедиції (літописний Городець 1976 р.): з права – керівник експедиції В. І. Якубовський з дружиною Зінаїдою Филімонівною з ліва (сидять) – доньки сім'ї В. І. Якубовського.
(Фото з домашнього архіву В. І. Якубовського)

Рис. 4. Василь Якубовський з учнями археологічної школи: С. О. Семенчук, С. А. Тимків. На Губинському городищі 2011 р.

*Рис. 5. Загальний вигляд Губинського городища XII–XIII ст.
Фото з квадрокоптера*

Рис. 6. Загальний вигляд могильника середньовічного міста Губин XII–XIII ст.

Рис. 7. Металургійний центр XII–XIII ст. (урочище Село). Фото 2010 р.

УДК 94(477-89Под):[728.81.071.1-051+626.1/817](045)"155"

Ігор Западенко,
заступник директора ДІКЗ «Межибіж»

АРХІТЕКТОРИ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ II ПОЛОВИНИ XVI ст. ЯН БОНК І ХРИСТОФОР БОЦЦАНО (БОДЗАН)

У статті на підставі архівних матеріалів введено у науковий обіг ім'я Яна Бонка (Jan Bąk), обивателя тернопільського і архітектора, який до 1569 р. здійснював розбудову Меджибізького замку за контрактом з Миколаєм Сенявським. Показано, що його ймовірним наступником на посаді архітектора в Меджибожі є Христофор Боццано (Christophus Bozzano incola Russiae), також відомий як Кишиштоф Бодзан. Водночас показано неспроможність інших версій щодо персоналій архітекторів (Претвич, Гваньїні), які широко розповсюджені у науковій і краєзнавчій літературі.

Ключові слова: Меджибіж, замок, XVI ст., архітектура, фортифікація, Ян Бонк, Христофор Боццано, Кишиштоф Бодзан.

Вступ. Проблемою, розв'язанню якої покликана сприяти ця стаття, є з'ясування кола фахівців, які брали участь у спорудженні Меджибізького замку як архітектори.

На запитання «хто є архітектором будівництва Меджибізького замку?» можна знайти багато опублікованих відповідей – здебільшого хибних. Адже неможливо ставити в заслугу одній людині авторство складного, подекуди суперечливого у поєднанні шкіль і стилів, комплексу фортифікацій та споруд різного призначення, еволюція якого налічує майже тисячу років. Тим не менше, питання про архітектурне авторство є правомірним для певних періодів, адже знання про персону головного будівничого тягне за собою й можливість зрозуміти певні підходи, традиції, наслідком втілення яких у камені є замок. А також – мотиви найму фахівців, напрямки трудової міграції до Меджибожа та багато інших аспектів історії.

Зрозуміло, що абсолютна більшість імен працівників, які створювали, вдосконалювали або перебудовували будь-який стародавній замок, залишається для нас втраченою. Тим більшої ваги набуває кожна знахідка, яка вказує на персону фахівця, якому доручили здійснення більш-менш масштабних будівельних праць. Адже шукати такі згадки необхідно систематично, однак знайти їх – справа випадку.

Простою очевидністю є, що з більш високою вірогідністю натрапити на конкретну інформацію про будівельні роботи у замку можна у періоди сприятливі його активної розбудови, яка з відомих причин (стан миру або війни, політичне життя і майновий стан господарів тощо) є не постійною, а епізодичною. Одним з таких сприятливих періодів для Меджибізького замку є друга половина XVI ст., коли після доволі часті зміни власників Меджибізьку волость приєднує до своїх володінь магнат, військовик та політик коронний гетьман Миколай Сенявський. Шанси на персоналізацію авторства архітектурних праць у цей час зростають ще й тому, що усі справи на той час добре документувалися, і чимало тогочасних документів збережено якщо не в оригіналах, то у списках, передруках, цитатах. Однак, їх ретельному читанню необхідно присвятити чимало часу та зусиль.

Стан останніх досліджень і публікацій. Побуває думка, що імена та доробки архітекторів, які у період пізнього ренесансу (у Речі Посполитій доволі розтягнутий та нечітко розмежований – див. Szablowski s. 75) працювали на тих або інших теренах Речі Посполитої, добре відомі з хрестоматійних праць та підручників. Це спонукає до іншого шляху, яким досі йшла частина авторів публікацій про Меджибіж: до шляху аналогій та припущень. Таким чином створюється ілюзія визначеності, архітектурне творіння вже не є безіменним – але помилки та суперечності руйнують логічні побудови авторів. Не кожен муровану споруду, хай навіть на замовлення магната, створював відомий провідний архітектор Павло Римлянин або інший. І, з іншого боку, далеко не всі імена польських наслідувачів та самотніх інтерпретаторів творчості Серліо чи Скамоцці нам будуть коли-небудь відомі.

Прикладом необґрунтованого вживання імен відомих архітекторів до фортифікацій Поділля є, зокрема, сучасний міф про бастионний регулярний замок у Плоскирові (нині м. Хмельницький), який нібито споруджено під керівництвом Бернардо Морандо (Вуйцик 1994). Жодних документальних, археологічних, картографічних свідчень ні про діяльність Морандо у Плоскирові, ні про

існування тут такого замку ренесансної школи досі не опубліковано. Однак, згадку про нього вже не як припущення, а як про факт розвинуто та поширено у багатьох публікаціях (Єсюнін 2012; Войтович, Голубко 2020 та ін.).

Меджибізький замок також удостоївся припущень щодо персоналій архітекторів, які через численне рекурсивне цитування без звернення до першоджерел сприймаються вже як факт. Досить поширеним є твердження про участь у будівництві Меджибізького замку будівничого Йова Претвича (? – 1571). Наприклад, Н. Якименко (2003) пише: «...фортифікації, які збереглися до наших днів, споруджені переважно в XVII ст. з участю відомого архітектора Іова Претвича». Не так вже й важливо, що Йов Претвич помер за 30 років до вказаного століття (у 1571 р.) – головне, що годі відшукати першоджерело, в якому його назвали будівничим Меджибізького замку. Відсутність достовірного першоджерела цієї думки губиться у низці некритичних компіляцій, передруків у тревел-блогах та МАНівських рефератах. Про нібито будівництво Претвичем у середині XVI ст. палацу у Меджибізькому замку стверджує й «Большая российская энциклопедия» (2021).

Проте, у наукових, краєзнавчих і популярних публікаціях, в яких йдеться про особу Йова Претвича та його великий архітектурний доробок, згадки про Меджибіж відсутні повністю. Вочевидь, ті, хто називають його ім'я як будівничого Меджибізького замку, керувалися хибною логікою «Якщо Кам'янець-Подільський замок будував Претвич, то й Меджибізький теж він – а хто ж ще».

Іншим можливим будівничим Меджибізького замку, так само без фактичних підстав, названо італійця Амброджо Гваньїні. Б. Тихий пише: «... ставши власником замку в Меджибожі на Поділлі у 1540 році, Микола Синявський, напевно, також доручав його перебудову та зміцнення італійцю Амбродже Гваньїні – Межибіжський замок, перебудований у ренесансному стилі, нагадує собою Бережанський, так само, як і частина перебудованого Язловецького замку» (2016 с. 229). Псевдоаналогії призвели б до хибних висновків, якби навіть були знайдені свідчення про причетність Гваньїні до будівництва замків у Бережанах і Язлівці, але таких свідчень теж немає. Деяка подібність замків у Меджибожі і Бережанах, – досить умовна, оскільки принципових відмінностей більш ніж достатньо, – є наслідком того, що у період їхнього спорудження застосовувалися подібні фортифікаційні прийоми і будівельні практики. За цією ознакою можна знайти й інші умовно подібні замки у Речі Посполитій та Європі, але це у жодному разі не дозволяє робити висновок про спільного архітектора.

До цього часу єдину документально обґрунтовану згадку про будівничого Меджибізького замку навів В. Александрович, який з відсилкою до Теребовельських гродських книг (Теребовлянський гродський суд... 1533-1784b арк. 12) називає Христофора Боццано [також відомий як *Krzysztof Bodzan*, – прим авт.], «...який працював над спорудженням замку в Меджибожі» (Александрович с. 631). Через закриття доступу до архівів у воєнний час на момент підготовки цієї доповіді автору не вдалося детальніше ознайомитися з текстом згаданого документу, щоб більш конкретно з'ясувати договірні стосунки Христофора Боццано з власниками Меджибожа. Певний сумнів вселяє згадка у тексті Александровича про те, що Боццано перебував на службі у князя Костянтина Острозького – адже останній не мав жодного стосунку до Меджибізької волості і замку. Ця помилка, що Меджибізький замок будувався нібито для К. Острозького, з публікації Александровича вже розтиражована по багатьох публікаціях (хоча саме цього В. Александрович, якщо прочитати уважно, й не стверджував).

Але залишимо поки сумнівну тезу щодо стосунку К. Острозького до Меджибізького замку. Твердження про Христофора Боццано як про будівельника Меджибізького замку цитується як у науково-краєзнавчих публікаціях (див. напр. Візнюк 2016 с. 34), так і у шкільних підручниках (Гупан, Смагін та Пометун 2016 с. 74). Попри неповноту дослідження особи Боццано (заного також як Кшиштоф Бодзан) в якості одного, але не єдиного з архітекторів Меджибізького замку, слід поставитися уважно. Про це непрямым чином говорять подальші документальні згадки.

Метою цієї статті є введення до обігу документально обґрунтованих відомостей про персоналії архітекторів, які доклали праці до розбудови Меджибізького замку у другій пол. XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Головний масив документів, які формують більш-менш детальну картину розбудови Меджибізького замку, написано у XVIII ст. Тоді розгалужена система бюрократичного менеджменту численних маєтків, яку створили князі Чарторийські, продукувала і зберігала багато інвентарів, рахунків, листів та ін., у тому числі за попередні часи Вони дозволяють скласти уявлення про функціонування магнатської власності та про осіб, які були до неї причетні. Важливою та об'ємною роботою є рукопис *Plac prawnych prac* Шимона Єжи Цереновича (1753–1755).

Серед українських авторів першим звернув належну увагу на це рукописне джерело М. Крикун, який посилався на нього у своїх працях ще у 1960-х рр., а пізніше присвятив цьому рукопису та

його авторові розлогу аналітичну статтю (Крикун 2011). У ній він визначає *Plac*... як «хроніку», яка стосується подільських володінь Сенявських і Чарторийських, зміст якої головним чином зводиться до висвітлення правових аспектів патронами Цереновича маєтками у Подільському і Брацлавському воєводствах (там само, с. 452). Основний зміст тритомного рукопису складається з виписок з Коронної та Литовської метрик, правових документів Бережанського та Меджибізького архівів, витягів з численних гродських книг за XVI–XVII ст., актів розмежування, люстрацій тощо.

Тритомний рукописний плід роботи Цереновича є джерелом наративним, оскільки передає відомості опосередковано, через переказ автора, який працював з оригінальними документами. Особливістю стилю *Placu*... є те, що його автор серед розлогих документально-майнових викладок подекуди вмістив нотатки хронікального, генеалогічного та суспільного характеру, які не пов'язані з метою твору, але цікаві для історії описаного у ньому регіону. На цих нотатках М. Крикун у своїх статтях уваги не акцентував, оскільки мав на меті інші аспекти, але для дослідника, який займається локальною історією, саме ці нотатки становлять неабиякий інтерес.

Так, одна з таких нотаток *Placu*... містить пряму вказівку на предмет нашого зацікавлення: особу одного з архітекторів, що здійснювали розбудову Меджибізького замку у другій пол. XVI ст.:

«... Tanto molis erat Majoribus condere tē Włocław, ale niemnieysza była solicitude z kosztem erogowanym adornowania y fortecą assekurowania oneyże, gdy stante vita jeszcze ow Wielki Mikołaj Jurisquaesitor Międzyboża zkontraktował był z Janem Bąkiem Obywatelem Tarnopolskim y Architektem względem dokończenia Murów wyprowadzenia Bastyonu etc. Kasztellu Międzybożskiego. Ze tedy pod Kontynuacyą tę Fabryki sam w Lublinie podczas Seymu, jako się wyżej rzekło, jako Filar Ojczyzny przez śmierć cecidit, przeto ow Architekt tegoż zaraz nieodwłocznie 1569 Roku, do Xiąg Grodzkich Trembowelskich Fena Sexta intra Octavas Festi Sacratissimi Corporis Domini per Oblatam podał kontrakt» (Cerenowicz, Sz. J. 1753-1755 karta 26).

За модою освічених людей XVIII ст. весь рукопис написано польщицкою з рясним додаванням латинських і латинізованих слів і виразів, які або є усталеними юридичними формулами, або ж мають свідчити про вченість автора. У перекладі ця нотатка звучить так (переклад наш, – авт.):

«...Було вжито величезних зусиль заради порятунку тієї волості, але не менша була турбота щодо коштів спрямованих на прикрашання фортеці і забезпечення її ж, коли ще за життя Великий Миколай законодавець Меджибожа уклав контракт з Яном Бонком, обивателем тернопільським і архітектором, щодо завершення мурів, зведення бастіону etc. замку Меджибізького. Що тоді під час цього будівництва Сам в Любліні під час Сейму, як вище сказано, як Стоп Вітчизни через смерть впав, через це сей архітектор невідкладно того ж 1569 року до Книг гродських Теребовельських у п'ятницю на восьмий день по святі Найсвятішого Тіла Господнього per Oblatam [“через занесення”, тобто впис до гродських книг – лат.] подав контракт».

Тобто, в одному фрагменті тексту маємо і ім'я та прізвище архітектора, якого найнято для розбудови такого, що вже існує, Меджибізького замку, і місце його походження, і певний перелік (неповний) доручених йому завдань, і більш-менш визначений період його діяльності.

На час підготовки цієї статті інших відомостей про архітектора Яна Бонка не знайдено. Тернопіль було засновано як місто у 1540 р. – тоді ж, коли коронний гетьман Миколай Сенявський («Великий Миколай», «законодавець Меджибожа» і «Стоп Вітчизни», як його величає Церенович) придбав Меджибізьку волость і все місто у повну свою власність. Самоврядування на праві магдебурзькому Тернопіль набув у 1548 р. Тому логічно вважати, що Ян Бонк не був від народження тернопільським мешканцем, а у зрілому віці прибув до міста, яке розбудовувалося, щоб працювати тут за фахом.

У якому конкретно році Миколай Сенявський уклав з ним контракт про роботу в Меджибожі – слід з'ясувати, можливо, в тих самих Теребовельських гродських книгах, з якими Церенович працював у 1713 р. (Крикун с. 457), і в яких вже у наш час В. Александрович знайшов згадку про архітектора Христофора Боццано (Александрович с. 631). Про те, що в Меджибожі у цей час відбуваються активні будівельні роботи, свідчать виписки з деяких документів, яких за період XVI ст. збережено і уступлено набагато менше, ніж за XVIII. Бялковський (Białkowski 1920 s. 45) з посиланням на акти Кам'янецького Земського суду пише, що у 1566 р. Миколай Сенявський віддає у заставу село Григорівці з тією умовою, що селяни будуть звідти щороку доправляти певну кількість будівельного дерева на замок в Меджибожі, при тому на іншій сторінці (с. 66) Бялковський про цей же факт пише на новий замок в Меджибожі. Остання згадка нині дає підстави для гіпотези, що йдеться про будівництво у 2 км від Меджибожа у заплаві Південного Бугу навпроти села Раковець (нині не існує) нового регулярного замку, пізніше повністю зруйнованого, який у наш час називають «замчищем Ракочі». Дискусія щодо цієї гіпотези не входить до теми статті – у кожному

разі маємо свідчення, що в Меджибожі у період, коли його купив Миколай Сенявський, і до його смерті (а, можливо, й далі) відбуваються будівельно-фортифікаційні роботи, для яких потрібен архітектор.

Інша крайня дата контракту Яна Бонка пов'язана зі смертю Миколая Сенявського 2 лютого 1569 р. в Любліні, куди той приїхав для участі у польсько-литовському сеймі з утворення Речі Посполитої Обох Народів. Запис у праці Цереновича каже про подання Яном Бонком свого контракту на впис до Теребовельського гродського суду. Знову ж таки, необхідне уточнення цієї дії за документами гродських книг – але, ймовірно, йдеться про реєстрацію припинення контракту через смерть наймача. Відбувається цей впис після свята Тіла Господнього, тобто у червні 1569 р.

Саме тут слід звернути увагу на наведену вище документальну згадку В. Александровича про Христофора Боццано як будівничого Меджибізького замку (Александрович с. 631). Архівний документ, на який посилається В. Александрович, перебуває у фонді документів того ж Теребовельського гродського суду, у чистовій книзі вписів угод, декретів і донесень за 1570-1573 рр. (Теребовлянський гродський суд... 1533-1784а арк. 11) і датується 1570 роком. Ймовірно, йдеться про реєстрацію контракту Христофора Боццано, який укладено для подальшої роботи в Меджибожі. Так само, як і Ян Бонк, перед тим Христофор Боццано має стосунок до праці в Тернополі. Про його роботу близько 1565 р. у цьому місті з додатковим назвиськом *inkola Russiae* (мешканець Руси, – лат.) з посиланням на архівні акти пише В. Лозінський (Łoziński s. 30).

У сукупності це наводить на думку, що архітектори Ян Бонк і Христофор Боццано могли працювати в Меджибізькому замку послідовно один за одним. Однак, свідчення про працю Бонка є більш надійним, аніж згадка про працю Боццано.

Висновки. Питання «хто з архітекторів збудував Меджибізький замок» не має сенсу. Авторство розбудови замку неможливо співвіднести з будь-яким одним-єдиним архітектором або фортифікатором через тяглість еволюцій пам'ятки впродовж п'яти століть, зміни суспільно-політичної ситуації, озброєнь, методів ведення війни, фортифікаційних практик та природної зміни поколінь власників Меджибожа і його будівничих. Можливо вести мову тільки про хронологічну зміну замовників та архітекторів.

Встановити особи архітекторів можливо не за гіпотетичними припущеннями, а лише за конкретними документальними згадками, в яких зазначаються імена чи псевдоніми, укладені контракти, бодай орієнтовні переліки робіт, господарські звіти або інші документи з архівних фондів.

Для періоду найінтенсивнішої розбудови Меджибізького замку, яка пов'язана з придбанням Меджибожа Миколаєм Сенявським у 1540 р., таких архітекторів є два. Після 1540 р. (точніше не встановлено) до 1569 р. таким архітектором є «тернопільський обиватель і архітект» **Ян Бонк** (*Jan Bąk*), контракт якого припиняється після смерті коронного гетьмана.

Його наступником ймовірно (!) є **Христофор Боццано** (*Krzysztof Bodzan*), діяльність якого теж у якийсь час пов'язана з Тернополем, і який міг працювати в Меджибожі з 1570 р. Поширені в публікаціях твердження, що він перебудовував Меджибізький замок для Костянтина Острозького, слід відкласти як безпідставні. В яких будівлях Меджибізького замку втілено працю кожного архітектора – лише належить встановити, оскільки доступ до відповідних архівів донедавна було закрито через воєнний стан.

ЛІТЕРАТУРА

- Александрович, В. 2001. Архітектура та містобудування. В: *Історія української культури: Том 2: (Українська культура XIII – першої половини XVII століть)*. Київ: Наукова думка.
- Батраков, А., Акмен, І. 2022. Використання фотограмметрії в дослідженні галереї південного фасаду замкового палацу Сенявських-Чарторийських в Меджибожі. In: *Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications: XI International Conference, June 15th-16th, 2022*. Lviv Polytechnic National University (не опубліковано).
- Візнюк, В. 2016. Іконо- і фотографічна галерея палацу Сенявських-Чарторийських у Меджибізькій фортеці. *Межибіж: науковий вісник*. №1'2016, с. 34-39. ISSN 2519-2612.
- Войтович, Л., Голубко, В. 2020. *Історія війн і військового мистецтва: Том 2*. London, Oosterhout: Glagoslav Publications.
- Вуйцик, В. 1994. Архівні джерела про перебування архітектора Бернардо Морандо у Львові. В: *Записки наукового товариства ім.Шевченка*, 227, Львів: НТШ, с. 367-371.

- Гупан, Н., Смагін, І. та Пометун, О. 2016. *Історія України: підручник 8 класу загальноосвітніх навчальних шкіл*. Київ: видавничий дім "Освіта".
- Єсюнін, С. 2012. Фортифікатор XVI ст. Бернардо Морандо на Поділлі. В: *Археологія та фортифікація середнього Подністрів'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 110-115.
- Крикун, М. 2011. Шимон Єжи Церенович і його книга *Plac prawnych prac* В: *Подільське воєводство у XV–XVIII ст.: Статті і матеріали*. Львів: НТШ.
- Матвійшин, Я. 2004. Живописні плани трьох українських замків-фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції. В: *Історичне картознавство України: зб. наукових праць*. Львів: Львівське відд. Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, с. 195-200.
- Большая российская энциклопедия. Электронная версия, 2021. Меджиб'ж. [online] Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5758304 [Дата звернення 10 жовтня 2022].
- Теребовлянський гродський суд, м. Теребовля Галицької землі, Руського воєводства, 1533-1784. Чистова книга вписів угод, декретів і донесень 1570-1573. Центральний державний історичний архів України. Ф. 17, оп. 1, 2, 3, 4.
- Теребовлянський гродський суд, м. Теребовля Галицької землі, Руського воєводства, 1533-1784. Чистова книга вписів угод, декретів і донесень 1570-1573. Центральний державний історичний архів України. Ф. 17, оп. 1, спр. 93, арк. 12.
- Тихий, Б. 2016. З нових досліджень етапів розбудови Бережанського замку та його мистецького оформлення. В: *"Межибіж": науковий вісник*. № 1'2016.
- Якименко, Н. 2003. Меджибізький замок на Хмельниччині В: *Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи*. Міжрегіональна Академія управління персоналом, с. 166-168.
- Białkowski, L., 1920. *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa: Druk P. Piotrowskiego.
- Cerenowicz, Sz. J., 1753-1755. *Plac prawnych prac Międzyboż w Podolu, Granów w Ukrainie, dobra jo. xięstwa ichmciów Czartoryskich wojewodów, generałów ziem ruskich y podolskich małżonków dziedziczne przez Szymona Jerzego Cerenowicza [...] delineowany roku pańskiego 1753-1755. Tom 1*. ЛННБ НАНУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, од. зб. 3268 I.
- Łoziński, W., 1898. *Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku : Architektura i rzeźba*. Lwów : Księgarnia H. Altenberga.
- Szablowski, J., 1952. *Z zagadnień polskiej architektury renesansowej. Ochrona zabytków*, 2, s. 75-94.

Ihor Zapadenko,

Deputy Director of the State Historical
and Architectural Reserve «Mezhybizh»

ARCHITECTS OF MEDZHYBIZH CASTLE OF THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY JAN BONK AND CHRISTOPHER BOZZANO (BODZAN)

This article informs for the first time that in the second half of the 16th century, a citizen of the city of Ternopil, Jan Bąk ("Jan Bonk" in English transcription), was employed by Mikołaj Sieniawski as the architect of Medzhybizh Castle (now in Khmelnytskyi region, Ukraine). The notice of this fact was found by the author in the first volume of the manuscript "*Plac prawnych prac*" ("A place for legal searches" – from Polish). This manuscript was written by Shymon Jerzy Cerenowicz in 1753-1755 as a result of his research in the archives of the Polish-Lithuanian Commonwealth, at the request of Prince August Aleksander Czartoryski.

The "*Plac prawnych prac*" manuscript contains a lot of important information about events in the Podole Voivodeship in the 15th-18th centuries. One of the new facts is the following text (author's translation from Polish):

"The Legislator of Medzhybizh, Mikołaj Sieniawski the Great, when he was alive, signed a contract with Jan Bąk, a Ternopil citizen and architect. This contract obliged to finish the construction of walls, build a bastion, etc. in Medzhybizh Castle. While the construction of the castle continued, Mikołaj Sieniawski died in Lublin during the Sejm. Therefore, this architect urgently registered the contract in the City court of Terebovlya, in 1569 on the eighth day after the Solemnity of the Most Holy Body of the Lord".

From this text, we learn for the first time about the previously unknown name of the architect Jan Bąk and about some of his works in Medzhybizh Castle.

The author of the article notes that Christophus Bozzano "incola Russiae" also known as Krzysztof Bodzan was probably the next architect in Medzhybizh castle (according to V. Aleksandrovich). However, the widespread statements about Hiob (Job) Bretfus and Ambrogio Guanini as the architects of the Medzhybizh Castle are not proven and are false.

Keywords: Medzhybizh, castle, 16th century, architecture, fortifications, Jan Bąk, Christophus Bozzano, Krzysztof Bodzan

Рис. 1. Титульний аркуш першого тому рукопису Шимона Єжи Цереновича «Płac prawnych prac» (1753)

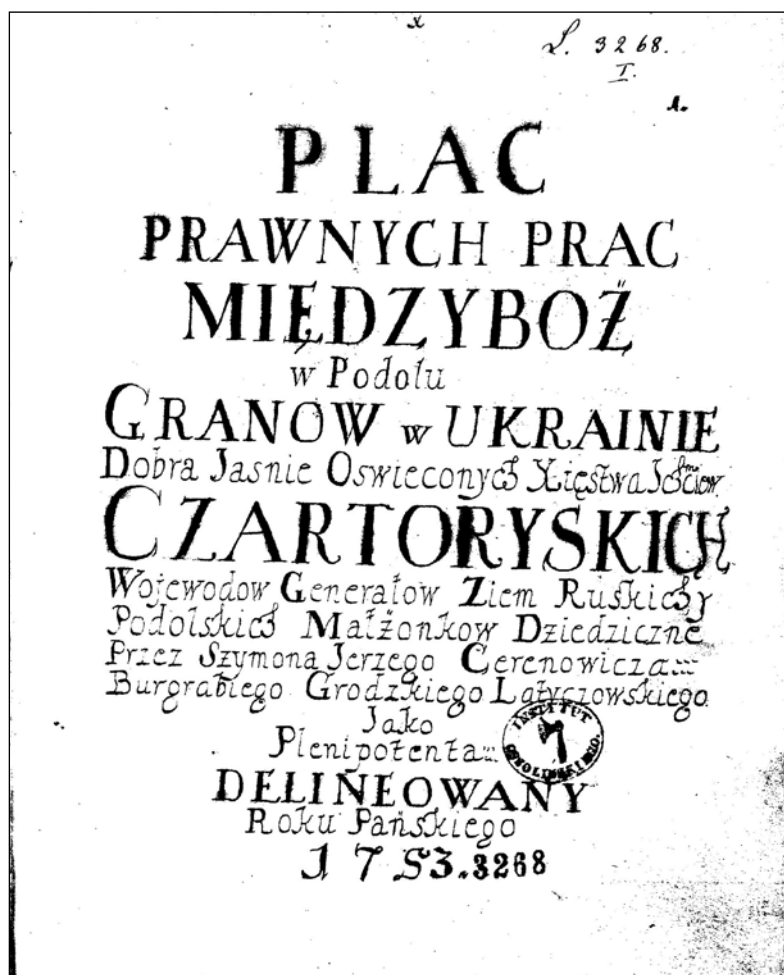
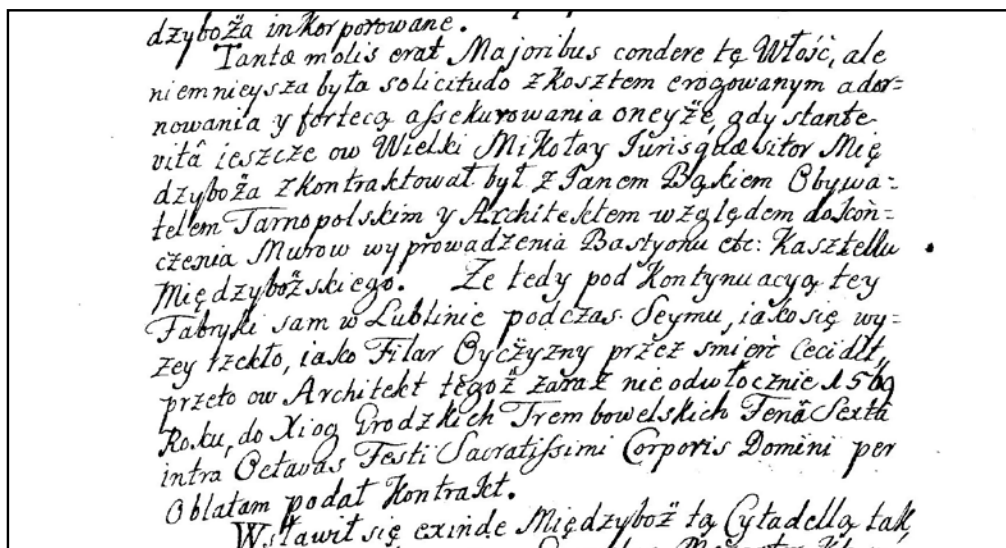

Рис. 2. Фрагмент тексту, в якому йдеться про роботу Яна Бонка, «обивателя тернопільського і архітекта» в Меджибізькому замку (Cerenowicz, Sz. J. 1753-1755 karta 26)

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ТА ДОСТОВІРНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПУБЛІКАЦІЙ XIX СТОЛІТТЯ ПРО ПЕРЕБУДОВИ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ В ПЕРІОД ТУРЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ПОДІЛЛЯ

У зв'язку з інтенсивним розвитком польської журналістики та публіцистики у XIX столітті з'явилася велика кількість статей про історію колись могутньої Речі Посполитої. У часописах надруковані нариси про Меджибіж і його замок. На прикладі періоду турецької окупації Поділля у статті порушується проблема достовірності інформації в польських публікаціях, авторами яких були досвідчені та кваліфіковані особистості.

Ключові слова: Меджибізький замок, турецька окупація, перебудова, публікації, Сеньвський.

Постановка проблеми. У XIX ст. відбувся інтенсивний розвиток польської журналістики, публіцистики та видавничої справи, збільшився попит на наукові, літературні часописи у Варшаві, Познані, Кракові та Львові. В періодиці, довідковій літературі з'явилася велика кількість статей та нарисів на тему дослідження і популяризації історії, культури та інших галузей науки колись могутньої Речі Посполитої. При чому кількість газет і журналів з роками зростала і ставала інструментом впливу на розвиток суспільної думки. Зрозуміло, що автори даних публікацій, утиснені новими порядками царської росії, таким чином проявляли патріотизм, ностальгію за втраченою державою та прагнення до незалежності польського народу.

Важливість періодици як історичного джерела давно не викликає сумніву. Навіть сьогодні, досліджуючи публікації польських авторів XIX ст., знаходимо в них багато документально підтвердженої інформації з історії Поділля та Меджибожа зокрема. Проте виникає запитання: чи можна публіцистику, один із найважливіших жанрів періодици, розглядати як достовірне історичне джерело? Оскільки автори публікацій крім наукових засобів звертаються і до художніх засобів сприйняття дійсності, а також трактують власні погляди на події. Крім того, дуже часто неможливо прослідкувати першоджерело поданої інформації, а публіцисти нерідко спираються на народні перекази та легенди.

На цю проблему звернули увагу науковці ДІКЗ «Межибіж», коли почалися детальні архітектурно-археологічні дослідження замку. Водночас, вивчаючи писемні джерела про перебудови твердині у XVI–XIX ст., зокрема турецької окупації Меджибожа наприкінці XVII ст., науковці зіткнулися з великою кількістю суперечливих фактів та розбіжностей у трактуванні історії в XIX–XX ст., які сьогодні не підтверджуються ні архітектурними, ні археологічними дослідженнями.

Період турецької експансії Подільського воєводства 1672–1699 рр. залишається білою плямою в історії нашого краю. Якщо про окупацію Кам'янця-Подільського зібрано та опубліковано достатньо історичних джерел, які дають можливість простежити зміни та перебудови, що відбувалися в місті, то про Меджибіж майже нічого невідомо. На заваді дослідження стоїть не лише недоступність польських та турецьких джерел цього періоду, а й наявність великої кількості легенд, з яких ще у XIX ст. була складена офіційна версія історії перебування Меджибожа під Османською імперією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечно, найбільш ґрунтовно період турецької експансії Поділля дослідив Даріуш Колодзейчик, польський історик-орієнталіст, який на цю тему захистив докторську дисертацію, та є автором статей, де знаходимо згадки про Меджибіж (Колодзейчик, 1992). Також слід відзначити великий внесок українського історика Миколи Крикуна, доктора історичних наук, який вивчає історію українських земель у складі Польської держави у XV–XVIII століттях. Зокрема він переклав та опублікував «Інвентар Меджибізької волості 1717 р.», що на даний час є найбільш раннім із вцілілих описів цього маєткового комплексу за період від повернення Османською імперією Речі Посполитій території Подільського воєводства (Крикун, 2009). Крім того, Микола Крикун є автором ряду досліджень про Поділля у XV–XVIII ст., в яких знаходимо історичні відомості про Меджибіж під час та після турецької окупації (Крикун, 2011). Слід також відмітити колектив науковців Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», який проводить археологічні, історико-архітектурні дослідження. За результатами нових напра-

цювань було видано вже два збірники статей, в яких увага приділена систематизації доробку попередніх і сучасних досліджень, реставрації палацу Сенявських-Чарторийських та інших об'єктів Меджибізького замку (Палац... 2018).

Формування мети. У даній статті авторка розглядає проблему достовірності тверджень, опублікованих в польських часописах, про перебудови Меджибізького замку у період турецької експансії Поділля 1672–1699 рр. Зіставляючи інформацію зі статей XIX століття, історичні факти та сучасні дослідження, робиться спроба аналізу перебігу та наслідків подій, які тоді відбулися.

Виклад основного матеріалу дослідження. Польський літературно-науковий щомісячник “Biblioteka Warszawska. Pismo poświecone naukom, sztukom i przemysłowi” (Бібліотека Варшавська. Журнал присвячений науці, мистецтву та промисловості) виходив у Варшаві в 1841–1914 рр. У свій час журнал групував багатьох інтелектуалів Польщі і користувався великою популярністю у читачів. У 1848 р. на сторінках місячника надрукована стаття під заголовком «Замок в Меджибожі». Це уривок із записів подорожі, здійсненої у 1843 р. Аполлоном Скальковським, істориком, архівістом та статистиком Російської імперії польського походження, до містечка Меджибожа і його передмістя Ставниці. До речі, ці спогади вже публікувалися в 1847 р. у “Tygodniku rossyjskim” (Російському тижневику), тому текст спочатку був надрукований російською мовою. На польську мову уривок переклав і доповнив виносками Францішек Собещанський, польський археолог, краєзнавець, мистецтвознавець і публіцист. Загалом спогади А. Скальковського мають публіцистичний характер, записані з почутих історій місцевих жителів та підсилені історичними фактами. Автор спирається на праці польського письменника та історіографа Марціна Бельського, а також польських істориків Міхала Балінського, Тимотеуша Ліпінського, Амвросія Грабовського. Вкінці історичний опис доповнюється архітектурно-археологічним описом замку в Меджибожі у 1833 р. Францішеком Хржановським, будівельником, а потім професором повітової школи. Про турецьку окупацію автор пише так: “W napadzie Turków pod przewodnictwem Doroszenki na Podole i Ukrainę, Międzyboż z Kamieńcem Podolskim i innemi miastami dostał się Porcie Ottomańskiej, co i traktatem Buczackim w r. 1672 było zatwierdzone. Jeden z baszów gubernatorów mieszkający w zamku tutejszym, przebudował w nim wieżę w guście wschodnim z balkonami i okrągłym dachem, która dodziśdnia zachowała się. Zamek międzybożski zaledwie w roku 1699 wrócił znowu do Polski...” (Sobieszczański 1848, s. 194-195) (Переклад автора: Під час нападу на Поділля та Україну турків під керівництвом Дорошенка Меджибіж з Кам'янцем-Подільським та іншими містами дістався Оттоманській Порті, що й було затверджено Бучацьким договором 1672 р. Один з башів губернаторів, який жив в місцевому замку, перебудував у ньому вежу на східний смак з балконом та круглим дахом, яка збереглася донині. Замок Меджибізький повернувся до Польщі лише в 1699 році).

Твердження про перебудови східної вежі та бастіону в кінці XVII ст. були спростовані ще в 1990-х рр. архітекторкою-реставраторкою Євгенією Лопушинською. Про будівельні перепланування у Меджибізькому замку в XVI ст. вона описує: «На розі фортеці, де була в'їзна брама, побудовано потужний п'ятипелюстовий у плані бастіон. Барбакан нарощено великою прямокутною зі скошеними кутами вежею, що височіє над бастіоном. Панівною висотною спорудою фортеці стала надбрамна кругла в плані вежа з надбудованими двома ярусами – четвертим і п'ятим. До них можна було потрапити сходами від тераси бастіону» (1996, с. 45). Також в дослідженні Євгенії Лопушинської є пояснення причини будівництва бастіону: «Найбільшою тогочасною зміною в структурі фортеці стало перенесення в'їзної брами з південно-східного рогу до західного прясла фортечного муру... Ця зміна зумовлена побудовою п'ятипелюстового бастіону, що закрити доступ до давньої брами. Бастіон мав три яруси зі склепінчастими перекриттями. З кожного ярусу були підступи до багатоканальних стрільниць, пристосованих до використання вогнепальної зброї» (1996, с. 46).

У своїй праці “Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zawierające opisy dzieł i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych” (Історичні відомості про красні мистецтва старої Польщі, що містять описи історії та пам'яток будівництва, скульптури, різьблення, живопису та гравюри, з короткою згадкою про життя та твори відомих вітчизняних художників, або тих, хто жили в Польщі) Францішек Собещанський знову згадує про Меджибізький замок під час турецької окупації. У тексті йдеться: “Należy tu wreszcie jako pomnik wschodniego budownictwa, który zostawili po sobie Turcy dzierżący na mocy traktatu Buczackiego od roku 1672 do

1699 kraje podolskie, przerobienie części zamku w Międzybożu, który zamieszkawszy baszowie tureccy znacznie powiększyli, i w fantastycznym guście wschodnim okazale przyozdobili” (Sobieszczański 1849, s. 177) (*Переклад автора*: Належить [до цього переліку] врешті-решт як пам’ятка східного будівництва, яку залишили після себе турки, що утримували за Бучацьким договором 1672-1699 рр. Подільський край, перебудова частини замку в Меджибожі, який турецькі баші, що тут оселилися, значно збільшили і у фантастичному східному стилі велично прикрасили).

У польському науково-публіцистичному журналі “Księga Świata: wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, historyi krajów i ludów, żywoty znakomitych ludzi, podróże, opisy ciekawych miejscowości, wód słynniejszych, odkrycia i wynalazki, ważniejsze zajęcia przemysłowe, obrazy towarzyskie, statystyczne, ekonomiczne itp. z rycinami na stali, czarnemi i kolorowanemi, oraz drzeworytami, Część pierwsza” (Книга світу: відомості в галузі природничих наук, історії країн і народів, життя відомих людей, подорожі, описи цікавих місць, найвідоміших водойм, відкриття та винаходи, найголовніша промислова діяльність, нариси соціальні, статистичні та економічні і т. д. з гравюрами на сталі, чорними та колоризованими, та гравюрами на дереві. Частина перша) в 1860 році опублікований нарис «Старовинний Меджибзький замок з коротким описом міста». Важливим доповненням до тексту є літографічний малюнок замку, який сьогодні вважається одним з найбільш ранніх відомих зображень твердині (Рис. 1). У нарисі подана коротка історія Меджибожа до кінця XVIII ст., зокрема є відомості про досліджуваний період: “Smutniejszy stan kraju wypadł w roku 1672, kiedy w skutek pokoju zawartego w Buczaczu (w dzisiejszej Galicyi) odstąpić musiano Podole Turkom. Do zamku międzybożskiego przeniesli się natenczas baszowie muzułmancy i upiększyli go w guscie wschodnim, rozszerzywszy nieco territorium obronne, dodaniem baszty zdaje się od strony rzeki. Przeszło na sto dwadzieścia lat wprzody a mianowicie r. 1546, wzniesiony posrod zamku, na dziedzińcu, kosciolatek katolicki, zajęli teraz innowiercy, na meczet. Jeszcze w roku 1830 widzieliśmy pod tą świątynią ze strony zachrysty, leżący kamień odwieczny z napisem w języku tureckim” (Księga Świata... 1860, s. 122) (*Переклад автора*: Найгірший стан краю припав на 1672 рік, коли за миром, укладеним у Бучачі (сучасна Галичина) Поділля мусили віддати туркам. У той час мусульманські паші переїхали до Меджибзького замку і прикрасили його у східному стилі, дещо розширивши оборонну територію, додавши, здається, вежу з боку річки. Понад сто двадцять років тому, а саме в 1546 р., зведений посеред замку на подвір’ї, католицький костел тепер був перетворений іновірцями на мечеть. Ще у 1830 р. ми бачили під цим храмом з боку ризниці старовинний камінь з написом турецькою мовою).

У нарисі є згадка про перетворення католицької замкової каплиці на мечеть. Таке судження є логічним і цілком ймовірним, хоча поки немає документального підтвердження, бо архів храму не зберігся. Для здійснення обов’язкового щоденного ритуалу – молитви намаз, мусульманам необхідне чисте прибране приміщення (місце) і вважається вона досконалою лише в мечеті. Зважаючи на те, що православні й католицькі святині Кам’янця турки перетворили на мечеті і за часів окупації в місті їх було сім (Колодзейчик 1992, с. 114-115), то могли також використовувати для молитви християнський храм на території Меджибзького замку.

Інші польські історики та дослідники XIX ст. у своїх працях також згадували про перебудову замку, здійснену турками під час окупації Меджибожа. В енциклопедії-довіднику “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (Географічний словник Королівства Польського та інших слов’янських теренів), виданому магістром фізико-математичних наук Варшавського університету Філіпом Сулімерським; магістром фізико-математичних наук Варшавського університету Броніславом Хлебовським, а також землевласником, кандидатом дипломатичних наук Владиславом Валевським, подана коротка історія Меджибожа з першої літописної згадки у XII ст. і до середини XIX ст. У тексті знаходимо згадку про перебудову турками Меджибзького замку у східному стилі. У той час, як зазначають автори, в замку і в містечку осіли татари-липки зі своїм командиром Тарасовським. За посередництва паші Кам’янецького татари просили в султана побудувати в Меджибожі мечеть, але той відмовив через невизначеність утримання краю. Далі в тексті говориться, що 18 жовтня 1672 р. Миколай Сенявський, хорунжий коронний, разом з Яном Тарлом, воєводою садомирським, відбивши турецький обоз з 200 підвід провіанту, облягли Меджибж і змусили залого здатись, вирізавши всіх татар-липків, тільки один Тарасовський зміг врятуватись. Все ж, після Журавненського мирного договору 1677 р. Порта володіла Меджибожем до Карловицького договору 1699 р. і за той час встигли турки побудувати мечеть і в східному стилі перебудувати замок (Słownik... 1885, s. 368).

Маючи ці відомості польських дослідників, хочеться врешті зрозуміти, що малось на увазі під «перебудовами замку у східному стилі», який ще можна було простежити чи не до середини ХІХ ст. Адже у наступні роки вітчизняні дослідники краю цю інформацію перенесли до своїх праць, доповнюючи новими відомостями та породжуючи легенди про перебування турків в Меджибожі.

Візьмемо для прикладу видання Юхима Сіцінського та Віктора Гульдмана, до яких найчастіше зверталися історики, краєзнавці Хмельниччини, досліджуючи минуле краю. У своїй працях, вже відомі відомості про турецьку окупацію Меджибожа, дослідники доповнили інформацією про те, що головний корпус замку збоку двору був прикрашений «изваяніями въ турецкомъ стилѣ», які збереглися ще до початку ХХ століття (Сецинский 1901, с. 453). Тут, мабуть, мався на увазі фігурний аттик з вазами на палаці, бо архаїчне слово «изваяние» означає скульптурне зображення, кам'яну статую. За сучасними дослідженнями Ігоря Западенка, заступника директора з наукової роботи ДІКЗ «Межибіж», такі декорації на споруді були ще в ХVІ ст., належать до ренесансної архітектури Центрально-Східної Європи та не мають жодного відношення до «турецького стилю» (Западенко 2021, с. 103-119). Крім того, фігурний аттик на палаці був по всьому периметру будівлі, а не лише збоку двору, що добре видно на літографічному малюнку замку 1860 р. (Рис. 1).

Фраза про «турецьких башів, які прикрасили замок у східному стилі» практично незмінною трапляється у польській публіцистиці ХІХ ст. так часто (у понад десяти публікаціях різних років), що закономірною є спроба знайти її першоджерело. Найбільш рання публікація з таким твердженням, яку на разі вдалося знайти, датується 1816 р. (Swiecki 1816, s. 79).

У праці В. Гульдмана наведений ще один сумнівний факт, схожий на легенду, який нині немає підтвердження. Дослідник стверджував, що ще на початку ХІХ ст. під час огляду і ремонту підвалів під замком (*палацом*), були виявлені великі залізні двері, за якими знаходився склеп з трьома металевими гробами, що розміщувалися на високому п'єдесталі, прикрашені зображеннями місяця, а також іншими турецькими знаками. Далі дослідник додав, що детального огляду підвалів ніхто не проводив, а на час його дослідження вони вже обвалились і доступу до них не було (Гульдман 1901, с. 162-163).

Про підземелля Меджибізького замку досі існують багато міфів. Одні розповідають про підземний хід, прокладений попід річку до замку Раковець, інші – про заховані тут скарби у золотій кареті. У 1970–80-х р. під час архітектурно-археологічних досліджень підвалів під палацом не тільки слідів турецьких поховань не було виявлено, а й археологічних знахідок цього періоду не знайдено.

На жаль, до сьогодні залишається невідомою дата початку турецької окупації Меджибожа, так само не знаємо, коли його повернули власникам, але за історичними фактами можна простежити перебіг та наслідки подій, які тоді відбулися. Відомо, що в період з 1540 до 1730 рр. Меджибізький ключ належав магнатській родині Сенявських. Вже у ХVІІ столітті цей рід почав поступово згасати, бо останні 4 покоління власників залишали по собі лише по одному спадкоємцеві. З 1650 до 1684 рр. Меджибізький ключ утримував польний коронний гетьман Микола-Ієронім Сенявський, який ще з молодих літ відзначився хоробрістю та участю у битвах з московитами, татарами і турками. В період між 1650-1672 рр. він здійснив реконструкцію оборонних укріплень в Бережанах і Меджибожі. Також своїм коштом Сенявський утримував кінні хоругви панцерні й волоські, піхоту угорську (гайдуків) й драгунів. Тому під час польсько-турецької війни, не бажаючи втрачати родинні землі на Поділлі, він хоробро боровся з татарами, що окупували Меджибіж. Без перебільшення можна стверджувати, що після укладання Бучацького договору, Меджибізький оборонний комплекс став одним з осередків супротиву Османській імперії. Вже в листопаді 1672 р. Сенявський відбив місто в татар, а через два роки бився з ними під Брацлавом. Після цього, стримавши наступ татар з Бару, він визволив Сатанів, Меджибіж і Зіньків (Maciszewski 1910, s. 69). Таким чином, можна припустити, що остаточна окупація турками Меджибізького ключа розпочалася після Журавницького миру між Польщею та Портою. За дослідженнями М. Крикуна (2015, с. 59) після підписання договору у 1676 р., король Ян ІІІ Собеський зобов'язав Сенявських вивести гарнізон з Меджибожа за межі еялету і дозволив цивільним людям також покинути свій край. Але Микола-Ієронім не здавався і в 1678 р. у листі звернувся до Яна Гнінського, польського представника на переговорах з турецьким урядом, з проханням виторгувати для нього привілей на Меджибізьку волость (Крикун 2011, с. 368). Однак його старання були безуспішними. Про те, що умови Бучацького і Журавненського договорів щодо османського володіння Меджибожем були фактично реалізовані лише у травні

1678 р., свідчить також переписка французького посланника при польському королівському дворі з королем Франції Людовиком XIV (Аста... 1881, 56-58).

За дослідженням Д. Колодзейчика адміністративно-територіальний устрій завойованих територій турки поділяли на еялет, очолений берлербеєм, який поділявся на санджаки на чолі з санджакбеями, а санджаки – на нахії на чолі з наїбами. Так ось, до 1678 р. Кам'янець-Подільський еялет складався з Кам'янецького, Барського і Язловецького санджаків, а відтоді існував і Меджибізький санджак.

Ще з молодих літ Микола-Ієронім Сенявський страждав від невиліковної хвороби – подагри. Не доживши до сорока років, він помер на початку січня 1684 р. у Любомлі під час переможного повернення з Відня, де як гетьман керував армією разом з Яном III (Maciszewski 1910, s. 70). В результаті родові маєтки Сенявських, ще під час турецької окупації Поділля, перейшли до останнього спадкоємця – 18-річного Адама-Миколая. Той вже в 1686 р. розпочав військову службу і брав участь у блокуванні зайнятого турками Кам'янця-Подільського, а в 1699 р. входив до комісії, яка приймала місто від турків (Колесник 2007, с. 684).

До теперішнього часу збереглося дуже мало документів про повернення Поділля Речі Посполитій, проте є один з найбільш ранніх інвентарів Меджибізької волості. Досліджуючи документ, Микола Крикун відзначив, що він датований травнем 1699 р., тоді як Туреччина передала Кам'янець Речі Посполитій у вересні того ж року. Цікаво, що інвентар, у вигляді лише одного аркуша, містить список поселень із зазначенням кількості у кожному з них підданих (2011, с. 382). Описів двору Меджибізького чи стану замку в ньому немає.

Губернатор Меджибізької волості у 1702–1714 р. Жан Десьє, у листі до Марії-Софії Сенявської писав, що коли він приступив до управління цим маєтком, то застав у ньому «тільки півпятої халупи, а по селах – жодної» (Крикун 2011, с. 382). Шимон Єжи Церенович, плєніпотент (уповноважений) з маєткових питань Адама-Миколая Сенявського, у своїй книзі «Płac prawnych prac» також описував після окупаційний стан Меджибізької волості: «Меджибіж увесь був порослий бур'яном, з'яв безпліддям, тільки під замком тулилося трохи міщан, що ховалися тут від небезпеки; для них біля самого замку споруджено незграбно церкву; мури замку вціліли, але всередині його панувало запустіння – в кімнатах, окрім трьох невеличких, та й то пошкоджених, не можна було жити, тому гарнізон замку й дехто поза ним мешкали в його підвалах». У Меджибожі, додав автор образно, «потрібно було шукати Меджибожа». Не було в кого дізнатися, що діється навкруги його «в пустині» в радіусі восьми миль (тобто до 70 км) (Крикун 2011, с. 477). Проте ні Ян Десьє, ні Єжи Церенович не згадували про перебудови турками замку, які на той час мали б добре бути помітні.

У наступні роки козацько-селянське повстання під проводом Семена Палія і Самійла Самуса 1702 – 1704 рр. не сприяло виведенню краю з описаного стану. Тим більше, що вже на початку повстання Самусь здобув Меджибіж і штурмував замок (Колесник, В. 2007, с. 684). Проте, за дослідженнями Рафала Несторова, це не завадило Адаму-Миколаю Сенявському узятися за ремонтні та модернізаційні роботи на території Меджибізького замку і міста. Новопризначений губернатор Меджибізької волості Жан Десьє мав завдання здійснити ремонт мурів, бастионних фортифікацій, а також дерев'яного палісаду навколо міста. В замку було відремонтовано (побудовано нову ?) криницю, а також розпочато будівництво мосту. Про це у 1702 р. Жан Десьє звітував у листі до Адама-Миколая Сенявського (Западенко, І. В. 2019, с. 17).

Висновки. Слушну думку, на мій погляд, висловила архітекторка-реставраторка Ольга Пламеницька про період турецької окупації: «Кам'янець для Оттоманської Порти був опорним військовим пунктом на північному сході, а Поділля – стратегічним плацдармом, висунутим у бік Польщі. Передусім турки дбали про використання подільських замків; менше за все їх цікавило налагодження на Поділлі нормального життя» (2012, с. 86). Але, зазначила дослідниця, упродовж усього періоду окупації турки не почувалися у Кам'янці спокійно. Роль овіяного легендами турецького періоду в історії Кам'янця-Подільського дуже перебільшено. Примноження ролі турецького періоду спричинило поширену в історіографії міста версію, згідно з якою основну фортифікаційну діяльність у місті традиційно приписували й дотепер нерідко приписують туркам (2012, с. 93).

Така ж перебільшена роль турків і щодо Меджибожа. Окрім перебудов в Меджибізькому замку, їм «приписують» ще будівництво трьох колон-каплиць на околицях міста, а також мощення площі і всіх вулиць плитковим каменем. Тоді виникає запитання: навіщо завойовникам було прикрашати оборонну споруду у східному стилі і наводити благоустрій у місті замість того, щоб удоскона-

лювали оборонний потенціал Меджибожа? Такі сумніви виникли ще у Євгенії Лопушинської під час історико-архітектурного дослідження Меджибізького замку. Спираючись на згадані статті вона зазначила, що «турки теж укріплювали цитадель, але виявити результати цих їхніх робіт поки що не вдалося» (1996, с. 47).

ЛІТЕРАТУРА

- Гульдманъ, В. 1901. *Памятники старины въ Подоліи*. Каменец-Подольській.
- Западенко, І. 2019. Модернізація Меджибізького замку Жаном- Батистом Дессье (за Р. Несторовим). *Вісник «Меджибізький замок»*, 3-4, с. 17.
- Западенко, І. 2021. Символіка аттика палацу Сенявських у контексті Ренесансу і Реформації та питання датування окремих об'єктів Меджибізького замку. *Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018-2020 роки*. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», с. 93-127.
- Колодзейчик, Д. 1992. Каменецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1899 років. *Український археографічний щорічник*. Київ, с. 113-118.
- Колесник, В. 2007. *Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток».
- Крикун, М. 2009. *Інвентар Меджибізької волості 1717 року*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
- Крикун, М. 2011. *Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
- Крикун, М. 2015. *Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678-1679 років*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.
- Лопушинська, Є. 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*. 3-4, с. 42-47.
- Палац Сенявських-Чарторійських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік*. 2018. Житомир: вид. О. О. Євенок.
- Пламеницька, О. 2012. *Castrum Kamienecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський – Київ: ФОП Сисин О. В. АБЕТКА.
- Сецинский, Е. 1901. *Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Вып. 9.
- Acta quae in archivio ministerii rerum exterarum gallici ad Joannis III regnum illustrandum spectant 1674-1683. 1881*. Vol. 5. Kraków: Drukarnia «Czasu».
- Maciszewski, M. 1910. *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej: monografia historyczna*. Brody: skl. gł. Księg. F. Westa.
- Skimborowicz, H., Zakrzewski, W., Jenike, L. 1860. *Księga Świata: wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, historyi krajów i ludów, żywoty znakomitych ludzi, podróże, opisy ciekawych miejscowości, wód słynniejszych, odkrycia i wynalazki, ważniejsze zajęcia przemysłowe, obrazy towarzyskie, statystyczne, ekonomiczne itp. z rycinami na stali, czarnemi i kolorowanemi, oraz drzeworytami, Część pierwsza*. Warszawa. [online] Available at: <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=65402>.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. 1885. Том VI. [online] Available at: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/365
- Sobieszczański, F. M. 1848. *Zamek w Międzybożu*. (Wyjątek z notatek podróży odbytej io r. 1843 przez A. Skalkowskiego). *Biblioteka Warszawska*, T. 1. [online]. Available at: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/96630/edition/91148/content>.
- Sobieszczański, F. M. 1849. *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zawierające opisy dzieł i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych*. Warszawa. T. 2. [online] Available at: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/14864/edition/14630/content>.
- Świecki, T. 1816. *Opis starożytney Polski*. Warszawa: Druk Zawadzkiego i Węckiego.

Iryna Leskiv

Head of the Scientific Exhibition Department,
State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh»

COMPETENCE AND AUTHENTICITY OF POLISH PUBLICATIONS OF THE 19TH CENTURY ON THE RECONSTRUCTION OF MEDZHIBIZ CASTLE DURING THE TURKISH OCCUPATION OF PODILLIA

In connection with the intensive development of Polish journalism in the 19th century, a large number of articles and essays on the history of the once mighty Polish-Lithuanian Commonwealth appeared. Information about Medzhybizh and its castle is printed in the periodicals. Using the example of the period of the Turkish occupation of Podillia, the article raises the problem of the reliability of information in Polish publications, the authors of which were experienced and qualified individuals.

In the Polish articles of the 19th century, publicists mentioned the rebuilding of the Medzhybizh castle by the Turks during the occupation of the city. Unfortunately, the first source of this information could not be found. It is known that the earliest publication with such a statement dates back to 1816. The historical and architectural researches of the architect Yevhenia Lopushynska in the Soviet period and the modern researches of the scientists of the SHCR «Mezhybizh» do not confirm this information. Archaeological excavations in the castle also did not reveal objects from this period.

Keywords: Medzhybizh castle, Turkish occupation, reconstruction, publications, Senyavskiy.

Рис. 1 Замок в Меджибожі на Поділлі,
малюнок Г. Чарновського з видання «Księga Świata», 1860 р.

Юрій Ляшко,
завідуючий історичним музеєм
Кам'янського державного історико-
культурного заповідника Черкаської області

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІДЕНТИФІКАЦІЮ ЛІТОПИСНОГО ПОСЕЛЕННЯ РАДИВОНОВЕ: ГЕОГРАФІЧНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті піднімається питання стосовно існуючої думки окремих краєзнавців щодо ототожнення сучасного села Жаботин Черкаського району Черкаської області з історичним поселенням Радивоновим, яке нібито існувало у XIV ст. неподалік Черкаського замку. На основі історичних джерел наводяться аргументи стосовно хибної думки щодо поєднання цих населених пунктів.

Ключові слова: Радивонове, Жаботин, літопис, історичні джерела, краєзнавці.

У часи розквіту радянської історичної науки, вивчення і дослідження тих чи інших населених пунктів, за виключенням «столиць» і літописних центрів, зводилось до краєзнавчо-шкільного рівня. Місцеві краєзнавці (часто без історичної освіти), вчителі історії і просто шанувальники української минувшини досліджували історію свого міста, села чи краю, часто не вдаючись в глибокий аналіз джерел і матеріалів, а іноді і взагалі їх не використовуючи. Тому зараз виникають різні питання стосовно дати заснування, чи назви того чи іншого населеного пункту.

Дуже часто в краєзнавчій літературі зустрічається інформація про те, що сучасне село Жаботин Черкаського району Черкаської області, це літописне поселення Радивонове, яке виникло приблизно в кінці XIV – на початку XV ст. та було спалене загонами Менглі-Гірея у 1484 році (Дмитренко, Косцов, Пономар 1972, с. 310).

Досліджуючи історію цього населеного пункту, та аналізуючи історичні джерела, можна зробити припущення, щодо помилкової думки стосовно поєднання сучасного села із поселенням Радивоновим і чи взагалі поселенням?

Зараз важко визначити, хто першим ввів у науковий обіг порівняння сотенного містечка Жаботина із селищем Радивоновим і які аргументи спонукали його це зробити?

Можливо дослідника ввели в оману літописні документи на право власності роду Глинських. В яких зазначається, що у 1495 р. син князя Федора Глинського – Богдан, намісник путивльський, придбав урочище Радивонове у князів Олельковичів-Слуцьких, що підтвердив своєю грамотою литовський князь Олександр. Богдан Глинський крім цього урочища придбав також сусідні Лебедин і Крилів, які разом з Радивоновим злились в одну площу володінь. Здебільшого то були лише незаселені урочища, бо поселятись тут було занадто ризиковано по причині близькості Дикого Поля та шляхів, якими рухалися кримські татари (Гирич 1997, с.15).

Після смерті Богдана Глинського, його син Володимир отримав у спадок ці володіння. У 1537 році він продав їх черкаському князю Івану Зубрику. В описі Черкаського замку за 1552 рік, є запис: «Іван Зубрик мав будинок у місті і на полі в шести милях від замку у Звенигородщині – після жінки селища: Мехлеєво, Личинці, Горловці... Друге володіння його селище Радивоновське на річці Тясмині, в чотирьох милях від замку, хто там пасікою стоїть, дає йому на рік 12 грошей, а тепер там тільки його самого пасіка» (Куштан, Ластовський 2016, с.254).

На нашу думку Радивонове було урочищем (так би мовити загальною назвою) великої території на Потясминщині.

Коли розпочалися судові справи черкаських козаків і міщан з родом Зубриків за ці володіння, можливо, щоб підкреслити значимість своїх претензій, хтось пов'язав Радивонове з існуючим вже тоді Жаботином. У 1632 р. онука Івана Зубрика Христина, будучи одруженою з Андрієм Пахушою Коженювським продала ці володіння Станіславу Конецпольському. Саме тоді інформація про Радивонове потрапила до польських джерел. Бо вже Е. Руликовський у «Словнику географічному...» пише: «У 1640 р. Радивонівщина і Мліївщина стали складатися з Млієва, Балаклеї, слобідки

Тясмина або Юськова, Городища «згорілого» і нарешті з Жаботина, який тільки тепер на урочищі давнього Радивонового перший раз заселився» (Słownik geograficzny 1880, s. 722).

Однак вже польський хроніст С. Освенцім у своїх нотатках до подорожі гетьмана С. Конец-польського у 1643 році, пише: «Ми виїхали з Тясмина (Сміла), три великі милі татарським шляхом, диким, безплудним краєм доїхали до містечка Жаботина, що лежить над річкою Жаботинкою...» (Słownik geograficzny 1880, s. 722). З цього опису виходить, що за кілька років на безплудному урочищі виникло містечко!?

Турецький мандрівник Евлія Челебі, який у 1657 році відвідав Жаботин, взагалі зазначає: «тут побудовано велику фортецю, в якій завжди знаходиться 3 тис. козаків... Внизу під фортецею міцне дерев'яне укріплення із земляним валом і частоколом...» (Челебі 1961, с. 84). Для того щоб поселення перетворилося на містечко, та ще й з фортецею потрібно досить великий проміжок часу. За всіма сприятливими факторами, не менше півстоліття, а може й ще більше. Тому чи варто ототожнювати Радивонове із Жаботином, і чи селище це було?

Ось які аргументи можна висунути на противагу цій думці:

Перше. В історичних джерелах XIV–XV ст. не зустрічається згадки про (місто) селище під назвою Радивоново.

Друге. На території сучасного села не виявлено археологічних матеріалів XIV–XV ст.;

Третє. За описом Черкаського замку 1552 року відомо, що селище Радивонове знаходилося на р. Тясмин, а ми знаємо, що сучасне село Жаботин розташоване за 10 км від річки.

Четверте. За тим же описом 1552 року відомо, що Радивонове належить черкаському князю Івану Зубрику і розташоване за 4 милі від Черкаського замку. Тут треба зробити відступ і дати пояснення:

У середньовічній Україні використовувалось в різний період три види виміру відстані у милях: коротка або турецька миля, довга (козацька) і польська миля.

Коротка миля дорівнювала версті, тобто 1066,8 метра, довга миля – 5 верст, тобто 5334 метри. Польська миля дорівнювала 8534 метри (Вікіпедія).

Якщо прирівняти ці міри довжини до 4 миль, то по короткій милі Радивонове розташовувалось на відстані 4267 м, від тодішнього Черкаського замку, тобто в межах сучасного обласного центру.

По довгій (козацькій) милі – на відстані 21336 м, тобто десь в районі сучасних сіл Нечаївка, Гуляй – Городок, і лише по польській милі – відстань дорівнювала 34136 метрів, тобто район розміщення села Жаботин. На жаль, ми не знаємо якими милями користувався автор опису Черкаського замку 1552 року.

У період становлення Литовської держави і захоплення нею територій Центральної України. Можливо, на річці Тясмин існувало якесь невелике селище (хутір, пасіка) під назвою Радивоново. Потім воно зникло, а урочище зберегло попередню назву, яке і потрапило до історичних документів. У XVI ст. на березі р. Жаботинки виникає поселення, яке від назви річки дістає назву Жаботин. На початок XVII ст. це вже велике містечко із сильною фортецею, яке починає фігурувати в багатьох історичних подіях. Враховуючи те, що ці землі належали заможним польським землевласникам, то вони щоб підкреслити давнє своє право на володіння, намагалися пов'язати свої латифундії з якимись древніми поселеннями ще литовської доби. Тому пізні польські дослідники, з легкої руки попередників, пов'язали історичне поселення Жаботин з маловідомим, але древнім поселенням Радивоновим. А вже українські краєзнавці використали цю версію для підтвердження древності і значимості колишнього сотенного містечка Жаботина.

На нашу думку, якщо відстань від черкаського замку виміряна у польських милях то селище Радивоново потрібно шукати на березі сучасної р. Тясмин десь в районі сіл Чубівка–Зам'ятниця.

Можливо, нові дослідження і знахідки в архівах, або підтвердять, або спростують нашу версію.

ЛІТЕРАТУРА

- Вікіпедія. Вільна енциклопедія. *Миля*. [online]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Миля> [Дата звернення: 15.12.2019].
- Гирич, В. П. 1997. *Через круті схили*. Сміла: Тясмин.
- Дмитренко, В. І., Косцов, В. П., Пономарь, С. І. 1972. Жаботин. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область*. Київ: ХКФ, с. 309-318.
- Куштан, Д. П., Ластовський, В. 2016. *Археологія та давня історія Черкас*. Київ-Черкаси: ІА АН України.
- Челеби, Е. 1961. *Книга путешествий*. Москва.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T.1.1880.

Yurii Liashko,
Head of the Historical Museum,
Kamianske State Historical and Cultural Reserve
in Cherkasy Oblast

A MODERN VIEW ON THE IDENTIFICATION OF THE CHRONICULAR SETTLEMENT OF RADYVONOVE: A GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL ASPECT

The article raises the question of the existing opinion of some local historians regarding the identification of the modern village of Zhabotyn of the Cherkasy district of the Cherkasy region with the historical settlement of Radyvonove, which allegedly existed in the 14th century. near the Cherkasy Castle. On the basis of historical sources, arguments are presented regarding the erroneous opinion regarding the combination of these settlements.

Keywords: *Radyvonove, Zhabotyn, chronicle, historical sources, local historians.*

УДК 94(477.43-21 Кам'янець-Подільський)«17/18»

Андрій Задорожнюк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

КАМ'ЯНЕЦЬКІ ДРАГОМАНИ У ПРИКОРДОННИХ КОМУНІКАЦІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті характеризується місце і роль кам'янецьких драгоманів Юзефа Мікоша і Станіслава Костки Піхельштейна (Пілишина), які відіграли визначальну роль у становленні прикордонних комунікацій кінця XVIII – початку XIX ст. Через відчутний брак фахових перекладачів із східних мов, наприкінці XVIII ст. польський король Станіслав Август організував у Стамбулі Східну школу, у якій ключову роль відіграли вихідці із Кам'янця-Подільського. Кам'янецькі традиції життя на прикордонні та наявні фахівці робили місто перспективним центром для підготовки таких перекладачів. Останній польський король поставив завдання виховати професійних драгоманів польського походження для дипломатичних і торгово-економічних цілей. Після поділів Речі Посполитої доля поєднала у Кам'янці двох давніх знайомих С. Пілишина і Ю. Мікоша, які перейшовши на російську службу, отримали посади при губернаторі та маєтність у місті. Робота Східної школи та діяльність дипломатичної місії вплинули на долю цих людей та на роль, яку вони відігравали в космополітичному місті, розірваному між Сходом та Заходом, де існували різні інтереси, різні ідеологічні та політичні установки.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, прикордонна служба, драгоман, Стамбул, Східна школа.

Впродовж століть Кам'янець-Подільський залишався не лише потужним оборонним форпостом, а й культурно-освітнім і торгівельним осередком, що підносило місто на рівень найважливіших центрів регіону. Для забезпечення згаданих функцій на прикордонні особлива увага надавалася питанням комунікації і співпраці, яку забезпечували драгомени, або перекладачі із східних мов, насамперед турецької і арабської.

З того моменту, як з'явилася служба перекладачів східних мов, на цих посадах переважали вірмени – як міські перекладачі у Львові, так і прикордонні перекладачі у Кам'янці-Подільському. Яскравим прикладом є доля кам'янецького вірменина Стефана Агопсо, який в період турецької окупації міста став перекладачем при дворі султанського намісника Поділля, а після повернення краю Польщі – державним драгоманом Речі Посполитої, із резиденцією у Кам'янці (Вінюкова та ін. 2008, с. 12).

Розташування Кам'янця на кордоні та державне листування із намісниками султана у хотинській фортеці створили потребу в постійних перекладачах в обох центрах. В обов'язки перекладача з Кам'янця входило не лише встановлення контактів з Туреччиною та підтримка контактів з пашею Хотина та господарем у Яссах, а й збір інформації з турецької сторони. Він також був зобов'язаний допомагати громадянам, які вели бізнес на території Порти.

Завданням даної статті є спроба висвітлити діяльність драгоманів другої половини XVIII ст., які працювали в Кам'янці, з'ясувати їх долю і місце в історії регіону. При цьому, незважаючи на значну роль, яку виконували драгомени Кам'янця у XVIII ст., їх діяльність висвітлена здебільшого у роботах польських дослідників, серед яких найбільш важливими для вивчення проблеми є праці Ю. Ролле (Rolle 1892), Р. Круль-Мазур (Król-Mazur 2008; 2017), С. Кровіцького (Krowicki 2011), Е. Кули (Kula 2016), Е. Сіменець-Голаш (Siemieniec-Golaś 2017), А. Айсен Каїм (Aysen Kaim 2020). У роботах вітчизняних істориків окреслена проблема майже не досліджена, в чому ми і знаходимо її актуальність.

Отже, у 2 половині XVIII ст. функцію прикордонних перекладачів виконували: вірменин Миколай Черкес (до 22 грудня 1776 р.), виходець із Албанії Антоній Лукаш Крутта (допомагав Черкесу у перші роки Барської конфедерації), шляхтич з Волині Дедеркал (з середини 1777 по 1778 рр.), виходець із Неаполя Петро Джуліані (1779 по 1785) та Станіслав Піхельштейн (1786–1793 р.). Після 1793 р. до міста прибув випускник школи східних мов у Стамбулі подільський шляхтич

Марцін Віламовський і працював на посаді перекладача у драгомана Станіслава Піхельштейна (Król-Mazur 2008, s. 451).

При цьому, за часів Станіслава Августа Понятовського на кордоні бракувало фахових знавців східних мов, які були так необхідні для розвитку торговельно-політичних відносин з Туреччиною. У розвитку торгово-економічних відносин і вивченні східних мов були зацікавлені і громадяни Кам'янця-Подільського, коли у 1776 р. зверталися до Сейму з ідеєю створити школу східних мов у Кам'янці. Національна комісія з питань освіти приєдналася до цього прохання, але проект викладання турецької мови в Кам'янці не був реалізований. Ймовірно, причиною цього була неможливість знайти відповідного кандидата на викладацьку посаду (Król-Mazur 2017). З цієї ж причини у 1781 р. керівник кам'янецької школи, колишній ректор єзуїтського колегіуму о. Й. Вжещ робив спроби запровадити турецьку мову як предмет викладання у факультетській школі в Кам'янці та вів листування з Національною комісією з питань освіти з цього приводу. Тоді він запропонував доручити викладання цього предмету місцевому перекладачу східних мов Петру Джуліані, який був сином колишнього перекладача в Стамбулі та вихованцем стамбульської східної школи, а з 1779 р. виконував обов'язки прикордонного перекладача у Кам'янці. Проте, незважаючи на сприятливу позицію Комісії з питань освіти, проект не був реалізований, насамперед, через відновлення роботи Стамбульської школи у 1782 р. (Kula 2016, s. 628).

Польська школа східних мов (Polska Szkoła Języków Orientalnych) у Стамбулі була заснована ще у 1766 р., з ініціативи короля Станіслава Августа. Це був навчальний заклад по вивченню східних мов для польських перекладачів і майбутніх дипломатичних працівників. Подібні школи мали великі європейські держави. Зокрема, Франція мала свою школу в Стамбулі «Jeunes des langues», засновану Людовиком XIV у 1669 році, а Венеція століттям раніше. Подібні школи мали Росія та Австрія. Проте, польська школа стала скоріше науково-дослідницькою установою, а ніж освітнім закладом, однак, окремі її випускниками стали державними драгоманами і кам'янецькими прикордонними перекладачами.

В період Барської конфедерації гостро відчувалася відсутність належної освіти у перекладачів із східних мов. Коли у вересні 1768 р. київський каштелян, не знайшовши перекладача для перекладу листа, написаного йому Хотинським пашею, звернувся до коменданта Яна де Вітте за допомогою. Комендант, не маючи такого чоловіка в Кам'янці, «наказав турка, який міг би писати, з Хотина до Жванця спровадити, щоб той перекладачу прочитав і на польську мову переклав» (Król-Mazur 2017).

Знаходячись на турецькому кордоні, Кам'янець завжди був центром польських східних інтересів, до того ж багато його громадян мали базові навички використання турецької розмовної (вульгарної) мови, так званої «kaba türkçe». Тим часом документи, написані сановниками Османської порти, були написані арабським алфавітом, якого прикордонні вірмени не знали. Тому, базових знань турецької мови, які мали в розпорядженні місцеві перекладачі, було недостатньо для дипломатичної служби, в чому переконався Францішек Браницький, коли прибув на Поділля для розправи із конфедератами у 1768 році. У листі до короля Станіслава Августа Понятовського з початку жовтня він писав: «Черкес (кам'янецький драгоман) не може читати турецькі листи, і для розуміння їх змісту обов'язково слід мати власного перекладача» (Król-Mazur 2017). У цій ситуації до нього з Варшави був присланий королівський перекладач Антоній Лукаш Крутта.

Обидва перекладачі мали працювати разом, щоб «стежити один за одним» – невідомо, чи це було для перевірки їхньої майстерності чи лояльності. Ян де Вітте також мав застереження щодо майстерності Черкеса, і під час придушення Барської конфедерації, вимагав постійної присутності Крутта в Кам'янці. Микола Черкес працював перекладачем сорок сім років. Через тринадцять років після його смерті вдова Ельжбета Черкесова, наголошувала, що «будучи привезеною зі Сходу тридцять чотири роки тому, ставши набожною католичкою, тепер, коли стільки пережила у цій фортеці, залишилася без хліба, лише з боргами, без чоловіка, без родичів, без минулої батьківщини», зважаючи на заслуги свого померлого чоловіка, і просила у Сейму довічної пенсії. Така скрута дружини колишнього міського драгомана засвідчує невеликі статки міських перекладачів (Król-Mazur 2017).

Майже усі випускники Стамбульської школи східних мов час від часу працювали у Кам'янці. Серед них, найбільш тісно із містом були пов'язані Ю.Мікоша і С. Пікельштейн. До речі, за часів Станіслава Августа лише Станіслав Пікельштейн цілком відповідав посаді драгомана. У міських

книгах Кам'янця його згадують як «консультанта, секретаря польського короля та прикордонного перекладача Подільського воєводства». З усіх, хто обіймав цю посаду в Кам'янці, він був найкраще освіченим, знайомим зі звичаями та культурою Сходу (Król-Mazur 2008, s. 451).

Доля Станіслава Костки Піхельштейна (Пільштина) та його родини яскраво демонструє історію Речі Посполитої, роль і значення Кам'янця в останні роки існування польської держави. Станіслав народився у 1742 р. і був молодшим сином Регіни Соломії Русецької (за другим шлюбом Пільштинової) (1718-1760 рр.) – першої в історії Речі Посполитої жінки-лікаря. Разом з тим, у Соломії не було диплома лікаря і вона не вчилася медицині. 14-річну дівчину в 1731 р. віддали заміж за лікаря-німця Якуба Гальпіра, і молодята відразу попрямували в Стамбул, де Гальпіра розпочав лікарську практику. Соломія зацікавилася заняттями чоловіка і незабаром стала йому допомагати. Вона відрізнялася спостережливістю, розумом і здібностями, тому досить швидко опанувала методи лікування і почала практикувати самостійно. Знайомий іракський лікар пояснив їй способи і засоби лікування хвороби очей.

Через деякий час вона набралася стільки знань і досвіду, що отримала офіційний дозвіл на лікарську діяльність. За мусульманськими звичаями чоловік, навіть лікар, не мав права відвідувати гарем, а правовірні мусульманки не мали права лікувати чоловіків. Християнка ж Русецька, працюючи лікарем при дворі і гаремі султана Османської імперії, могла практикувати і серед чоловіків, і серед жінок, і це сприяло її популярності.

Полонений лікар-італієць, навчив Русецьку основам латинської мови, і вона змогла виписувати рецепти. Придбані книги по медицині та фармакології допомагали їй постійно вдосконалювати свої знання. Після передчасної смерті чоловіка Русецька успадкувала досить значні кошти, які вона витратила в основному на подорожі та милосердя, в тому числі на викуп полонених військових.

Другим її чоловіком став Йосип Пільштин – австрійський офіцер, якого вона викупила із турецького полону.

Соломія Русецька залишила після себе надзвичайно цікавий зразок епістолярної спадщини – щоденник-книгу «Авантюри мого життя». У ній описані спогади і власні міркування з приводу тодішніх подій, цікаві замальовки-портрети людей, які зустрічалися під час її подорожей по країнах Заходу і Сходу. Багато місця в книзі відведено опису побуту і звичаїв різних народів, викладені методи лікування різних хвороб.

Книга мемуарів «Авантюри моєму житті» писалася в Стамбулі в 1760 р. в першу чергу як сповідь і самовиправдання її автора, Соломії Регіни Пільштинової з дому Русецьких, перед близькими людьми. У зверненні до читача вона зазначає, що «з Польщею назавжди розпрощалася і тут, в Туреччині, жити вирішила», але щоб уникнути можливих докорів бажає порозумітися, чому залишила Батьківщину і «сама одна в чужий край без будь-якої допомоги і розрад вирушила» (Пільштынова 1993, с. 19).

Її життя було надзвичайно подієве, насичене пригодами та несподіваними поворотами долі. Діяльний і енергійний характер Соломії не дозволяв їй затримуватися на одному місці, про що свідчить траєкторія її переїздів: Стамбул, Кам'янець-Подільський, Хотин, Софія, Бухарест, Яси, Відень, Санкт-Петербург.

Другий шлюб виявився невдалим, чоловік Юзеф Пільштин навіть спробував отруїти Соломію, і вона дивом залишилася жива. З дітьми у неї не встановилися сердечні стосунки, надто часто Соломія була в дорозі, залишаючи їх на чуже піклування (Бурделева 2011, с. 96). В книзі мемуарів Соломії Пільштинової унікально переплітаються християнська і мусульманська культури. «Турецькі» сторінки мемуарів найбільш інформативні: релігійні традиції, весільні церемонії, поминки, їжа, турецьке письмо, яке Саломея називала «найважчим у світі, тому що кожну букву треба двадцять п'ять разів по-різному вміти писати» (Пільштынова 1993, с. 282).

При постійних подорожах, Соломія часто була у прикордонному Кам'янці, була добре знайома із комендантом, старостою, католицьким єпископом. Високо оцінюючи роль міста в тодішній геополітиці, вона вирішує свого 12 річного сина, якому відповідно не могла приділити належної уваги через постійні подорожі, перевести на навчання зі Львова до Кам'янця-Подільського. Тут вона наймає найкращих репетиторів, що сприяє навчанню сина, який проявляє великі здібності в опануванні турецької і французької мов. Її дуже тішить, що за словами турецького вчителя, її син, за три місяці опанував матеріал, який інші учні вивчали упродовж трьох років (Пільштынова 1993, с. 235).

Вже у 1759 р. молодий Пільштин вирушає із Стамбулу до Польщі (Пільштынова 1993, с. 239), а в 1766 р. знову повертається до Стамбулу, щоб розпочати вивчення сходознавства у нещодавно створеній школі східних мов. Пільштин був не лише перекладачем, після від'їзду посланника Антонія Дзедушицького він став тимчасовим повіреним у справах, а в 1780–1785 рр. резидентом Польщі в османській столиці (Aysen Kaim 2020, s. 186).

Більше того, до прибуття Юзефа Мікоша у 1782 р. він керував Східною школою. Він створив східний офіс, обладнаний архівом, а також займався питаннями звільнення польських військово-полонених з Туреччини. Як і багато драгоманів, він проводив розвідувальну діяльність, інформуючи польський уряд про дії іноземних дипломатів у Стамбулі. Будучи прекрасним фахівцем, він виступав консультантом та посередником у комерційних питаннях для знаті та купців Речі Посполитої. Відомо про його участь у переговорах із молдавським князем про вільне право торгувати польською горілкою та у пересилці коменданту Кам'янця Яну де Вітте старовинних монет і унікальних гравюр із Туреччини до колекції короля Станіслава Августа. С. Пільштин працював і з літературними перекладами, відомо про турецький переклад релігійного твору Станіслава Любомирського, а також про переклад "Думок Яна Кохановського" на арабську мову. У 1786 р. Станіслав Пільштин (Піхельштайн) повертається до Кам'янця-Подільського, і за заслуги перед Річчю Посполитою здобуває маєтність у місті, а після другого поділу Польщі переходить на російську службу (Aysen Kaim 2020, s. 187).

Не менш цікавою є доля ще одного перекладача, пов'язаного із стамбульською школою східних мов, уже згаданого Юзефа Мікоша.

У 1782 р. Станіслав Август, бажаючи відродити східну школу, відправляє до Стамбула Юзефа Мікоша, довіривши йому функцію вчителя польської мови, який викладав ще й «національну історію, закони та звичаї» і був зобов'язаний інформувати короля у комерційних правах» (Siemieniec-Gołaś 2017, s. 52).

Польські джерела зазначають, що Юзеф Мікоша народився у 1744 р. в Кам'янці-Подільському і зазнав великого визнання за публікацію у Варшаві в 1787 р. праці під назвою «Політичні спостереження турецької держави», яка у 1793 р., була видана у Лейпцигу в німецькому перекладі. Вважають, що ця робота, обсягом в 415 сторінок, було найкращим дослідженням турецької держави того часу, що включало соціологічний аналіз, спостереження, критичні зауваження і, найголовніше, об'ємну, докладну інформацію про турецьку державу (Siemieniec-Gołaś 2017, s. 53).

У 1782 р., по дорозі до Туреччини, Ю.Мікоша, разом із своїм перекладачем вірменином, кілька днів (з 28 травня по 5 червня) провів у Жванці (Григорян 1980, с. 143).

Отже, впродовж тривалого часу Ю.Мікоша працював в східній школі, а в 1790-х, через конфлікт із польським послом Петром Потоцьким і польським резидентом Кайтаном Хшановським, змушений був покинути Стамбул. Йому обіцяли посаду консула в Смірні або Акермані, але цього не сталося. Причину звільнення Мікоша дослідники вбачають у його співпраці з російським резидентом у Стамбулі, що демонструє його подальша доля і офіційний перехід на російську службу. У 1795 р. він уже працював у російському посольстві, після чого виїхав із Стамбулу до Кам'янця-Подільського, де отримав посаду перекладача при подільському губернаторові. Подальші роки він працював у Кам'янці-Подільському, де і помер у 1825 р. (Siemieniec-Gołaś 2017, s. 54).

Таким чином, через відчутний брак професійних перекладачів із східних мов, наприкінці XVIII ст. польський король Станіслав Август організував у Стамбулі Східну школу, у якій ключову роль відіграли вихідці із Кам'янця-Подільського. Кам'янецькі традиції життя на прикордонні та наявні фахівці робили місто перспективним центром для підготовки таких перекладачів. Останній польський король поставив завдання виховати професійних драгоманів польського походження для дипломатичних і торгово-економічних цілей. Після поділів Речі Посполитої доля поєднала у Кам'янці двох давніх знайомих С. Пільштина і Ю. Мікоша, які перейшовши на російську службу, отримали посади при губернаторі та маєтність у місті. Робота Східної школи та діяльність дипломатичної місії вплинули на долю цих людей та на роль, яку вони відігравали в космополітичному місті, розірваному між Сходом та Заходом, де існували різні інтереси, різні ідеологічні та політичні установки. Їх життя та діяльність мали значний вплив на міське середовище Кам'янця кінця XVIII – початку XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурделева, И. А. 2011. Мультикультурный мир в «Авантюрах моей жизни» Саломеи Пильштыновой-Русецкой. В: *Материалы международной научно-практической конференции «Роль просветителей в Беларуси и Турции»*, 19 апреля 2011 г. Минск: РИВШ, с. 93-101.
- Вінюкова, В. М., Ківільша, Г. Б., Осетрова, Г. О., Папівська, С. О. 2008. *Романтичне Поділля. Бібліотека краєзнавця. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.*
- Григорян, В. Р. 1980. *История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии).* Ереван.
- Пильштынова, С. 1993. *Авантюры майго жыцця.* Мінск: Маст. літ.
- Aysen Kaim, Agnieszka. 2020. *Ludzie dwóch kultur – wybrane przypadki transgresji kulturowej Polaków w Imperium Osmanskim w XVII, XVIII i XIX wieku.* T. 15 serii „Kultura na Pograniczach”. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Król-Mazur, Renata. 2008. *Miasto trzech nacji: studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku.* Kraków: Avalon.
- Król-Mazur, Renata. 2017. Z historii kamienieckich dragomanów. (online) „Kurier Galicyjski”, Nr. 9-10 (277-278). 23 maja – 15 czerwca 2017. Режим доступа: <https://arch.kuriergalicyjski.com/rozmaitosci/6007-z-historii-kamienieckich-dragomanow> [Дата звернення 20 вересня 2022].
- Krowicki, Stanisław. 2011. *Polska szkoła języków orientalnych w Stambule. Przegląd Historyczno-Oświatowy.* Kwartalnik Związku Nauczycielstwa Polskiego poświęcony dziejom oświaty i wychowania Rok LIV 3–4 (213-214). Kielce.
- Kula, Ewa. 2016. *Organizacja i funkcjonowanie szkoły podwydziałowej w Kamieńcu Podolskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej.* PRACE NAUKOWE Akademii im. Jana Długosza. T. XXV. Częstochowa.
- Siemienieć-Golaś, Ewa. 2017. Józef Mikosza i jego „Obserwacje polityczne państwa tureckiego”. *Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Wschód mużulmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia”*, Białystok 18-19 listopada 2016. Białystok.
- Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny.* Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego.
- Rolle, J. 1892. *Ostatni dragomani Rzeczypospolitej.* Swiat. №6-7.

Andrii Zadorozhniuk

PhD, Docent,

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

KAMIANETS DRAGOMANS IN THE BORDER COMMUNICATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 18th – BEGINNING OF THE 19th CENTURY

The article characterizes the place and role of Kamianets dragoman Józef Mikos and Stanisław Kostka Pichelstein (Pilshtyna), who played a decisive role in the formation of border communications in the late 18th and the early 19th centuries. Due to a significant lack of professional translators from Eastern languages, at the end of the 18th century, Polish king Stanisław August organized the Eastern School in Istanbul, in which the people from Kamianets-Podilskyi played a key role. Kamianets traditions of life on the border and available specialists made the city a promising center for the training of such translators. The last Polish king set the task of training professional dragomancers of Polish origin for diplomatic and commercial and economic purposes. After the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, fate brought together two old acquaintances, S. Pilshtyn and Yu. Mikosha, in Kamianets, who, having transferred to the Russian service, received positions under the governor and property in the city. The work of the Eastern School and the activities of the diplomatic mission influenced the fate of these people and the role they played in a cosmopolitan city torn between East and West, where there were different interests, different ideological and political attitudes.

Keywords: Kamianets-Podilskyi, border service, dragoman, Istanbul, Eastern School.

Еволюція фортифікації ХІХ–ХХ ст.

УДК 904

Віктор Дідик,
провідний науковий співробітник,
Обласного комунального закладу
«Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини»

ПОВТОРНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЛЯНИХ НАСИПІВ ДАВНІХ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД У ВІЙСЬКОВО-ІНЖЕНЕРНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ

Публікація присвячена проблемі походження окремих польових укріплень Української лінії (1731–64 рр.), зведених зверху земляних курганних насипів, у водозборах р. Орелі та Береки. Окрім раніше відомих польових споруд на правому березі р. Орелі такі незвичні укріплення також виявлені впродовж 2014–2021 рр. на лівому березі р. Береки. Згідно писемних історичних даних, час спорудження цих укріплень датується 1731–33 рр. Співставлення історичних та археологічних матеріалів дозволяє констатувати українські витоки технічної ідеї спорудження фортифікаційних укріплень зверху курганів.

Ключові слова: Українська лінія, польова фортифікація бастионного типу, бастион, редан, люнет, редут.

Європейська фортифікація бастионного типу ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. попри факт існування національних військово-інженерних шкіл мала багато спільних рис (Яковлев 2000). Головним загальним фортифікаційним маркером був абсолютно тотожний п'ятикутний обрис бастионів. Схожі гострі п'ятикутні абриса зазначених споруд можна було спостерігати у будь-якій місцевості ранньомодерної Європи – від Единбурзького замку у Шотландії на крайньому заході до укріплень лінії Беренса у галицькому Львові на сході (McLeod 2000, р. 637-638; Бевз, Оконченко 2004, с. 26-39).

За межами бастионних верків європейських фортець також зводились абсолютно схожі допоміжні споруди: редани, кремальєри, теналі, кронверки, люнети тощо, які своїми гострими фасадами огортали бастионний фронт (Глушок 2009). Деякі із зазначених типів фортифікаційних споруд входили в системи польових укріплених ліній на зразок австрійської *Militergränze*, які обороняли балканські кордони імперії від Оттоманської Порти (Hochedlinger 2003, р. 83-89). Як засвідчує новітній науковий археологічний аналіз, їх прямими аналогами на українських теренах були укріплення Української лінії (Дідик, Качало, Фільчаков 2021; Заїка 2001).

Однак попри абсолютну схожість будівельних елементів бастионних фортифікаційних укріплень на європейських теренах у не бастионній, тобто традиційній деревно-земляній військовій архітектурі українських земель спостерігалася тенденція використання земляних насипів попередніх епох у якості ґрунтового фундаменту для спорудження оборонних об'єктів козацької доби. Перш за все подібна економія часу, матеріалів та робочої сили спостерігається на територіях Слобожанщини, де полкові та сотенні містечка часто зводились на земляних городищах ранньозалізного або ранньосередньовічного часів. Яскравим прикладом такої комбінованої системи будівництва є козацькі укріплення Чугуєва та Верхнього Салтова, котрі споруджувались на земляних залишках валів або входили у межі городищ хозарської доби (Свистун 2009, с. 459-460; Свистун 2012, с. 7-34).

Впровадження схожої мало затратної будівельної практики також було застосоване на деяких польових укріпленнях бастионного типу Української лінії. Одиначні споруди подібного економного методу будівництва зводились на насипах курганів. Саме питанням етнічної генези незвичних для європейської фортифікації ХVІІ–ХVІІІ ст. оборонних споруд присвячена справжня публікація.

Вперше подібна споруда була візуально зафіксована в 1985 р. експедицією Інституту археології під керівництвом М. П. Кучери, на високому правому березі р. Орелі, за 0,5 км на південь від с. Рудка Царичанського району Дніпропетровської області. У зазначеному місті верхня частина кургану була штучно зрізана, і знівельована у вигляді плоского майданчика. Завдяки кропіткій праці фортифікаторів ранньомодерної доби цей поховальний об'єкт перетворився на повторно перебудований окремий стаціонарний пункт оборони на кшталт земляного редуту. Про важливе тактичне призначення описаного укріплення свідчить його розташування на повороті реданного валу. Згідно ілюстративного матеріалу публікації Ірини Вітрик, споруда у плані мала прямокутні обриси із заокругленими кутами з сторонами завдовжки біля 40 м. Навколо фронтальних фасів редуту було викопано рів, котрий із напільної сторони підсилювався гласисом. Земляне тло цієї допоміжної фортифікаційної споруди на схилі було штучно підсипане ґрунтом з верхівки давнього поховального кургану (Вітрик 1999, с. 112, рис. 2).

Вдруге схожа споруда була виявлена в 1996 р. співробітниками Полтавського краєзнавчого музею на північній околиці с. Нехворощі тодішнього Новосанжарського району Полтавської області піз час обстеження земляних залишків Васильківської фортеці (Мокляк 2003, с. 70).

Східніше фортечних верків на краях плато правого берега р. Орелі проходив реданний вал. В його оборонну систему будівельниками був включений насип кургану. Курганна пола із зовнішньої сторони була огорнута земляним валом заввишки 0,5 м, який своїми абрисами утворював окремий редан. На думку Володимира Мокляка, курганний насип міг виконувати функцію маяка (Мокляк 2003, с. 73, рис. 2).

Поза географічними межами орільського водозбору схожі споруди були вперше виявлені в 2014 р. під час спільних візуальних обстежень науковими співробітниками ОКЗ ХНМЦОКС (Білько І., Дідик В., Охріменко Г.) та Інституту пам'яток охоронних досліджень (Осадчий Р., Чорновол В.) територій вздовж лівого берега р. Береки – правого допливу р. Сіверський Донець. Метою обстеження був моніторинг оборонних укріплень Української лінії з подальшою паспортизацією та постановкою на державний облік польових оборонних споруд між Михайлівською та Слобідською фортецями.

Перший з подібних модифікованих оборонних об'єктів був виявлений за 0,7 км на південь від с. Михайлівки, на корінному плато лівого берега Береки. Він являв собою курганний насип 2,5 м заввишки та 45 м завширшки у діаметрі. Про початкову приналежність високого рукотворного горба саме до поховальних споруд давнини свідчила присутність сусідніх курганів, що утворювали прадавній курганний некрополь (рис. 1: 2).

Прямим доказом повторного використання курганного насипу у якості фортифікаційної споруди першої половини XVIII ст. був земляний рів 4 м завширшки та 0,7 м завглибшки, а також земляний вал 6 м завширшки та 1 м заввишки, які огортали західну полу кургану. У плані зверху оборонні укріплення мали п'ятикутні обриси, що дозволяє інтерпретувати фортифікаційне призначення споруди у якості лонету (рис. 1: 1). Побіжними доказами оборонного використання споруди у ранньомодерну добу тимчасовими ландміліцейськими гарнізонами слугували три підняті на поверхні фрагменти білоглиняного гончарного посуду з червоною опискою. За фактурою глиняного тіста, моделюванням стінок та вінців, а також наявністю специфічного орнаментування керамічні уламки датуються першою половиною XVIII ст.

Наступний об'єкт виявлено зазначеними дослідниками у тому ж році за 10 км на південний схід від попереднього у межах південної околиці с. Степове, на лівому корінному березі р. Береки. Біля гирла пересохлої балки – лівого притока зазначеної річки розташовується курганний могильник із 13 насипів різних розмірів. На задернованій поверхні велетенського прадавнього кургану висотою до 3,5 м та 110 м завширшки також знайдено уламки черкаської кераміки першої половини XVIII ст. Через інтенсивні антропогенні впливи реданний вал та рів на цій ділянці місцевості не збереглися. Однак найбільший у групі насип, згідно картографічних даних першої чверті XIX ст. т. з. матеріалів “Генерального межування”, розташовувався на одній лінії з напрямом проходження реданних валів, що з'єднувались з колишнім курганним насипом із півночі. На протилежній, західній від кургану стороні проходить тальвег балки, а вал та рів закінчувались на її березі. На мапі курган графічно позначено ромбом – символом картографічної ідентифікації земляного редуту (рис. 2: 2).

Після остаточної втрати стратегічного значення фортифікаційних споруд Української лінії у 60 рр. XVIII ст. описаний рукотворний насип був покинутий, і надалі не заселявся. Десять з середини XX ст. місцеві мешканці заклали на його верхівці сільський цвинтар, котрий використовується вже як меморіально-поховальний об'єкт.

Решта схожих об'єктів досліджувались в 2020–21 рр. у нижній частині лівого берега р. Берекі співробітниками ОКЗ “ХНМЦОКС” у оперативній зоні відповідальності Петрівської фортеці в адміністративних межах сучасного с. Петрівського Балаклівської громади Ізюмського р-ну (Дідик та ін. 2020, арк. 10). Об'єкт розташовується за 1,98 км на південний захід від південної куртини Петрівської паланки. Завдяки своїм великим розмірам, зачиненим абрисом та наявністю валів на горжевій частині споруда отримала умовну назву “редут №1”. У плані зверху укріплення має обриси неправильного шестикутника близько 40 м у діаметрі. Усередині оборонного об'єкту наявне конусоподібне заглиблення 2,8 м завглибшки та 9,5 м у верхньому діаметрі. Зі сторони горжі висота валу навколо споруди складає 1,2 м, у основі він 7 м завширшки (рис. 3). З напільної сторони рів завширшки 8 м, а також 0,5 м завглибшки. На вістрі фасів вал та рів розорані. Між валом лінії та північно-західним фланком редуту наявний плаский розрив 1 м завдовжки від т. з. “калітки” – рухливого дерев'яного загородження на кшталт нешироких воріт для вільного виходу піхоти у поле.

Дуже незручна для ведення стрільб заглиблена центральна частина редуту наводить на думку щодо вторинного використання земляних викидів навколо заглибленої споруди. У даній ситуації ми маємо справу із врізанням в тло майдану (селітроварної споруди) – оборонного укріплення з наступним оконтуренням за допомогою валів та рівів його шестикутних обрисів (Дідик, Качало, Фільчаков 2021, с. 58).

Про первісне призначення заглиблення у якості котловану від майдану свідчить близьке суцільство до іншого майданного насипу діаметром 42 м, заввишки 2 м. Так як цей насип розміщувався за північніше від умовного напрямку проходження польових укріплень, тому він залишився осторонь від фортифікаційних споруд. Фортифікатори з метою реальної економії трудових затрат використали насип та котлован селітровареної споруди, що вдало перебувала на шляху їх будівельних робіт.

Ще одна абсолютно тотожна споруда виявлена у наступному 2021 за 3,2 км на південний захід від вищеописаного укріплення. Об'єкт розташовується на території Барвінківської громади Ізюмського району. Він отримав найменування – редан №1 (Дідик та ін. 2022, арк. 10). На теперішній час споруда заввишки 2,5 м, а у період функціонування польових укріплень добре проглядалась здаля, що підсилювало її військово-тактичне значення. Довжина фасів укріплення складає 26 м. Споруда має зачинену горжу 25 м завдовжки. Горжевий вал 3 м завширшки та 2 м заввишки із запільної сторони. Вхід до редану відсутній. Усередині редану, біля західного фасу, наявне кругле заглиблення діаметром 2,5 м та 1,8 м завглибшки, поросле по дну кущами. Центральна укріплена ділянка споруди у плані має обриси овалу біля 7 м завширшки та 10 м завдовжки. Вздовж східного фасу укріплення проходить вигин польової дороги. Ділянка рову біля шпіву валів знівельована та розорана. Із заходу фас плавно переходить у насип валу. Спостереження над планіграфією укріплення, де північна половина має овальні контури, а східна штучно підрізана у вигляді кута, наявність у західній частині укріплення глибокого округлого заглиблення дозволяють визнати факт перепрофілювання спочатку прадавнього курганного насипу, а пізніше селітроварного майдану у польову фортифікаційну споруду типу редану.

Отож, наявність глибокого заглиблення, як і у випадку з “редутом №1”, дозволяють констатувати їх первісне призначення у якості селітроварних об'єктів. Кільцеподібні обриси схожих технічних споруд Дніпровського Лівобережжя, що віддалено нагадують пограбовані кургани, на думку Євгена Осадчого та Олексія Короті, були сировинними центрами для вибору селітровмісткого ґрунту із подальшим виваренням азотних сполук на стаціонарних майстернях. Процес видобутку на майданах кільцеподібної конструкції тривав буквально кілька сезонів (Осадчий, Коротя 2018, с. 88). Невеликі об'єми заглиблень (5–10 м³) на курганних насипах, які пізніше були перебудовані в оборонні споруди, засвідчують дуже коротко тривалі терміни селітроварних робіт на описаних поховальних спорудах.

Наступне укріплення є земляним редутом, який має історичну назву. Споруда розміщується на території Барвінківської громади місці внутрішнього вигину реданних валів (Дідик та ін. 2022, арк. 19–20). Центральна частина укріплення з висоти нагадує обриси ромба із зовнішніми сторонами завдовжки 40 м. Західна частина дворища редуту та ескарп порослі тереном (рис. 4: 1). Поверхня дворища абсолютно пласка. На ній відсутні жодні сліди фортифікаційних споруд. Висота земляного насипу редуту над оточуючим рівнем денної поверхні складає 4 м. У центрі укріплення наявні залишки земляної основи від сучасного триангуляційного знаку. Ескарпові схили споруди мають, у середньому, 30° кут нахилу. Правильні ромбоподібні обриси дворища з усіх сторін горизонту оточені ровом 2 м завглибшки та 9 м завширшки. Із півночі за ровом розташовується знівельований

багаторічною оранкою земляний вал 0,4 м заввишки та 5 м завширшки. Із західного та східного напрямку зазначений вал під тупим кутом близько 120° з'єднується з реданними валами (рис. 5). На південь від редутного рову розташовується гласис місяцеподібних обрисів 25 м завдовжки у найширшій частині та 0,6 м заввишки. Сукупні розміри укріплення з гласисом та валом по лінії північ-південь складають 90 м. Загальна ширина споруди від флангових точок повороту валів та початку контрескарпу рову у напрямку захід-схід нараховує 78 м. Саме подібна метрична диспропорція поперечних та повздовжніх розмірів наводить на думку про зведення описаного редуту на місці раніше існуючого (до 1731 р.) штучного ґрунтового насипу, ймовірно, кургану з початковою висотою десь близько 3 м. У період між весною-осінню 1731 р. будівельники Української лінії викопали на полах давньої споруди рови, а виїнятий ґрунт використали для спорудження дворища редуту, піднявши його площину десь на 1–1,5 м вище від попередньої висоти курганного центру. Також побічно про перепрофілювання поховальної споруди давнини у фортифікаційне укріплення ранньої модерної доби вказують нерегулярні обриси гласису, який при умові одночасного насипання разом із дворищем редуту повинен своїм зовнішніми рисами повторювати регулярні межі фасів укріплення вздовж всього свого периметру.

Описана споруда на архівній мапі 1736 р. “Карта Украинской линии от Днепра до Сиверского Донца...” із російських архівних фондів позначена під назвою “редут Святого Петра” (Карта...1736, спр. 7). На вказаній мапі окрім даного укріплення детально зображена частина нижньої течії р. Береки із розташуванням фортець, інших редутів, польових укріплень (рис. 4, 2).

Звертають на себе увагу фортифікаційні особливості розпланування абсолютно плаского дворища описаного редуту. Схожі типи земляних споруд зрідка зустрічаються серед укріплень ранньомодерної доби Середнього Подніпров'я. У першу чергу варто послатися на матеріали досліджень О. Прядка біля с. Келеберди Канівського р-ну Черкаської обл. Земляне укріплення квадратної форми розмірами 22х23 м по зовнішній стороні виявлене на заплавному підвищенні лівого берега р. Дніпра. Дослідник пов'язує цей невеликий редут із укріпленим пунктом №98 під назвою Келебердянський, що позначений на карті 1742 р. Данила де Боскета в реєстрі прикордонних редутів, форпостів, містечок і городищ дніпровського плину (Прядко 2018, с. 242, рис. 5). У свій час М. О. Макаренко згадував про ще одне укріплення із пласким дворищем на берегах зазначеної ріки біля колишнього с. Гусиного (Макаренко 1917, с. 5).

Країна східна від дніпровського плину локалізація аналогічного укріплення на березі р. Береки побіжно може пояснюватися залученням гетьманських майстрів-фортифікаторів у інженерному куруванні за спорудженням стаціонарних опорних пунктів Української лінії на дніпровсько-дніецькому межиріччі. Деякі з цих укріплень, як наприклад, редут Святого Петра будувалися саме за дніпровськими зразками. Про виключно українську етнічну приналежність пересічних будівельників та гетьманських керманічів Української лінії в 1731–33 рр. одногосно сповіщали автори козацьких літописів XVIII ст. (Багалеї 1887, с. 299)

Не заперечують факт безпосередньої та одноосібної участі у будівництві Української лінії гетьманського та слобожанського населення російські державні акти та історичні документи 30–40-х рр. XVIII ст. (Ласковский 1865, с. 69–72). Усі вузлові питання примусового залучення гетьманського та слобідського козацтва до фундаментального спорудження в 1771–33 рр. польових укріплень і фортець Української лінії детально опрацьовані істориками минулого та сьогодення (Багалеї 1887; Апанович 1969; Пірко 2007, Шпитальов 2013). Також частково ця проблема висвітлювалась у сучасній російській історіографії (Гукова 2009).

Історичні аспекти опрацювання державних та історичних документів стосовно історії будівництва Української лінії та функціонування Українського ландміліцейського корпусу (1736–64) дозволяють чітко датувати час створення розглянутих укріплень. Для споруд у водозборі р. Береки – це часовий відрізок з весни до пізньої осені 1731 р. (Пірко 2007, с. 60–62). Редан з курганом на горжі у системі польових укріплень Василівської паланки, згідно історичних даних збудовано впродовж теплої пори 1732 р. (Пірко 2007, с. 63–64). Останніми у часовому відношенні були зведені в 1733 р. об'єкти польової фортифікації біля с. Рудки (Пірко 2007, с. 65–68).

У сукупності з історичними даними, археологічні методи дослідження конкретизують типи споруд у вигляді реданів, люнетів та редутів як на курганах, так і на майданах. Доречно згадати, що у історичних працях Ф. Ф. Ласковского та А. К. Байова середини XIX – початку XX ст. був проведений вичерпний опис фортифікаційних споруд Української лінії (Ласковский 1865, с. 71–73; Байов 1906, с. 193–194). Разом з тим, жоден із вказаних авторів ніколи не згадував про факти зведення польових укріплень на курганах або майданних насипах у військово-інженерній справі російської імперської армії. Невідомі ці укріплення також для сучасних російських дослідників,

які інтерпретують фортифікаційні споруди Української лінії у якості нового напрямку військово-інженерної думки Російської імперії ХVІІІ ст. (Гукова 2009а, с. 86-87).

На кардинальну протизагу російських централізованих методів фортифікації, згідно писемних свідчень, українське козацтво активно використовувало курганні насипи для облаштування укріплених сигнально-спостережних пунктів на кшталт т. з. “бекетів” (Апанович 1969, с. 137). Одне з подібних сторожових укріплень, що було впущене у насип кургану, виявлене та археологічно досліджене у Запорізькій області в кінці 70-их рр. минулого століття (Телегін 1979, с. 157-158).

Поза всякими сумнівами, використання курганних та майданних насипів у фортифікаційній практиці Української лінії було даниною української військової традиції тактичного застосування земляних споруд попередніх епох. Така ощадлива та доречна фортифікаційна практика ніколи не застосовувалась на інших оборонних лініях Російської імперії ХVІІІ ст. Отож, слід беззастережно констатувати, що фортифікаційне авторство зведення польових укріплень Української лінії на курганах чи майданах має українське, а, точніше, гетьманське походження. Ще одним зразком впровадження національної військової архітектури на Українській лінії були польові укріплення із зачищеною земляною горожею, які беззастережно можна вважати результатами інженерної діяльності безіменних гетьманських фортифікаторів (Дідик, Качало, Фільчаков 2021, с. 58).

У сукупності польові укріплення із зачищеною горожею та на давніх земляних насипах Української лінії яскраво виокремлюють її фортифікаційний потенціал на тлі решти оборонних ліній Російської імперії. Археологічний аналіз описаних оборонних споруд вздовж лінійного фронту від Сіверського Дінця до плину Дніпра спростовує хибні тези російських дослідників про виключно російські національні витоки військово-інженерних традицій будівництва Української лінії, яка, начебто, була еталонним зразком розвитку військової архітектури Російської імперії ХVІІІ ст. Насправді, система польових укріплень Української лінії була гармонійним продовженням інженерних напрацювань гетьманського військового зодчества ХVІІ–ХVІІІ ст., технічні здобутки якого були потестарно інкорпоровані у виробничу діяльність іноземних та російських фортифікаторів ранньомодерної доби на південно-західних кордонах Російської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

- Апанович, О. М. 1969. *Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст.* Київ.
- Багалеї, Д. І. 1887. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.* Москва.
- Байов, А. К. 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны.* Т.1, Санкт-Петербург.
- Бевз О. Оконченко І. 2004. Втрачена оборонна архітектура Львова ХVІІ ст. Лінія Беренса. *Пам'ятки України*, 1, с. 26-39.
- Вітрик, І. С. 1999. Українська Лінія як археологічна пам'ятка пізнього середньовіччя. *Археологія*, 2, с. 111-116.
- Глушок, О. 2009. *Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (ХV-ХVІ ст.).* Київ, Пульсари.
- Гукова Е. А. 2009. *Оборона южных рубежей России в ХVІІІ: Украинская линия и Украинский ландмилицейский корпус (1710-1780).* Дисертація к. і. н. Московский гуманитарный университет.
- Гукова, Е. А. 2009а. Фортификационные сооружения Украинской линии – новое направление военно-инженерной мысли ХVІІІ в. *Научные труды Московского гуманитарного университета*, 107, с. 83- 87.
- Дідик, В. Качало С. Фільчаков М. 2021. Польові укріплення Української лінії (1731-64 рр.) вздовж Петрівської фортеці (за матеріалами польових досліджень 2020 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби*, 30, с. 43-59. Ніжин.
- Дідик, В. В., Білько І. В., Качало, С. І., Охріменко, Г. М. Фільчаков, М. М. 2021а. *Археологічні розвідки 2020р. у нижній течії р. Береки Балаклійського ОТГ Ізюмського району Харківської області.* Науковий архів ОКЗ “ХНМЦОКС”, 170 арк.
- Дідик, В. В. Білько, І. В. Качало, С. І. Охріменко, Г. М., Фільчаков М. М. 2022. *Археологічні розвідки 2021 р. польових фортифікаційних споруд ранньомодерної доби у межиріччі нижньої течії р. Береки та Сіверського Дінця.* Науковий архів ОКЗ “ХНМЦОКС”, 77 арк.
- Заїка, Г. П. 2001. *Українська лінія.* Київ-Полтава.

- Ласковский, Ф. Ф. 1865. *Материалы для истории фортификационного искусства в России*. Ч.3. Санкт-Петербург.
- Макаренко, Н. 1917. Городища и курганы Полтавской губернии. *Сборник топографических сведений*. Полтава.
- Мокляк, В. О. 2003. Васильківська фортеця Української лінії. *Полтава: архітектура, історія, мистецтво*. Матеріали II наукової конференції Вайнгортівські читання. Полтава, с. 70-73.
- Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2018. *Пам'ятки селітроварного виробництва Південної Сіверщини XVII ст.* Харків, Майдан.
- Пірко, В. О. 2007. Оборонні споруди у межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця. *Донецьк, Східний видавничий дім*
- Прядко, О. 2018. Редути і форпости на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. *Археологія & Фортифікація України 2018*, с. 236-245.
- Свистун, Г. Е. 2009. Фортифікація городища Верхній Салтов. *Степи Євразії в епоху середньовіччя*, 7, с. 459-478.
- Свистун, Г. Е. 2012. Фортифікація Чугуєвського городища. *Степи Євразії в епоху середньовіччя*, 9, с. 7-34.
- Телегін, Д. Я. 1979. Козацька сторожа. *Пам'ятки України*, 4, с. 157-158
- Шпитальов, Г. 2013. *Українська ландміліція*. Київ,
- Яковлев, В. В. 2000. *История крепостей*. Москва: Аст; Санкт-Петербург: Полигон,
- McLeod, N. 2000. *War, weapons, fortification 2 (1450-1600)*. Oxford: Universiti Press.
- Hochedlinger, M. 2003. *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society Habsburg Monarchi, 1683-1797*. Pearson Education Ltd, p. 83-92.
- Карта Української лінії от Днепра до Сиверского Донца в которой назначены слободы и деление земель девяти лантмилицких полков. 1736. Российский Государственный Архив Древних Актов, ф. 192, оп. 1, спр. 7.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ОКЗ “ХНМЦОКС” – Обласний Комунальний Заклад “Харківський Науково-Методичний Центр Охорони Культурної Спащини”.
- С-Пб – Санкт-Петербург.

Viktor Didyk,
Leading Researcher,
Regional Communal Institution
«Kharkiv Scientific and Methodological
Center for the Protection of Cultural Heritage»

REUSE OF EARTH MOUNDS OF ANCIENT BURIAL STRUCTURES IN THE MILITARY ENGINEERING PRACTICE OF THE UKRAINIAN LINE

The publication is devoted to the problem of the origin of individual field fortifications of the Ukrainian line (1731–64), erected on top of earthen mounds in the catchments of the Orel and Bereka rivers. In addition to previously known field structures on the right bank of the Orel River, such unusual fortifications were also discovered during 2014–2021 on the left bank of the Bereka River. According to written historical data, the time of construction of these fortifications dates back to 1731–33. A comparison of historical and archaeological materials allows us to ascertain the Ukrainian origins of the technical idea of building fortifications on top of mounds.

Keywords: Ukrainian line, bastion-type field fortification, bastion, redan, lunette, redoubt.

1

2

*Рис. 1. 1. Схема-план кургану біля с. Михайлівка та супутнього курганного могильника.
2. Супутниковий знімок кургану біля с. Михайлівка та прилеглого курганного могильника*

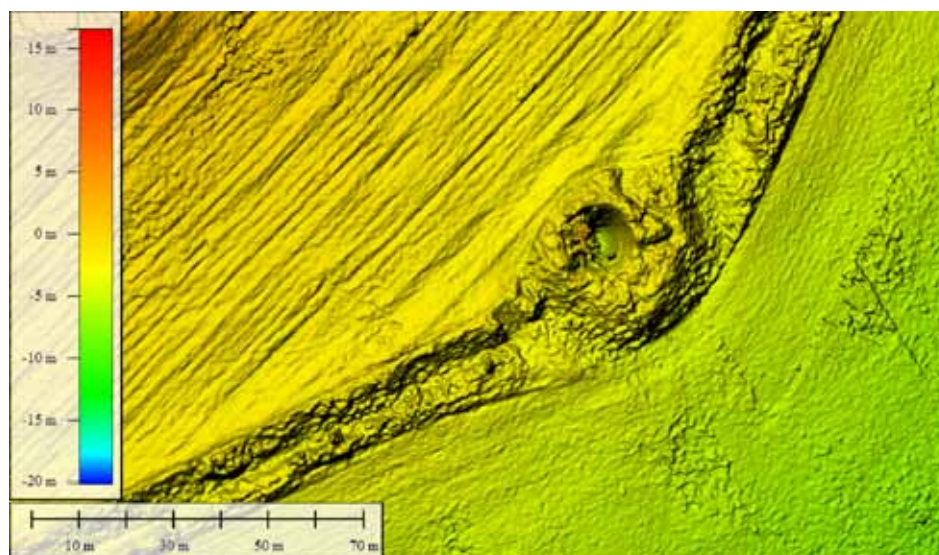

1

2

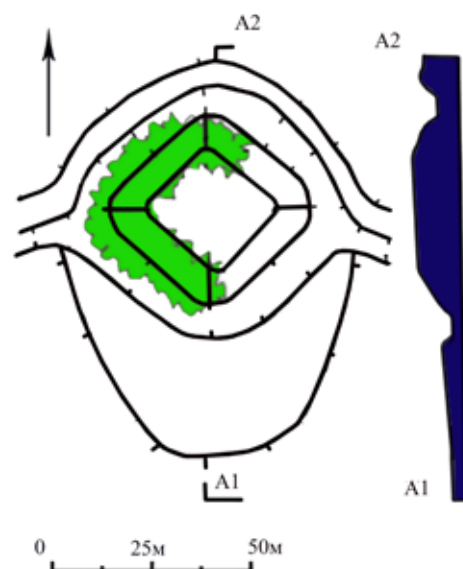
Рис. 2. 1 – Фрагмент карти початку XIX ст. із позначеннями редуту та Слобідської паланки.
2 – Супутниковий знімок редуту біля с. Степове із реконструйованим напрямком реданних валів та орієнтовними зовнішніми обрисами укріплення

Рис. 3. Ортофото план редуту №1 (за О. В. Бількою)

Рис. 4. 1 – Фото редуту Святого Петра. Вид із сходу.
2 – Фрагмент архівної мапи «Карта Української лінії от Дняпра до Сиверского Донца...» із нашими умовними позначками історичних об'єктів:
I – редут Донецький; II – Петрівська фортеця;
III – редут Святого Петра; IV – запроєктована ділянка нової лінії до р. Лугані; V – форпост;
VI – Слобідська фортеця

Рис. 5. План-схема редуту Святого Петра

Олена Дацюк,
завідуюча науково-дослідного відділу
«Історія фортифікації»
НІАМ «Київська фортеця»

ФЛАНКУЮЧІ СПОРУДИ В АРХІТЕКТУРІ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті обґрунтовується, що під час будівництва головної Печерської фортеці значною мірою були використані ідеї французького військового інженера Марка Рене де Монталамбера.

Ключові слова: Київська фортеця, Монталамбер, капонір, фланкування.

Дослідженнями основних фортифікаційних ідей і концепцій XVIII–XIX ст., втілених у фортифікаційних спорудах, в тому числі, в будівлях Київської фортеці, де наочно представлені як загальні принципи побудови укріплень, так і характерні риси окремих споруд, завдяки яким здійснювався фланговий вогонь, займалися С. Петров, Д. Вортман, О. Сіткарьова, М. Кальницький, Г. Осадчий, Т. Трегубова., О. Кузяк, А. В'ялець.

Теорії з розвитку фортифікації Марка-Рене де Монталамбера викладені в працях Ю. Ревзіної, О. Яковлева.

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених історії головної Печерської фортеці, зазвичай пишуть узагальнено, що вона побудована згідно з провідними ідеями російської фортифікаційної школи першої половини XIX ст. Першим хто звернув увагу на те, що при будівництві фортеці російські фортифікатори використали ідеї саме маркіза Де Монталамбера, був О. Кузяк (2017, с. 233-240). Відтак було вирішено розглянути цю концепцію більш детально.

На момент будівництва головної Печерської фортеці у Києві мистецтво фортифікації стало еkleктичним. Bastionна фортифікація з безперервним оборонним поясом перестала бути ефективною, безперервні захисні оборонні лінії фортець поступово перетворилися на пунктир з укріплених форпостів. Принцип багаторазової взаємної підтримки елементів укріплень запропонував Марк-Рене де Монталамбер ще в XVIII ст. Та лише в XIX ст. почали набувати широкого застосування укріплення з полігональними фронтами та фланкувальними спорудами (Яковлев 2000, с. 49), що перетворило оборонний периметр у «буферну зону» між містом і передмістям. Тому на початку XIX ст. все частіше почали використовувати систему капонірно-тенального фронту, замість bastionного. Це пов'язано з такими перевагами тенального фронту як можливість розмістити велику кількість артилерії для ведення фронтального вогню по місцевості, можливість вести артилерійський обстріл по всій протяжності головного валу, який при цьому нічим не закритий, тощо. При застосуванні тенальної системи місцевість знаходилась під сильним перехресним вогнем двох сусідніх теналей, на яких також можна було розмістити велику кількість артилерії (Яковлев 2000, с. 99-103).

Ще однією причиною, чому фортеці, побудовані в XVI–XVII ст., втратили своє призначення – це збільшення чисельності армій у XVIII ст. Основні сили обходили фортеці, залишаючи для їхньої блокади відносно невеликі підрозділи з сильною артилерією, що відрізали захисників від постачання боєприпасів, забезпечення провіантом та будь якої допомоги. Таким чином, головним завданням, захисників укріпленої території, більшою мірою була не оборона фортеці, як така, а скоріше запобігання її обходу. Іншими словами, необхідно було будувати перешкоди та загорождення між окремими укріпленими місцями для такого перешкодження. Саме ця ситуація і була осмислена Марком-Рене де Монталамбером, який запропонував використовувати для таких цілей проміжні укріплення. Вони, в ідеалі, не повинні були поступатися фортецям у вогневій силі, але мали займати меншу, ніж місто, територію (Ревзіна 2021).

Монталамбер, який сам черпав свою ідею з практики шведських та прусських інженерів, забезпечив будівельників початку XIX ст. методами проєктування укріплених таборів, які підходили до нових умов війни. «Полігональний» метод укріплення – прямий результат систем Монталамбера (Soboul 2020).

Маркіз Де Монталамбер вважав за необхідне, щоб у накресленні фронтів всі лінії, які підтримують одне одного, були взаємно перпендикулярними. Крім того, він вважав, що оборонна ефективність укріплень полягала не в геометрії або кам'яній масі (як раніше вважали італійці), не в ретельно влаштованій взаємній підтримці одних елементів фортеці іншими (як вважали

голландці та німці), а в артилерії. Найпершим завданням він вважав розміщення в укріпленні якомога більшої кількості гармат і саме від цього мало залежати його організація та облаштування (Ревзіна, 2021). Відповідно до цієї теорії була влаштована значна частина оборонної лінії головної Печерської фортеці, яка складалась з відкрито розміщених кам'яних оборонних башт та казарм, з'єднаних кам'яними оборонними стінами та, в деяких місцях, земляними валами. Васильківське та Госпітальне укріплення хоч і були включені до загальної лінії обводу фортеці, але за своїм облаштуванням мали чимало можливостей до самостійної оборони. До того ж вони були тенального (Васильківське укріплення) (рис. 1) і полігонального (Госпітальне укріплення) (рис. 2) накреслення (О. Кузяк та ін. 2018, с. 36).

Тенально-капонірний фронт маркіза Монталамбера був втілений К. Опперманом в проєкті Васильківського укріплення. Укріплення мало в плані зіркоподібну форму, що утворювалась головним валом, який складався з двох тенальних й одного полігонального фронту. Також до складу укріплення входили кам'яні оборонні споруди – редюїт № 1 та башти № 2 та № 3. В центральній частині розташовувався полігональний (іменований також капонірним) фронт з одноповерховим капоніром в центрі на дні рову, який був прикритий вогнем з равеліну. Рів перед равеліном прострілювався артилерійським вогнем з відкритих казематів, розташованих у місці перетину рову равеліну з ровом Васильківського укріплення. Фланки прикривались ділянками тенального накреслення, у вхідних кутах яких розташовувались відкриті артилерійські каземати оборони рову. Ці каземати прикривали ділянки рову, що не прострілювались з капоніра та башт. По дну рову проходила окремо розташована ескарпова стіна – «стіна Карно» (В'ялець 2018, с. 72). Ідея заміни кам'яного дорогого ескарпу дешевшою, окремо розташованою ескарповою стіною також належить Монталамберу. Але детально її розробив інший відомий французький фортифікатор Лазар Карно, іменем якого у європейській фортифікації й почали називати таку стіну. Ці стіни мали численні рушничні бійниці, а подекуди й артилерійські амбразури, що дозволяло посилити оборону рову (Soboul 2020).

Оборона рову здійснювалась на фронтальних фасах з капоніра, а на флангових фасах – з башт, що виступали за межі валів. Горжа укріплення була закрита оборонною стіною, яка з'єднувала редюїт з баштами №1 та №2. Редюїт був двоповерховим, тил якого прикривався оборонною стіною, влаштованою у вигляді двох напівбастіонів, що дозволяло краще обстрілювати проїзд всередину укріплення. Підступи до горжі укріплення були захищені перехресним вогнем з башт та з-за стіни. Розташування редюїту трохи попереду башт дозволяло тримати під перехресним вогнем будь-яку ділянку внутрішнього простору укріплення, а також взаємно підтримувати вогнем підступи до кожної з башт (В'ялець 2018, с. 72).

Першим, хто став розвивати ідеї маркіза Де Монталамбера був Лазар Карно (Після Французької революції 1788-1789 рр. Монталамбер став консультантом військового міністра Л. Карно) (Marc-René, marquis de Montalembert, 2022). Особливістю однієї з тенальних систем Карно стали капоніри, розташовані у кутах ескарпової стіни рову головного валу, що було реалізовано при будівництві Госпітального укріплення.

Госпітальне укріплення було забезпечене кам'яними капонірами, три з яких були побудовані за типовим планом, підковоподібними. Ці капоніри утворювали I, II та III-й полігон відповідно. Четвертий (Центральний) капонір мав захищати підступи до Північних воріт, які вели в центр укріплення, а сам капонір мав бути захищений вогнем рушниць та артилерії з Північних воріт та прилеглих до них ділянок оборонної окремої ескарпової стіни біля підосви валу. Центральний капонір разом з Північною напівбаштою та Північними воротами утворювали Північний фронт Госпітального укріплення. Основною захисною спорудою Північного фронту була двоповерхова Північна напівбашта обладнана артилерійськими амбразурами та рушничними бійницями. Ця споруда мала свої оборонні особливості – з напільної сторони до неї були прибудовані три двоповерхових капоніри для ведення флангового рушничного вогню. З напільного боку були побудовані три двоповерхові добудови в стінах яких були рушничні бійниці для оборони ближніх підступів до напівбашти. Також до Північного фронту Госпітального укріплення відносився п'ятий (Косий) капонір. Цей капонір був найбільшим з усіх на території укріплення. Його завданням було посилення обстрілу гласису Госпітального укріплення із західного боку, при чому з нього могли вести як фланговий, так і фронтальний вогонь. Через те, що споруда розміщувалася під кутом до лінії рову, вона отримала назву «Косий капонір» (Кузяк та ін. 2018).

На східних та західних напільних фасах казематованої будівлі госпіталю також було по три двоповерхових напівкруглих добудови, що мали те саме призначення, що й у Північній

напівбашті. Подібне призначення мали й дві двоповерхові напівкруглі добудови в казармі Жандармського полку (рис. 3).

Арсенальські майстерні завдяки зігнутим у формі літери V закінченням, забезпечували можливість вести вогонь як уздовж башти № 6 так і уздовж Казарми на перешийку. Для ближньої оборони з зовнішнього боку були прибудовані дві двоповерхові півкруглі башти, обладнані рушничними бійницями, які, за необхідності, могли служити рушничними капонірами для ведення вогню уздовж стіни, як і в Північній напівбашті Госпітального укріплення.

Казарма на перешийку (рис. 4) мала три поверхи з боку, зверненого до яру, й дозволяла вести триярусний гарматно-рушничний вогонь. Знову ж таки в цьому є збіжність з багатоярусним капоніром, винайденим Монталамбером. Перед казармою було викопано рів, для оборони якого служив величезний, так званий, «кофр» – капонір, що примикав до контрескарпу. Кофр, також, служив мостом для проїзду через рів, маючи перед воротами розвідний міст. Покриття кофра захищалося перехресним артилерійським вогнем з казарми. На нижньому, підвальному (так він названий на кресленні) поверсі казарми були влаштовані численні рушничні амбразури для оборони рову і підступів до кофра. На нижньому поверсі знаходилися прибудовані до фасу стіни, направлені в сторону противника, та два рушничні капоніри призначені для обстрілу рову і ведення вогню уздовж цієї стіни. На флангах цього поверху були влаштовані й артилерійські амбразури – для ведення перехресного вогню спільно з арсеналом на лівому фланзі та обстрілу обривистих берегів Дніпра і підступів до верхньої підпірної оборонної стіни на правому фланзі. Такий суттєвій вогневій підтримці сусідніх споруд сприяла вигнута форма Казарми (Кузяк та ін. 2018).

Верхня та нижня підпірні оборонні стіни також були по суті фланкувальними спорудами. Вони обстрілювали врізаний гласис, який мав вигляд широкого рову, від кофра, що при Казармі на перешийку до набережного верка (рис. 5). При цьому верхня підпірна оборонна стіна забезпечувала прикриття нижньої стіни від обходу зверху. А верхню стіну від такого обходу прикривав кофр та Казарма на перешийку. Це все разом блокувало спробу противника пройти береговим схилом (Кузяк та ін. 2018).

Також Де Монталамбер вважав, що за головним оборонним периметром необхідно влаштовувати обширні ретраншементи (Ревзина 2022, с. 221). У Київській фортеці роль ретраншементу відводилась Печерській цитаделі. В даному випадку це була зовнішня оборонна лінія. В новій Печерській фортеці ретраншемент проходив за головною позицією, дальній ретраншемент починався біля Васильківського равеліну та проходив до верхніх Московських воріт. Далі від нижніх Московських воріт починався дальній ретраншемент, який мав захищати Неводницьку дорогу. Проміжок між Різдвяним бастіоном та дальнім ретраншементом додатково захистили трьома батареями та люнетом. Тил цитаделі замкнули цегляною оборонною стіною, обладнаною артилерійськими амбразами та рушничними бійницями. Ця стіна, охоплюючи територію Ближніх та Дальніх печер, проходила всередині Лаври і утворювала додаткову внутрішню оборонну лінію (Кузяк та ін. 2018, с. 36).

Де Монталамбер передбачав грандіозні розміри армій у майбутніх війнах. Він усвідомлював необхідність забезпечення для них пунктів опору ширших, ніж колишні фортеці, тому першим подав ідею влаштування фортець-таборів. Але найвідоміша його розробка – це так звані башти Монталамбера, про які вже згадувалось вище. Вони були свого роду багатоярусними капонірами, з яких однаково ефективно могли вести, як фланкувальний, так і передній вогонь. Це були значні, міцні споруди з кам'яними товстими стінами та склепінчастими перекриттями – свого роду багатоярусні галереї з безперервними рядами амбразур для ведення нижнього та середнього бою, які були джерелом сильного перехресного вогню, що йшов у «зворотному» напрямку, тобто вздовж рову (Ревзина 2021).

Башти Київської фортеці не мали зіркоподібної основи та чотириярусної гарматної оборони, але принцип їх влаштування схожий. Склепіння у київських баштах, казармах та капонірах лежать на поперечних стінах, а внутрішні перегородки не примикають до зовнішніх стін, що влаштовано з метою забезпечення меншої руйнації в разі атаки неприятеля. На першому поверсі башт розташовувалися склади (магазини), а в його стінах були влаштовані чисельні бійниці для ведення рушничного вогню. В баштах і № 2 та № 3 фортеці на першому поверсі також було декілька артилерійських амбразур для ведення вогню, для підтримки сусідніх укріплень. На другому поверсі – ярус закритої оборони, де гармати розташовувалися під склепінням й вели вогонь через амбразури та бійниці. Потужний вогонь цих башт не дозволяв би ворогові наблизитися до стін на потрібну для атаки відстань (Кузяк та ін. 2018).

У результаті в головній Печерській фортеці розміщувалася велика кількість артилерії й не тільки на кріпосних валах, а й у казематах відкрито розташованих оборонних башт та казарм. В цьому полягали основні ідеї Монталамбера. Чим більша вогнева міць фортеці й чим щільніший вогонь, тим, зрештою, далі від периметра змушені діяти ворожі війська. Артилерія, розміщена у численних казематах кам'яних оборонних споруд, своїм потужним вогнем не мала дозволити противнику успішно вести облогові роботи. До того ж фортеця спочатку розглядалася як найважливіший пункт постачання армії на цьому напрямку. Тому в ній зберігалися великі запаси майна, продовольства, спорядження та боеприпасів (Кузяк 2017).

Багато ідей, що трансформували обличчя європейської фортифікації у першій половині ХІХ ст. знайшли своє застосування й в Україні.

Таким чином в ХІХ ст. вся територія Києва та його передмістя були наділені особливими функціями. У місті з'явилися спеціальні споруди, необхідні для життя гарнізону (казарми, госпіталі, арсенали, склади, стайні, пекарні й т.д.), за його межами – це укріплення, що контролювали підступи до стратегічно важливих об'єктів. Але при цьому, в разі військових дій місто залишалось вразливим, адже за необхідності обороняти Київську фортецю виникла б необхідність вести вогонь містом.

Тому роль Київської фортеці у розвитку Києва залишається спірною – на краще, що фортеця не брала участі в жодній битві, інакше враховуючи ту вогневу міць, яка була передбачена та закладена для оборони фортеці, при веденні бойових дій більша частина міста була б зруйнована вогнем зі своєї ж фортеці.

ЛІТЕРАТУРА

- В'ялець, А. 2018. Васильківське укріплення Київської фортеці – пам'ятка історії та культури. *Питання історії науки і техніки*, 1, с. 70-77.
- Кузяк, А. 2017. Артиллерия Новой Печерской крепости. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*, 7, с. 233-243.
- Кузяк, О., Дацюк, О., Вялець, А., Новікова-Вигран О., Ющенко, О. 2018. *Київська фортеця (колективна монографія)*. Київ: Київська фортеця.
- Петров, С., 2012. *Оборонні споруди Києва Х–ХІХ ст.* Київ: ВПК «Експрес-Поліграф».
- Ревзина, Ю. 2021. *Искусство фортификации в Европе и России от Ренессанса до Просвещения: идеи, образы, художественные проблемы*. Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Московский архитектурный институт.
- Яковлев, В. В. 2000. *История крепостей. Эволюция долговременной фортификации*. Санкт-Петербург: Полигон.
- Encyclopedia Britannica. 2022. *Marc-René, marquis de Montalembert. French general* [online]. URL: <https://www.britannica.com/biography/Marc-Rene-Marquis-de-Montalembert> [Date of access: 30.08.2022].
- Soboul, A. M. 2022. *Encyclopedia Britannica. Lazare Carnot. French military engineer* [online]. URL: <https://www.britannica.com/biography/Sadi-Carnot-French-scientist> [Date of access: 30.08.2022].

Olena Datsiuk,
Head of Scientific and Research
Department «History of Fortification»
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

FLANKING BUILDINGS IN ARCHITECTURE KYIV FORTRESS

In the article it is substantiated the ideas by French military engineer Mark René de Montalembert which was used during the construction of the main Pechersk fortress.

Montalembert, who himself drew his idea from the practice of Swedish and Prussian engineers, furnished the German constructors of the early 19th century with the means of designing entrenched camps suitable to

modern conditions of warfare. In the main Pechersk fortress was considered the most important supply point for the army in this direction. Therefore, it stored large stocks of property, food, equipment, and ammunition.

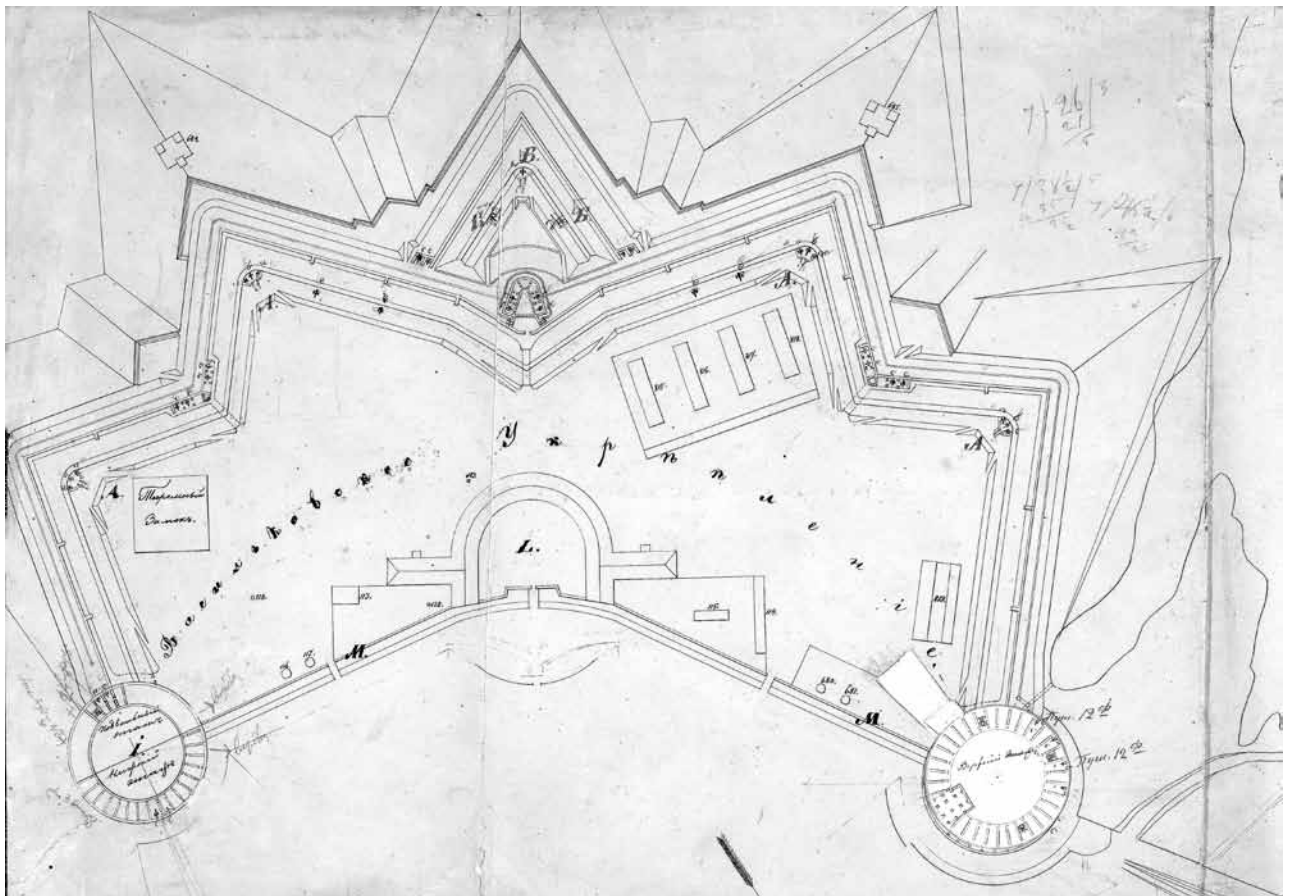
The "polygonal" method of fortification is the direct outcome of Montalembert's systems. Montalembert was allowed, that necessary to locate in the fortification as much cannon as it is possible, and based on this must depend on organization and arrangement of fortress. Agreeably to this theory, was built a large part of the defense line of the main Pechersk fortress. This fortress consisted of openly located defensive towers and barracks connected by stone defensive walls and, in some places, earthen ramparts.

Although the Vasylkiv and Hospital fortifications were included in the general perimeter line of the fortress, but also they had many opportunities for independent defense due to their arrangement. In addition, they were tenal (Vasylkiv fortification) and polygonal (Hospital fortification) arrangements. In the main Pechersk fortress place a large amount of artillery, as well in the casemates of the openly located defense towers and barracks.

De Montalembert also consider that extensive retrenchments must be arranged behind the main defensive perimeter. In the Kyiv fortress, the role of retrenchment was assigned to the Pechersk citadel. In this case, it was the outer line of defense.

Many ideas that transformed the face of European fortification in the first half of the 19th century were used in Ukraine as well.

Keywords: Kyiv fortress, Montalembert, caponier, flanking.

Рис. 1. Васильківське укріплення.
Джерело: ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, сп. 2, л. 9

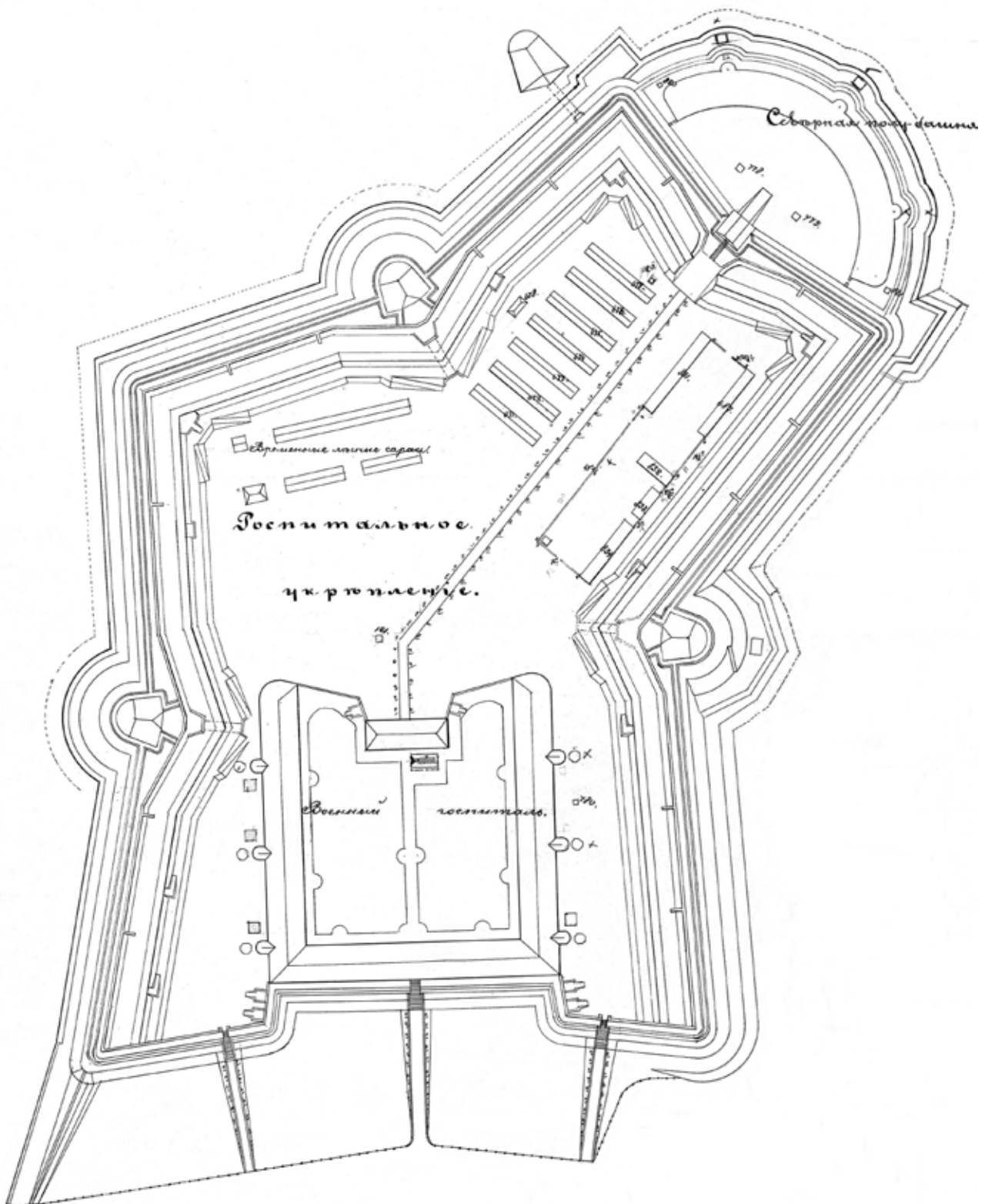
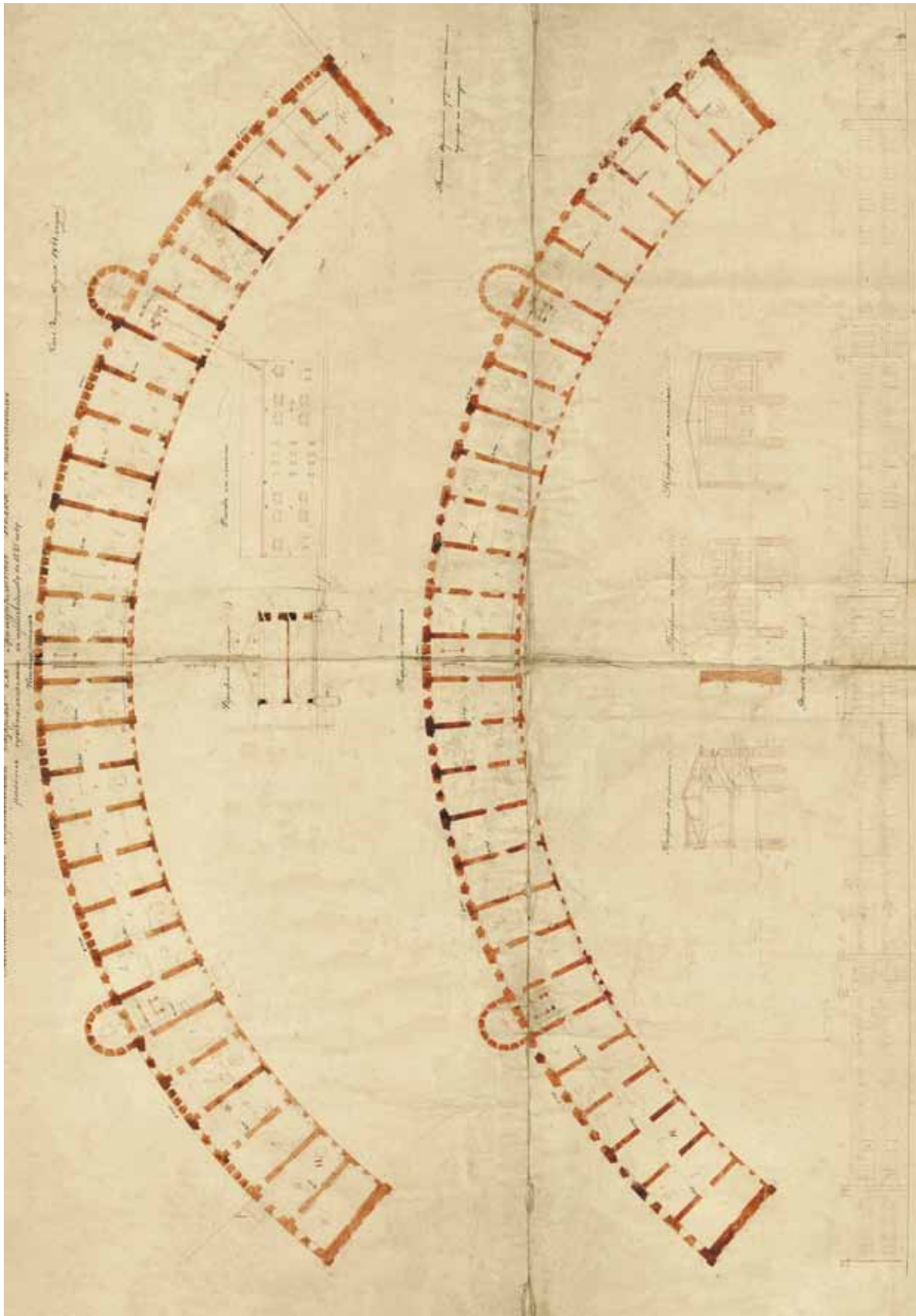

Рис. 2. Госпітальне укріплення.
Джерело: ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, сп. 41, л. 1

Рис. 3. Казарма Жандармського полку з кофром. Джерело: ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, сп. 2, л. 8

219

Рис. 5. Казарма на перешийку з верхньою й нижньою підпірними оборонними стінами.
Джерело: Інтернет

Анна Ніколаєва,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ВНУТРІШНЄ ОБЛАШТУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ВИПРАВНОГО АРЕШТАНТСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ

Стаття присвячена Кам'янецькому виправному відділенню, яке розташовувалось на території Старого замку. Розглянуті питання внутрішнього облаштування виправного відділення, побуту та умов утримання арештантів.

Ключові слова: Кам'янецьке виправне арештантське відділення, Кам'янець-Подільський, в'язниця, арештанти, Попечительство.

Пенітенціарна система Російської імперії досліджена досить ґрунтовно, зокрема і виправні арештантські відділення (Гернет 1951, Гернет 1952; Островський 2016; Рассказов, Упоров 2000). В'язниці Подільської губернії були частиною цієї системи, але досі не ставали об'єктом окремого дослідження. Важливим джерелом для вивчення Кам'янецького виправного арештантського відділення (до 1882 року Кам'янецької арештантської роти цивільного відомства) є «Огляди Подільської губернії» та документи Особливого Попечительства над Кам'янецьким виправним арештантським відділенням: протоколи засідань (журнали), листування та звіти.

Арештантська рота цивільного відомства з'явилась в Кам'янці-Подільському за наказом Миколи I від 30 липня 1852 року, де було зазначено, що рота тимчасово буда обмежена половинним складом і розміщена у приватному будинку, допоки не буде облаштовано постійне приміщення відповідної місткості (О формировании... 1823). В 1855 році їй присвоєно номер – 29 (О форме пуговиц... 1855). В 1859 році арештантську роту розмістили у стінах Старого замку.

Метою створення арештантських рот цивільного відомства була організація державних робіт силами арештантів, очищення населених пунктів від волоцюг і злочинців; перевиховання в'язнів тощо (Островський, Змерзлый 2018, с. 133). Арештанти піддавались суворій дисципліні та були під військовим наглядом, який потім замінили на вільнонайману охорону.

Правові основи діяльності виправних відділень були викладені в «Своде учреждений и уставов о содержащихся под стражей и о ссыльных». Відповідно до цього документа виправні арештантські відділення призначались для утримання і виправлення поведінки тих, хто підлягає ув'язненню в цих відділеннях, за вироком суду, осіб чоловічого статі (282-1). Особи, які надходять у виправні відділення повинні бути не молодші 17 і не старші 60 років. Жінок, а також старих, хворих та тих, хто по іншим причинам до робіт в арештантських відділеннях були не придатні, варто було засуджувати до ув'язнення у тюрмах (ст. 284) (Островський, Змерзлый 2018, с. 137).

Реформування тюремної системи у 60-х роках ХІХ ст. торкнулось також і арештантських рот. В 1862 році вийшов указ, в якому зазначалось, що арештантам, які потрапляють в арештантські роти на короткий термін і повертаються потім у соціум не голили половини голови (О том, чтобы арестантам... 1862). У 1863 році прийнято указ, який, розширював перелік груп людей, до яких більше не могли застосовувати тілесні покарання, зокрема повністю забороняв застосовувати їх до жінок. Цей же документ заборонив використовувати клейма для позначення злочинців, обмежував максимальний термін перебування в арештантській роті 4 роками, навіть для тих злочинців, яких раніше засуджували на 10–12 років перебування у виправних арештантських ротах (О некоторых изменениях... 1863).

Наступним документом стало положення Комітету Міністрів «Про тимчасові правила для управління арештантськими ротами цивільного відомства» (О временных правилах... 1864), у якому арештантські роти цивільного відомства передавались під керівництво губернаторів, і в якому йшлося про тимчасове збереження військового управління в ротах до особливого розпорядження. Відповідне розпорядження було прийнято в 1870 році «Про переіменування арештантських рот цивільного відомства у виправні відділення і про введення в них цивільного управління і вільнонайманого нагляду» (О переименовании арестантских рот... 1870).

Кам'янецької роти ці зміни торкнулись дещо пізніше. Так зміна назви з «Кам'янецька арештантська №29 рота Цивільного відомства» на «Кам'янецьке виправне арештантське відділення» відбулась між 24 березня та 2 квітня 1882 року відповідно до журналів (протоколів)

Особливого Попечительства над арештантською ротою (Журнал... 1882, арк. 51). Особлива вільнонаймана тюремна охорона замість військових караулів була запроваджена в 1888 році. Це було 2 старших наглядачі та 12 молодших. Заробітна платня у виправному арештантському відділенні складала: старшим наглядачам – першому 240 руб. в рік, другому 200 руб. в рік, молодшим наглядачам – по 180 руб. в рік. Всі тюремні наглядачі, незалежно від суми платні, отримували від казни мундирну одягу та озброєння (Обзор... 1888, с. 63).

Щодо кількості, на яку було розраховане виправне арештантське відділення, маємо наступні дані: в документі за 1870 рік – 100 осіб (О переименовании... 1870), в документі за 1880 – 250 осіб (Островский 2016, с. 122). Скільки ж дійсно в'язнів було в цьому пенітенціарному закладі дізнаємось з «Оглядів Подільської губернії» за 1880–1912 роки, дані розміщені в Таблиці 1 (Дод. 1). Таким чином найменша кількість арештантів була зафіксована наприкінці 1894 року (121 особа), наприкінці 1895 року (141 осіб), наприкінці 1896 року (130 осіб); найбільша кількість арештантів була наприкінці 1910 року (315 осіб), наприкінці 1911 року (314 осіб) та наприкінці 1912 року (328 осіб). Середня кількість арештантів протягом 1880–1912 років – 203 особи.

Для того, щоб з'ясувати як було облаштоване виправне арештантське відділення ми послуговувались «Оглядами Подільської губернії», «Журналами Попечительства над виправним арештантським відділенням», працями дослідників історії міста кінця XIX – поч. XX ст., а також фотографіями відповідного періоду.

Завдяки нарядам (наказам) Попечительства відомо про наявні будівлі виправного арештантського відділення. Так з Актів від 18 листопада 1896 року ми дізнаємось, що у відділення є наступні приміщення, обладнані освітленням та пічним опаленням (Наряд Попечительства... 1896):

- квартира Начальника відділення на п'ять кімнат з кухнею та подвір'ям;
- два приміщення для наглядачів на три кімнати;
- чотири відділення на дев'ять арештантських камер;
- секретна камера;
- околосок (приймийний покій) на одну кімнату і коридор;
- караульня;
- карцери;
- чайна, де знаходиться куб з гарячою водою;
- лазня;
- передбанник (додаткове приміщення в лазні), де сушиться білизна;
- кравецько-чоботарна майстерня;
- столярна майстерня;
- кухня;
- хлібопекарня;
- склад з дровами;
- цейхгауз з продуктами та хлібом;
- три нічні відхожі місця;
- загальне відхоже місце, яке знаходиться у башті.

Якщо порівняти цей перелік об'єктів з планом Кам'янецького тюремного замку за 1858 рік (Дод. 2), то впадає в око відсутність інформації про облаштування лікарні та каплички на території в'язниці. Скоріше за все, лікарня і капличка на той момент не функціонували на території арештантського відділення, оскільки в доступних нам документах про них немає жодних згадок. Дані про закупівлю медикаментів та утримання лікаря фіксуються у листуванні членів-попечителів з Губернатором, починаючи з 1913 року (Листування... 1913). Але відсутність лікарні на території арештантського відділення не свідчить про те, що арештантів не лікували. Для цього використовувались наявні лікарні в місті або в інших в'язницях (Островский 2018, с. 140). Також у згаданих Актах нічого не зазначено про криницю, ймовірно тому, що вона не була обладнана освітленням, але Журналі Попечительства за 28 лютого 1878 року є інформація про ремонт підйомного механізму та підлоги в башті, де була криниця (Журнал... 1877–1879, арк. 5-6).

Інтерес становить Акт від 2 серпня 1902 року, в якому йдеться, що Начальник Виправного Арештантського відділення зайнявся питанням розширення приміщень для наглядачів, оскільки наявних двох казарм не вистачало. У першій казармі було дві невеликі кімнати, а в другій – одна простора кімната. Нова казарма була потрібна для сімейних наглядачів, які постійно мали перебувати у виправному відділенні. Для будівництва було вирішено використати уживаний дерев'яний матеріал, який залишився від ремонту приміщень арештантського відділення в минулі роки, а також камінь та цеглу від башт, які руйнуються за стінами арештантського відділення. Було вирішено зробити прибудову до зовнішньої капітальної стіни на задньому дворі відділення. Це мала бути глинобитно-дерев'яна будівля з односкатним дахом довжиною

24 аршини (≈ 17 м). Роботи мали виконати безкоштовно арештанти відділення, які не виходили на зовнішні роботи за найменш поважними причинами (Наряд... 1896-1909, арк. 1).

Дмитро Бабюк надав фото без датування зі свого приватного архіву, на якому зображено дітей, жінку та тюремного наглядача у південному дворі Старого замку на фоні башти Тенчинської (дод. №3). Ми припускаємо, що це можуть бути члени родин тюремних наглядачів.

Основним заняттям арештантів протягом відбування терміну ув'язнення були зовнішні та внутрішні роботи, власне для цього виправні арештантські відділення і створювались (О временных правилах... 1864).

Попечителі арештантського відділення на засідання 7 квітня 1878 року переглядали різновиди та вартість робіт, які виконували арештанти. Оскільки серед арештантів практично не було кваліфікованих ремісників (слюсарів, столярів, ковалів тощо), вони переважно пиляли дрова, прибирали вулиці, виконували земельні роботи, ремонтували або клали бруківку. Попечительство вирішило змінити форму табеля різновидів робіт: його спростили, забравши непотрібні категорії, а також додали розподіл на зимові та літні ціни робіт: на 1878 рік призначити плату робітникам арештантської роти: зимові (з 1 вересня по 1 квітня) – 18 коп./день, літню (з 1 квітня по 1 вересня) – 25 коп./день; якщо потрібні робітники без інструменту, то платня на кожного робітника знижувалась на 3 коп. Також вирішили не змінювати існуючу вартість за нарізання 1 сажня дров – 1 карб. 20 коп., за прокладання 1 сажня нової бруківки – 50 коп., за ремонт 1 сажня старої бруківки – 30 коп. Якщо б знадобились майстри ковальської, столярної, слюсарної справи та інших ремесел, надали Командиру роти право призначати самостійно ціну, але дещо меншу, ніж та, що є у місті, щоб заохотити більшу кількість замовників. Командир зобов'язується вести документацію та звітувати в Попечительство про всі замовлення, щоб члени могли слідкувати за якістю та точністю виконання робіт. Для сповіщення мешканців про перелік та ціни на роботи планували надрукувати табелі в «Губернських відомостях» і 35 екземплярів газети передати в Кам'янецьке міське поліцейське управління для сповіщення тих мешканців м. Кам'яця, які потребують працівників (Журнал... 1877–1879, арк. 11-12).

З «Огляду Подільської губернії за 1899 рік» можна дізнатись скільки коштів заробили арештанти виправного відділення. Так зовнішні «чорні» роботи, наприклад, прибирання міських вулиць тощо дали заробіток 5 272 карб. 85 коп., розпилювання дров: 2142 карб. 84 коп., роботи на городі – 1021 карб. 20 коп.; внутрішні роботи (столярні, чоботарні тощо): 394 карб. 67 коп.» (Обзор... 1899, с. 123-124).

Окрім виконання платних робіт арештанти кожного дня обов'язково очищали камери, пиляли дрова для потреб в'язниці, пекли хліб та готували їжу (Обзор... 1883, с. 29).

Розглянемо питання харчування арештантів. 25 жовтня 1878 року члени-попечителі підраховували кількість необхідного продовольства для арештантів. Так відповідно до табеля доданого до ст. 32 і ст. 42 «Зводу військових постанов» (кн.2, част.1) на одного арештанта в рік: борошна житнього – по 3 чверті (630 л), крупи ячної по 1 чверті і 4 горнеця (223,2 л); по $\frac{1}{2}$ фунта (230 г) м'яса на кожного арештанта тричі на тиждень: в неділю, вівторок і четвер, а під час посту в ті самі дні по $\frac{1}{4}$ фунта (113 г) риби, і крім того по 24 фунта (10,9 кг) солі на кожного арештанта в рік. Арештантам, які знаходяться на зовнішніх роботах, хліб варто видавати у меншій, ніж за табелем, кількості замість 3-х фунтів (1,36 кг) - 2 $\frac{1}{2}$ фунти (1,14 кг) на добу. На заготівлю м'ясних та рибних порцій тричі на тиждень за рахунок «приварочних» (для приготування гарячих страв) грошей потрібно по 5 руб. 31 $\frac{1}{2}$ коп. в рік на людину (Журнал... 1877-1879, арк. 27).

Не дивлячись на створення Головного тюремного управління (ГТУ) 27 лютого 1879 (Об учреждении... 1879), функціонування якого повинне було вирішити питання відсутності централізованого управління закладами карної системи, в тому числі арештантськими ротами (виправними відділеннями), Попечительство продовжувало виконувати більшість адміністративних та контролюючих функцій. Так питанням харчування арештантів Попечительство займалось як мінімум до 1915 року (Листування... 1915), а питаннями утримання лікаря і канцелярії до 1918 року (Листування... 1917-1918).

Виправне арештантське відділення діяло в місті до 1914 року. У травні 1914 року Міська рада Кам'яця-Подільського одногосно постановила «прийняти Турецьку фортецю, де зараз арештантське відділення». Надалі Міська рада планувала обговорити питання, як найкращим чином влаштування збереження цього цінного пам'ятника старовини Подільської, коли напівзруйновані будівлі «турецької фортеці» перейдуть на баланс в міста (Подолія 1914, с. 4).

Досліджуючи питання функціонування і внутрішнього облаштування Кам'янецького виправного арештантського відділення варто зазначити, що його діяльність регламентувалась загальноімперськими законодавством. На прикладі Кам'янецького виправного відділення, можна спостерігати, що зміни, які приймалась на державному рівні втілювались у життя на місцях із суттєвою затримкою. Стан даного виправного закладу та умови перебування арештантів у ньому хоч і намагались поліпшувати, але це відбувалось кволо і не в повному обсязі. Певні досягнення в процесі покращення умов утримання досягло Особливе Попечительство над Кам'янецьким виправним арештантським відділенням, яке опікувалось харчуванням, лікуванням та перевихованням арештантів.

ЛІТЕРАТУРА

- Гернет, М. Н. 1951. *История царской тюрьмы* Том 2. Москва: Госюриздат.
- Гернет, М. Н. 1952 *История царской тюрьмы* Том 3. Москва: Госюриздат.
- Островский, А. А., Змерзлый, Б. В. 2018. Реорганизация арестантских рот и создание на их основе исправительных отделений в Российской Империи в середине XIX ст. *Ученые записки Крымского университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки*, 4 (70), с. 133-143.
- Островский, А. А. 2016. Распределение арестантов по арестантским исправительным отделениям. *Ученые записки Крымского университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки*. Т.2 (68). № 2. с. 115-132.
- Островский, А. А. 2016. Создание исправительных отделений и правовые основы их деятельности в российской империи. *Власть закона: Научно-исследовательский институт актуальных проблем современного права*, 1(25), с. 278-289.
- Рассказов, Л. П., Упоров, И. В. 2000. Исправительные арестантские роты гражданского ведомства как вид лишения свободы в российском праве XIX в. *Правоведение*, 4, с. 180-185.
- б/а *Журнали Попечительства за 1877, 1878, 1879 роки*. Справа 1. Опис 1. Фонд 261: Попечительство над Кам'янець-Подільським виправним арештантським відділенням. Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький. 76 арк.
- б/а: *Журнал Попечительства за 1882 год*. Справа 3. Опис 1. Фонд 261: Попечительство над Каменец-Подольским арестантским отделением. Державний архів Хмельницької області.
- б/а *Листування про відпуск коштів на утримання канцелярії та лікаря*. 02.01.1913-14.12.1913. Справа 41. Опис 1. Фонд. 261: Попечительство над Кам'янець-Подільським виправним арештантським відділенням. Державний архів Хмельницької області. 46 арк.
- б/а *Листування про відпуск коштів на заготівлю продуктів для ув'язнених*. 13.03.1915-27.07.1915. Справа 58. Опис.1. Фонд 261: Попечительство над Кам'янець-Подільським виправним арештантським відділенням. Державний архів Хмельницької області. 99 арк.
- б/а *Листування про відпуск коштів на утримання канцелярії і лікаря*. 1917-1918. Справа 61. Опис.1. Фонд 261: Попечительство над Кам'янець-Подільським виправним арештантським відділенням. Державний архів Хмельницької області. 10 арк.
- Наряд *Попечительства над Кам'янець-Подільським Виправним Арештантським Відділенням*. 18.11. 1896 – 30.09. 1909. Справа 11. Опис 1. Фонд 261: Попечительство над Кам'янець-Подільським виправним арештантським відділенням. Державний архів Хмельницької області. 47 арк.
- б/а *Обзор Подольской губернии за 1883 год*.
- б/а *Обзор Подольской губернии за 1888 год*.
- б/а *Обзор Подольской губернии за 1899 год*.
- б/а О временных правилах для управления арестантскими ротами гражданского ведомства. 28 февраля 1864 года. 40643. Том 39. Ч.1. *Полное собрание законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а О некоторых изменениях в существующей ныне системе наказаний уголовных и исправительных. 17 апреля 1863 года. 39504. Том 38. Ч. 1. *Полное собрание законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а О переименовании арестантских рот гражданского ведомства в исправительные отделения и о введении в них гражданского управления и вольнонаемного надзора. 7 мая 1870 года. 48206. Том 45. Ч.1. *Полное собрание законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а О том, чтобы арестантам, поступающим в арестантские роты гражданского ведомства на краткие сроки, с возвращением потом в общества, не брить половины головы. 13 августа 1862 года. 38570. Том 37. Ч.1. *Полное собрание законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а О форме пуговиц офицерам и нижним чинам военно-робочих рот Путей Сообщения и арестантских рот гражданского ведомства, и о присвоения №№ арестантским ротам гражданского ведомства. 5 мая 1855 года. 29284. Том 30. Ч.1. *Полное собрание законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а О формировании в Каменец-Подольске арестантской роты гражданского ведомства от 30 июня 1852 года. 26496. Том. 28. Ч.1. *Полное Собрание Законов Российской империи*. Режим доступа: <https://nlr.ru/>
- б/а *Об учреждении в составе Министерства Внутренних Дел Главного Тюремного Управления*. 27 февраля 1879 года. 59360. Т. XIV. Часть 1. *Полное собрание законов Российской империи*.
- б/а *Подолія*. 1914, 14 травня, №57, с. 4

Anna Nikolayeva,
Junior Researcher,
Kamianets-Podilskyi State
Historical Museum-Reserve

INTERIOR FURNISHINGS OF THE KAMIANETS CORRECTIONAL DETENTION DEPARTMENT

The article is devoted to the Kamianets Correctional Department, which was located on the territory of the Old Castle. The article deals with the internal arrangement of the correctional department, the life and conditions of detention of prisoners.

Keywords: Kamianets Correctional Detention Department, Kamianets-Podilskyi, prison, detainees, Guardianship.

Додаток №1

Таблиця №1

Кількість арештантів у Кам'янецькому виправному арештантському відділенні

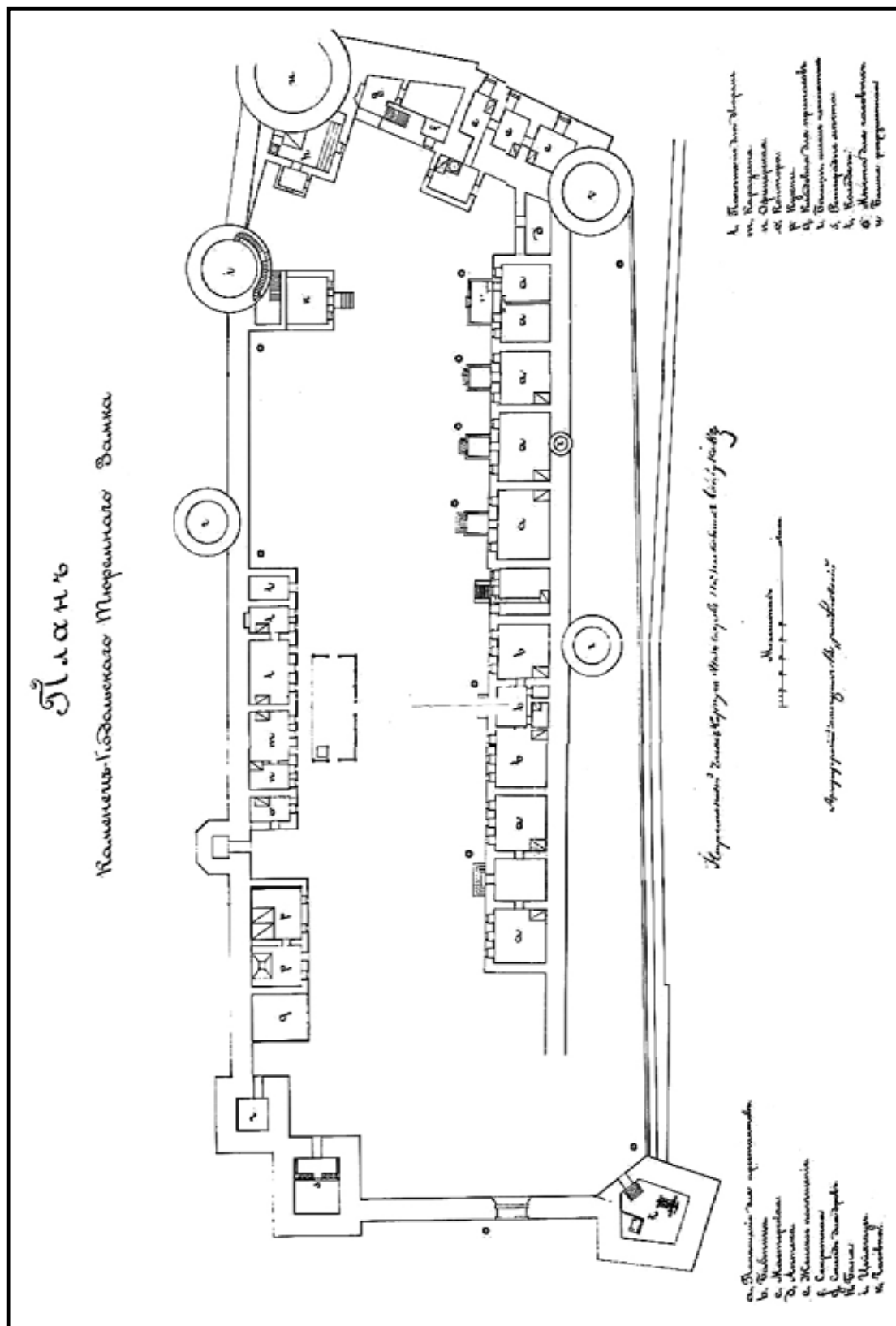
Рік	Було арештантів на початку року	Додалось	Вибуло	Втікло/спіймано	Залишилось
1880	234	97	Інформація відсутня	Інформація відсутня	179
1881	179	117	126	?/7	156
1882	156	182	160	5/3	178
1883	178	252	241	5/4	184
1884	184	168	164	Інформація відсутня	188
1885	188	141	142	Інформація відсутня	187
1886	187	136	154	Інформація відсутня	169
1887	169	132	98	Інформація відсутня	203
1888	203	76 (77)*	Інформація відсутня	Інформація відсутня	179
1889	179	95	Інформація відсутня	Інформація відсутня	180
1890	180	189 (198)	Інформація відсутня	Інформація відсутня	239
1891	239	189	173	Інформація відсутня	255
1892	255	160 (156)	176	Інформація відсутня	239
1893	239	171	194	Інформація відсутня	216
1894	216	204	299	Інформація відсутня	121
1895	121	145	125	Інформація відсутня	141
1896	141	176	187	Інформація відсутня	130
1897	130	236	163	Інформація відсутня	203
1898	203	203	141	Інформація відсутня	265
1899	265	175	267	Інформація відсутня	177
1900	177	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	152
1901	152	205	132	Інформація відсутня	225
1902	225	184	182	Інформація відсутня	227
1903	227	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	234
1904	234	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	184
1905	184	162	119	Інформація відсутня	227
1906	227	283	283	Інформація відсутня	227
1907	227	204	210	Інформація відсутня	221
1908	221	250	190	Інформація відсутня	281
1909	281	271	285	Інформація відсутня	267
1910	267	490	442	Інформація відсутня	315
1911	315	363	364	Інформація відсутня	314
1912	314	225	211	Інформація відсутня	328

* Відмінність у кількості арештантів зазначених у розділі «Обзору Подільської губернії», присвяченому арештантам і в'язницям, та статистичній відомості до цього розділу.

Додаток №2

План, розміщений в башті Папській в Старому замку

За словами В. П. Соловей, оригінал був знайдений нею в Кам'янець-Подільському державному історичному архіві у фондї 228, опис 1, одиниця зберігання 9644

Додаток №3
Фотографія з приватного архіву Дмитра Бабюка

ПЕРЕДМОСТОВЕ УКРІПЛЕННЯ СІВКА-МАРТИНІВ 1854-1914 РР. (BRÜCKENKOPF SIWKA-MARTYNOW)

Стаття присвячена укріпленням, побудованим біля с. Сівка та с. Старий і Новий Мартинів, розташованих на р. Дністер, в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини під назвою «Королівство Галичина і Лодомерія». Розглянуто історію появи австрійських укріплень біля сіл в 1854–1855 роках, описано редуту та їх розташування, а також їх стан на 2022-й рік. Розглянуто бойові дії періоду Першої світової війни та наступних війн в районі Сівка-Мартинів. Стаття продовжує цикл публікацій автора про австрійські укріплення Галичини.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна (Кримська) війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, передмостове укріплення Сівка-Мартинів, гарнізон, *werk, brückenkopf, tet-de-pont, редут, батарея, Перша світова війна, Українсько-польська війна, Радянсько-польська війна.*

Постановка проблеми. Австрійські укріплення, побудовані в середині та другій половині XIX – на початку XX століття в межах «Королівства Галичини та Лодомерії» – північно-східної провінції Австро-Угорщини, утворювали Галицьку (за Т. Піняжко-Карпатську) оборонну лінію укріплень (Піняжко 2013, с. 13, 15, 17, 18; Бевз М., Піняжко Т. 2022, с. 123-133). Дністровський сектор цієї лінії призначався для захисту переправ через р. Дністер. Історія розвитку фортифікаційного забезпечення території охоплює сторічний період, адже перші проекти з'явилися ще в період «Наполеонівських війн», а останні будівельні роботи відбувалися напередодні Першої світової війни в 1914 році. Частина проектів так і не була ніколи реалізована.

Фактичне створення укріплень розпочалося в роки Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр., частина укріплених пунктів мала подальший розвиток наприкінці XIX століття та напередодні Першої світової війни, а частина, в тому числі і описані в даній статті, залишились без змін. Укріплення та їх залишки мали застосування боях Першої світової війни 1914–1918 рр., та наступних війнах в період між 1918 і 1945 рр. Частково зруйновані ще до Першої світової війни, вони зазнали додаткових руйнацій в ході бойових дій. Переважно ці укріплення були пошкоджені або повністю знищені вже в другій половині XX століття. До наших днів залишилася незначна кількість австрійських укріплень біля переправ на р. Дністер. Зокрема, передмостові укріплення Сівка- Мартинів до наших днів практично не збереглися.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Передмостове укріплення Сівка-Мартинів в сучасних публікаціях детально майже ніколи не описувалось. В більшості матеріалів, як сучасних, так і давніх, укріплення Сівка-Мартинів лише згадуються в переліку інших укріплених пунктів в Галичині та на р. Дністер, або в контексті опису бойових дій (Австро-Венгрия 1915, с.129; Белой 1929, с. 37; Зайончковский 1938, с. 163; Pawlik 1932, s. 59; Von Steinitz, Brosch 1937/2007, s. 10). Деякі подробиці стосовно первинного проекту та будівництва укріплень в сучасних дослідженнях подані в працях О. Дедика (Дедик 2013а, с. 33), Т. Ідзіковського (Idzikowski 2014, s. 15) та Т. Піняжка (Pinyazhko 2015, s. 210). Серед знайдених автором матеріалів, достовірна схема розташування укріплень, супроводжена дуже коротким описом, подана в книзі російського автора І. Черникова, але це популярна, а не наукова праця, без жодного посилання на джерело інформації (Черников 2002, с. 282-283). У знайдених архівних матеріалах російської розвідки кінця XIX, початку XX століття, детальний опис укріплень Сівка-Мартинів присутній лише в одному виданні – секретному в ті роки описі російської розвідки «Укрепления Галиции. Линия реки Днестра. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1-у января 1914 года» (РГВИА, фонд №2067, опись №1, дело №3902). Але там описано не старі укріплення, збудовані в 1854-1855 роках, а розташовані в інших місцях. В документі «Краткая записка об австрийских укреплениях в Галиции», датованому 20 липня 1914 року (РГВИА, фонд №2003, опись №1, дело №1708), цей опис подано в скороченому вигляді, причому тут же в тексті його достовірність ставиться під сумнів. Відсутні згадки про існування цих укріплень і в інших опрацьованих автором матеріалах. Імовірно, в руки російської розвідки потрапив текстовий опис проекту (картосхема до опису не додавалась), що не був реалізований, або умисна дезінформація.

В попередніх публікаціях автора, присвячених темі австрійських укріплень, укріплення Сівка-Мартинів також лише згадувалися в контексті переліку укріплених австрійцями пунктів на території Галичини (Ющенко 2014а, с. 113-114; Ющенко 2014b, с. 255-256; Ющенко, Петрик, Піняжко 2019, с. 165; Ющенко, Петрик, Піняжко 2021, с.10).

Мета статті. Метою статті є введення в науковий обіг інформації про комплекс фортифікаційних споруд, що утворювали передмостове укріплення Сівка-Мартинів. Опис створено на підставі зведення фрагментарних даних з різних джерел (в тому числі архівних), він не є вичерпним матеріалом і є початком дослідження історії цього передмостового укріплення. Для верифікації історичної інформації автором було залучено матеріали супутникової зйомки.

Виклад основного матеріалу. Переправа через р. Дністер між с. Сівка (Сівка-Войнилівська) та с. Мартинів (Старий Мартинів) біля впадіння в р. Дністер правої притоки р. Сівка, існувала з давніх часів. Обидва береги річки в цьому місці були низькими та рівними, сама річка мала ширину від 40 до 150 м, відносно неглибока (до 2 м), в період межені рівень води падав і вочевидь її можна було переходити навіть вбрід, принаймні кіньми. В основному ж переправа була човнами та поромом. Від переправи шляхи розходилися обома берегами р. Дністер найближчими селами, до м. Бурштин та Войнилів і далі. Щонайменше двічі в XVII столітті, в 1624 та 1626 роках, місцевість біля цієї переправи ставала місцем битви досить великих військ – татарського та польського, коли поляки намагалися розгромити татар під час їх переправи через р. Дністер (Encyklopedia wojskowa, 1935, s. 382-383). Але згадок про існування якихось укріплень в тому чи другому селі біля переправи, нема. Після входження Галичини до складу Австрійської імперії в 1772 році, відбувалось проектування та будівництво шосейних шляхів, що заміняли звичайні польові дороги на якісні шляхи сполучення, з розрахунку і на їх використання для військ (військове шосе – нім. *militär strasse*). Одне з таких нових шосе було прокладене через переправу між с. Сівка та с. Мартинів. Проектна траса цього шосе показана вже на австрійській топографічній карті видання 1779–1783 рр. (First military survey 1779-1783). Побудоване вочевидь наприкінці XVIII, на початку XIX століття, це шосе на півночі відгалужувалось від шосе Львів–Тернопіль, та через м. Перемишляни, Рогатин та Бурштин підходило до с. Старий Мартинів. Через р. Дністер сполучення відбувалось за допомогою порому. Від с. Сівка шосе продовжувалось на м. Войнилів, біля м. Калуш було відгалуження на м. Станіславів. Через м. Калуш та Долину шосе виходило в м. Стрий, де з'єднувалось з шосе Львів–Мукачево.

З 1830 року відбувалось проектування укріплень на території Галичини, зокрема і біля переправ на р. Дністер. Особливо цьому посприяло велике польське повстання 1830-1831 років, тому вже після нього, в 1835 році, проекти укріплень були розроблені значно детальніше, хоча і залишились без практичної реалізації (Idzikowski 2014, s. 13; Бевз М., Піняжко Т. 2022, с. 123-132). Черговий етап підготовки до фортифікаційної підготовки Галичини припав на 1850 рік, після роботи «Центральної фортифікаційної комісії» генерал-квартирмейстра барона Гесса, що визначила Галичину як «маневровий простір» для дій армії, яка захищатиме провінцію і шляхи через неї в Угорщину, та передбачала будівництво фортеці Перемишль на р. Сан на межі Західної та Східної Галичини, фортеці Заліщики на р. Дністер біля кордону Галичини, Буковини та Поділля, а також укріпити столицю провінції Львів для перетворення її в «укріплений табір» (Von Steinitz 1937/2007, s. 9; Піняжко 2008, с. 33-42; Дедик 2013а, с. 25-27).

Корективи в цей план внесла Східна (Кримська) війна між Російською та Османською імперіями, що розпочалася в 1853 році. Австрійська імперія опинилася на грані вступу в війну на стороні антиросійської коаліції та провела мобілізацію армії, хоча і дотримувалась нейтралітету. Ризик вступу в війну зберігався, тому для забезпечення шляхів сполучень військ, розташованих в Галичині, в 1854 році довелося розгорнути будівництво укріплень відразу в кількох пунктах. Це були як передбачені довоєнними планами 1850 року пункти (Перемишль, Львів, Заліщики), так і нові біля переправ (Розвадів, Сівка-Мартинів). В усіх цих пунктах будувалися земляні укріплення тимчасового характеру, з дерево-земляними бліндажами (Дедик 2013а, с. 32-33; Idzikowski 2014, s. 13-15).

Для захисту переправи через р. Дністер між с. Сівка та с. Старий Мартинів було вирішено побудувати передмостове укріплення (нім. *brückenkopf*). Це укріплення мало бути подвійними, тобто прикривати підступи до переправи як з півночі, так і з півдня. Під «укріпленням» малася на увазі не окрема фортифікаційна споруда, а комплекс оборонних споруд, що мали захищати переправу. Лінію оборони укріплення утворювали окремі фортифікаційні споруди типу редут (за тодішньою австрійською термінологією «*Feld schanz*», також використовувався термін «*Werk*»), розташовані один від одного на дистанції в середньому 1 кілометр.

Редути представляли собою типові зразки австрійських фортифікаційних споруд того періоду – багатогранні симетричної форми редути різного діаметру – 110, 84 та 60 м (див. рисунок 1). Залежно від розміру редуту, вони ділилися на I, II та III класи. Більшість споруд мали вал з шести фасів рівної довжини (кількість фасів варіювала залежно від розміру редуту), до кутів яких присипані барбети для гармат. На проміжках між барбетамі розташовано банкети для піхоти. Вал в тильній частині не був зімкнутий, лишався досить широкий проміжок, який прикривався дерев'яним палісадом. Споруду оточував рів, вздовж контрескарпу якого мав встановлюватись палісад. В середині споруди мав знаходитися дерев'яний блокауз-казарма місткістю від 60 до 100 солдатів (розмір залежав від класу споруди), або гарнізон розташовувався в бараках чи наметах. В кожній споруді могло бути розташовано від 3 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди та барбетів, але найчастіше на озброєнні було 3-4 гармати та 1-3 гаубиці. Гарнізон становив від 100 до 150 піхотинців, плюс артилеристи. Сектор обстрілу з редутів досягав 270° (Idzikowski 2014, с. 18-25).

Будувати укріплення повинні були сапери одного зі взводів 18-ї саперної роти, яка прибула до Львова 14 серпня 1854 року, звідки згодом розіслала окремі взводи по різних пунктах (Розвадів, Мартинів, Галич) для виконання робіт (Brinner 1881, s. 461). 7 листопада 1854 за наказом командування, до Розвадова, Сівки – Мартинова та Галича відправили 3 взводи саперів по 40 чоловік (по одному на кожний пункт), кожним з яких командував офіцер, для будівництва там укріплень. У Сівці-Мартинові лейтенант Шоберлехнер (Lieutenant Schoberlechner), що очолював взвод саперів, мав збудувати потужний редут, що захищав переправу, та 2 артилерійські батареї на правому березі Дністра (Brinner 1881, s. 476).

Вочевидь, розробка проекту відбувалась не в один етап, оскільки спочатку мова йшла про будівництво трьох вищевказаних споруд, а пізніше мова йде вже про будівництво 16 редутів, з яких 7 мало бути розташовано на північному (лівому) березі р. Дністер, 9 – на південному (правому) березі (Дедик 2013а, с.33; Idzikowski 2014, s.15). Повністю проект реалізований не був – замість 16 редутів було побудовано лише 11 і артилерійські батареї окремо не згадуються. Від них або відмовились, або їх перебудували в редути (Fidler 1878, s.339).

Команда саперів під керівництвом лейтенанта Шоберлехнера з осені 1854 до квітня 1855 року побудувала 6 редутів на північному березі р. Дністер. 3 квітня 1855 року до будівництва долучили ще один загін з 43 саперів під командуванням 1 офіцера, які звели ще 5 редутів на південному, правому березі р. Дністер. Тоді ж вздовж р. Дністер по південному краю його долини було прокладено дорогу до м. Галич (Fidler 1878, s.339; Дедик 2013а, с. 33).

Місцевість в районі будівництва укріплень була переважно рівнинна, більшу частину утворювали низовинні луки заплави р. Дністер та її приток, найбільшим з яких була р. Сівка. Перевищення рівня місцевості над середнім рівнем води в Дністрі було в діапазоні 5-12 метрів. Активне меандрування річища Дністра призвело до утворення чисельних стариць в заплаві. Частина місцевості була помірно горбиста, зокрема річище Дністра підрізало північний підвищений берег від впадіння р. Свірж, який височів над річкою на 25-30 м від с. Тенетники до с. Новий Мартинів. На північ від с. Старий Мартинів розташовувалась група висот, що панувала над оточуючою місцевістю на 30-50 метрів (сучасна максимальна відмітка – 284,7 м, на австрійській топографічній мапі ця висота мала позначку 288 м). Біля східного підніжжя цих висот проходило шосе на м. Бурштин. На південь від переправи, за р. Сівка, починалася гряда висот, що простягається вздовж р. Дністер в сторону м. Галич. Над заплавою ця гряда височіла на 50-60 м (сучасна найвища відмітка має висоту 282,3 м, на австрійській топографічній мапі ця висота мала позначку 287 м). Між грядою та р. Дністер розташовувалось с. Мошківці. Вздовж р. Сівка на південь йшло шосе на м. Калущ. Поромна переправа через р. Дністер знаходилась в 550 м нижче по течії від сучасного мосту, до її місця до берегу підходить вулиця в с. Сівка, а на протилежному березі зберігся фрагмент старого шосе. Далі в тексті всі дистанції вказані до цієї старої переправи, яка існувала в 1854-1855 роках.

Головним джерелом інформації про передмостове укріплення Сівка-Мартинів є австрійська топографічна карта видання 1861–1864 рр. з показом розташування 11 редутів передмостових укріплень Сівка-Мартинів (дивись карта 1). Карта детальна і дуже добре показує рельєф місцевості, річкову сітку та решту інформації. Самі редути позначені не умовними знаками, а приблизно відображають контури кожного редуту. Тим не менше, це все ж таки схематичні зображення, тому їх не можна вважати відображенням реальної конфігурації редутів (Second military survey of the Habsburg Empire 1861–1864).

Редути розташовувались не по рівномірному радіусу відносно переправи, а по витягнутому на північний захід еліпсу. Тому дистанція від редутів до переправи була нерівномірною, від 1,5 км до найближчого №7, до 3,45 км до найвіддаленішого №1. В середньому дистанція до переправи

сягала 2–2,5 км. Така відстань повністю убезпечувала переправу від обстрілу польовою артилерією тих часів. На карті редуту не пронумеровані, тому в статті нумерація умовна, по годинниковій стрілці.

Редут №1 розташовувався в с. Тенетники на горбі, південніше сільської церкви (зараз на її місці розташована церква св. Іоана Золотоустого), між нею та берегом р. Дністер, на 35 метрів вище річки. З редуту відкривався гарний огляд та обстріл на захід, південний захід та південь, на заплаву р. Дністер та р. Свірж, місце впадіння Свіржа в Дністер, та саме річище р. Дністер. Центральна капіталь редуту була звернута вочевидь на південний захід, на річище р. Дністер. Фактично, цей редут був передовим форпостом, призначеним для контролю підступів з заходу до оборонного периметру, в тому числі човнами чи плотами по річці Дністер. Відстань від переправи через р. Дністер – 3,4 км. До наших днів жодних слідів від редуту не зберіглося, не простежуються його сліди і на супутникових знімках через строкатість городів.

Редут №2 розташовувався на полі за північно-західною околицею с. Новий Мартинів, східніше сучасної відмітки висоти 258,2 м, в 200 м на північний захід від будівлі Новомартинівського навчально-виробничого комбінату. Відстань від редуту №1 – 950 м, від переправи – 2,6 км. Звернутий по центральній капіталі на північ, редут тримав під вогневим контролем підходи до Нового Мартинова з заходу по дорозі від с. Тенетники, півночі та сходу полями. Редут повністю зритий, на місцевості його сліди практично не проглядаються, крім ледь помітної западини на місці рову. На деяких супутникових знімках чітко простежується контур рову.

Редут №3 розташовувався на верхівці висоти з сучасною відміткою 265,8 м, що панує над північною околицею с. Новий Мартинів, в 1 км на схід від Новомартинівського НВК. Відстань від редуту №2 – 1100 м. Центральна капіталь редуту була звернута на північний схід, редут тримав під вогневим контролем поля, розташовані на висотах північніше Старого та Нового Мартинова, прикриваючи підходи з півночі та північного сходу, та польову дорогу, що вела з Нового Мартинову на шосе в Бурштин через пагорби. Редут повністю зритий, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках чітко простежується контур рову.

Редут №4 розташовувався на східному схилі верхівки висоти з сучасною відміткою 268,2 м, що панує на північний схід від с. Новий Мартинів та північ від с. Старий Мартинів. Біля підніжжя висоти проходить стариця Дністра. Відстань від редуту №3 – 1000 м, від переправи – 2,6 км. Центральна капіталь редуту була звернута на схід, тримав під вогневим контролем поля на пагорбах та їх схилах на північ, схід до околиці с. Старий Мартинів і шосе на Бурштин, та на південь, по заплавлених луках і північній частині Старого Мартинову. Редут повністю зритий, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках простежується контур рову.

Редут №5 розташовувався впритул до шосе на м. Бурштин за тодішньою північною околицею с. Старий Мартинів. Зараз тут розташовані будинки села, околиця тепер значно північніше. Відстань від редуту №4 – 1000 м, від переправи – 2 км. Центральна капіталь редуту була звернута на північний схід паралельно шосе, редут блокував пересування по шосе та полями на захід та схід від нього, прикриваючи підходи до переправи з північного сходу. В наші часи редут практично повністю знищений, лише з північного боку зберіглося заглиблення на місці рову, поросле деревами. Також контур редуту видно на деяких супутникових знімках.

Редут №6 розташовувався між берегом тодішнього річища Дністра (зараз це стариця) та ґрунтовим шляхом на с. Різдяни. Відстань від редуту №5 – 550 м, від переправи – 2 км. Центральна капіталь редуту була звернута на південний схід, вздовж дороги. Тримав під контролем дорогу та поля північніше неї, а також річище Дністра, прикриваючи підходи до переправи зі сходу. Слідів редуту на місцевості не залишилося, залишки його остаточно були знищені прокладанням дороги до підприємства, розташованого в заплаві. На супутникових знімках проглядається лише фрагмент контуру тильної частини редуту.

Редут №7 розташовувався на верхівці висоти з сучасною відміткою 276,2 м, що височіє за р. Сівка, на схід від с. Сівка, південніше с. Мошківці. Відстань від редуту №6 – 2,6 км, від переправи – 1,5 км. Центральна капіталь редуту була звернута на схід, з невеликим ухилом на південний схід. Тримав під контролем заплавні луки південного берега р. Дністер та шлях по заплаві, що вів зі сходу через село Суботів в с. Мошківці і далі в с. Сівка. Прикривав підходи до переправи зі сходу. Редут повністю зритий, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках простежується контур рову.

Редут №8 розташовувався на верхівці висоти з сучасною відміткою 282,3 м, що височіє за р. Сівка, на південний схід від с. Сівка, за північною околицею с. Колодіїв. Відстань від редуту №7 – 400 м, від переправи – 1,8 км. Центральна капіталь редуту була звернута на південний схід, в

бік с. Колодіїв. Тримав під контролем поля на верхівці гряди висот східніше с. Колодії та блокував ґрунтову дорогу, прокладену цими висотами на схід до м. Галич в 1854-1855 роках. Прикривав підходи до переправи з південного сходу. Редут повністю знищено, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках простежується контур рову.

Редут №9 розташовано на південній околиці с. Сівка впритул до шосе на Калуш, зі східного боку, за мостом через ручай Буркач. Відстань від редуту № 8 – 1100 м, від переправи – 1,9 км. Центральна капіталь редуту звернута на південний захід, блокував шосе та тримав під контролем поля в заплаві р. Сівка та ручаю Буркач (в XIX столітті називався ручай Долшпка). Прикривав підходи до переправи з півдня. Це єдиний редут передмостового укріплення, що зберігся до наших днів. Рів та вал редуту в наш час вкриті деревами та чагарниками (див. рисунок 2).

Редут №10 розташовувався на висоті з сучасною відміткою 235,8 м, біля дороги на с. Лука, з південного боку від неї. Відстань від редуту №9 – 2,6 км, від переправи – 1,8 км. Центральна капіталь редуту була звернута на захід, редут блокував дорогу з с. Лука в с. Сівка та полями на заплавах луках обабіч. Прикривав підходи до переправи з заходу. Редут повністю зрито, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках простежується контур рову.

Редут № 11 розташовувався на заплавної луці між дорогою з с. Сівка в с. Лука, та р. Дністер. Відстань від редуту №10 – 1,1 км, від переправи – 2,4 км. Центральна капіталь редуту була звернута на північний захід, прикривав прохід луками вздовж Дністра, прикриваючи переправу з північного заходу. Редут повністю розорано, на місцевості його сліди не проглядаються. На деяких супутникових знімках простежується контур рову.

Сучасний стан місцевості та місце, де були розташовані редуту, показано на карті 2.

Супутникові знімки впевнено підтверджують існування 10 редутів з 11, показаних на австрійській топографічній карті, що показує стан місцевості в 1861-1864 рр. Причина, з якої проект побудови 16 редутів не був реалізований повністю, поки що залишається невідомою і потребує опрацювання австрійських архівних матеріалів. Скоріше за все, як і біля Розвадову, нестача кваліфікованих саперів та брак фінансів примусив скоротити кількість споруд. Виходячи з того, що на північному березі 6 побудованих редутів утворюють суцільну лінію оборони без розривів, точно вказати місце, де мав би бути 7-й редут, важко. Скоріше за все рубіж був дещо скорочений, а незбудований редут мав займати висоту з сучасною відміткою 284,7 м – пануючу верхівку північніше с. Старий Мартинів, на північний схід від редуту №4. Інший варіант – редут міг бути розташований в тилу, безпосередньо поблизу переправи. На південному березі з 9 запроектованих редутів звели лише 4, але тут розриви в лінії укріплень принаймні вказують на імовірні місця розташування непобудованих редутів. Впевнено вказати ці місця неможливо, але очевидно 1-2 редуту повинні були прикривати розрив між редутами №9 та №10, ще 1 міг бути розташований на східній околиці с. Мошківці. Оскільки до осені 1855 року можливість вступу Австрії у війну суттєво знизилась, то було прийняте рішення згорнути будівництво укріплень. Зокрема згадується, що біля Сівки-Мартинова повністю закінчено було лише один редут і в жодному редуті не було побудовано блокгаузів та палісадів, а також не встановлено озброєння (Idzikowski 2014, s. 15).

Після закінчення Східної (Кримської) війни в 1856 році передмостові укріплення Сівка-Мартинів були фактично закинуті. В наступні десятиліття вони не модернізувалися і не розвивалися, хоча при чергових сплесках зацікавленості військового міністерства до питання фортифікаційної підготовки Галичини, увагу на старі укріплення звертали. Наразі достовірно відомо про створення в 1868 році проекту модернізації передмостових укріплень Сівка-Мартинів (а також в Галичі, Єзуполі, Маріямполі та Нижніві) які не були реалізовані (Österreichisches Staatsarchiv, AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 92 Halicz, Brückenkopf, 1868/ 97 Jezupol, Brückenkopf, 1868/ 116 Mariampol, Brückenkopf, 1868/ 122 Nizniow, Brückenkopf, 1868/ 131 Siwka. Brückenkopf, 1868).

Влітку 1914 року (документ датовано 20 липня за старим стилем) російська розвідка мала в своєму розпорядженні наступну інформацію про укріплення Сівка-Мартинів:

«За неперевіреними відомостями, біля Мартинова влаштовано тет-де-пон, утворений 5 редутами та 3 батареями, розкиданими між р. Свірж та Гнила Липа, на фронті Букачівці-Буритин-Демешківці майже 18 верст. Відомості про такий розвиток тет-де-пону досить сумнівні, але варто визнати, що місцевість на лівому березі р. Дністер тут дійсно порівняно сприятлива для зайняття позиції попереду переправи великими силами. Поблизу самого мосту через р. Дністер розташоване старе передмостове укріплення на 1 роту» (РГВИА 1914, фонд №2003, опис №1, дело №1708, с. 24-25).

Вищенаведений загальний опис укріплень базувався на більш детальній описі «Укріплення Галиции. Линия реки Днестра. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 января 1914 года». Нижче наведено деякі фрагменти з цього опису:

«Біля Мартинової вся група укріплень, що забезпечують переправу біля цього пункту, складається з п'яти редутів (№№ 1, 2, 3, 4 та 5), трьох проміжних літерних батарей (А, В та С) та безпосередньо передмостового укріплення; всі укріплення тимчасового характеру; радіус укріпленого поясу децю не відповідає дальності вогню більш крупних польових гармат, а тому є можливим обстрілювати безпосередньо переправу при наявності гармат великого калібру. Всі редуты майже однотипні – напівзаглибленого профілю з розрахунком на гарнізон в 1 роту, довжина лінії вогню – від 180 до 200 метрів, бліндажі – в горжі та частково – в напольних фасах. Для обстрілу мертвих просторів при редутах №1 та №4 є по два рушничних окопи, а при редутах №2 та №3 – по одному рушничному окопу, окопи ці поєднані з редутами потернами...» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3902, с. 4-7).

Подальший опис вказував місця розташування кожного редуту та батарей, але щонайменше по двох редутах опис не дуже стикується з місцевістю – таке враження, що автор опису не дуже добре орієнтувався по сторонах світу. Редут №1 начебто був розташований біля с. Букачівці, №2 – посередині між с. Чагрів та м. Бурштин, №3 – на околиці м. Бурштин поблизу переправи через р. Гнила Липа, №4 – біля сучасної залізничної станції Бурштин, №5 – біля с. Демешківці. Артилерійські батареї начебто знаходились в таких місцях: літер А – між редутами №1 та №2, літери В та С – по обох сторонах редуту №3.

Згадується одне старе укріплення, очевидно мова йде про редут 1854-1855 років. Про який саме редут йде мова, встановити неможливо, оскільки нема вказівки, на якому березі р. Дністер він розташований. «Правіше напрямку» - імовірно мова про шосе, отже, це може бути як редут №5, так і редут №9. Решта старих редутів не згадується, не виключено, що вони вже були знесені до 1914 року.

«Передмостове укріплення – старого куртинного типу з дерев'яною бліндованою казармою для гарнізону; лінія вогню довжиною в 180 метрів; в укріпленні можливе встановлення двох гармат більш великого калібру для дії через банкет та чотирьох кулеметів для дії через амбразури; розташоване правіше напрямку Сівка-Мартинів» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3902, с. 4-7).

Після того, як в середині 60-х років ХІХ століття неподалік Сівки-Мартінова проклали залізницю Львів-Станіславів, що проходила біля м. Галич, через яке по мосту через р. Дністер проходило також і шосе Бурштин-Станіславів, саме Галичу було віддано більшу увагу австрійських військових. Важливість цієї переправи переважила стару переправу на шосе в Сівці-Мартінові, зокрема і тому що ця переправа опинилась в тилу за Галичем. В результаті, коли в 90-х роках ХІХ століття програма розбудови нових передмостових укріплень на р. Дністер нарешті почала реалізовуватись, нові укріплення будувалися саме довкола м. Галич (Ющенко 2022, s.299-310).

Бої. В роки Першої світової війни лінія фронту пройшла через Сівку-Мартинів двічі – в 1914 та в 1915 рр. В кампанії 1914 року боїв біля переправи взагалі не відбулося – в період битви на р. Гнила Липа та біля м. Галич вона залишалась в тилу австрійських військ та активно використовувалась для перекидання військ через р. Дністер. Через відступ австрійських військ до Львова і далі на схід внаслідок програшу боїв на Гнилій Липі, на Дністровській ділянці фронту австрійці відступили з укріплень Галича відразу до Жидачева і далі на Стрий, підірвавши за собою всі мости на р. Дністер (Белой 1929, с. 197-201; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914... 1931a, s. 242-258; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914...1931b beilage 9, 10, 11; Pawlik 1932, s. 126, 149, 259).

Вдруге фронт пройшов через Сівку-Мартинів влітку 1915 року. В результаті Горлицького прориву в травні російський фронт обвалився і в першій половині червня австро-угорські та німецькі війська почали виходити до р. Дністер від м. Миколаїв практично до кордону з Російською імперією біля с. Онут в Буковині, причому на ділянці східніше Галича, в районі Заліщиків, це відбулося ще раніше. Російські війська відступали з боями, намагаючись утримувати і передмостові позиції біля Миколаєва, Жидачева, Журавно, Галича, Нижніва. Біля Сівки-Мартінова вочевидь додаткові передмостові укріплення росіянами або не були зведені, або просто не оборонялися, оскільки окремо цей пункт в описах практично не зустрічається. Бої йшли зі змінним успіхом, так, 5 червня росіян вибивають з Журавно, 6-8 червня австро-угорські та німецькі війська створюють плацдарм на північному березі Дністра біля Журавно і 8-го червня доходять до с. Букачівці на північний захід від Нового Мартінова. Одночасно, 7-8 червня вони виходять до Сівки-Мартінова з півдня, зайнявши с. Сівка та весь південний берег р. Дністер. Але через потужні контратаки росіян, війська з Журавненського плацдарму було повністю виведено назад за р. Дністер до ранку 9-го червня. На два наступні тижні фронт стабілізується по р. Дністер, головні події відбуваються біля Львова (звільнений 22 червня). Станом на 22 червня фронт все ще проходив по р. Дністер, навпроти Мар-

тинова стояли австрійські 19 піхотна дивізія та бригада Больцано. Розділ ділянок між ними проходив вочевидь по р. Сівка. В наступні дні ці підрозділи переправились через р. Дністер, зайняли Старий та Новий Мартинів і просунулися далі на рубіж р. Гнила Липа, на яку вийшли до 28 червня 1915 року (Der Weltkrieg...1932, s. 207-216, 237-240, 249-253, skizze 17, 18; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1915... 1931c, s. 460-469; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1915... 1932, beilage 23, 24, 29).

Про бої біля Старого Мартинова в російській пресі 25 червня писали, посилаючись на зведення штабу Верховного Головнокомандуючого, що в ході бою 23 червня ними було взято в полон 40 офіцерів та 1700 солдатів. В червні 1915 року в ході боїв біля с. Сівка, Старий та Новий Мартинів загинуло 707 вояків зі складу 19-ї піхотної дивізії австро-угорської армії. Пам'ятник з принаймні частиною прізвищ загиблих вояків встановлено в 2022 році (Вікна 2022).

В ході Брусилівського прориву влітку 1916 року фронт до Сівки-Мартинова не дійшов лише 15 км, встановившись біля Галича. В 1917 році саперами німецької Південної армії, що діяла в союзі з австрійцями, замість знищеного мосту було збудовано новий дерев'яний міст (Дедик 2010, с.26).

В 1919 році в ході відступу Галицької армії в кінці травня під ударами польських військ, скористатися мостом біля Сівки-Мартинова не вдалося – його повністю знесло весняним водопіллям цього року, коли Дністер широко розлився. Бої деякий час відбувалися біля станції Галич, в 20 км на схід від переправи (Дедик 2010, с. 26, 28-31; Дедик 2013b, с. 136). Але менше ніж за місяць, в ході Чортківської наступальної операції українські війська III-го Галицького корпусу генерала А.Кравса повернулися в цей район. Спочатку українські війська вибили поляків з укріплень північної (лівобережної) сторони Галича, а потім, звільнивши с. Більшівці та м. Бурштин, вийшли на ділянку залізниці Бурштин-Галич (Дедик 2015, с. 37, 79, 85-86, 90-92). Звідси український наступ продовжився на с. Букачівці, а через Мартинів та Тенетники вздовж Дністра, оскільки переправи не було, був змушений пробиватися польський 18-й полк піхоти, який відрізали від решти військ в с. Різдяни. Переслідувала цей полк 8-а Самбірська бригада III-го корпусу Галицької армії та місцеві повстанці (Дедик 2015, с. 85, 91-92). Сівку-Мартинів мали оцінити на придатність навести хоч якусь переправу, адже командування планувало перехід українських військ в Передкарпаття, а висока вода вже спадала (Дедик 2013b, с. 135-136; Дедик 2015, с. 85, 91-92). Навести поромну чи мостову переправу так і не встигли через польський контрнаступ, що розпочався вже за кілька днів. Укріплення біля Мартинова в описі цих боїв не згадуються, тому неможливо оцінити їх стан в цей період.

В серпні 1920 року, під час великого наступу більшовицької армії на Львів та Варшаву, в районі Сівки-Мартинова знаходився лівий фланг Дієвої армії УНР, що оборонялася по р. Дністер від с. Городниця (від румунської зони окупації) до с. Сівка включно. Чи була переправа в Сівці-Мартиніві відновлена до моменту цих боїв, достеменно невідомо, в описі боїв 1920 року просто згадується «переправа», без зазначення її типу – брід, пором, наплавний чи інший міст. Сам же район переправи, зокрема села Сівка та Мартинів, стали ареною неодноразових боїв між українськими та більшовицькими військами.

Внаслідок прориву більшовицькими військами фронту в середині серпня, між українськими військами на Дністрі та польськими військами, що відступали на Львів для його оборони, утворився великий розрив. Ним скористалася 8-а дивізія «Червоного козацтва» Примакова, що рушила в рейд тилами на м. Миколаїв та за Дністер. Через Дністер кіннота більшовиків переправилася західніше, в районі Миколаїв, Жидачів та просунулась на Журавно. Основна ж маса кінноти рушила в рейд на м. Стрий 18-22 серпня 1920 року. Дієва армія УНР 18-го серпня відступила на південний берег р. Дністер, сягнувши лівим флангом Сівки-Мартинова, але переправу якимись великими силами не займали, лише інколи сюди навідувались дозори. Хоча цей прорив кінноти «червоних» роз'єднав українські та польські війська, ніяких серйозних наслідків, крім підриву кількох мостів та переполоху в тилу поляків, цей рейд не мав. Вже 23 серпня кіннота «червоних» мусила знову переправлятися назад на північний берег Дністра (Дубинский, Савко 1931, с. 61-64; Сальський 1933, с. 153, 160-164).

Безпосередньо біля Сівки-Мартинова бої розпочалися 6 вересня, тут діяла українська Окрема кінна дивізія полковника Омеляновича-Павленка (брата командувача Дієвої армії УНР генерала-поручника Омеляновича-Павленка). В серії боїв в наступні дні полки дивізії неодноразово відбивали спроби «червоних» перейти р. Дністер біля Сівки-Мартинова, самі переправлялися через р. Дністер, вибивали з Мартинова «червоних» та доходили до Бурштину та Букачівців. Так, в ході одного з контрударів 10-го вересня, відкинуті від Старого Мартинова «червоні» були притиснуті до р. Дністер біля с. Німшин і здалися в полон в кількості близько 150 вояків одного з батальйонів

366 піхотного полку більшовиків разом з командиром батальйону, 3 командирами рот, кількома кулеметами та канцелярією батальйону (Сальський 1933, с. 204-212).

У зв'язку з контрнаступом, розпочатим польськими військами на північ від р. Дністер, Дієва армія УНР також в період 14-15 вересня форсувала р. Дністер в кількох місцях та разом з поляками погнала більшовиків на схід (Сальський 1933, с. 213; Руккас 2013, с. 86, 91-93).

В Другу світову війну бойові дії 1941 та 1944 років прокотилися через цю місцевість швидко, не затримуючись, тому помітних подій в історіографії не лишилося. Протягом другої половини ХХ століття рештки старих укріплень були остаточно розорані. До нашого часу від редутів 1854-1855 рр. залишився лише редут №9 на південній околиці с. Сівка.

Висновки. З 11 редутів біля Сівки-Мартінова в наш час можливо побачити єдиний вцілілий. Попри це, завдяки знайденим картографічним та іншим історичним матеріалам, а також залучення супутникових знімків, вдалося зробити їх опис. Завдяки цьому, в описі системи австрійських передмостових укріплень на р. Дністер стало менше невідомих частин. Дослідження не претендує на повноту викладу матеріалу, адже залишається невідомим як первинний проект, що включав 16 редутів (фактично побудовано 11), так і інші проекти, що взагалі не були реалізовані (наприклад, проект 1868 року). В майбутньому, при опрацюванні першоджерел в австрійських архівах, можливо вдасться знайти ці проекти та ввести в науковий обіг.

ЛІТЕРАТУРА

- Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. 1915. Часть I. Восточно-Галицийский район. Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой.
- Бевз, М., Піняжко, Т., 2022. Фортифікаційна архітектура Галичини середини ХІХ ст.: загальноєвропейський контекст, завдання збереження і музеєфікації. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 16, Chelm – Lviv.
- Белой, А. 1929. *Галицийская битва*. Москва.
- Вікна 2022. У Старому Мартінові спорудили меморіал 707-ми солдатам з Чехії, які загинули у Першу світову [online]. Режим доступу: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/09/22/136981/view> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- Дедик, О. 2010. Гонитва за мостами: боротьба за переправи через Дністер під час українсько-польської війни 1918-1919 років. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*, Ч.2(4), с. 25-35.
- Дедик, О. 2013а. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*, Ч.1(9), с. 20-36.
- Дедик, О. 2013б. *Чортківська офензива. Частина I*. Львів: Видавництво «Астролябія».
- Дедик, О. 2015. *Чортківська офензива. Частина II*. Львів: Видавництво «Астролябія».
- Дубинский, Н, Савко, Н. 1931. *Первая «червоная» 1917-1929*. Москва: Государственное военное издательство.
- Зайончковский, А. 1938. *Мировая война 1914-1918 гг.* Том 1. Москва: Государственное военное издательство наркомата обороны Союза ССР.
- Піняжко, Т. О. 2008. *Львівська Цитадель*. Львів: ПП «Кварт».
- Піняжко, Т. 2013. *Архітектура фортифікацій Галичини середини ХІХ ст.* Автореферат дисертації. Львів.
- Руккас, А. О. 2013. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Сальський, В. 1933. *Українсько-московська війна 1920 року в документах*. Ч.І. Варшава.
- Черников, И. И. 2002. *Гибель империи*. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica.
- Ющенко, М. В. 2014а. Австрійські укріплення в Галичині. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*. В: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. Київ: Нац. військово-історичний муз. України, с. 113-117.
- Ющенко, М. В. 2014б. Дністровський сектор Галицької лінії укріплень. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). «Археологія & Фортифікація України». *Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», с.253-259.

- Ющенко, М. В., Петрик, В. М., Піняжко, Т. О. 2019. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ФОП Буйницький О.А., с.165-171.
- Ющенко, М. В., Петрик, В. М., Піняжко, Т. О. 2021. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. В: «Миколаїв – фортеця на Дністрі». Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, с.7-45.
- Ющенко, М. В. 2022. Передмостове укріплення Галич 1854-1914 рр. (Bruckenkopf Halicz). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.-практ. Конференції. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., с. 299-310.
- Brinner, Wilhelm. 1881. *Geschichte des k.k. Pionnier-Regimentes*. II Theil - I Band. Wien.
- Der Weltkrieg 1914 bis 1918. 1932. *Die Operationen des Jahres 1915*; [2]. *Die Ereignisse im Westen im Frühjahr und Sommer, im Osten vom Frühjahr bis zum Jahresschluß*. Reichsarchiv, Potsdam.
- Encyklopedia wojskowa*. 1935. Pod redakcją Ottona Łaskowskiego. T.5. Warszawa: Wydawnictwo towarzystwa wiedzy wojskowej I wojskowego instytutu naukowo-wydawniczego.
- Idzikowski Tomasz. *Twierdza Przemyśl*. 2014. Wydawnictwo Arete, Krosno.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. 1931a. Erster Band. Das kriegsjahr 1914. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen. Wien.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. 1931b. Das kriegsjahr 1914. I Beilagen. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen. Wien.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. 1931c. Zweiter Band. Das kriegsjahr 1915. Erster teil. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen. Wien.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. 1932. Zweiter Band. Das kriegsjahr 1915. II Beilagen. Erster teil. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen. Wien.
- Pinyazhko, T. 2015. Entstehung von befestigungsanlagen im 19. Jahrhundert im Nordostteil der K.K Österreichische monarchie. *Rocznik Przemyski* t. 51, Historia wojskowości z. 1 (13).
- First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Bucovina* [B IX a 387]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>
- Second military survey of the Habsburg Empire (1861–1864), Galicia and Bucovina* [B IX a 387]. [online]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- Pawlik, T. *Bitwa pod Lwowem*. 1932. Wojskowe biuro historyczne. Warszawa.
- Von Steinitz E., Brosch T. 2007. Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. *Klasyka architektura militaris*. T 5. Wydawnictwo „Forteca”, Pultusk.

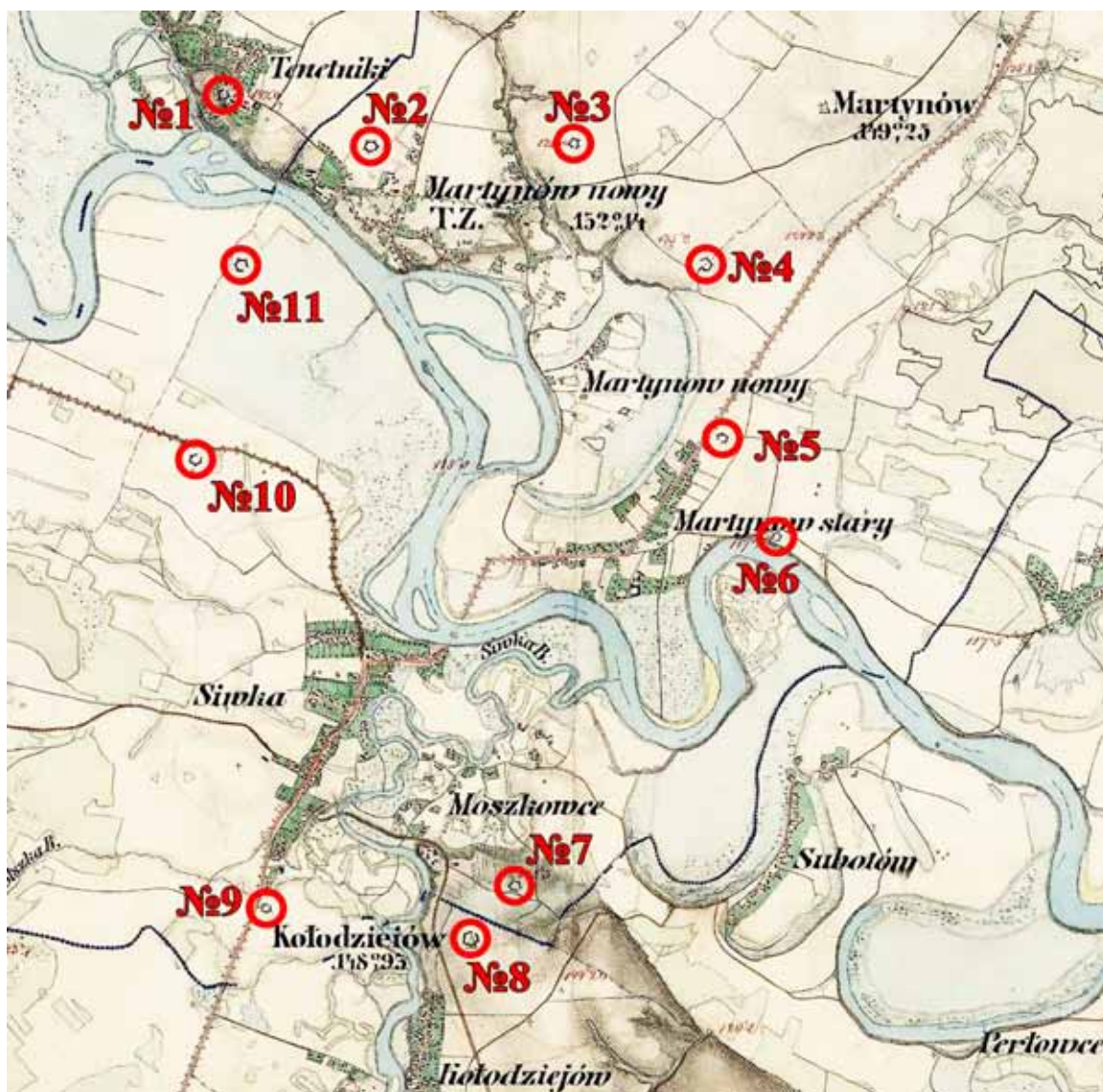
АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

- РГВИА, фонд №2003, Штаб Верховного главнокомандующего (Ставка), опись №1, Штаб Верховного главнокомандующего (Ставка), номер дела 1708, «Переписка по крепостным и тактическим вопросам...: Краткая записка об австрийских укреплениях в Галиции». 20 июля 1914 года. [online]. Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70007618/?parent=70171433&obraz=70322977> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3902, К руководству: инструкции для военно-разведывательной службы. Ведомость расквартирования частей войск управлений и учреждений в районе Перемышльской крепости. «Укрепления Галиции. Линия реки Днестра. V. Сивка-Мартынов. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 января 1914 года». [online]. Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70019412/?parent=70393814&obraz=70740000> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- Österreichisches Staatsarchiv, AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 131 Siwka. Brückenkopf, 1868.

SIVKA-MARTINIV FORTIFICATION FOR BRIDGE 1854-1914.
(BRÜCKENKOPF SIWKA-MARTYNOW)

The article is devoted to the fortifications built near the village Sivka and Stary and Novy Martynov, located on the Dniester river, during the period when Galicia was part of Austria-Hungary under the name "Kingdom of Galicia and Lodomeria". The history of the appearance of Austrian fortifications near villages in 1854-1855 is considered, and projects of their development up to and including 1914 are mentioned. The condition of the fortifications is described, and their role in the hostilities of the First World War and subsequent wars, as well as their fate in the post-war years, is considered. The article continues the cycle of the author's publications about the Austrian fortifications of Galicia.

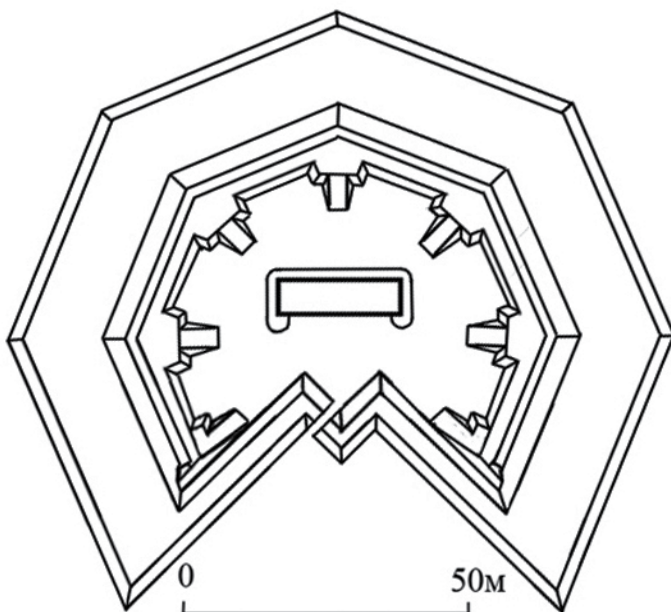
Keywords: Galicia, shunting space, Eastern War, Dniester sector of the Galician line of fortifications, Halych fortification bridgehead, garrison, tet-de-pon, redoubt, battery, stronghold, field positions, Balkan crisis, World War I, Ukrainian-Polish War, Soviet – Polish War.

Карта 1. Фрагмент австрійської топографічної карти видання 1861–1864 рр., з показом редутів передмостового укріплення Сівка-Мартинів

Карта 2. Супутниковий знімок місцевості в районі Сівка-Мартинів, що показує сучасний стан місцевості

Рис. 1. План типового австрійського редути 1854–1855 років

Рис. 2. Супутниковий знімок сучасного стану редуту №9

Олександр Кузьяк,
старший науковий співробітник
ІІАМ «Київська фортеця»

РАДЯНСЬКІ БОМБОСХОВИЩА ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ 1960–80-х рр.

Стаття присвячена вимогам до планування та облаштування радянських бомбосховищ, що зводилися у 1960–80-ті роки. У цей час основні вимоги до влаштування бомбосховищ обумовлювалися загрозою застосування ядерної зброї. Однак і захист від поразки звичайними видами озброєння, а також хімічною та бактеріологічною зброєю були важливими складовими, що впливали на проектування бомбосховищ. У статті на підставі діючих у зазначений період, а також нині діючих довідників наведено вимоги до бомбосховищ щодо організації їх планування та оснащення внутрішнім обладнанням.

Ключові слова: цивільна оборона, бомбосховища.

Масовані бомбардування під час Другої світової війни авіацією США та Великобританії промислових об'єктів та міст Німеччини, бомбардування японських міст авіацією США показало яку загрозу для персоналу заводів та жителів міст представляє авіація супротивника. Атомне бомбардування Хіросіми та Нагасакі продемонструвало величезну руйнівну силу нового виду зброї – атомної. Подальший розвиток систем озброєння ще більше загострив проблему захисту персоналу підприємств та мирного населення від наслідків його застосування. Особливу небезпеку в цей період бачили у застосуванні ракетно-ядерної зброї, яка дозволяла завдати удару по території супротивника з великої відстані і за невеликий час, необхідний для польоту ракети до цілі. Крім того, на озброєнні були системи ядерного озброєння, які могли бути використані при веденні вогню з артилерійських гармат і з літаків тактичної авіації.

Також подальший розвиток отримала хімічна та бактеріологічна зброя, як і боєприпаси з традиційними вибуховими речовинами. У 1980-х роках з'явилися боєприпаси об'ємного вибуху, застосування яких призводило до величезних руйнувань будівель, що набагато перевершували за своїм впливом боєприпаси зі звичайними вибуховими речовинами. Все це вело до необхідності вживання широких заходів щодо захисту населення та персоналу промислових підприємств від ураження цими системами озброєння.

Ще в роки Другої світової війни застосовувалися два основні методи – евакуація населення, незайнятого на важливих для оборони та життя країни підприємствах, та зведення бомбосховищ та укриттів для персоналу тих підприємств, які повинні були продовжувати працювати, а також населення, що залишається з тих чи інших причин у містах.

Ці методи зберегли свою актуальність також у 1960–80-х роках. Тому укриття в захисних спорудах було найефективнішим способом захисту персоналу зміни, що працювала на підприємстві. Захист робітників, які не перебували на підприємстві в момент загрози нападу, а також їхніх сімей передбачалося досягти розосередженням та евакуацією їх із зон можливих сильних руйнувань та розміщенням поза зоною дії вражаючих факторів ядерного вибуху.

Основна увага приділялася захисту насамперед від ураження ядерною зброєю як найбільш руйнівної за своїм впливом. Для захисту персоналу підприємств та населення зводилися захисні споруди, які за своїми характеристиками поділялися на бомбосховища та укриття. Укриття могли бути протирадіаційними та звичайними. Протирадіаційні укриття розташовувалися за межами зони сильних руйнувань та забезпечували своєю конструкцією захист від впливу несильної ударної хвилі та значне зниження впливу проникаючої радіації (до 500 разів). Для захисту від дії радіоактивних опадів вони обладналися фільтро-вентиляційними установками. Звичайні сховища призначалися для захисту від ураження ударною хвилею та уламками звичайних боєприпасів.

Найбільший захист із усіх типів захисних споруд від усіх вражаючих факторів ядерного вибуху, наслідків застосування хімічної, бактеріологічної та звичайної зброї забезпечували бомбосховища. Саме будові цих споруд у 1960–80-ті роки і присвячена стаття.

При проектуванні захисних споруд у цей час основним фактором була вражаюча дія ядерного вибуху. Саме вона найбільшою мірою визначала конструктивно-планувальні рішення при зведенні бомбосховищ, їхнє внутрішнє оснащення і в результаті їх вартість.

При проектуванні бомбосховищ необхідно було враховувати, що під час повітряного і наземного ядерного вибуху вражаючими чинниками будуть повітряна ударна хвиля, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження місцевості та електромагнітне випромінювання. При підземному ядерному вибуху основними факторами, що вражають, будуть сейсмоударні хвилі в ґрунті і сильне радіоактивне зараження місцевості.

Серйозним фактором ураження було і масоване застосування противником звичайних боєприпасів – запалювальних бомб та снарядів, касетних боєприпасів, що вражають великі площі, боєприпасів об'ємного вибуху та звичайних фугасних боєприпасів. Всі вони викликали сильні руйнування споруд та могли викликати великі осередки пожеж. Крім того, бомбосховища могли зазнати на свої конструкції вплив їх ударних і сейсмовибухових хвиль при близьких розривах.

Тому при розрахунку конструкцій бомбосховищ враховувався вплив уламків будівель та обладнання, які можуть звалитися на перекриття бомбосховища. Також при розрахунку міцності конструкцій бомбосховища необхідно було враховувати її зниження у тому випадку, якщо бомбосховище опиниться у осередку сильної пожежі після ядерного вибуху або масованого застосування звичайних засобів ураження. У містах із щільною забудовою пожежі можуть перетворюватися на вогневі шторми та смерчі з температурою в їхньому осередку 300–1000 °С, причому на тривалий час (Котляревський та ін. 1989, с. 28–29). Така дія високої температури веде до зниження міцності конструкцій бомбосховища і може призвести до їх обвалення. Крім того, нагрівання огорожувальних конструкцій бомбосховища, може призвести до неприпустимого підвищення температури всередині нього і, як наслідок, до загибелі людей. Для запобігання таким наслідкам збільшували товщину огорожувальних конструкцій, влаштовували поверх них теплоізоляційний шар із шлаку, піску, керамзиту. Також влаштовували внутрішні теплоізоляційні екрани з азбоцементних плит та інших матеріалів із малою теплопровідністю.

Бомбосховища зводилися як заздалегідь, у мирний час, так і у загрозливий період. У плануванні бомбосховищ, зведених у мирний час, обов'язково враховувалося їх використання у виробничих, господарських та побутових цілях у незагрозливий період. У зв'язку з цим розміри споруди, відстані між внутрішніми опорними стінами або колонами, а також висота приміщень визначалася не лише чисельністю людей, що ховаються у бомбосховищу, а й вимогами використання споруди у мирний час для зазначених цілей. У зв'язку з цим розміри таких бомбосховищ були більшими, ніж це потрібно було щоб приховувати певну кількість людей (рис. 1–3). Все необхідне обладнання для використання споруди як бомбосховища (системи постачання повітрям та водою, дизель-генератор у разі потреби, засоби зв'язку тощо) монтувалися одразу при його зведенні. Бомбосховища, споруджувані в загрожуваний період, розраховувалися лише на використання їх за прямим призначенням. Тому розміри споруди були мінімально необхідні для забезпечення укриття у них певної кількості людей.

Бомбосховища розміщувалися з урахуванням своєчасного укриття у них людей та забезпечення мінімальної вартості їх будівництва. Як правило, радіус збирання людей не повинен був перевищувати 500 м (Демченко 1989, с. 199), у рідкісних випадках до 1000 м. Для цього бомбосховища розміщували в місцях найбільшого зосередження людей. Для зменшення вартості бомбосховищ їх зводили у підвальних та цокольних поверхах, рідше на перших поверхах будівель. Бомбосховища, що стояли окремо, будували тільки у випадках неможливості їх зведення в спорудах. Наприклад, у лікарнях нерідко зводилися саме сховища, що стояли окремо.

Найбільшу захищеність від ударної хвилі забезпечували заглиблені у ґрунт бомбосховища, у яких верх перекриття перебував на позначці рівня поверхні ґрунту. У вбудованих сховищах їх конструкції не пов'язувалися з елементами несучих конструкцій будівлі, в якій вони розташовувалися. Несучі стіни і колони будівлі, в якій розміщувалося бомбосховище, тільки спиралися на перекриття цього бомбосховища. Для підвищення захисту поверхні перекриття вбудованого сховища від перегріву на ньому, як згадувалося вище, укладався шар із термоізолюючих матеріалів, поверх якого вже влаштовувалась підлога будівлі. В бомбосховищах, що стояли окремо, перекриття обсипалося ще й шаром землі, що сприяло посиленню його захисту від пошкодження уламками будівель і механізмів. Конструкція захисного покриття бомбосховища повинна була витримати вагу обсіпок, навантаження на неї при впливі ядерного вибуху та вагу уламків будівель та обладнання, що впали на покриття.

Вбудовані сховища по можливості розміщували під будинками з найменшою кількістю поверхів, а окремо розташовані на відстані від будівель, що дорівнює висоті цих будівель

(Демченко 1989, с. 191). Це дозволяло зменшити у вбудованих сховищах довжину тунелю аварійного виходу і висоту його оголовка, а в окремо розташованих бомбосховищах виключити необхідність в аварійному виході. Бомбосховища слід було розміщувати не ближче 15 м від водопровідних, теплових та каналізаційних магістралей, що мають труби з діаметром понад 200 мм (Демченко 1989, с. 191). Такий захід повинен був захистити бомбосховище від затоплення у разі пошкодження цих магістралей.

Товщина та матеріал захисних конструкцій бомбосховищ розраховувалися індивідуально, виходячи з цілого ряду передбачуваних факторів – виду ядерного вибуху, передбачуваної точки прицілювання ядерного боєприпасу та його відхилення від неї, потужності заряду. Бомбосховища зводилися із збірного, збірно-монолітного та монолітного бетону. Для огорожувальних стін також можна було використати камінь та цеглу. Найбільш міцними були споруди з монолітного бетону, проте на їх зведення потрібно було більше часу. Тому широко застосовувалися залізобетонні збірні та збірно-монолітні конструкції (рис. 5). За потреби такі конструкції посилювалися додатковим армуванням. Переkritтя бомбосховища найчастіше робилося із збірних залізобетонних конструкцій із обов'язковим його посиленням шаром монолітного залізобетону. Це дозволяло збільшити його стійкість до впливу ударної хвилі ядерного вибуху, різко послабити вплив проникаючої радіації (в 1000 разів), підвищити опірність до впливу високої температури під час перебування притулку у осередку пожежі. Також було розроблено проекти типових збірно-монолітних бомбосховищ з використанням розроблених залізобетонних елементів, заводського виготовлення (Котляревський та ін. 1989, с. 137-138).

Бомбосховища, що споруджувалися в загрозований період, мали набагато менші розміри і набагато простіше планування, т.к. розраховувалися лише для укриття людей (рис. 4). При їх зведенні могли широко використовуватися збірні залізобетонні, металеві конструкції, що застосовувалися в народному господарстві, а також спеціальні залізобетонні конструкції, заводського виготовлення, призначені для зведення подібних сховищ (Котляревський та ін. 1989, с. 169-170). Застосування останніх дозволяло набагато скоротити терміни будівництва бомбосховищ.

При визначенні місткості бомбосховищ на підприємствах виходили з того, що загальна місткість їх повинна відповідати кількості робітників, що знаходяться на виробництві, та визначалася сумою місць для сидіння та лежання. Заздалегідь зведені бомбосховища розраховувалися на укриття у них 150, 300, 450, 600, 900, 1200 і більше людей. Відповідно вони поділялися на бомбосховища малої місткості – до 150 осіб, середньої місткості – 150–600 осіб та великої місткості – понад 600 осіб. Причому заздалегідь зводити сховища місткістю менше 150 осіб вважалося економічно недоцільним. У загрозований період зводилися бомбосховища малої місткості на 40–60 осіб, середньої місткості на 60–100 осіб і великої місткості – більш як 100 осіб.

Основними приміщеннями бомбосховища було приміщення, призначене для укриття людей, пункт управління бомбосховищем, медпункт (там, де мав бути передбачений). До допоміжних приміщень належали приміщення з фільтровентиляційною установкою, санвузли, сховище продуктів харчування, приміщення з дизель-генератором, електрощитова, станція перекачування стічних вод, балона з кисневими балонами або балонами зі стисненим повітрям (там, де вона передбачена проектом), тамбури (Демченко 1989, с. 192-195).

При проектуванні бомбосховищ виходили з того, що на одну особу, що ховалася у сховищі мало припадати 0,5 кв. м підлоги при двоярусному розташуванні нар та 0,4 кв. м при триярусному. При висоті приміщення від підлоги до найнижчої точки стелі 2,15–2,9 м встановлювалися двоярусні нари, а при висоті понад 2,9 м – триярусні. Нижній ярус нар призначався для сидіння з розрахунку 0,45 x 0,45 м на особу, верхній ярус призначався для лежання з розрахунку 0,55 x 1,8 м на особу. Нижній ярус нар розташовувався на висоті 0,45 м від підлоги, другий на висоті 1,4 м, а третій на висоті 2,15 м. Число місць для лежання становило 20% місткості бомбосховища при двоярусному розташуванні нар та 30% при триярусному.

Внутрішній обсяг приміщень розраховувався із норми 1,5 куб. м на людину. Об'єм приміщень на одну людину, що ховалася у бомбосховищі, враховував об'єм усіх приміщень сховища, за винятком приміщення дизель-генератора, тамбурів та розширювальних камер.

Пункт управління, як правило, обладнався в тих бомбосховищах, де був власний дизель-генератор. Він відділявся від інших приміщень бомбосховища вогнетривкою перегородкою, і його площа визначалася виходячи з розрахунку по 2 кв. м на одного працюючого у пункті управління.

Медпункт площею 9 кв. м передбачався для бомбосховищ місткістю 900–1200 осіб. На кожні 100 осіб понад 1200 осіб, що вкриваються, площа медпункту, збільшувалася на 1 кв. м. У приміщенні, що призначалося для осіб, що вкриваються, обладналися санітарні пости площею 2 кв. м на кожні 500 осіб, але не менше ніж 1 пост на бомбосховище.

Санітарні вузли обладналися окремо для чоловіків та жінок в окремих відгороджених приміщеннях. У них встановлювалося сантехобладнання з розрахунку 1 унітаз (або підлогова чаша) на 75 жінок та 1 унітаз та 1 пісуар на 150 чоловіків. У санвузлах обладналися умивальники з розрахунку 1 умивальник на 200 осіб, але не менше ніж 1 на кожен санвузол.

Приміщення для дизель-генератора влаштовувалося біля зовнішньої стіни і відокремлювалося від основного приміщення вогнетривкою стіною. Т.к. живлення дизеля здійснювалося неочищеним повітрям і під час роботи його виділялися гази, то це приміщення відокремлювалося з інших провітрюваним тамбуром з двома герметичними дверима. Персонал дизельної після запуску дизеля повинен був закрити приміщення та керувати його роботою з електрощитової. Потужність установки мала забезпечити роботу всіх споживачів електроенергії, необхідні нормального функціонування бомбосховища.

Електрощитова обладналася в окремому приміщенні та забезпечувала розміщення в ній увідних пристроїв електроживлення від зовнішньої електромережі, розподільних електрощитів та щитів керування дизель-генератором.

Приміщення для зберігання продовольства влаштовувалося з розрахунку 5 кв. м на бомбосховище місткістю до 150 осіб. При збільшенні кількості людей на кожні 150 осіб понад зазначені 150 осіб, що вкривалися в сховищі, площа складу збільшується на 3 кв. м. Кількість таких приміщень визначалося із розрахунку 1 приміщення на 600 осіб.

Балонна з кисневими балонами або балонами зі стисненим повітрям обладналася лише там, де фільтровентиляційна система передбачала роботу в режимі регенерації повітря.

У внутрішньому оздобленні приміщень бомбосховищ із залізобетонних конструкцій дозволялося фарбування та побілка, але заборонялося використання штукатурки та керамічної плитки. Це було викликано тим, що при струсі бомбосховища від впливу ударної хвилі і сейсмоударних хвиль шматки штукатурки, що відкололися, і плитка могли травмувати людей, які перебували в сховищі. І лише для стін із цегли та каменю допускалося використання штукатурки.

Важливим елементом бомбосховищ були їхні входи. Вони повинні були забезпечити швидкий прохід усередину бомбосховища встановленої для нього кількості людей і захистити людей, що перебувають усередині, від впливу ударної хвилі, радіоактивного зараження, отруєння газами та впливу бактеріологічної зброї. В умовах, коли основною небезпекою уважалося застосування ядерної зброї, питання швидкого заповнення бомбосховища та своєчасного замикання вхідних дверей відігравало важливу роль. Бо у разі несвоєчасного закриття дверей ударна хвиля могла через незачинені двері вбити всіх людей, що перебувають у бомбосховищі. Тому кількість входів, а також їх розміри визначалася тією кількістю людей, яку планувалося розмістити у сховищі.

Через загрозу завалу вхідних дверей уламками будівель та механізмів, можливого пошкодження дверей, необхідністю забезпечити велику пропускну спроможність, бомбосховища обладналися як мінімум 2 захищеними входами, розташованими з протилежних сторін сховища. Число входів визначалося з розрахунку 1 вхід розміром 0,8 x 1,8 м на 200 осіб, або 1 вхід розміром 1,2 x 2 м на 300 осіб. При місткості до 300 осіб допускалося влаштування одного входу, а як другий вхід використовувати аварійний вихід з тунелем, що має внутрішні розміри 1,2 x 2 м.

Захищені входи мали своєю будовою виключити пряму дію ударної хвилі на вхідні двері. Тому їх робили або вигнутими під прямим кутом, або передбачалося зведення захисних огорож перед вхідними дверима, що виключали таку дію.

У вбудованих бомбосховищах місткістю 600 і більше людей один із входів обладнався як аварійний вихід у вигляді похилого тунелю із внутрішніми розмірами 1,2 x 2 м. Бомбосховища, що мали місткість до 600 осіб, допускалося обладнати аварійним виходом у вигляді вертикальної шахти, сполученої з сховищем тунелем із внутрішніми розмірами 0,9 x 1,3 м. Вихід із бомбосховища в цей тунель обладнався зовні захисно-герметичною віконницею, а зсередини герметичною. Виходи із вертикальних шахт аварійних виходів обладналися залізобетонними оголовками (рис. 6). Оголовки розміщувалися на таких відстанях від будівель, в яких знаходилися бомбосховища:

– при висоті оголовка 0,5 м для одноповерхових будівель – $\frac{1}{2}$ висоти будівлі; для виробничих багатоповерхових та житлових будівель – на висоту будівлі;

– при висоті оголовка 1,2 м для одноповерхових виробничих будівель – впритул; для багатоповерхових виробничих будівель – $\frac{1}{2}$ висоти будівлі; для адміністративно-побутових корпусів та житлових будівель – $\frac{1}{2}$ висоти будівлі + 3 м.

В бомбосховищах, що стоять окремо, розташованих поза зоною завалів, як аварійний допускається використовувати один із входів.

Для запобігання поразці людей, що перебувають усередині бомбосховища, через відчинені двері, коли через них ще заходять люди, сховища місткістю 300 чоловік і більше, на одному з входів обладналися тамбур-шлюзом. Його конструкція з декількох камер-тамбурів, особливо при їх паралельному розміщенні, дозволяла запускати всередину однієї з камер групу людей, закриваючи за ними входні двері, потім відкривати тамбур для їхнього виходу всередину бомбосховища. У цей період до сусідньої камери-тамбуру запускалася наступна група людей. Подібним чергуванням роботи тамбурів досягалася можливість безперервного входу людей усередину бомбосховища та забезпечення безпеки входу від ураження ударною хвилею. Тамбур-шлюзи з однією камерою влаштовувалися у сховищах місткістю до 600 чоловік, а двокамерні та трикамерні у великих за чисельністю сховищах. Площа тамбур-шлюзу складала 8 кв. м при ширині дверного отвору 0,8 м та 10 кв. м при ширині отвору 1,2 м. Зовнішні та внутрішні двері тамбур-шлюзу були захисно-герметичними. Тамбури влаштовувалися на всіх входах, крім тих, що були обладнані тамбур-шлюзами.

Станція перекачування призначалася для відведення стічних вод у каналізаційну мережу, т.к. сантехнічні пристрої бомбосховища розташовувалися найчастіше нижче за рівень труб зовнішньої каналізації. Станція перекачування, зазвичай, розташовувалася поза бомбосховищем. Якщо санвузли у бомбосховищі використовувалися лише у період перебування у сховищі людей, вона могла розташовуватися у межах притулку.

Важливу роль захисті людей, що сховалися у бомбосховищі, грала система постачання для них чистого, безпечного повітря. Система постачання повітря у більшості випадків повинна була забезпечувати 2 режими роботи: режим чистої вентиляції (режим I) та режим фільтрування вентиляції (режим II). При чистій вентиляції в бомбосховище подавалося зовнішнє повітря тільки очищене від пилу. У режимі фільтровентиляції зовнішнє повітря очищалося від радіоактивного пилу, парів і аерозолів отруйних речовин та бактеріальних засобів. Повітрязабірні пристрої та повітропроводи подачі повітря до вентиляційних пристроїв для чистої вентиляції та фільтровентиляції повинні були бути розділними. Там, де була ймовірність наземних пожеж і сильної загазованості повітря шкідливими речовинами, мав передбачатися і режим регенерації внутрішнього повітря бомбосховища (режим III). Для роботи вентиляційної системи встановлювалися норми подачі повітря (Демченко 1989, с. 196) на одну особу, що залежали від режиму роботи системи та зовнішньої температури повітря. У режимі I при температурі зовнішнього повітря до 20°C подавалося 8 куб. м/год, при температурі 20–25°C подавалося 10 куб. м/год, при температурі 25–30°C подавалося 11 куб. м/год, при температурі більше 30°C подавалося 13 куб.м/год. У II режимі подавалося по 2 куб.м/год на одну людину, що ховається в бомбосховищі, по 5 куб. м/год на одного працюючого в пункті управління та по 10 куб. м/год на одного працюючого на електроручному вентиляторі. У бомбосховищах, де температура зовнішнього повітря досягала 25 і вище градусів, необхідно було обладнати охолоджувальні пристрої повітря або збільшувати подачу повітря до 10 куб. м/год на одну людину при II режимі подачі повітря. Повітрязабірні пристрої мали розташовуватися на відстані не менше 10 м від викидів витяжної системи вентиляції бомбосховища та приміщення дизель-генератора.

У бомбосховищах, розрахованих на малу місткість людей, для забору повітря в режимі чистої вентиляції, як правило, використовувалися вентилятори, які одержують повітря з галереї аварійного виходу (Камерер, Харкевич 1970, с. 18, 19). пропуская через масляні протипилові фільтри. У період, що розгядеться, для цих цілей використовувалися електроручні вентилятори ЕРВ-40 (Камерер, Харкевич 1970, с. 58–61). Причому вентилятори та система подачі повітря, призначені для чистої вентиляції, встановлювалися у бомбосховищі окремо від вентиляторів та системи подачі повітря, призначених для роботи в режимі фільтровентиляції (рис. 7). У режимі фільтровентиляції повітря забиралося через окремий повітрязабір, очищалося в масляному протипиловому фільтрі і надходило на фільтри-поглиначі. Вже з цих фільтрів повітря розводилося за приміщеннями бомбосховища. При цьому передбачалася можливість подачі повітря в обхід фільтрів-поглиначів по обхідному повітроводу після перемикання відповідних герметичних клапанів.

Типовий для того часу фільтровентиляційний агрегат (рис. 8) складався з фільтрів-поглиначів, зведеного герметичного клапана, за допомогою якого можна було направити повітря або в фільтри-поглиначі, або в обхід цих фільтрів, електроручного вентилятора, витратоміра, з'єднувальних патрубків, кріпильних та герметизуючих деталей.

Системи постачання повітрям могли включати також фільтр очищення від окису вуглецю і охолоджувач повітря (тепломісткий фільтр). Охолоджувач повітря рекомендувалося мати у всіх бомбосховищах, а фільтри проти окису вуглецю і засоби регенерації повітря тільки в тих сховищах, щої розташовувалися на пожежонебезпечних ділянках. Гаряче повітря спочатку проходило через фільтр проти окису вуглецю, потім через охолоджувач повітря, а вже після нього на масляний протипиловий фільтр і далі в систему вентиляції.

У бомбосховищах великої місткості повітря в усіх режимах подавався одним і тим самим вентилятором (рис. 7). Причому в таких бомбосховищах, на відміну від сховищ малої місткості, було не вигідно встановлювати велику кількість електроручних вентиляторів. Тому в них застосовувалися промислові вентилятори великої продуктивності. На випадок ремонту чи поломки встановлювався резервний вентилятор. Для очищення повітря пропускалося через кілька з'єднаних паралельно колонок фільтрів. Кожна така колонка могла складатися з 2-4 фільтрів, залежно від висоти приміщення. Подача повітря також проходила через протипиловий фільтр, а далі за допомогою відповідних герметичних клапанів він надходив або до фільтрів-поглиначів, або в обхід їх відразу на вентилятор, а з нього в систему розподілу повітря по бомбосховищу. Як і в малих сховищах передбачалося встановлення охолоджувачів повітря і, у разі потреби, фільтра проти окису вуглецю та засобів регенерації повітря.

Такі системи постачання повітрям застосовувалися, як правило, у бомбосховищах, в яких був дизель-генератор (або вони могли отримувати електроживлення від захищеної електростанції, що працювала на групу бомбосховищ) та власне джерело водопостачання у вигляді артезіанської свердловини або резервуару для води. Таке джерело води дозволяло застосовувати охолодження повітря і тим самим забезпечувати подачу його в режимі чистої вентиляції відповідно до норм витрати на одну особу. За відсутності повітроохолодження для зменшення надлишкового тепла доводилося подавати більше повітря, ніж це було необхідно за нормами проживання людей.

Повітрозабірні та витяжні канали захищалися від впливу ударної хвилі противибуховими пристроями, які при появі в каналах зовнішнього надлишкового тиску перекривали їх. У воздухозабірних каналах за противибуховими пристроями обладналися розширювальні камери. Відпрацьоване повітря видалялося або самопливом, або вентиляторами через санвузли, приміщення дизель-генератора або безпосередньо з приміщення для людей.

Опалення бомбосховищ здійснювалося від опалювальної мережі підприємства (установи, міста) за окремими відгалуженнями. Система опалення обладналася запірними вентилями, за допомогою яких система вимикалася під час заповнення бомбосховища людьми.

Водопостачання бомбосховищ здійснювалося від зовнішньої водопровідної мережі із встановленням усередині них запірної арматури (Демченко 1989, с. 197). Передбачалося мати запас питної води в ємностях із розрахунку 3 л на добу на особу. При застосуванні у бомбосховищах унітазів вагонного типу запас води розраховувався із норми 5 л на добу на особу. Ємності для води мали бути проточними, щоб забезпечити повний обмін води за дві доби. Якщо в мирний час вода не використовувалася, а також якщо сховище було розраховано менш ніж на 300 осіб, допускалася установка сухих ємностей, що заповнювалися водою тільки при приведенні бомбосховища в готовність. Вода до умивальників та змивних бачків подавалася лише при надходженні води із зовнішньої мережі. При її відключенні вода з резервних ємностей використовувалася тільки для пиття. Запас води для охолоджувальних установок та дизель-генератора зберігався в окремих від питної води резервуарах та розраховувався на весь термін перебування людей у бомбосховищі, виходячи з технічних норм цих пристроїв. У бомбосховищах великої ємності, а також призначених для персоналу важливих підприємств, обладналися власні артезіанські свердловини, насоси яких живилися електроенергією від дизель-генераторів, розташованих у цих сховищах. У такому разі потреби у стаціонарних баках для аварійного запасу води не було.

Відповідно до сучасних норм, всі запаси в бомбосховищах та протирадіаційних укриттях, а також характеристики їх внутрішнього обладнання повинні бути розраховані на використання захисних споруд протягом 48 годин, у тому числі в режимі фільтровентиляції – 12 год, а

в режимі регенерації повітря – 6 год (Рекомендації 2018, с. 44). Також згідно з сучасними нормами швидкозведені бомбосховища, що будуються в загрозливий період, повинні забезпечувати послаблення впливу проникаючої радіації у 1000 разів, а протирадіаційні укриття у 500 разів (Рекомендації 2018, с. 9).

Каналізація стічних вод здійснювалася у зовнішню мережу самопливом (у разі наземних бомбосховищ) або станцією перекачування (у разі заглиблених бомбосховищ). У приміщеннях санвузлів для збирання стічних вод обладналися аварійні резервуари з розрахунку 2 л стічних вод на добу на особу, які використовувалися при відключенні від зовнішньої каналізаційної мережі або відключення зовнішньої мережі водопостачання.

Електропостачання здійснювалося від електромережі підприємств чи міста, а також від захищеного автономного джерела електроживлення в вигляді дизель-генератора. Така дизель-електрична станція обладналася зазвичай для електроживлення кількох найближчих бомбосховищ. Бомбосховища великої ємності, а також сховища на важливих підприємствах могли обладнатися власними дизель-електричними станціями.

У кожному бомбосховищі мав бути телефонний зв'язок із пунктом управління цивільною обороною підприємства та гучномовці, підключені до міської та місцевої радіотрансляційної мережі.

Наразі загроза застосування ядерної зброї не зникла, проте стала менш актуальною. Але захист населення та робочого персоналу підприємств від сучасних засобів ураження із застосуванням звичайних вибухових речовин, а також викликаних їх застосуванням пожеж, загазованості повітря шкідливими та отруйними речовинами залишається актуальним. Зведені у зазначений період захисні споруди можуть виконувати своє призначення і у теперішній час. Звичайно, застосування високоточної зброї та боєприпасів об'ємного вибуху підвищує вимоги до захищеності таких споруд.

ЛІТЕРАТУРА

- Демченко, Г. П. 1989. *Защита объектов народного хозяйства от оружия массового поражения. Справочник*. Киев: Вища школа.
- Камерер, Ю. Ю., Харкевич, А. Е. 1970. *Эксплуатация убежищ гражданской обороны*. Москва: Стройиздат.
- Котляревский, В. А., Ганнушкин, В. И., Костин, А. А., Костин, А. И., Ларионов, В. И. 1989. *Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет*. Москва, Стройиздат.
- Рекомендации по проектированию быстровозводимых защитных сооружений гражданской обороны*. 2018. Москва: Федеральный центр нормирования, стандартизации и оценки соответствия в строительстве.

Oleksandr Kuziak,
Senior Researcher,
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

SOVIET BOMB STORAGE CIVILIAN DEFENSE 1960-80S.

The article is covering the requirements for the planning and arrangement of Soviet bomb shelters built in the 1960-80s. During this period, the main requirements for the construction of bomb shelters were determined by the threat of nuclear weapons' use. However, protection against damage by conventional weapons, as well as chemical and bacteriological weapons, were important components that influenced the design of bomb shelters too. The requirements for bomb shelters, regarding the organization of their design and furnishing with internal equipment, are given in the article on the basis of the reference books of the above-mentioned period, as well as the current reference books.

Keywords: civil defense, bomb shelters.

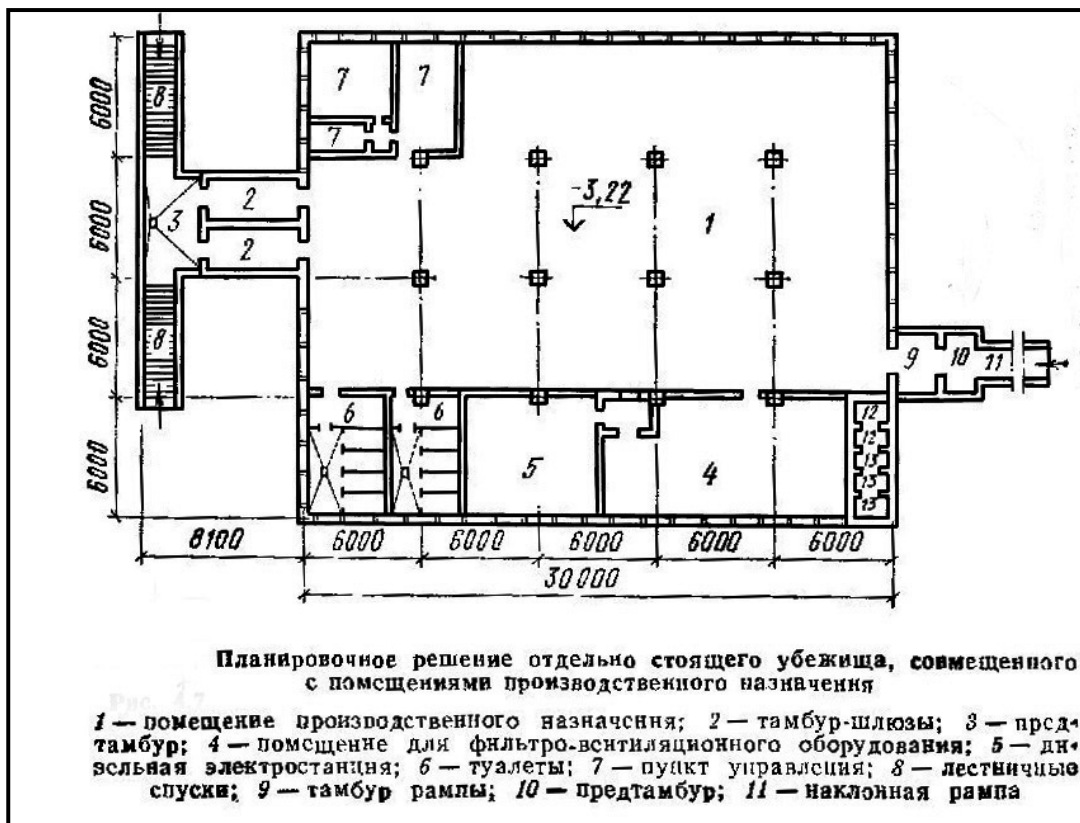

Рис. 1. Планування окремо розташованого бомбосховища, поєднаного з приміщенням виробничого призначення. Котляревский В.А. и др., Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет, Москва, Стройиздат, 1989, с. 134

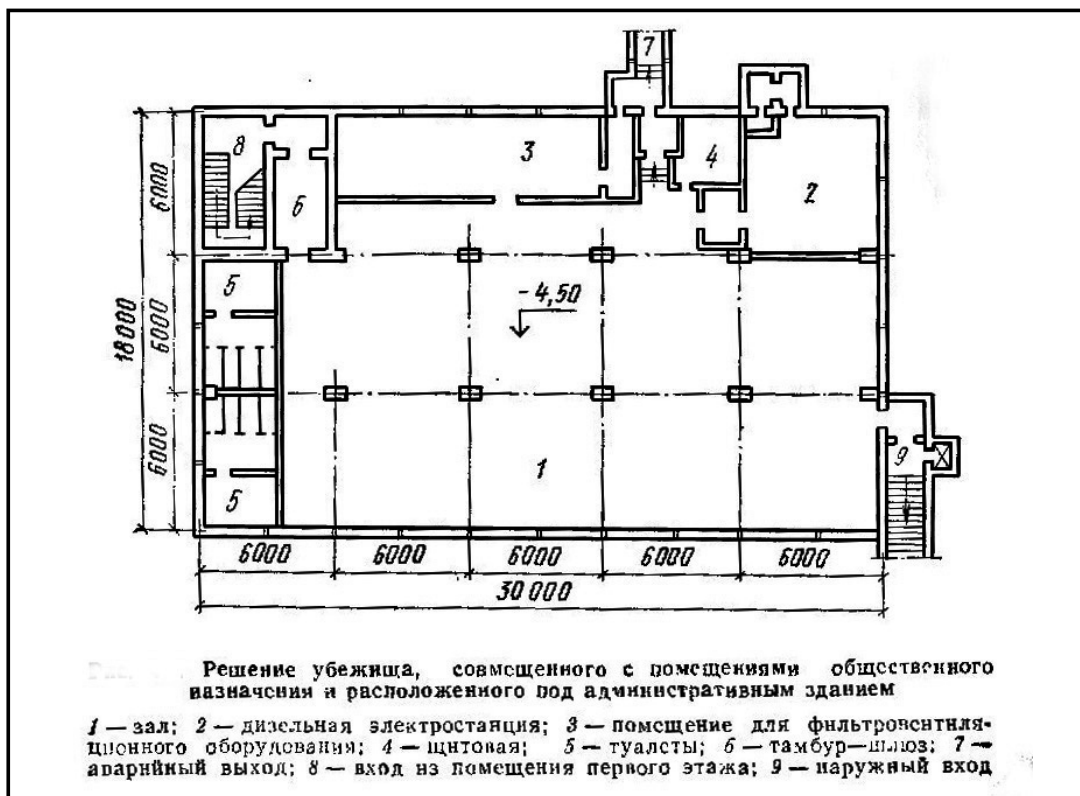

Рис. 2. Бомбосховище, поєднане із приміщенням громадського призначення та розміщене під адміністративним будинком. Котляревский В.А. и др., Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет, Москва, Стройиздат, 1989, с. 134

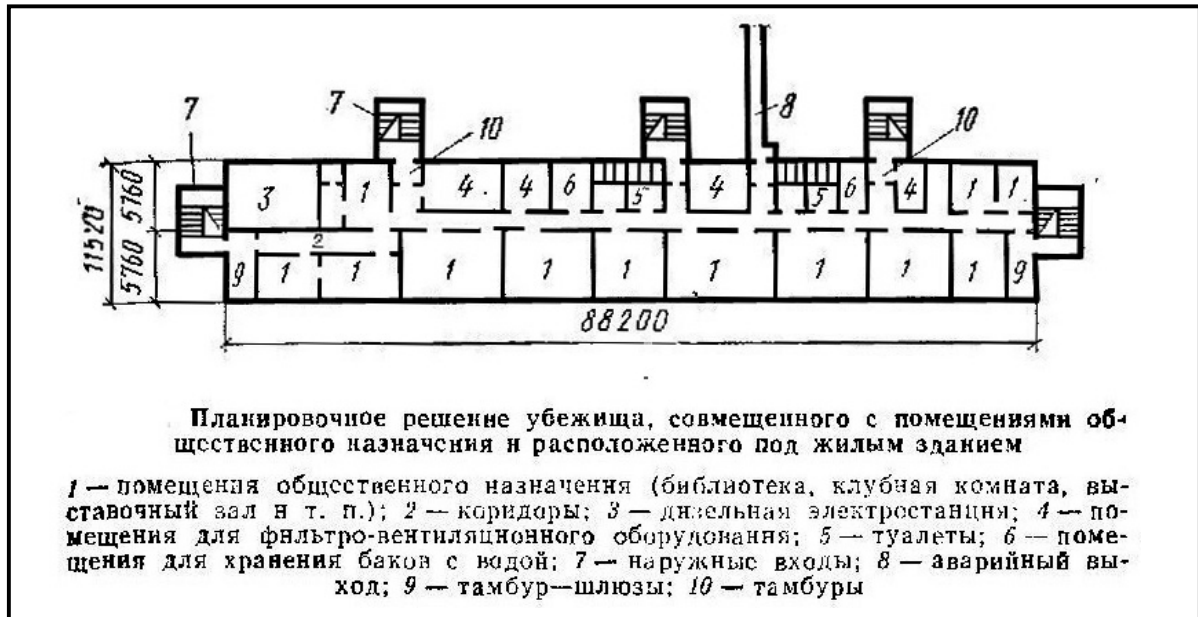

Рис. 3. Бомбосховище, поєднане із приміщеннями громадського призначення та розміщене під житловим будинком. Котляревський В.А. і др., Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет, Москва, Стройиздат, 1989, с. 135

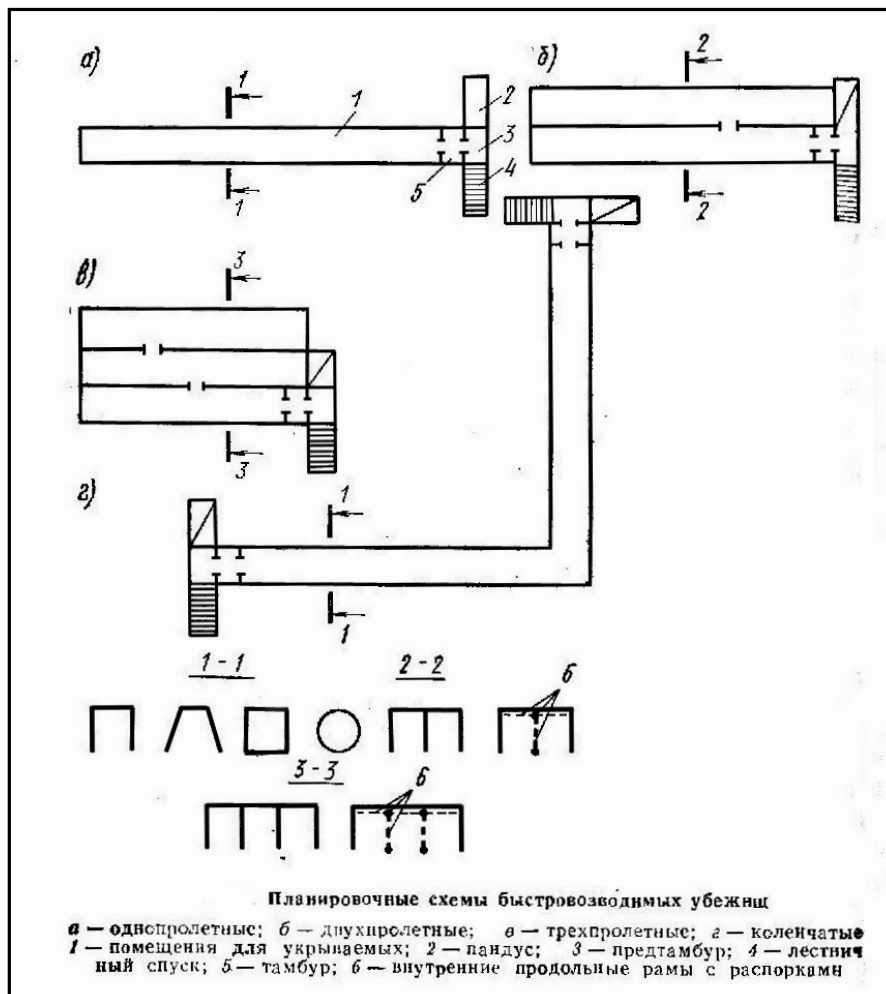

Рис. 4. Схеми та перерізи бомбосховищ, що швидко зводяться в загрожуваній період. Котляревський В.А. і др., Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет, Москва, Стройиздат, 1989, с. 172

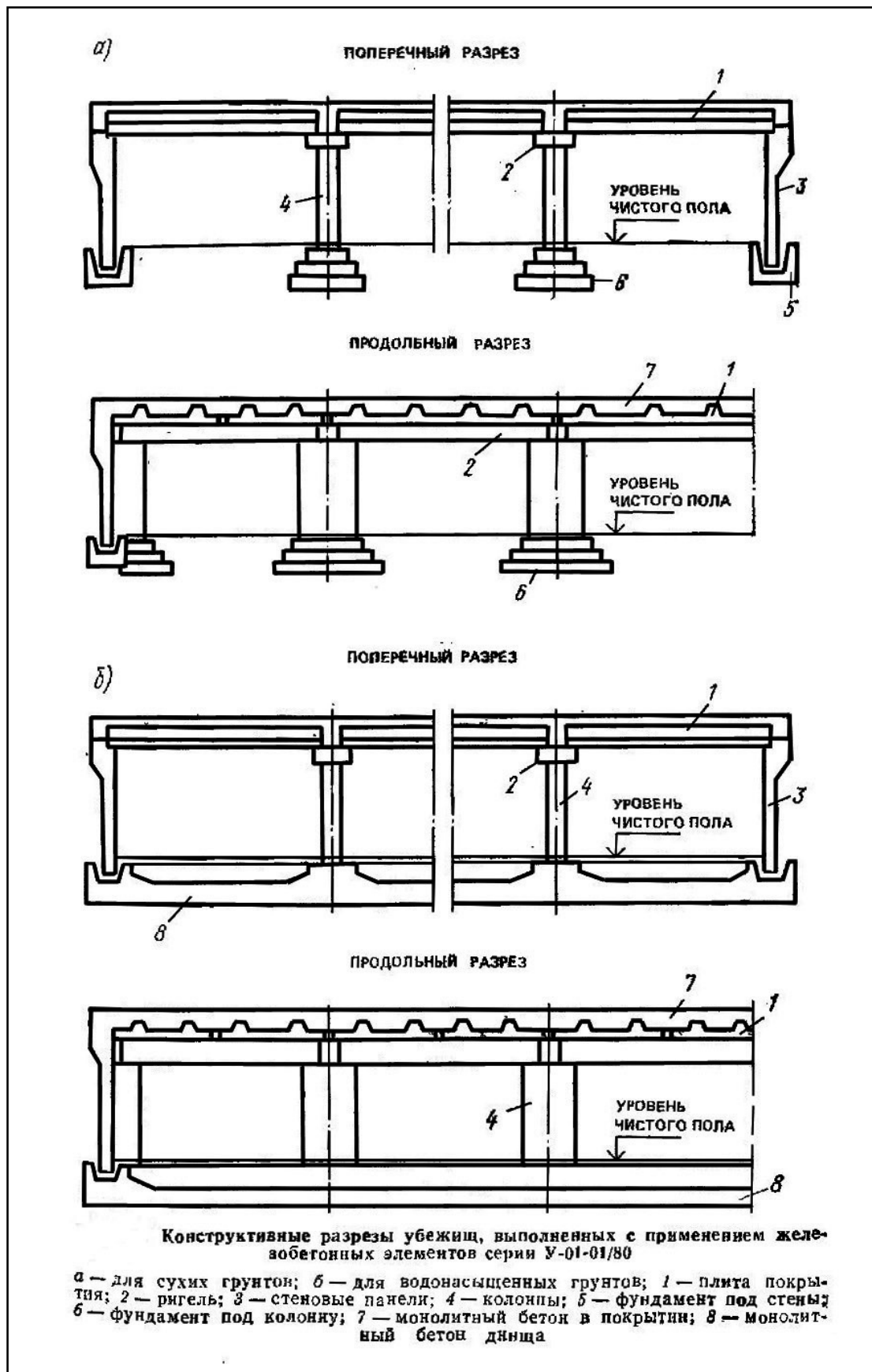

Рис. 5. Переріз бомбосховищ, виконаних із застосуванням типових залізобетонних елементів серії У-01-01/80, розроблених для зведення захисних споруд. Котляревський В.А. і др., Убежища гражданской обороны. Конструкции и расчет, Москва, Стройиздат, 1989, с. 139

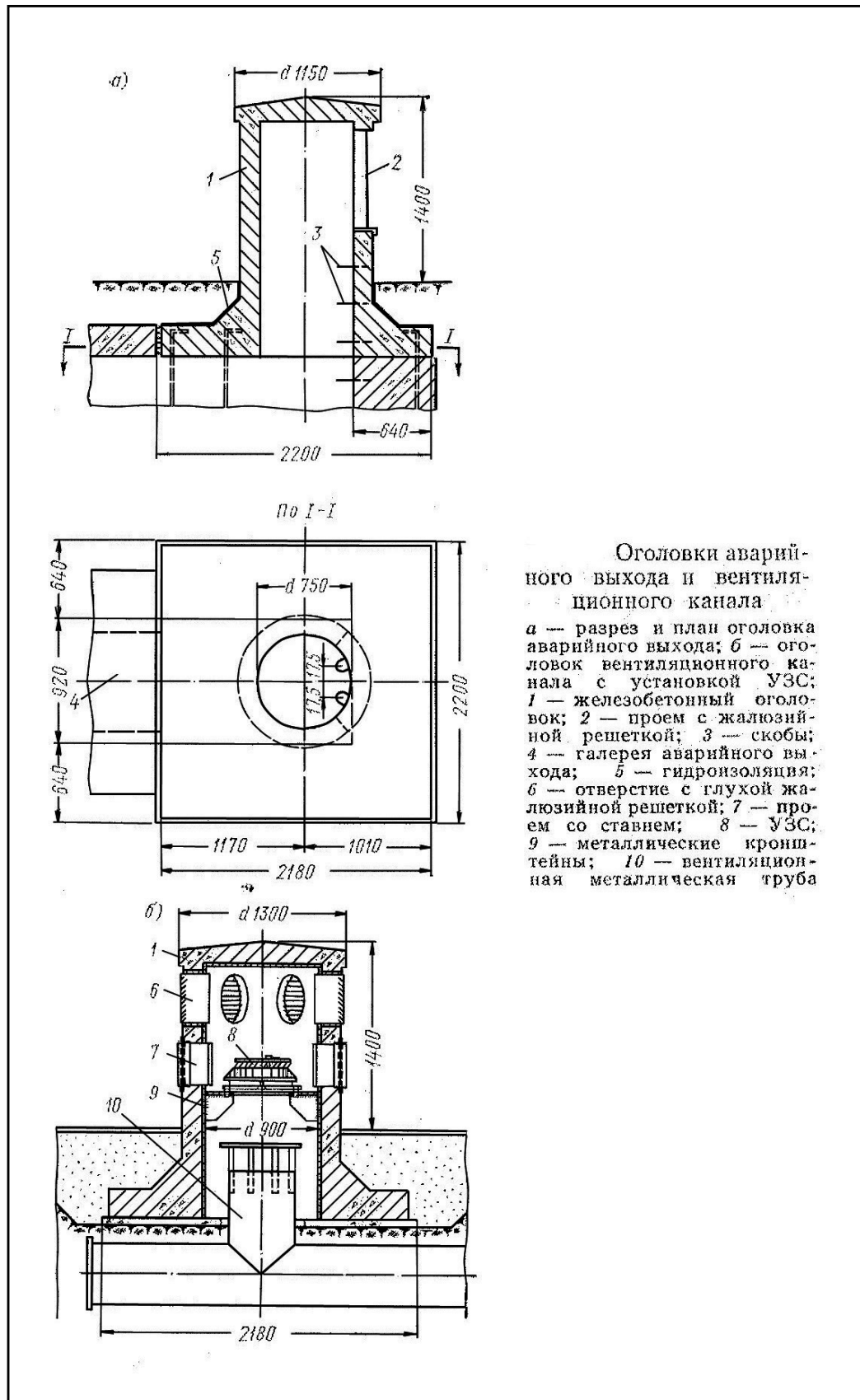

Рис. 6. Оголовки аварийного выхода та вентиляційного каналу. Камерер Ю.Ю., Харкевич А.Е., Эксплуатация убежищ гражданской обороны, Москва, Стройиздат, 1970, с. 12

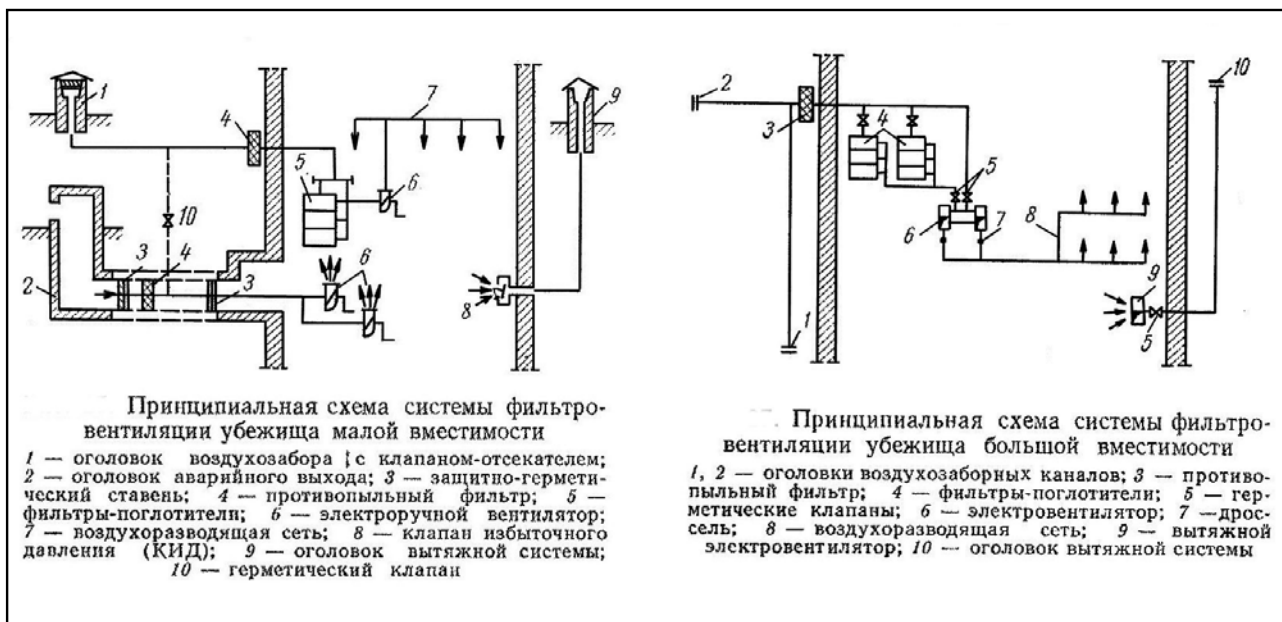

Рис.7 – Принципові схеми фільтро-вентиляції бомбосховищ малої та великої місткості. Зліва схема для сховища малої місткості, праворуч для сховища великої місткості. Камерер Ю.Ю., Харкевич А.Е., Експлуатація убежищ гражданской обороны, Москва, Стройиздат, 1970, с.58, 60

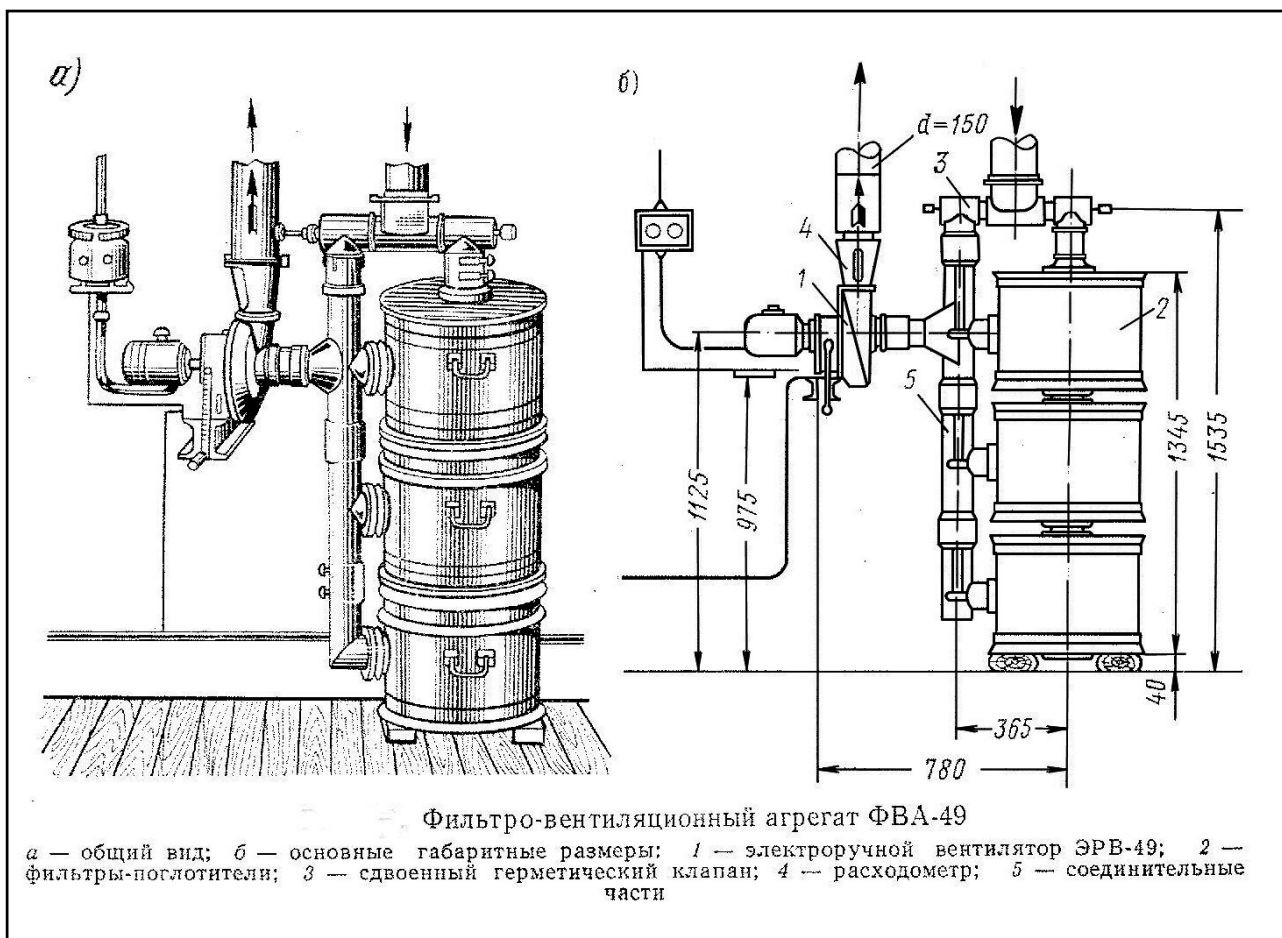

Рис. 8. Фільтровентиляційний агрегат ФВА-49. Камерер Ю.Ю., Харкевич А.Е., Експлуатація убежищ гражданской обороны, Москва, Стройиздат, 1970, с. 59

Збереження та популяризація культурної спадщини

УДК 728.8(477.43-22 Новокосянтинів)

Катерина Гурська,
старший науковий співробітник відділу
охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтва

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ОСТРОЖЧИНИ: ДО ПИТАНЬ ПРО ЗАМОК У НОВОКОСЯНТИНОВІ

У статті зібрані відомості про новокосянтинівський замок, розглядаються версії про його місцезнаходження.

Ключові слова: Хмельницька область, Новокосянтинів, Острозькі, замок.

Новокосянтинів – село Хмельницького (до 2020 – Летичівського) району Хмельницької області. 2015 р в складі Сушовецької сільської ради Новокосянтинів увійшов до Летичівської селищної об'єднаної територіальної громади. Знаходиться на правому березі Південного Бугу, у місці впадіння в нього р. Хвосо, поблизу межі з Вінницькою областю. Площа 2,69 км². За переписом населення 2001 р. тут проживали 675 осіб; нині – 493 особи; переважно українці.

Новокосянтинів (Константинов Новий, Новий Костянтинів) відноситься до тієї категорії населених пунктів, обставини виникнення яких є дискусійними (достеменно невідомо, чи був він заснований на «сирому корені» (у незаселеному, але зручному місці), чи на основі сільського поселення, чи на місці «старого» міста (в даному випадку мається на увазі літописний Кудин) на перехресті важливих торгових шляхів, було це місто укріпленням (якщо так, то де знаходились фортифікаційні споруди), і отримав свою назву в честь власника і засновника «божою милістю» князя Василя-Костянтина Острозького.

Архітектурна спадщина сім'ї Острозьких займає особливе місце у заповідності представників української знаті у сфері оборонної архітектури. Це надбання князівського роду вивчають вже на протязі декількох століть. Серед дослідників архітектурної спадщини Острозьких можна згадати Миколу Бикова (1915), Федора Білоуса (1883), Миколу Теодоровича (1894), Василя Пероговського (2009), Антонія-Юзефа Ролле (1887), Миколу Петрова (1891) та інших, які працювали в кінці XIX – початку XX ст. Багато досліджень цього періоду не втратили своєї актуальності і до сьогоднішнього дня. У міжвоєнний та повоєнний період великий внесок у дослідження міст Поділля зробили уродженець Умані Микола Анциферов, який стверджував, що кожне місто є соціально-взаємодіючим організмом (1925), Валентин Отамановський, певний період життя якого був пов'язаний з нашим краєм (1955), Олексій Баранович (1947), Олена Компан (1963), Іван Крип'якевич (1966). Ініціатором мистецтвознавчого вивчення історичної спадщини Острозьких у повоєнні десятиліття став Григорій Логвин (1959).

Наприкінці XX – початку XXI ст. окресленою проблематикою займались Орест Мацюк (1991), Олексій Мальченко (2001), Олена Бабакова (1991), Віктор Атаманенко (2002), Ірина Ворончук (2013), Петро Кулаковський (2016; 2011), Людмила Демченко (2016).

Сьогодні на ниві дослідження архітектурної спадщини князів Острозьких працюють Наталя Бжезовська (2021), Віктор Вечерський (2011), подільнин Леонід Прибєга (2006), Андрій Блануца (2013), Тетяна Гошко (2019). До вивчення міст і оборонних споруд краю активно долучилися історики Поділля Володимир Захар'єв, Сергій Шпаковський (2015), Сергій Єсюнін (2015), Ігор Старенький (2017) та інші дослідники.

У нашій свідомості Острозьке князівство асоціюється з величезним удільним васальним князівством XIV–XVIII ст. у Великому князівстві Литовському, а від 1569 – Речі Посполитій, що охоплювало значні області Волині.

Територія Новокосянтинівщини, яка є північною частиною Поділля, у XIV-XVI ст. входила до складу Південної Волині. Інформацію про це знаходимо у роботах М. Крикуна. Так, досліджуючи повітовий устрій Поділля, він звертає увагу на дарчу грамоту волинського князя Свидригайла, видану в 1437 р. у м. Острог на села, що знаходились у Летичівському повіті, який він вважав своїми володіннями (Крикун 2011, с. 116-117).

Це підтверджує український радянський історик О. Баранович. Він вказує, що верхів'я Случі та її приток Ікопоті та Хомори, також верхів'я Південного. Бугу виступають під назвою Кузьминської волості чи Кузьминського повіту. Точні кордони цього повіту важко визначити, тому, що в джерелах, які існують, цей повіт описується вже в час розпаду, коли окремі частини цієї волості відпадають від загального складу, приєднуються до сусідніх панських волостей, або самі стають новими волостями. Посилаючись на твердження професора М. Дашкевича, учня В. Антоновича, Олексій Баранович підтримує думку, що цей Кузьминський повіт був на території колишнього Болохівського князівства, і у Волинській його частині границі досить точно збігаються з границями Болохівщини (рис. 1) (Баранович 2009, с. 45). Згідно з картою Галицької, Київської та Болохівської земель XII-XIII ст., складеної І. Винокуром і С. Трубочаніновим, територія Болохівщини простягалася на півночі від початків річок Хомори, Горині, Случі, із заходу вздовж верхів'їв р. Південний Буг та її приток Бужка, Ікви, Вовк (в центрі), Згар (на півдні) та р. Сливови - на сході. Тобто: це північна, північно-східна частини сучасної Хмельницької області (Бакалець 2021, с. 27). Кузьминський повіт існував в умовах пограниччя Волині, був найближче до степу, розміщався поруч з Чорним шляхом і в давніх актах мав назву Україна. (Баранович 2009, с. 45). А оскільки весь так званий Кузьминський повіт у XV-XVI ст. належав родині Острозьких, можемо припустити, що і частково землі майбутнього Новокосянтинівського клоча були у власності цієї родини. Рід Острозьких був тісно пов'язаний окрім Волині також з Поділлям та Брацлавщиною.

Новий Костянтинів було закладено князем В.-К. Острозьким у кінці XVI ст., а вже в 1600 р. король Зигмунд III надає місту привілей: «Заявляємо, що ми на прохання Олександра, князя Острозького, воеводи волинського, яке до нас звернене від імені містечка Нового Костянтинова, успадкованого його дружиною Анною з Стемберку, княгинею Острозькою, бажаючи, щоб у містечку було встановлено справедливий порядок, і оскільки кожній громаді потрібна влада, без якої не можливе тривале існування, надаємо магдебурзьке право. Абсолютну владу вийтові, бурмістру і місцевій раді даємо, усі справи між міщанами, а також гостями і приїжджими купцями справедливо вирішувати, судити і штрафувати винних відповідно до прописаних законів. До того дозволяємо збудувати ратушу, магазини, лазню». Далі дозволялось запровадити ярмарки на св. Миколая, деякі інші свята (Kostantinow Nowy 1883, с. 362-363). Але тут прослідковуються невідповідності. Новим Костянтинів став у 1632 р., а по друге, хоча в «Словнику» дійсно вказано, що прохання надійшло від міста «dziedzicznego», тобто, успадкованого Анною Костчанкою від воеводи волинського (Kostantinow Nowy 1883, с. 362), в дійсності розмежування ж маєтностей старого князя В.-К. Острозького між 57-річним Янушем (Іван до переходу в римо-католицьку віру) і 33-річним Олександром відбулися лише в 1603 р. У грудні цього ж року молодший спадкоємець помирає. Впродовж багатьох років до остаточного поділу своєї власності князь Василь-Костянтин не поспішав віддавати своїх земель спадкоємцям, навіть після одруження своїх синів. Кожному із них було виділено низку маєтків: Януш отримав Чуднів з 45 селами, а Олександр – Старокосянтинів, а після одруження – Рівненщину. Проте всі ці маєтки надавались синам у тимчасове користування з умовою повернення їх собі у разі потреби (Ворончук 2013, с. 59-60).

Але й після загадкової смерті Олександра Васильовича Анна Костчанка не успадкувала маєтності воеводи Олександра Острозького. Оскільки її сини були на цей час неповнолітніми, фактичним власником їх частини спадщини був Януш Васильович, який ненавидів Костчанку, так, як і старий князь. В «Інвентарі подільських маєтностей Я. Острозького» 1615 р. бачимо маєтності, які належали воеводі Олександрові, в тому числі і Костянтинівську (Старокосянтинівську) волость (Атаманенко 2002, с. 15). Загальновідомий є і той факт, що останні місяці свого життя В.-К. Острозький присвятив спробам примирити Януша зі своєю невісткою Анною, яку ж він сам називав «амазонкою», між якими точились конфлікти за маєтки. Усі спадкоємці Олександра по чоловічій лінії померли до 1620 р., тобто, до часу створення Острозької ординації. Правда, потрібно зазначити, що в 1617 р. сини Олександра Адам і Януш вступили у володіння батьківськими маєтками, прийнявши їх з-під опіки свого дядька князя Януша. Після їхньої смерті спадкоємцями стали дочки князя Олександра: Софія Любомирська, Катерина Замойська та Анна-Алоїза Ходкевичова. Для справедливості розподілу маєтків потрібно було спочатку визначити їх економічну вартість. З цією метою і було проведено інвентаризацію володінь земель князів Острозьких. Взагалі поділу підлягало

620 населених пунктів, з них – 38 міст (не рахуючи частини міста Кракова) і 582 села, а також будинки у Луцьку й Мінську. Але матеріали, які стосуються інвентаризації Новокосянтинівщини не збереглися. Таким чином, Анна Костчанка не могла набути прав на Костянтинів (Новий).

Що стосується дати заснування міста. Більшість дослідників єдині в тому, що крайньою датою заснування Нового Костянтинова потрібно вважати 1600 рік. Є твердження, зокрема, в «Очерк истории православной церкви на Волыни» Платона Крашевича що Новий Костянтинів взагалі був заснований у 1632 р. (Вирський). Але це твердження, швидше за все, пов'язане з отриманням обома Костянтинівими атрибуту на означення, а не часу виникнення поселення: саме з 1632 р. міста почали називати Старий Костянтинів і, відповідно, Новий Костянтинів. Це підтверджує і Василь Гнатович Пероговський: «Місто назване було за іменем свого засновника Костянтиновом. Згодом же воно стало називатися Старим Костянтиновом або Старокосянтиновом на відміну від Нового Костянтинова, містечка на Поділлі; у 1632 р. воно називалося уже Старим Костянтиновом» (2009, с. 10).

Вказана дата, 1600 рік, швидше за все є чисто бюрократичною. Тому, що місто не береться нізвідки і миттєво, хоча й були випадки, коли Острозькі засновували міста на «сирому корені». Що стосується Новокосянтинова, то мабуть на цьому місці існувало село, яке потім переіменували в Костянтинів. Аналіз актових документів середини та другої половини XVI ст., який провів М. Крикун, дає підстави для з'ясування первинної назви, яку мало середньовічне поселення, що знаходилося в межах історичної частини майбутнього міста. І саме про це, опираючись на архівні документи, науковець пише, що існувало село Тес, або Цес від кінця XVI ст., на основі якого виникає Новий Костянтинів (Konstantynów Nowy alias Cies) (2011, с. 268-269). Назва «Тес» походила, напевне, від назви річки Тесівки, на місці впадіння якої у Буг і існував населений пункт.

На середину XVI ст. на суміжних з майбутнім Н. Костянтиновом територіях існували такі міста-фортеці: Хмільник, Бар, Літин, Летичів, Полонне, Заслав, Кузьмин, Красилів, Любар. У більшості випадків, це були старостинські міста. Завершенням цього, незначного за інтенсивністю, етапу урбанізаційного пожвавлення в регіоні можна вважати заснування на місці с. Колицинці князем В.-К. Острозьким міста Костянтинів (1561 р.). Згодом цей процес в регіоні пожвавлюється, і в результаті з'являються міста Базалія, Краснокорець, Лабунь, Новий Заслав, Остропіль, Славутин, Шулжинці (Сулжинці), Ташків, Шепетівка (Атаманенко 2002, с. 32), а також Новокосянтинів. Саме у цей період (з 1580 по 1660 рр.) відбувається різкий ріст будівництва замків і фортець на прикордонних територіях. За цей час кількість оборонних споруд у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах зростає із 100 до 350 об'єктів (Мальченко 2001, с. 316). Завершення формування оборонної системи, яка остаточно не змогла зупинити татарської загрози, але суттєво її зменшила, на території Південно-Східної Волині, пов'язане з діяльністю саме князя В.-К. Острозького.

Однією із засадничих і давніх функцій міста була функція оборонна. Тому однією з умов надання Магдебурзького права містечкам Поділля деякі дослідники відносять віддаленість від Дикого Поля, наявність добре облаштованих міських замків та фортифікаційних споруд, які б могли захистити городян (Мельничук 2003, с. 122-123). Таким чином, Корона Польська і Велике князівство Литовське намагалися скинути з власних «плечей» проблему охорони кордонів краю. Тому, для розв'язання цього питання вводилася політика «вибудови оборонних міст», що мали захистити населення від татарських нападів, руками панів та привілейованих власників землі, які ініціювали такі зміни (Войнаровський 2019, с.131).

Питання обороноздатності міст розглядалося як загальнодержавна справа й часто на найвищому рівні, насамперед на сеймових засіданнях. За рішенням сейму прикордонні міста мали бути забезпечені всім необхідним для оборони відповідно до думки гетьманів та військових депутатів, а шляхта, що прибувала до міст зі своїми жінками в пошуках захисту, мала мати з собою зброю і провіант на півроку, інакше до міста їх не пускали (Гошко 2019, с. 70). Для зміцнення обороноздатності міст на сеймах окремо ухвалювали постанови, які запобігали руйнуванню міських мурів. Тобто, заснування міста переслідувало ще одну мету, найголовнішу з погляду влади: зміцнення зовнішніх рубежів держави, протистояння експансії турків і татар. Українські поселення, міста-фортеці, міста-замки, які діставали Магдебурзьке право, були однією з найголовніших ланок у структурі оборони краю, державних кордонів. Звичайно, на це прямо вказувалося в королівських привілеях. «Бажаючи захистити край подільський від частих нападів татарських, – зазначалося в одному з них, – через вибудову міст оборонних умилили дозволити... закласти на ґрунтах наших місто Уланів, обдаровуючи міщан Магдебурзьким правом, нічого більше не прагнемо, ніж аби на окраїнах держави нашої чималу кількість міст та містечок було закладено для охорони кордонів краю» (Дмитрієнко, Савчук 1994, с. 29). Для зміцнення обороноздатності міст важливими були і численні

звільнення від різноманітних податків на певну кількість років, при тому що заощаджені кошти місто мало витрачати саме на розбудову своєї системи захисту і оборони. Іноді ці постанови були викликані спустошенням міст через ворожі напади, а іноді через епідемії, неврожаї тощо.

І, хоча зараз нам нічого у Новокосянтинові не нагадує про існування оборонних споруд, тут, швидше всього, вони існували, оскільки містечко розташовувалось на перехресті шляхів із Старого Костянтинова до Літина і з Летичева до Хмільника, тут здавна існувала переправа через Буг, та й близькість до цивілізаційного кордону між християнством і мусульманством спонукало до цього, і Чорний шлях був поруч. Як правило, містечка Східного Поділля формувались навколо замку. Острозькі також прекрасно усвідомлювали, що без зведення замків буде надзвичайно важко утримати в своїй юрисдикції величезні території, які їм належали, Безпекове питання було ключовим протягом декількох століть для українських земель (Валяровська 2015, с. 104).

Проте, якими були укріплення Новокосянтинова, інформації ми не маємо. Але судячи з того, як оцінював тогочасні фортифікації сучасник і спеціаліст у цій галузі Й. Нароновіч-Наронський у трактаті з фортифікації «Військове будівництво» («Architektura militaris, to est budownictwo wojenne») 1659 р., можна зрозуміти, що вони мусили відповідати статусу власника. Він писав: «що кожний пан має згідно заможності і достатку свого будувати собі фортецю. Велику фортецю може будувати багатий пан, можновладний князь, король або коштом Речі Посполитої. А пани нижчого рівня можуть замки або двори свої укріпити «півреалами або чверть реалами»» (1659, с. 184). Віталій Михайловський зазначає, що замок виступав символом і центром влади володаря над певною територією» (Михайловський 2021, с. 119-120).

Більшість із тих замків, що закладали не дуже заможні власники містечок для оборони краю, являли собою дерев'яні зруби, або складені із вкопаних вертикально колод, тобто, це було містечко «...обнесене поганеньким ровом... обгороджене дерев'яною стіною...». У своїй більшості приватні замки могли захищати лише від набігів сусідів (і то не завжди), але не татар. У 1590 р. був виданий навіть закон, відповідно до якого надавалось право коронному гетьману руйнувати ті замки, які господарі не в змозі привести до відповідних вимог. З огляду тієї фортифікаційної спадщини Острозьких, яка дійшла до наших днів, можемо стверджувати, що якщо у Новому Костянтинові і був замок, то він відповідав тогочасним потребам.

З заснуванням міста Новий Костянтинів в регіоні виконувалось важливе стратегічно-оборонне завдання – завершувалась лінія укріплень в долині Південного Бугу, що розташовувались на відстані 20-30 км. по лінії Меджибіж-Летичів-Новокосянтинів-Хмільник-Уланів-Пиків-Глинськ (останні два населені пункти належали теж Острозькому). Про існування оборонних споруд у подільському Костянтинові інформацію подає О. Компан. Вона пише: «Відомо також, що подільські міста з замками і «замочками», а саме: Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Студениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Бедрихів, Смотрич, Городок (на р. Смотрич), Гусятин, Летичів, Хмільник та інші – були не тільки містами-фортецями, а й торговельно-промисловими центрами» (1963, с. 170). Про оборонні споруди у Новому Костянтинові згадує у своїх дослідженнях Вероніка Візнюк (2013, с. 77). Українська Вікіпедія також говорить про Новокосянтинівський замок, або замок Острозького, який був збудований у 1571 році. (Новокосянтинівський замок). Також подібну інформацію (хоча вона носить загадковий характер, і є нічим іншим, як перетлумачення місцевих легенд) знаходимо у «Паспорті» Летичівської громади: «Колись був замок та міські укріплення. Розповідають, що в містечку, в центрі було побудовано підземний хід, довжина якого дорівнювала близько 5 верст. Будівництво його відноситься до часів Туреччини (1672-1699)» (Паспорт, с. 39-57). Ця інформація про підземний хід є і у Юхима Сіцинського. (Сіцинський 1901).

В таблиці №2 «Зведені хронологічні дані облог татарськими, турецькими, молдавськими та московськими військами укріплених поселень Київського, Брацлавського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст)» знаходимо інформацію про те, що в першій половині XVI ст. відбулась успішна для неприятеля облога замку у Новокосянтинові (Мальченко 2001, с. 322). Таким чином, автор відносить існування замку у ще більш ранній період.

Можна розглядати принаймні дві версії, де ж знаходились оборонні споруди міста. Згідно усталеної практики того часу, нові укріплення, що за київсько-руською традицією будувались з дерева (згідно інвентарю замків Острозької 1615 р. замочки будувались переважно з дуба (Кулаковський 2016, с. 31)), оскільки це був найдешевший будівельний матеріал того часу, запасів якого було вдосталь. Укріплення будувались на поселеннях або городищах давньоруського часу, що, як правило, мали тонкі нашарування другої половини XIII-XIV ст. Ці фортеці існували безперервно досить тривалий час, починаючи з давньоруського періоду і до кінця XVIII ст. (Виноградська 2010,

с. 79); (Виногородська, Потехіна, Долженко 2020, с. 26). Цьому є підтвердження археологічних досліджень на території Східного Поділля. На місці заснування С.Костянтинова існувало літописне місто Кобуд. Дослідник фортифікацій О. Мальченко теж стверджує, що практично всі замки в українських воєводствах розташовувалися на місцях давніх городищ X-XIII ст. При цьому, зазначає він, не враховувався прогрес озброєння, насамперед виникнення і розповсюдження вогнепальної зброї. Застосування артилерії під час облог в XVI-XVII ст. зводило нанівець певні переваги розміщення фортифікацій на залишках давніх городищ (Мальченко 2001, с. 84).

Звичайно, використання давніх укріплень з метою оборони значною мірою впливало на ці фортифікації: їх довжину, площу та обумовлювало систему оборони. Новий Костянтинів з'являється теж поряд з місцезнаходженням літописного болохівського міста Кудин. Можливо, й правду каже легенда про заснування міста спочатку на лівому березі Бугу на Кудинському городищі? Юхим Сіцінський, посилаючись на місцеві легенди, пише, що на місці початкового заселення на лівому березі Бугу від міста Костянтинова zostалися ями та камінь від забудови (Труди... 1901, с. 659).

Вивчаючи міські укріплення пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, історики використовували поряд з писемними джерелами також картографічні матеріали, які стосовно укріплень Новокосянтинова в науковій літературі майже не знайшли висвітлення. Вперше Новокосянтинів зафіксований на картах Боєлана сер. XVII ст. (рис. 2-5). Вказані карти підтверджують наявність укріплень у Костянтинові (не зустрічаємо жодного позначення «Новий» аж до XIX ст.). Нанесені на картах поселення діляться на міста, фортеці, містечка й села. На деяких варіантах карти містечка позначені кружком з хрестиком вгорі, села – кружечком або крапкою. На «Генеральній карті України» Боєлана (Гданськ, 1648 р.) (рис. 2) «Konstantinowe» зображено як містечко (Oppidum), що мало фортецю, у місці впадіння правої притоки Бугу. А на «Спеціальній карті України» (рис. 3.) ця річка не позначена. Хоча деякі дослідники стверджують, що позначення населеного пункту як «oppidum» означало місто, яке не мало ніяких оборонних споруд (Михайловський 2021, с. 113.) На карті Боєлана 1650 року (рис. 3.) «Konstantinowe» позначене як «urbs munita» – «укріплене місто». «Konstantynow» на р. Случ, та Острог позначені як «Civitas» – місто, велике місто, самоврядне місто. На відміну від інших таких же укріплених міст у Новому Костянтинові посеред оборонних споруд є позначка «Pagus» – село. На карті Річчі Заноні 1767 р. (рис. 6) Новокосянтинів позначений як Ville fermee або miasto obmurowane, тобто твердиня, укріплене місто. Всередині міста є позначка «Twierdza lub szaniec» – «Фортеця або вал».

На деяких картах (рис. 2, 6) Костянтинів (Новий) позначений у луці (вигині) річки Південний Буг. На сьогоднішній день такий вигин існує у місці впадіння лівої притоки Кудинки (Кудими), майже поруч з Кудинським городищем, яке чітко видно на плані (рис. 7).

Згідно іншої версії, оборонні споруди знаходились на схід від міста. Подільський дослідник Володимир Захар'єв (Захар'єв, Старенький, Шпаковський 2017) зазначає, що згідно «інформації у Вікіпедії, що базується на польському «Słownik geograficzny...», залишився топонім «За валом», який розташований за східною межею міста, де селом протікала маленька річка, назва якої забулася. За іншими джерелами, її звали Фосою. На карті Шуберта 70-х рр. XIX ст. досить чітко видно підциркульну вулицю, яка вела паралельно оборонній лінії міста» (рис. 8) (Новокосянтинівський замок). На сьогоднішній день план колишнього містечка виглядає дещо по іншому (рис. 9). Тож є підстави вважати, що у Новому Костянтинові існували укріплення.

Отже, підводячи підсумок питання заснування міста Н. Костянтинова та його значення в оборонній системі на теренах Північно-Східного Поділля, варто зазначити, що виняткову роль в цьому відіграв князівський рід Острозьких, а особливо В.-К. Острозький. Саме завдяки активній діяльності князя, яка була спрямована насамперед на оборону власних земель від зовнішньої загрози, за короткий проміжок часу було збудовано замок й засновано саме місто. Власне, сам замок, проводячи аналогію з іншими містами Острозьчини, швидше за все являв досить потужну фортецю із солідним запасом зброї та набоїв. Для його утримання використовувалась праця міщан, а також кошти власників та орендарів.

Залишаються без відповіді питання місце розташування і «статусу» (якщо на лівому березі на місці літописного Кудина, і якщо так, то чи існували ці укріплення безперервно, чи періодично безлюдніли; чи йдеться про замок поруч з поселенням; чи про міські укріплення як такі; чи про оточений валом «пригородок» довкола замку; чи про фортифікаційну систему, що поєднувала міські і замкові укріплення в спільну лінію оборони і про час виникнення (перша половина XVI ст., чи перша половина XVII ст.?)). Тож для більш ґрунтовного вивчення історії Н. Костянтинова важливе

значення мають археологічні дослідження, які не тільки допоможуть виявити об'єкти фортифікаційного призначення, особливості забудови території міста та замку, а і визначити хронологію та матеріальну культуру пам'яток. Потрібно продовжити роботу у пошуках невідомих на цей час писемних, геральдичних, нумізматичних і іконографічних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

- Анциферов, М. 1925. *Пути изучения города, как социального организма: Опыт комплексного подхода*. Ленинград: "Сеятель" Е. В. Высоцкого.
- Атаманенко, В. 2002. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. В: *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ-Хмельницький, с. 21-34.
- Бабакова, О. 1991. Фортеці і замки України. *Пам'ятки України*, 2, с. 56-59.
- Бакалець, О. А. 2021. Роль писемних, топонімічних та археологічних джерел у локалізації меж Болохівської землі XII-XIII ст. В: *Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі: матеріали VII Міжнародної науково – практичної конференції. 29–30 жовтня 2020 р., Вінниця*. с. 25-36.
- Баранович, О. 2009. З історії заселення Південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI-XVII ст. *Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року*. Острог: Видавництво Національного університету Острозька академія. с. 45-57.
- Баранович, О. 1947. Упадок городов Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*, 8, с. 30-49.
- Белоус, Ф. 1883. *Род князей Острожских, защитителей Юго-Западной Руси*. Львов.
- Бжезовська, Н. 2021. Особливості впливу фортифікаційних замкових споруд на архітектурно-планувальну структуру малих міст Поділля XVI-XVII століть. *Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування*, 20, с. 177-188.
- Биков, М. 1915. *Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку "Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства"*: Петроград.
- Блануца, А. 2013. Новий альманах з урбаністики. *Український історичний збірник*, 16, с. 451-455.
- Валяровська, Л. П. 2015. Міста та містечка на Поділлі в XVII ст. П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., с. 103-106.
- Вечерський, В. 2011. *Фортеці й замки України*. Чернівці: Деснянська правда.
- Виногородська, Л. І. 2010. Вивчення укріплень Поділля XIII-XVIII ст. (за археологічними даними) *Археологія і давня історія України*, с. 79-87.
- Виногородська, Л. І., Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В. 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII-XVI ст.) й антропологічними (кінець XVIII-XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, 3 березня, с. 24-52
- Вирський, Д. С. *Старокостянтинів, місто Хмельницької області* [online] Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Starokostiantyniv_mst [Дата звернення: 20 жовтня 2022].
- Візнюк, В. 2013. Василь Костянтин Острозький – оборонець українських земель від нападів татар. *Острозький краєзнавчий збірник*, 6, Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", с. 77-80.
- Войнаровський, А. 2019. *Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362-1647)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
- Ворончук, І. 2013. Приватне життя князів Острозьких: стан, проблеми і перспективи. В: Пасічник, І. та ін. (ред.). *Острозька давнина*, 2, Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», с. 56-60.
- Гошко, Т. 2019. Питання обороноздатності і безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. *Місто: історія-культура-суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 6 (1), Київ, с. 67-82.
- Демченко, Л. Тесленко, І. 2016. Тестаменти князів Острозьких другої чверті XVII століття. *Острозька давнина*, Остріг.

- Дмитрієнко, М., Савчук, Ю. 1994. *Короткий нарис міської геральдики Поділля*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Єсюнін, С. 2015. *Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.* Хмельницький.
- Захар'єв, В. А., Старенький, І. О., Шпаковський, С. М. 2017. *Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області*. Хмельницький: Цюпак А.А.
- Захар'єв, В. А., Шпаковський, С. М. 2015. *Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху*. Хмельницький: Цюпак А.А.
- Компан, О. 1963. *Міста України в другій половині XVII ст.* Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
- Крикун, М. 2011. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.
- Крип'якевич, І. 1966. *Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. Історичні джерела та їх використання, 2*, Київ.
- Кулаковський, П. 2011. *Острозький Януш (1554 – 12.09.1620). Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія*. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”.
- Кулаковський, П. 2016. *Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII століття. Острозька давнина, 5*, Остріг, с. 28–53.
- Логвин, Г. 1959. *Замок в Острозі (пам'ятка архітектури XV–XVI ст.)*. Київ.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)*. Київ.
- Мацюк, О. 1991. *Фортеці і замки України. Пам'ятки України, 2*, с. 56–59.
- Мельничук, І. П. 2003. *Магдебурзьке право на Вінниччині. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія. Вінниця.*
- Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.
- Нароновіч-Наронський, Й. 1659. *Військове будівництво (“Architektura militaris, to est budownictwo wojenne”)*.
- Отамановський, В. 1955. *Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.:(Проблемы возникновения и развития украинского феодального города)* Автореферат дисертації доктора історичних наук. Саратов.
- Паспорт Летичівської селищної об'єднаної територіальної громади 2020. Летичів, с. 39–57. [online] Режим доступу: <https://letychiv.km.ua/wpcontent/uploads/2020/05/%d0%9f%d0%90%d0%a1%d0%9f%d0%9e%d0%a0%d0%a2-%d0%9e%d0%a2%d0%93-01.01.2020.pdf> [Дата звернення: 28 жовтня 2022].
- Пероговський, В. 2009. *Із історії міста Старокостянтинова. Заснування його князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, татарські спустошення, про православні церкви і католицькі монастирі в тому місті*. В: Атаманенко, В., Рибачок, І. (ред.). *Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року*. Острог: Видавництво Національного університету Острозька академія, с. 10–44.
- Петров, М. 1891. *Подолія. Историческое описание*. Санкт-Петербург: Издательство: Обществ. польза.
- Прибега, Л. 2006. *Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, 2*, Київ, с. 243–264.
- Сецинский, Е. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии. Труды 11-го археологического съезда. Т. 1*. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, с. 197–354.
- Сецинский, Е. 1901. *Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 9*, Каменец-Подольский: Типография губернского правления.
- Теодорович, М. 1894. *Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк*. Почаев.
- Українська Вікіпедія. б. р. *Новокостянтинівський замок* [online] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA [Дата звернення: 28 жовтня 2022].
- Konstantynow Nowy 1883. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV*. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Rolle, A. 1887. *Ks Bazyli Ostrojski i jego zatarg z Kosinskim. Opowiadania historyczne*. Lwow, s. 58–59.

Kateryna Hurska,
Senior Researcher of the Department
of the Monument Protection, Department
of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Art

ARCHITECTURAL HERITAGE OF OSTROZCHINA: ISSUES ABOUT THE CASTLE IN NOVOKOSTYANTYNOV

On the right bank of the Southern Bug at the mouth of the river Tesivka (Khvosy) by the princes of Ostrozki in the 16th century, a city was founded and it was called Konstantynov. Once upon a time, the town located near the Black Way had Magdeburg rights and was not only the administrative, economic and religious center of the region, but also played a significant role in the defense of the region. And now it is called Novokostiantynov, and it is no longer a city, but a small village of the Khmelnytskyi district, where nothing indicates its former functions. When founding N. Kostyantyniv, like any other city, Prince Ostrohsky took care, first of all, of his own interests. Since the city was located at the intersection of transit routes, as well as the crossing of God, one could hope for good profits over time. That is why the fortress was built by the prince's order. To date, discussions about its location continue.

Keywords: Khmelnytskyi region, Novokostiantyniv, Ostrozki, castle.

Рис. 1. Межі Болохівського князівства

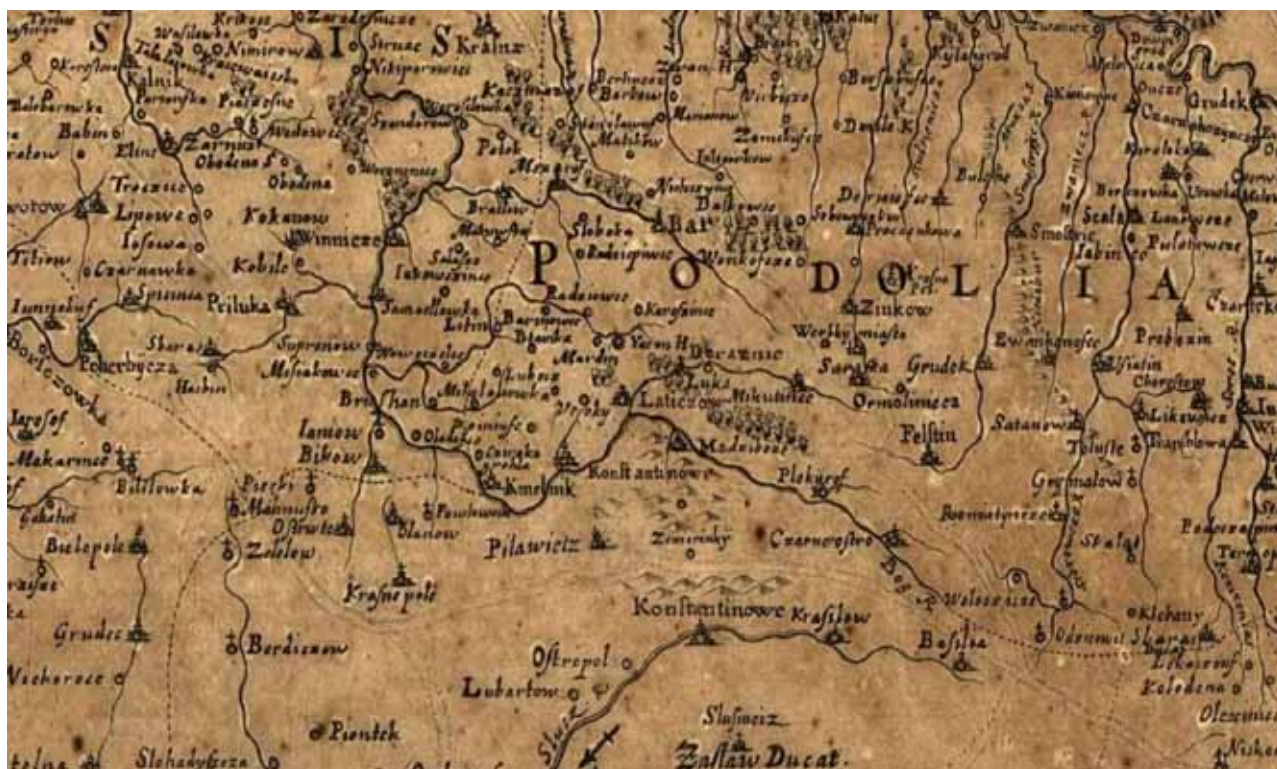

Рис. 2. Фрагмент Генеральної карти Боплана.
[“Генеральна карта України” Г. Боплана. Гданськ; 1648 р./Старий Дніпро.
<http://olddnieper.org.ua/maps/item/81-heneralna-karta-ukrainy-hioma-de-boplana-1648-rik>]

Рис. 3. Фрагмент Спеціальної карта Боплана.
[“Спеціальна карта України” Г. Боплана. 1650 р. Квадрат 1-3. FreeMap
<http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karta-boplana/karta-boplana-kvadrat-1-3>]

Рис. 6. Фрагмент карти Річчі Заноні 1767 р. Аркуш 19. Karta Podola, znaczney Części Wołynia, płynięcie Dniestru od Uścia, aż do Chocima y Ładowa, Bogu od swego zrzodta, aż do Ładyczyna, Pogranicze Mołdawu, Woiewodztw Bełzkiego, Ruskiego, Kiiowskiego y Braclawskiego (Карта Поділля, великої частини Волині, русло Дністра від Устя аж до Хотина і Лядової, Південного Бугу від витоків аж до Ладжижина, пограниччя Молдавії, воєводств Бельського, Руського, Київського і Брацлавського). <http://freemap.com.ua/maps/podborka-polskih-kart/polkie-starue/19.jpg>

Рис. 7. Кудинське городище і вигин річки Південний Буг.
Виконано за допомогою програми Google Earth

Рис. 8. Фрагмент трьохверстової військово-топографічної карти Шуберта 1867–1868 рр.
Ряд XXIV, лист 6. <http://freemap.com.ua/maps/trexverstovki/24-6.jpg>

Рис. 9. План Новокостянтинова на сьогоднішній день.
Виконано за допомогою програми Google Earth.

Галина Кобаса
молодший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
НЗ «Замки Тернопілля»

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ГРАНТОВОЇ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЗ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

У статті висвітлено значення Національного заповідника «Замки Тернопілля» у популяризації археологічної спадщини краю. Розкрито суть розробленого проекту «Трипільська культура. Поселення Бодаки», що мав на меті презентувати широкому колу відвідувачів фондову збірку археологічних матеріалів та створити їх оцифровану колекцію для формування віртуальних виставок.

Ключові слова: оцифрована фондова колекція, археологічна спадщина, трипільська культура, поселення Бодаки, віртуальна виставка.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» за час свого існування провів значну роботу із збереження, реставрації та відновлення цілої низки пам'яток архітектури, налагодив наукову, фондову, екскурсійну та виставкову роботи. Одним з напрямків діяльності заповідника є збереження та популяризація археологічної спадщини. У НЗ «Замки Тернопілля» з 2020 р. діє сектор археології завданням якого, окрім проведення нових археологічних досліджень, є аналіз та вивчення уже наявних матеріалів археологічних колекцій, їх систематизація та популяризація через експозиційну діяльність. Археологічні пам'ятки є окремою, досить специфічною частиною культурної спадщини. Вони, як і інші пам'ятки історії і культури країни, охороняються державою відповідно до Конституції України та Законів «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про охорону археологічної спадщини» (2004), «Про музеї та музейну справу» (1995).

Від початку свого існування заповідник як науково-дослідна установа сприяє збереженню та охороні археологічних пам'яток, здійснює культурно-освітню та науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини і музейній справі. Окрім цього заповідник реалізовує популяризацію історико-культурної та археологічної спадщини через експозиційну діяльність. Популяризація – це комунікативний процес, розроблений для пояснення культурної цінності пам'ятки відвідувачам та широкій громадськості з метою підвищення знання про значущість культурної спадщини загалом та пам'ятки в цілому, а також залучення громадської підтримки в питаннях її управління та охорони (Шалагінова 2007, с. 526). Завдяки популяризації здійснюється формування інтересу до об'єктів археологічної спадщини, що дозволяє заглибитися у минуле свого народу, дізнатися про події, що зумовлювали створення тієї чи іншої пам'ятки, зрозуміти зв'язок між минулим і сьогоденням, спонукає до більш глибокого вивчення власної історії (Чабак 2017, с. 135).

До початку повномасштабної війни в Україні багато проектів із популяризації культурної, в тому числі археологічної, спадщини реалізовувалися за підтримки УКФ. Український культурний фонд – державна установа, створена у 2017 році з метою сприяння розвитку національної культури та мистецтва в державі, забезпечення сприятливих умов для розвитку інтелектуального та духовного потенціалу особистості і суспільства та інтеграції української культури у світовий культурний простір. Загалом, на початку року нашою організацією було подано три проектні заявки на грантові програми 2022 р. Однією з програм стала «Культурна спадщина», зокрема ЛОТ «Диджиталізація».

Необхідність презентувати широкому колу відвідувачів фондову збірку археологічних матеріалів з унікального трипільського поселення Бодаки, що зберігаються у фондах НЗ «Замки Тернопілля», стало підґрунтям для написання проекту «Трипільська культура. Поселення Бодаки». Проектом передбачено використання новітніх технологій та підходів, а саме – облаштування «інтерактивної локації», оцифрування археологічних матеріалів, створення 3D-моделей найяскравіших артефактів експозиції з забезпеченням віддаленого онлайн-доступу широкого кола користувачів до колекції трипільської культури.

Трипільська культура – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви с. Трипіль на Київщині. На Тернопільщині відомо близько трьохсот поселень трипільської культури, поховання в печері Вертеба поблизу с. Більче-Золоте, 2 могильники поблизу с. Верхняківці та біля м. Теремовля. На Збаражчині виявлено трипільське поселення у с. Бодаки. Міжнародна енеолітична експедиція по дослідженню поселення почала свою роботу ще у 1985 р. У результаті

тривалих археологічних розкопок запасники заповідника поповнилися унікальними знахідками, що склали основу тематичної експозиції. На основі звітів польових енеолітичних експедицій накопичувалось багато цікавих досліджень, які стали підґрунтям для проведення у НЗ «Замки Тернопілля» ряду міжнародних та всеукраїнських конференцій та формування експозиції. Археологічні дослідження поселення Бодаки понад двадцять років проводилися археологами з України, Росії, Болгарії, Молдови. У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» знаходяться інвентарні списки знахідок, польові описи та звіти енеолітичних експедицій починаючи з 1990 р. і закінчуючи 2012 р. У фондосховищах заповідника зберігається понад 35 тис. польових археологічних матеріалів з проведених досліджень трипільського поселення (Скоропляс 2013, с. 67). Усі знахідки систематизовано за роками і видами (камінь, кістка, кераміка).

Колекція артефактів з поселення у фондах заповідника складає близько 600 одиниць знахідок, що записані до основного фонду. Серед них частина матеріалів є досить однотипною. Тому, в межах проекту було заплановано оцифрувати 400 експонатів та створити 3D моделі 15 найяскравіших.

Серед найцінніших речей – антропоморфні фігурки, крем'яні нуклеуси та знаряддя праці (свердла, скребки наконечники, відбійники), трипільська кераміка. Можна виділити найбільш репрезентативні матеріали, зокрема: амфороподібна посудина (А-9), орнаментована темно-коричневою фарбою характерним лінійним трипільським орнаментом; жіночі статуетки (АК-353, А-10, А-13, А-29, А-226); кубки мініатюрні, орнаментовані тонкими горизонтальними лініями темно-коричневого кольору (А-15, А-20, А-25); миски орнаментовані по всій висоті стінки лінійно-спіральним орнаментом (А-53, А-54, А-382, А-387); горщик-бочка відреставрований, розпис відсутній (А-384); посудина глиняна культового призначення на ніжках (А-462); горщик тюльпаноподібний склеєний з фрагментів, лінійно-хвилястий орнамент нанесений чорною фарбою (А-552); зооморфна мисочка (А-688) у вигляді бичка неправильної форми, на одному краю виступ – голова з рогами. Цікавим та унікальним експонатом є посудина біноклевидна орнаментована – орнамент нанесений темною фарбою (тонкі паралельні лінії, білим кольором виділені пелюстки) (А-60). Ще одна ритуальна біноклевидна посудина склеєна з фрагментів, не орнаментована (А-367). Серед знахідок велика кількість крем'яних матеріалів (наконечник стріли крем'яний (АК-354); наконечник для списа крем'яний (А-23); нуклеус (А-33, А-34); штамп крем'яний для керамічного посуду (А-550)).

Поселення Бодаки – це унікальна пам'ятка трипільської культури яка відноситься до західного маловивченого ареалу розповсюдження культури і датується 4 тисячоліттям до нашої ери. Вже перші дослідження цього поселення показали, що його характерною особливістю є велика кількість крем'яних знахідок. Це вказує на те, що поселення Бодаки є масштабним кременеобробним центром Трипілля (Скаун, Цвек 2012, с.74). Варто також відзначити, що частина артефактів у 2006 – 2007 рр. експонувалася за кордоном, зокрема: Франції (м. Орлеан), Болгарії (м. Варна), Іспанії (м. Гранада). Основу стаціонарної експозиції від України склали 52 одиниці музейних експонатів із фондів запасників Національного заповідника. Це – кремнієві пластини і відбійники, амфори з орнаментом, столова кераміка, біноклевидний посуд, кратери з орнаментами, нуклеуси, кремнієві наконечники, кістяні проколки, скребки, вироби із рога та кісток тварин, пряслиці, свердла, кремнієві сокири, антропоморфні фігурки, колекція жіночих статуеток, тощо (Чайка 2013, с. 64).

Сьогодні археологічні знахідки трипільської культури поселення Бодаки склали основу стаціонарних експозицій двох об'єктів заповідника – «Археологія краю» у замку XVII ст. (м. Скалата Тернопільського району) та «Трипілля краю» палацо-паркового комплексу XVIII ст. (сmt. Вишнівець Кременецького району Тернопільської області), які представлені широкому колу туристичних відвідувачів України і зарубіжжя. На даний час, існує велика потреба реекспозиції виставки «Трипілля краю» та оцифрування її матеріалів.

Реалізація розробленого проекту дала б змогу об'єднати експонати в один виставковий простір з оновленням технічного та інформаційного наповнення. У оновленій експозиції «Трипільська культура. Поселення Бодаки» передбачено встановлення нових експозиційних вітрин з врахуванням особливостей та потреб артефактів та функціональною системою вбудованого освітлення. В рамках проекту передбачалося створення «інтерактивної локації», яка буде забезпечена сенсорним кіоском та окремим стаціонарним монітором-екраном з відповідними системами технічного забезпечення. Оцифровані шляхом предметної макрозйомки артефакти та створені 3D моделі мали бути представлені на онлайн-ресурсах заповідника та стати наповненням для інтерактивної локації. Також можливе використання оцифрованих предметів у віртуальних виставках.

Плануючи проект та маючи надію на його реалізацію ми ставили перед собою такі завдання:

- вдосконалити та розширити експозиції, покращити інформаційне та наочне наповнення для кращого сприйняття відвідувачами;
- оцифрувати археологічні знахідки та розмістити їх на онлайн-ресурсах;

- облаштувати «Інтерактивну локацію» в рамках реекспозиції залу «Трипільська культура. Поселення Бодаки».
- популяризувати археологічну спадщину, зокрема колекції артефактів трипільської культури з унікального поселення Бодаки, що належать НЗ «Замки Тернопілля».

На сучасному етапі, музейні установи світу широко використовують інформаційні технології в усіх сферах діяльності та при створенні нових експозицій (Банах 2016, с. 1). Проект передбачає використання у археологічній реекспозиції новітніх технологічних підходів та інтерактивних рішень, які широко використовуються у світових музеях. Інтерактивні мультимедійні засоби допоможуть звернути увагу відвідувачів на особливості та деталі предметів, що експонуються, дадуть можливість комплексно уявити вигляд поселення та процес археологічних досліджень.

Як свідчить практика діяльності, зацікавленість споживачів культурного продукту збільшується з впровадженнями у експозиційній діяльності нових технологій, нових методів проведення екскурсії, можливості всебічно оглянути предмет та навіть доторкнутися до нього. Реекспозиція виставки матеріалів згаданого трипільського поселення сприятиме популяризації даної спільності, цікаві інтерактивні методи та способи подачі інформації у новій експозиції стануть джерелом натхнення та захоплення, поштовхом до пізнання свого коріння та культурної ідентичності у молодого покоління відвідувачів (школярів, студентів).

Реорганізація археологічної виставки сприятиме популяризації заповідника, як сучасного майданчика для діалогу з відвідувачами за допомогою використання новітніх технологій, та дозволить презентувати фондову збірку археологічних матеріалів Трипільля широкому колу користувачів. Загалом проект дозволить інтегрувати відомості про трипільські артефакти з поселення Бодаки в уже існуючий онлайн-простір наукових матеріалів даної тематики.

ЛІТЕРАТУРА

- Банах, В. І. 2016. Музейні інновації та інтерактивність у теорії та практиці музейної справи. *Historical and Cultural Studies*, 3, № 1, с. 1-5.
- Закон України «Про охорону археологічної спадщини». Відомості Верховної Ради України, 2011, № 24, с. 168. [online]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> [Дата звернення 20 жовтня 2022].
- Скакун, Н. М., Цвек, О. В., Матвєва, Б. І. 2012. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки. *Археологія*, 4, с. 74-79.
- Скороплюс, Н. І. 2013. Аналіз археологічних зібрань у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля». *Наукові записки НЗ «Замки Тернопілля»*, 3, с. 67-70.
- Чабак, Л. А. 2017. Виховний потенціал історико-культурної спадщини міста. В: *Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації. Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 квітня 2017 року*. с. 135-136.
- Чайка, В. І. 2013. Виставка трипільських артефактів із запасників Національного заповідника «Замки Тернопілля» у Франції м. Орлеані. *Наукові записки НЗ «Замки Тернопілля»*, 3, с. 63-66.
- Шалагінова, І. Ф. 2009. Популяризація культурної спадщини, як компонент ефективного управління об'єктами культурної спадщини. *Софіївські читання*, с. 526-529.

Halyna Kobasa

Junior Researcher, Scientific Research Department,
National Reserve «Ternopillia Castles»

PRESERVATION AND PROMOTION OF THE ARCHAEOLOGICAL FOUNDS COLLECTION IN THE CONTEXT OF GRANT AND EXHIBITION ACTIVITIES OF THE «TERNOPILLA CASTLES» NATIONAL RESERVE

The article highlights the importance of the National Reserve «Castles of Ternopil» in popularizing the archaeological heritage of the region. The essence of the developed project «Trypillia culture. The settlement of Bodaky», which aimed to present to a wide range of visitors the stock collection of archaeological materials and create their digitized collection for the formation of virtual exhibitions.

Keywords: digitized stock collection, archaeological heritage, Trypillia culture, Bodaky settlement, virtual exhibition.

Олександр Романюк,
співробітник Туристично-краєзнавчого центру,
управління культури, туризму та інформації
Дунаєвецької міської ради

МУЗЕЙ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ

Метою цієї роботи є систематизувати і поглибити знання про археологічні обстеження пам'яток міста Дунаївці та його околиць, визначити особливості місцевих досліджень. Проаналізувати доісторичну Дунаєвеччину, зібрати наукову і археологічну літературу, яка висвітлює дане питання.

Ключові слова: археологія, Дунаєвеччина, багатощарове поселення, Чаньків 1, музей-скансен.

Пам'ятки культури відображають матеріальне та духовне життя минулих поколінь. Є реальним свідченням багатства і різноманітності культурної, релігійної та соціальної творчості народів, що населяли Україну з прадавніх часів. Вони поділяються на рухомі і нерухомі. Значну частину нерухомих пам'яток складають археологічні пам'ятки, що мають зовнішні ознаки або без таких.

З метою вирішення мети ми ставимо такі дослідницькі завдання:

1. Вивчити дослідження археології Дунаєвецького краю; показати його значення.
2. Ознайомитися з історією наукових досліджень археологічних пам'яток Дунаєвеччини.
3. Дати загальні відомості про те, якими пам'ятками та знахідками характеризується проведення археологічних досліджень Дунаєвеччини;

4. Створення археологічного, історико-краєзнавчого музею-скансену (музей просто неба), що передбачає спосіб експонування пам'яток матеріальної і духовної культури в умовах, максимально наближених до природних. Відтак він репрезентує одну з найцікавіших музейних форм. Пізнавальне значення і емоційний вплив такого музею є значним. Організація музею планується поруч місця археологічних досліджень в ур. Солонинчик в м. Дунаївці Хмельницької області.

Основними працями, які допомагають ознайомитися із темою є праці «Археологія Дунаєвеччини» (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) Хмельницький, 1992, «Дунаєвеччина Час Події Люди», 2020. Важливим джерелом для вивчення історії археології Дунаєвеччини, є праця «Дунаєвеччина доісторична» В. Захар'єва та Йосипа Осецького, 2021 року, яка і стала надійним помічником у цій роботі.

Початок вивченню пам'яток історії на території Дунаєвеччини поклали відомі дослідники Подільського краю Ю. Сьцінський, В. Гульдман, В. Антонович, К. Мельник, Ф. Пулавський, які на рубежі століть упорядковували археологічну карту Поділля. Пізніше тут проводив археологічну розвідку М. Рудинський. В останні десятиріччя Дунаєвеччину досліджували краєзнавець Л. Куземський, експедиція історичного факультету, тоді ще Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом професора І. Винокура. З відкриттям історико-краєзнавчого музею активізувалася робота по виявленню нових археологічних пам'яток, яку проводять наукові співробітники міського та обласного музеїв (Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. 1992, с.4).

Історія наукових досліджень археологічних пам'яток Дунаєвеччини має 120-річну біографію. Початок професійного вивчення археологічного минулого нашого краю поклав відомий український історик, етнограф і археолог, професор Володимир Боніфатійович Антонович. У середині 80-х рр. XIX ст. він спільно з дружиною Катериною Миколаївною Мельник-Антонович, обстежуючи скельні монастирі Подністров'я, відвідав с. Кривчик. Тут вони оглянули печери, городище та прилеглу до нього територію. Біля печери вони зібрали крем'яні знаряддя, а східніше городища виявили кургани.

Чимало зробив для популяризації археологічних пам'яток Дунаєвеччини член-секретар Подільського губернського статистичного комітету Віктор Гульдман, який повідомив про основні з них у праці «Пам'ятники старины в Подолии». Про обстеження північної частини району і виявлені там знахідки дізнаємося з «Каталога выставки XI археологического съезда». Інтерес до старожитностей проявляв і володар Михайлівки Стефан Маковецький, який збирав і показував гостям давню зброю, знаряддя праці, монети з околиць сіл Михайлівки та Блищанівки.

У період з 1917 по 1965 рр. на території Дунаєвеччини лише двічі побували археологи: у середині 1920-х рр. Юхим Сьцінський, який обстежив городище та трипільське поселення біля хутора Млаки, 1945 р. – відомий київський археолог, співробітник інституту археології України

Михайло Якович Руданський, який виявив палеолітичні місцезнаходження біля с. Кривчик та с. Велика Кужелева.

Початок потепління з 30 тис. р. до н. е. призвів до швидкого розселення первісних людей по території нашого краю. Найдавнішим, дослідженим на території нашого краю, вважається стоянка пізнього кам'яного віку біля с. Кривчик. Поселення первісних людей розташовувались, як правило, біля рік в місцях, які природно захищали людину. Так стоянка біля с. Кривчик була на горі в печерах. Перші дослідження печер проводились ще у кінці XVIII ст. Біля печер та в печерах знайдено велику кількість кам'яних знарядь праці виготовлених з кременю, якого багато навколо печер.

Про розселення та розвиток землеробських племен в кінці II тис. до н. е. на Поділлі збереглося досить мало пам'яток. Для Дунаєвеччини рубежу II-I тис. до н. е. характерні такі археологічні культури: Комарівська – с. Балин. Чорноліська археологічна культура, досліджується в с. Сокилець, урочище Панська Криничка. Тут зібрано залишки кераміки, прясельця, крем'яні вкладиші серпів.

Перше Трипільське поселення було відкрито в кінці XIX ст. біля с. Трипілья під Києвом, тому всі поселення такого типу отримали назву – трипільських. Трипільські поселення на території нашого краю відкриті біля сіл: Великий Жванчик, Міцівці, Січинці, Кривчик, Велика Побійна, Іванківці, Сивороги, Залісці, Голозубинці, Балин. Належність поселення саме до трипільської культури визначають за характерними залишками знарядь праці та формі поселень. Тут знаходять залишки крем'яних скребків, різців, ножевидні пластинки. Типовий посуд: горщики, миски, полумиски з жовтої та жовто-червоної глини. На залишках посуду є орнамент та символічні зображення сонця, місяця, рослинності. Про наявність релігійних вірувань свідчать знайдені залишки глиняних жіночих статуеток. Колекція з 115 фрагментів трипільських статуеток зібрана у с. Великий Жванчик. На кінець II тис. до н. е. трипільські поселення перестають існувати і на території Дунаєвеччини не зустрічаються.

Залишки скіфських поселень зустрічаються на Дунаєвеччині біля сіл: Балин (урочище Гордієва та урочище Малява), Велика Кужелева, Велика Побійна, Великий Жванчик, Воробіївка, Голозубинці, Гірчична, Гута Яцьковецька, Дунаївці, Кривчик, Степок, Сприсівка, Удріївці, Яцьківці. Скіфські поселення в середині I тис. до н. е. переважали на території нашого краю. 1990 р. спільно з доцентом КДУ, кандидатом історичних наук Юрієм Малєєвим, Володимир Захар'єв провів розкопки скіфського кургану у Миньковецькому лісорозсаднику.

Перші широмасштабні розкопки на Дунаєвеччині провела літом 1982 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом Іона Винокура. Студенти і їх наставники досліджували залишки черняхівського поселення в урочищі Заводаївка у с. Ставище. Було знайдено п'ять напівземлянок, різноманітні речі, а також залишки житла давньоруського часу.

Черняхівці жили у напівземлянках, орієнтованих стінами на чотири сторони світу. Основними їх заняттями було землеробство та присадибне скотарство. Черняхівці остаточно перейшли до залізних знарядь праці та розвивали ремесла. На території Дунаєвеччини черняхівські поселення відкриті біля сіл: Залісці (урочище Рахна та Друга Гребля), Ставище, Заставля, Голозубинці, Малий Жванчик, Мала Кужелівка, Балин, Велика Побійна, Сивороги, Іванківці, Маліївці, Чаньків, Михайлівка (урочище Завалин), Міцівці, Томашівка, Підлісний Мукарів. Найбільш дослідженим є поселення біля с. Ставище, де були розкопані напівземлянки, глинобитні печі, вогнища, печі-кам'янки. Залишки керамічного, ліпного посуду, біконічні пряслиця, кам'яні точильні бруски, знаряддя праці: частина наральника, ножі, коси, серпи. Про розвиток черняхівського суспільства свідчать знахідки фрагментів скляного посуду, наконечники для стріл, списів, фібули (бронзові застібки для одягу).

Вивчення історії слов'ян на території Дунаєвеччини, пов'язано з племенами тиверців та уличів, які поступово заселяли територію Поділля. Ранньослов'янські поселення на Дунаєвеччині відкриті біля сіл Велика Побійна (урочище Баштан) та Слобідка Рахнівська. За характером виробництва ранньослов'янські поселення були землеробськими. Слов'яни використовували залізні знаряддя праці, керамічний посуд ручної обробки, займались ремеслом. Слов'яни у IX-XI ст.. будували укріплені городища. На території Дунаєвеччини знайдено залишки давньоруських городищ біля сіл Ганівка, Міцівці, Велика Побійна, Заставля, Кривчик, Миньківці, Чаньків.

Найбільш дослідженим є поселення давньоруського часу біля с. Міцівці, урочище Окопи. Городище знаходиться на лівому березі р. Студениця, мало захисні вали, дерев'яні укріплення, в центрі знаходилось укріплення «дитинець», навкруг розташовувались господарські споруди.

З 1992 р. головним об'єктом досліджень наукового співробітника відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного краєзнавчого музею В. Захар'єва є Сокилецький давньоруський мікро-регіон. Тут було розкопано 6 курганів кінця XI ст.. та 88 поховань під плитового могильника

ХІІ-ХІІІ ст. Анонімний автор німецької хроніки вказує, що у ІХ ст. «численний народ уличів має 318 міст, а народ тиверців 148 міст». Містами називались городища такого типу, як в урочищі Сон-гора с. Сокилець та Окопи с. Міцівці.

У 1990 р. проведено рятувальні роботи на гончарному комплексі ХVІІ – ХVІІІ ст. в урочищі Містисько, що в с. Велика Кужелева. На 1987 рік припадає перше повідомлення про археологічну пошукову роботу В. Захар'єва. Своїм виступом на VII-й Подільській історико-краєзнавчій конференції «До археологічної карти Дунаєвецького району», він ввів у науку 50 нових об'єктів сивої давнини. Ще 25 поселень виявлено в наступні три роки, про що відзвітовано на VIII-й конференції.

На території Дунаєвеччини в 62 населених пунктах 83 вченими і краєзнавцями обстежено, досліджено і введено до наукової літератури про над 320 пам'яток археології. Дунаєвеччина є одним з найбільш повно досліджених в археологічному плані ділянок Хмельницької області. Тут нараховується близько 350 об'єктів давнини (Герега О.В. 2020, с.12-17).

Першим у 1899 р. узагальнив свідчення місцевих священиків, поміщиків, польських енциклопедичних книг та повідомлень археолога В. Антоновича про знахідки артефактів та наявність тут археологічних об'єктів священик і краєзнавець Є. Сицінський у виступі на XI Археологічному з'їзді «Археологічна карта Подільської губернії», що опублікований 1901 року (Сецинский Е.И. 1901, с. 35).

У 1901 р. ці ж дані з незначним доповненням продублював у своїй книзі один з керівників статистичної служби губернії В.К. Гульдман (Гульдман В. 1901).

У 1984 р. висвітлене раніше з актуальними доповненнями було опубліковано у «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (Винокур І.С., Гуцал А.Ф 1984).

У квітні-травні 2020 року Державне підприємство Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провело рятівні археологічні розкопки на багатошаровому поселенні «Чаньків-1». У дослідженнях цієї пам'ятки взяли участь і фахівці з інших установ (Національного музею історії України, Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» тощо) та з багатьох міст України (Львова, Луцька, Хмельницького, Кам'янка-Подільського, Києва) (Інститут археології НАН України, 2021).

За підсумками рятівних археологічних розкопок у 2020 році на поселенні виявлено матеріали кількох культурно-хронологічних етапів: лінійно-стрічкової культури (VI тис. до н.е.), трипільської культури етапу В І (V тис. до н.е.), доби бронзи (II тис. до н.е.), раннього залізного часу (західноподільська група, VIII-VI ст. до н.е.), римського (I-IV ст. н.е.) та давньоруського часу (ХІІ-ХІІІ ст.) (Інститут археології НАН України, 2021).

Серед досліджених об'єктів – наземні й заглиблені житла, льохи, господарські та сміттєві ями, а також стародавній кар'єр із видобутку лесу та глини. Загалом під час рятівних розкопок на площі близько 4000 м² розкопано 70 нерухомих археологічних об'єктів. Переважна більшість споруд датуються добою пізньої бронзи та раннього заліза і римського часу (Інститут археології НАН України, 2021).

Найдавніший горизонт багатошарової пам'ятки «Чаньків-1» представлений виробами з кременю, виготовленими на основі місцевої сировинної бази. Базова частина крем'яних виробів – знахідки доби неоліту, енеоліту та бронзи. Цікавими є випадки так званої реутилізації (вторинного використання) кременю, пов'язані з невеликою групою артефактів середнього палеоліту та неоліту (Інститут археології НАН України, 2021).

Найдавніші споруди, досліджені в Чанькові-1, належать до культури лінійно-стрічкової кераміки, яка на цих теренах передувала трипільській і займала великі простори Центральної та Східної Європи. На сьогодні в Україні досліджено вкрай мало таких об'єктів цієї культури. На пам'ятці ж Чаньків-1 вдалося виявити й детально вивчити частину добре збереженої житлово-господарської споруди, вік якої перевищує сім тисяч років. Матеріали трипільської культури етапу В І представлені уламками ліпних кухонних глиняних горщиків (Інститут археології НАН України, 2021).

Доба бронзи представлена крем'яними виробами такими як: рублячі знаряддя, нуклеуси, відбійники та інші.

Дуже важливими є і матеріали кількох об'єктів черняхівської культури на поселенні, які датуються першою половиною III ст. н.е. Час існування цих споруд обґрунтовується знахідками бронзових фібул (застібки для одягу) й уламками пізньоантичних амфор. Цей період формування матеріальних і етнічних рис черняхівської культури, ще погано досліджений в археології (Інститут археології НАН України, 2021).

Вважається, що носіями культури були різні племена – східні германці, гето-даки, пізні скіфи, ранні слов'яни й інші. Знахідки з об'єктів у Чанькові-1 представлені ліпним і гончарним посудом, глиняними пряслицями, залізними ножами, амулетом з ікла кабана тощо (Інститут археології НАН України, 2021).

Важливо, що для ліпного посуду, який в археології вважається надійним етнокультурним індикатором, характерні чіткі риси слов'янської керамічної традиції. Горщики мають слабо профільовані форми, горбкувату поверхню рудого або коричневого кольору, домішки шамоту в глині; миски – лисковану поверхню чорного або жовтого кольору, виготовлені з якісної глини (Інститут археології НАН України, 2021).

Особливий різновид форми становлять так звані конічні кришки-плошки, також притаманні матеріальній культурі слов'ян римського часу. Окремі форми ліпного посуду в ранньочерняхівських об'єктах Чанькова-1 мають риси липицької (дакійської) культури (Інститут археології НАН України, 2021).

Знахідки срібних римських монет I–II ст. н.е. та пізньоантичних амфор вказують на активні й розгалужені контакти ранньослов'янського населення з цивілізаційним центрами тогочасної Європи. Давньоруський період представляють окремі, проте доволі цікаві знахідки. Крім уламків і цілих форм гончарного посуду, археологи знайшли, серед іншого хрестик натільний, скляні браслети, підвіски, уламки ножа залізного тощо (Інститут археології НАН України, 2021).

Багатошарове поселення Чаньків-1 виявив у 1980-х рр. місцевий краєзнавець Володимир Захарєв. У 2011 році на замовлення служби автомобільних доріг у Хмельницькій області Хмельницький відділ дочірнього підприємства ДП НДЦ ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАН України обстежив III-ю чергу будівництва автомобільної дороги в обхід м. Дунаївці. у тому числі було повторно оглянуто територію поселення Чаньків-1. За результатами розвідкових робіт встановили, що в межі проектного будівництва потрапляє 0,8 га території відомого об'єкта археології (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

У березні 2019р. Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провела археологічні розвідки та виготовила науково-технічну документацію і кошторис на виконання пам'яткоохоронних робіт. З урахуванням сучасного стану пам'ятки (після несанкціонованих будівельних робіт 2011–2018 рр.) під проведенням рятівних досліджень потрапила частина поселення площею 4000м² (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

Рятівні археологічні дослідження на багатошаровій пам'ятці Чаньків-1 тривали близько двох місяців. Вони передували будівництву об'їзної дороги міста Дунаївці. Загальна площа поселення за всі часи його існування – близько 30-35 гектарів. Під знищенням внаслідок її будівництва потрапляло близько чотирьох тисяч квадратних метрів, які і були досліджені (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

Багатошарове поселення, виявлене під час розкопок, може датуватися від п'ятого тисячоліття до нашої ери і до XII-XIII ст. н. е., - розповідав керівник рятувальної експедиції, завідувач відділом археології Інституту археології національної академії наук України Олег Петраускас.

Маємо понад 60 так званих археологічних об'єктів: господарча і виробнича яма, яма зі сміттям будівельним, ми маємо тут і житлові, і господарчі і виробничі споруди». За словами Олега Петраускаса, близько 90% знайдених речей становлять вироби з глини: керамічний ліпний посуд, що виготовлений вручну, прясла (Суспільне Новини, 2020).

Знайдені кістки тварин, переважно домашньої худоби – коней та корів, каже Олег Петраускас. Найдавнішим, виявлений археологами матеріал, належить до культури лінійно-стічкової кераміки, яка на цих теренах передувала трипільській і займала великі простори Центральної та східної Європи. На сьогодні в Україні досліджено вкрай мало таких об'єктів цієї культури. На пам'ятці Чаньків-1 ж вдалось виявити частину добре збереженої житлової господарської споруди. Її вік більше семи тисяч років (Інститут археології НАН України, 2021).

Під час експедиції використовувались нові технології, зокрема, зйомки дроном для подальшого 3D - моделювання місцевості та окремих об'єктів, що буде мати демонстраційну якість, яку можна використовувати на великих моніторах на лекціях в музеях.

У розкопках задіяні 30 фахівців з різних міст України. Усі знахідки обробляють фахівці у лабораторії Дунаєвського краєзнавчого музею, сортують та готують до відправки на дослідження у столичну лабораторію. До цієї роботи залучені працівники музею та старшокласники місцевої школи та студенти. Після цього більшість із давніх знахідок передадуть у наш Історико-краєзнавчий музей, що поповнить основний фонд і виставлені в експозиції.

Дивлячись на великий об'єм виявлених артефактів в науковців виникла думка про можливість утворення при музей наукової лабораторії, що дасть можливість працювати студентам та науковцям. Роботи будуть продовжені ще восени. Археологічні матеріали які є в музеї можна використовувати в роботі гуртка «Юний археолог», що теж потребує відповідного фахівця.

Таким чином, непересічні результати археологічних досліджень поблизу міста - вперше на Західному Поділлі науковці зафіксували комплекс ранніх слов'ян I-II ст. н.е. До сьогодні вважалося, що тут вони з'явилися не раніше IV ст. н.е. (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020). «Вперше на цих теренах виявлено пізньозарубинецькі об'єкти. Пам'ятки цього типу датуються I-II ст. н.е. і є принципово важливими для формування наступних археологічних культур в південно-східній Європі – черняхівської та київської. Сусідні території Волині, Південного Бугу вже були ними заселені на той час. А ця частина Поділля, яку в давньоруський час називали Пониззя, на лівому березі середнього Дністра поки була «terra incognita» в історії слов'янських племен I-III століття. Відкриття нашою експедицією комплексу зарубинецької культури на Західному Поділлі, на пам'ятці Чанків-1, свідчить про появу слов'янського населення на цих землях вже у I столітті нашої ери. Це важливо для майбутніх досліджень, зокрема, історії появи та розселення слов'янських племен у Європі», – розповів керівник Дунаєвської археологічної експедиції НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, завідувач відділом археології ранніх слов'ян Інституту НАН України Олег Петраускас. Рятівні археологічні дослідження на багатошаровій пам'ятці Чанків-1 тривали близько двох місяців. Вони передували будівництву об'їзної дороги міста Дунаївці. Загальна площа поселення за всі часи його існування - близько 30-35 гектарів. Під знищення внаслідок її будівництва потрапляло близько чотирьох тисяч квадратних метрів, які і були досліджені. Найдавніший виявлений археологами матеріал, належить до культури лінійно-стрічкової кераміки, яка на цих теренах передувала трипільській і займала великі простори Центральної та Східної Європи. На сьогодні в Україні досліджено вкрай мало таких об'єктів цієї культури. На пам'ятці Чанків-1 ж вдалося виявити і детально вивчити частину добре збереженої житлово-господарської споруди. Її вік - більше семи тисяч років (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

«Ми виявили багато рухомих знахідок. Зокрема, фрагменти кам'яних тесел та вироби з кременю, серед яких фрагменти ножів та скребків. Що дуже цікаво, сировина для крем'яних виробів була як місцевою, так і з території сучасної Волинської та Рівненської областей, а це засвідчує мобільність населення у той час. Ми також виявили два види посуду: столовий та кухонний. Якщо кухонний був погано випалений, з домішками піску та органіки, то столовий – дуже якісний і, що важливо, – з типовим для цієї культури так званим «нотним орнаментом», – розповів молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України Богдан Сало. Окрім вже згаданих матеріалів, на пам'ятці також виявлено матеріали трипільської культури етапу В I (V тис. до н.е.); доби бронзи (II тис. до н.е.); раннього залізного часу (VII-VI ст. до н.е.); черняхівської культури (III ст. н.е.) та давньоруського часу (XII-XIII ст.) (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

Дунаєвська територіальна громада планує поглиблювати розвиток туристичної галузі. Перші кроки у цьому напрямку було зроблено в 2019 році, коли було відкрито туристичний сезон. З іншими громадами був підписаний меморандум про співпрацю у галузі туризму. Постійно розробляються нові туристичні маршрути. Досвід створення та функціонування музеїв просто неба свідчить про їх значну роль у збереженні та популяризації історико-культурної спадщини, розвитку туризму. Очікуваними результатами є створення історико-краєзнавчого центру у вигляді музею-скансену, популяризація Дунаєвщини, як знакового туристичного центру та створення нових робочих місць через залучення підприємців для облаштування рекреаційної зони поруч.

Місцем для музею під відкритим небом було обрано урочище Солонинчик на околиці м. Дунаївці. Вибір був обумовлений вигідною топографією місцевості, близьким розташуванням міста та поближкими археологічними дослідженнями, які відбувалися поруч.

Передумовами для розробки проекту є археологічні розкопки в урочищі Солонинчик, на західному передмісті міста. Результати яких полягають у широкомасштабних дослідженнях, результати яких ми вже побачили і хочемо продовжувати насолоджуватися у нашому історико-краєзнавчому музеї. А проект цей був дійсно грандіозний, який відбувався із залученням спеціалістів рятівної археологічної служби Львова і Київського інституту археології України, з представниками Кам'янця, Хмельницького та інших міст.

Але теперішні дослідження – це не просто вимушений збіг часу і обставин, бо про нашу пам'ятку відомо ще чи не з 1980-х рр. І ми знали про багатошарове поселення, які відкривають

перед нами епоху бронзи, добу раннього заліза, старожитності трипільської та черняхівської культур. Але підйомний матеріал дає одні результати, а ось розкопачний вже відкриває перед нами абсолютно нові обрії, з новими версіями і гіпотезами - нові обрії в пізнанні нашої історії.

На вагу цих слів далі подаємо підсумки рятівних археологічних розкопок поблизу міста Дунаївці, які переконують нас в доцільності розглядати існування відкритої експозиції на місці польових досліджень з облаштуванням оглядового майданчика. Переконують нас у цьому непересічні результати археологічних досліджень поблизу міста - вперше на Західному Поділлі науковці зафіксували комплекс ранніх слов'ян I-II ст. н.е. До сьогодні вважалося, що тут вони з'явилися не раніше IV ст. н.е. (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2020).

Сенсація цих досліджень полягає вона не в тому, що біля Чанькова на рубежі V-IV тис. до н.е. існувало трипільське поселення, навколо Дунаївець їх предостатньо, а в тому, що було досліджено два об'єкти, які передували до часу заселення наших земель трипільськими племенами.

Це час неоліту (Неоліт — новокам'яний вік, а це VII-IV тис. до н.е.! Визначна прикмета неоліту - поява першого глиняного посуду, який посів значне місце в поліпшенні засобів зберігання та приготування їжі), на що вказують об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки, а це кінець VI тис. до н.е. Абсолютно унікальна знахідка для території України! І ця інформація буде подана на шпальти світових наукових видань, тому що наша знахідка варта того, щоб люди в усьому світі про неї дізналися.

Неолітизація України відбулася з Балкан через Подунав'я. Сталося це у VII—V тис. до н.е. і Дунаєвецька знахідка засвідчує, що наша місцевість була у цьому процесі однією з перших.

Із запропонованих заходів бачимо необхідність в облаштуванні експозиційної зони, яка полягає в побудові споруд музею на кшталт малих архітектурних форм-будиночків. Комплекс включатиме експозицію з автентичними знахідками та макетами вивчених об'єктів. Буде організовано продаж сувенірів: копій давнього посуду, виробів з кременю, прикрас, зброї, макетів будов міста. Наявність крамниць для роздрібної торгівлі речами першої необхідності.

Періодично проводити фестивалі історичних реконструкцій, де відвідувачі можуть спробувати себе в стрільбі з луки чи арбалета, формуванні та випалюванні посуду, випіканні хліба, поуправлятися у науково обгрунтованому ритуальному розфарбуванні обличчя. Є можливість спостерігати процес залізобного виробництва, ковальства, виготовлення бронзових прикрас за давніми технологіями, фарбування ниток, тканин, чеканку монет, ловлею риби із використанням копій давніх знарядь, військовими вправами, виконанням балад і пісень. Можна прийняти купіль у реконструйованій лазні, спробувати зварене тут пиво, одягнути костюм минулих століть і тисячоліть (Малинова Р., Малина Я., 1988, с. 14,15; Відейко М.Ю., 2002 с. 89-94). Паралельно з постійною експозицією центру планується організувати пересувні виставки.

Тобто на території парку передбачається відтворення та демонстрація: народних промислів, серед яких: гончарство, ковальство, ткацтво, столярство, кошикарство; народного мистецтва: різьбярство, вишивкарство, килимоткацтво, слюсарство, шкірництво. Відтворення перелічених надбань нематеріальної спадщини має здійснюватися досвідченими майстрами та митцями (носіями традиції). Окрім цього, у музеї передбачається представлення народної музики, демонстрація гри на бандурі, цимбалах, сопілці, трембіті, лірах, та ін., демонстрація танців, співів та показ народного мистецтва.

Присутнє переконання, що музей мусить бути центром освіти, комунікації, культурної інформатії і творчих інновацій. Культурно-освітня діяльність середовищних музеїв під відкритим небом може за рахунок видовищності, художньої образності, просторових перспектив і природного оточення підвищити інтерес відвідувачів до нашої спадщини у всіх її виявах. Для подібних музеїв характерними є численні анімаційні програми та історичні реконструкції подій.

Музейна сфера є потужним культурним пластом, завдяки якому відвідувачі отримують уявлення про найрізноманітніші аспекти людського буття, а самі музейні інституції займають важливе місце у збереженні та дослідженні культурної спадщини будь-якої країни.

Музеї просто неба - open air - спосіб експонування, який дає можливість демонструвати пам'ятки матеріальної і духовної культури в умовах, максимально наближених до природних, відтак вони репрезентують одну з найцікавіших музейних форм, оскільки, за спостереженнями фахівців, це дозволяє реалізувати більш образний і всебічний показ музейних матеріалів і робити це без відриву від реальних умов існування (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013; Маковецкий І. В, 1963, с. 7, 8).

Пізнавальне значення і емоційний вплив таких музеїв дуже значні. Загалом означений підхід до демонстрації експонатів визнаними авторитетами в галузі народознавства вважався

найкращою, найдосконалішою, самою життєвою і самою бажаною формою (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013; Семенов-Тяньшанський В. П., 1931, с. 62; Соколов Б. М., 1931, с. 133).

Як місце зберігання та експонування таких об'єктів виступає музейна територія (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013). Музеї open air у Європі та світі набувають шаленої популярності. В них можна здійснити подорож у двох вимірах: по мальовничій місцевості та вглиб історії і матеріальної культури минулого, яку в них ретельно зберігають.

Головна причина появи музею під відкритим небом полягає у широкому спектрі можливостей, що дозволяють репрезентувати історико-культурну спадщину минулих епох комплексно і різносторонньо. Експонати сприймаються відвідувачами не як музейні предмети, вирвані з реальності, а як елементи, що нерозривно пов'язані між собою та з історичним та природним оточенням. Метою створення музею під відкритим небом є не просто перетворення об'єктів містобудівної спадщини в об'єкти музейного показу або музейно-експозиційне використання пам'ятки архітектури, але й збереження їх історико-меморіальної цінності.

Пропонована до музеєфікації територія вільна не тільки від наземних перепланувань та забудови, але й від комунікаційних мереж, що дозволяє продовжувати дослідження пам'ятки і отримувати нові дані для покращення уявлень про об'єкт музеєфікації та поповнення його експозиції (Петраускас А. В., 2017)

Не менш важливим для ефективного функціонування музею є зручна комунікаційна мережа, яка дозволяє швидко і зручно дістатися до нього майбутнім відвідувачам. У нашому випадку це наявність автотраси Хмельницький – Кам'янець-Подільський.

За класифікацією Г.В. Борисевича, який виділяє федеративні, національні, зональні, регіональні, та локальні музеї за територіальним охопленням майбутній музей в Солонинчику (Дунаївці) можна віднести до локального типу (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013; Борисевич Г. В., 1969).

Існуючі на сьогодні музеї під відкритим небом постають у різних (з певними варіантами) формах. У цьому випадку мова йде про музей рухомого типу – «скансени»), які експонують на спеціально підібраній території пам'ятки історії та культури, перевезені із інших місць («Скансен» у Швеції; музей у Рожнові-під-Радгоштем у Чехії) (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013).

Експозиції відображатиме основні періоди, які виявлені під час археологічних досліджень старожитностей в м. Дунаївці та його околицях, зокрема і ті, що безпосередньо проводилися поруч і подарували найбільше відкриттів: неоліт – новокам'яний вік, а це VII–IV тис. до н.е, трипільської культури етапу В I (V тис. до н.е.); доби бронзи (II тис. до н.е.); раннього залізного часу (VII–VI ст. до н. е.); пізньозарубинецькі об'єкти (I–II ст. н.е.) черняхівської культури (III ст. н.е.) та давньоруського часу (XII–XIII ст.).

Отже, на землях доісторичної Дунаєвщини відбувалися властиві усій Праукраїні об'єктивні процеси суспільно-демографічного поступу. Народний дух місцевого доісторичного населення полягав у його високій життєздатності та життєдіяльності, що спрямовувалися на зростання чисельності населення, розширення життєвого простору, формування й закріплення нових знань і кращого досвіду виживання в умовах конкретних місцин та переходу до більш ефективних технологій господарювання.

Наразі, досліджене багаточислове поселення Чаньків -1, а це означає що на одній території в різні часи жили різні люди, маючи свої власні тогочасні технології в межах, починаючи від неоліту і аж до княжої доби або давньоруського часу. А це приблизно загалом сім тисяч років. І живемо тут зараз ми, тобто маємо такий собі «казан народів». До нас, на нашій землі проживали східні германці, готи, сармати, ранні слов'яни, гетофракійці або сучасні румуни, пізньоантичне населення і т.п. Погодьтеся, досить таки строкате населення.

Поки що, статусу пам'ятки археології, це поселення, бодай місцевого значення, немає. Але приємною новиною є те, що це унікальне дослідження буде продовжене і ми маємо чітке обґрунтоване переконання, що тут люди були завжди. А головне, що ця, без сумніву, унікальна знахідка для території України є знахідкою світового масштабу!

Створення археологічного, історико-краєзнавчого музею-скансену (музей просто неба), що передбачає спосіб експонування пам'яток матеріальної і духовної культури в умовах, максимально наближених до природних (Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А., 2013). Відтак він репрезентує одну з найцікавіших музейних форм. Пізнавальне значення і емоційний вплив такого музею є значним. Організація музею планується поруч місця археологічних досліджень в ур. Солонинчик в м. Дунаївці Хмельницької області.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисевич, Г. В. 1969. Историко-теоретические основы организации музеев народного деревянного зодчества на примере музея в Новгороде: Автореферат диссертации кандидата архитектуры. Москва.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Відейко, М. Ю. 2002. Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупині (Польща). *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років*. Київ.
- Гергега, О. В. 2020. Дунаєвеччина: час, події, люди : краєзнавчий збірник. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- Гульдман, В. 1901. *Памятники старины в Подольи. К составлению археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольский.
- Інститут археології НАН України. 2021. Археологи Академії дослідили багаточисельну пам'ятку на Поділлі – Чанків-1 [online]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=7538> (Дата звернення 1 жовтня 2022).
- Маковецкий, И. В. 1963. Принципы организации музеев под открытым небом и их задачи. *Советская этнография*, 2, с. 7-18.
- Малинова, Р., Малина, Я. 1988. *Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайны древних эпох*. Москва: Мысль.
- НДЦ «Рятівна археологічна служба України» ІА НАН України. 2020. Підсумки рятівних археологічних розкопок поблизу міста Дунаївці на Хмельниччині (Відеосюжет). [online]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6509> (Дата звернення 1 жовтня 2022).
- Петраускас, А. В. 2017. Археологічні розкопки, експериментальна археологія та музеєфікація на базі археологічної експедиції в м. Олевськ. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 15-21.
- Петраускас, А. В., Петраускене, А. О., Коваль, О. А. 2013. Створення музею-скансену «Древлянський град», 2013. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 124-132.
- Семенов-Тяньшаньский, В. П., Филиппов, А. И. 1932. Перспективы Государственного центрального географического музея в Ленинграде на 2-ю пятилетку. *СМ*, 4.
- Сецинский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 г. Т. 1. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля.
- Суспільне Новини. 2020. Археологічні знахідки: що розкопали дослідники на Хмельниччині. Режим доступу: <https://suspilne.media/35433-arheologichni-znahidki-so-rozkopali-doslidniki-na-hmelnicini/> (Дата звернення 1 жовтня 2022).
- Соколов, Б. М. 1931. Построение и деятельность советских этнографических музеев. *Советская этнография*, 3-4, с. 125-135.
- Шмаєнік, М. Д., Захар'єв, В. А. 1992. *Археологія Дунаєвеччини (збірник періоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток)*. Хмельницький.

Oleksandr Romaniuk,

Employee of the Tourist and Local History Center
Department of Culture, Tourism and Information
of the Dunayivtsi City Council

OPEN AIR MUSEUM

The aim of this work to systematize and deepen knowledge about the archaeological survey of the monuments of the Dunayivtsi city and its outskirt, to determine feature of local exploration. To analyze the prehistoric Dunayivtsi region, collect scientific and archaeological literature, which grab question.

Keywords: archaeology, Dunayivtsi region, multi-layered settlement, Chankiv 1, open-air museum.

Наталія Ярова,
старший науковий співробітник
Малівецького обласного
історико-культурного музею

ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЯХ МАЄТКУ ГРАФІВ ОРЛОВСЬКИХ ТА МОНАСТИРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ В СЕЛІ МАЛІЇВЦІ

У статті ведеться огляд археологічних досліджень у селі Маліївці, здійснених від кінця XIX ст. і до наших днів, на основі цих матеріалів та нововиявлених знахідок розглядається перспектива подальших досліджень археологічними методами території монастирського комплексу та окремих об'єктів на території маєтку Орловських.

Ключові слова: Маліївці, маєток Орловських, монастир, церква, печера, скульптура, мисливський павільйон.

Село Маліївці привертало увагу дослідників історії ще з кінця XIX ст. В «Археологічній карті Подільської губернії», укладеній подільським дослідником Є. Сіцинським в 1901 р., ми зустрічаємо відомості про декілька пам'яток давнини у Маліївцях: це православна церква, що залишилася від василіянського монастиря XVIII ст., а також штучна печера у скелі (Сецинский 1901а, с. 160). Згадується також городище в лісі на горі, в напрямку Майдану Маліївського, та один курган (Сецинский 1901а, с. 161).

У другій половині XX ст. перелік пам'яток археології було суттєво розширено завдяки дослідженням місцевих краєзнавців: Л. М. Куземського, І. Герасимова, археологів В. А. Захар'єва, А. Ф. Гуцала.

Так, Л. Куземський зафіксував культурні шари черняхівського поселення в урочищі Тягин (Куземський 1992, с. 29-30). Також ним було відкрито, а В. А. Захар'євим обстежено у 1987–1989 р. ранньотрипільське поселення, розташоване за 1,5 км на північний захід від с. Маліївці, на першій надзаплавній терасі лівого берега притоки р. Ушка (Захар'єв, Радієвська 1990, с. 9).

За 1,3 км на північний захід від села, на мису правого берега р. Ушка було виявлено давньоруське городище, захищене двома ровами і валами, істотно зруйноване на початку 80-х рр. під час прокладання газопроводу до Центральної Європи. У 2001 р. В. А. Захар'євим було досліджено залишки однієї з житлових будівель городища (Гуцал 2013, с. 51).

Загалом, хоча дослідження в с. Маліївцях і його околицях мали незначні масштаби, на сьогодні зафіксовано цілу низку археологічних пам'яток: трипільське поселення в урочищі Цвинтарник; культурні шари трипільського і черняхівського поселень в урочищах Ганашівка і Тягин; сліди двох трипільських поселень і давньоруське городище з двома ровами і валами, а також два кургани по дорозі на Міцівці і один – по дорозі на Сприсівку (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 62).

Втім на сьогодні у фокусі уваги науковців Малівецького обласного історико-культурного музею перебуває дві інші локації: це територія маєтку польських шляхтичів Орловських (тепер тут знаходиться музей) і територія колишнього чоловічого монастиря, що межує з маєтком на південному заході (рис. 1).

Співробітники музею ознайомилися з результатами більш ранніх досліджень, а також здійснювали візуальне обстеження цих територій і опитування місцевого населення. Багато важливої інформації надав науковий співробітник музею Л. А. Юнь, котрий є мешканцем Малівець і багато років працював лікарем санаторію «Світанок», що розміщувався в маєтку Орловських.

Протягом 2021–2022 рр. нам вдалося виявити декілька цікавих знахідок, які підштовхують до подальших досліджень, зокрема й археологічних.

Так, наприклад, стало відомо, що на сільському цвинтарі знаходяться розбита кам'яна скульптура, вивезена туди, скоріш за все, в 1930-х роках, коли в рамках боротьби проти «опіуму для народу» була зруйнована остання будівля території монастиря – Хрестовоздвиженська церква.

Монастирський комплекс у Маліївцях має давню історію, що тягнеться з давньоруських часів. Перші письмові свідчення про нього знаходимо у краєзнавчому нарисі О. Пшездецького 1841 року, де описується покинутий на той час василіянський монастир на березі річки Ушки навпроти

палацу, і високий водоспад на 48 стоп, струмінь якого прикриває дві видовбані у скелі печери, з вівтарями і скульптурами святих (Przeddziecki 1841, s. 69).

Є. Сіцинський у своїй праці з історії православних монастирів Подільської єпархії наводить фрагменти опису монастиря 1741 р.: за тогочасною церквою монастиря, у скелі, знаходився печерний храм Різдва Іоанна Хрестителя. У самій печері знаходився вівтар та ікона із зображенням цієї події. Далі від цієї скелі, біля долини, що поросла деревами, були старі зруйновані дерев'яні будівлі (Сецинский 1891, с. 112).

На думку Сіцинського, це могли бути залишки монастиря XVII ст., зруйнованого внаслідок воєнних дій. У 1708 р. монастир було відновлено як василіанський (Сецинский 1891, с. 112). На кінець XIX ст. монастир уже не діяв, а його церква стала православною парафіяльною. На краю скелі стояла її дзвіниця, а в нижній печері стояла статуя святого Онуфрія (Сецинский 1891, с. 115).

Із праці Віктора Гульдмана «Пам'ятки старовини Подолії» дізнаємося, що православний монастир тут діяв віддавна, але у XVII ст. під час війни був знищений, при цьому були втрачені і всі його документи. Після цього монастир, як і саме село Маліївці, близько 60 років перебувало в занепаді. У 1708 р. монастир був відбудований Вавжинцем Пепловським, подільським земським суддею, уже як василіанський. У 1795 р. відбулося «воссоєдіненіє» подолан-уніатів з православ'ям і церква стала парафіяльною, а монастир у 1810 р. був зачинений. На кінець XIX ст. біля церкви все ще залишалися руїни монастиря (Гульдман, 1901, с. 13).

Що ж стосується печерного монастиря, Гульдман зазначає, що «у скелі [...] знаходиться дві печери в людський зріст; жодних переказів про них не існує, і місцеві не пам'ятають, щоби хто-небудь намагався проникнути в ці печери з метою їх дослідження» (Гульдман, 1901, с. 14).

Колишня монастирська, а в останній період православна Хрестовоздвиженська церква була зруйнована вже за радянської влади, в 1930-х рр. (рис. 2). Кам'яні статуї святих були розбиті і вивезені на місцевий цвинтар, де й перебували до недавнього часу. Жодних згадок про існування на цьому місці монастиря у радянський час не допускалося, зате в малівецькі печери, як і мало не всі печери на Поділлі, «поселили» народного месника Кармалюка.

У повоєнний період місцевий колгосп активно розробляв вапнякову скелю, на якій знаходився монастир, для виробництва вапна. Внаслідок цього було втрачено частину верхнього плато, в тому числі й частину фундаменту церкви.

До дослідження території монастиря, а саме більш давнього, печерного монастиря повернулися аж у 1949 р. Тоді експедицією московського та Київського державних університетів було виконано детальний геологічний опис і обміри печер монастиря.

Останнє дослідження та обміри печер здійснив П. О. Нечитайло у 2000–2002 рр. Він звернув увагу на те, що печерна церква в Маліївцях не має архітектурно виділеного вівтаря (рис. 3). Такого типу культові споруди багато науковців традиційно відносять до каплиць, де неможливе проведення одного з основних християнських таїнств – причастя (Нечитайло 2012, с. 200).

Натомість з писемних джерел відомо, що малівецька церква-печера використовувалась як повноцінний храм із освяченим престолом іще в новітній час, і саме таке планування храмів у печерних монастирях домінує у нас, на Середньому Подністрів'ї. Подібні храми без виділеного вівтаря зафіксовані в селах Нагоряни, Оксанівка, Лядова (Вінницька обл.), Кормань, Комарів (Чернівецька обл.), Субіч, Жванець, Бакота (Хмельницька обл.) (Нечитайло 2012, с. 200).

Для уточнення датування печерного комплексу було закладено шурф у західній частині плато над печерами, в якому було знайдено численні уламки керамічного посуду XIX–XX ст., серед яких і фрагменти VI–VIII ст., а також поховання давньоруського часу (кістки дитини віком до 10 років і дорослої людини), що наштовхує на думку про існування біля монастиря світського цвинтаря давньоруського часу. Це дало підстави припускати, враховуючи близькість давньоруського городища, що монастир міг виникнути ще в XI–XIII ст. (Нечитайло 2012, с. 202).

У рамках цього ж дослідження П. О. Нечитайло обстежив також скульптуру святого Онуфрія, вирізьблену з пісковика, яку на початку 2000-х місцеві мешканці повернули з цвинтаря і встановили біля джерела на верхньому плато (Рис. 4). Фігура оленя біля ніг святого старця, на думку Павла Олександровича, допомагає розв'язати давню проблему інтерпретації і датування знаменитого рельєфу оленя в Буші – як пізньосередньовічне зображення святого Онуфрія з оленем, а не дохристиянський тотем, як думалось раніше (Нечитайло 2012, с. 203).

Разом зі святим Онуфрієм було повернуто із цвинтаря і ще одну скульптуру – святого Яна Непомука, і встановлено біля іншого джерела, що за 300 м на захід від першого. Хоча обидві

скульптури, за описами, на кінець XIX ст. знаходились у печерах, є підстави вважати, що початково вони були створені для оздоблення церкви василіянського монастиря, а при переведенні церкви у православ'я були винесені до печер.

Знайдена у 2021 р. на цвинтарі уже третя скульптура з монастиря, розбита на три частини, була перевезена до музею для дослідження і збереження (Рис. 5a, b, c).

Три її частини складаються у чоловічу фігуру з оголеним торсом, через праве плече на шлейці накинута кудлата хутряна одежа до землі (Рис. 5a). Ноги босі, руки і голова відбиті, однак видно, що ліва рука в плечі піднята догори, а на грудях залишилися пасма довгої бороди. Біля лівої ноги лежить тварина, схожа на ягня, верхня частина відбита (Рис. 5c). Висота скульптури – понад два метри.

Співробітникам музею вдалося попередньо ідентифікувати цю скульптуру як святого Іоанна Предтечу, і вона може бути частиною скульптурної композиції фонтана, який існував біля монастирської церкви і зображав сцену хрещення Ісуса Христа. У Сіцінського знаходимо поки що єдиний відомий нам опис: *«До недавнього часу на погості перед входом до церкви був влаштований із того ж джерела фонтан, що представляв у двох статуях Хрещення Спасителя: з руки Іоана Хрестителя вода падала на голову Спасителя. Тепер фонтан не діє, хоча статуї стоять на тому ж місці»* (Сецинский 1901b, с. 323).

На сьогодні від колишнього фонтану залишилися еліпсоподібної форми водойма з незначними залишками колишньої обмуровки з тесаного каменю. І поки що не вдалося віднайти інших частин цієї композиції: фігури Ісуса та відламаних частин фігури Іоанна.

Що стосується маєтку Орловських, то він був закладений уже наприкінці XVIII ст. польським шляхтичем Яном Онуфрієм Орловським. Збереглося багато досить детальних описів маєтку, зокрема в Географічному Словнику Королівства Польського (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego 1885, s. 8-9), в книгах А. Урбанського (Urbanski 1927, s. 23-27), Р. Афтаназі (Aftanazy 1986, s. 209-232) тощо. До того ж сам палац Орловських добре зберігся до нашого часу. Збереглося також багато його зображень: картин, гравюр і фотографій середини XIX – початку XX ст.

Однак на території маєтку в процесі обстеження і розчищення парку було виявлено декілька об'єктів, котрі потребують дослідження саме археологічними методами.

Одним із них є мисливський павільйон «Грецькі руїни», що знаходився на південно-східному схилі парку (Рис. 6). Він був збудований у 1905 р. останнім малівецьким графом Ксаверієм Орловським за проектом одеського архітектора, у тому ж стилі Людовіка XVI і з такого ж тесаного пісковика, що і палац. Його оздоблення завершене так і не було. Павільйон стояв на березі штучно зробленої водойми, викладеної тесаним каменем, що живилася від природного джерела (Aftanazy 1986, s. 231).

Після приходу радянської влади, на початку 1920-х рр., павільйон і обмуровання водойми були розібрані на будівельні матеріали (Федоров 2016, с. 14). Тепер на місці павільйону стоїть сільська водокачка. З водойми в часи санаторію зробили фонтан «Лебеді», від скульптурної композиції залишилися арматура і уламки бетону.

Оскільки парк був занедбаний і заріс чагарниками, про точне місце знаходження павільйону довгий час було не відомо. І лише коли в 2020 р. волонтерськими толоками взялися чистити парк, науковий співробітник музею Л. А. Юнь зміг виявити перед водокачкою посеред струмка вузьку смужку кам'яного фундаменту напівкруглої форми, довжиною близько трьох метрів, біля якої на землі розкидано уламки кам'яних блоків та архітектурних оздоблень (рис. 7 a, b). За описом, *«спереду до фасаду майже на весь павільйон примикала напівкругла тераса з десятьма іонічними колонами»* (Aftanazy 1986, s. 231). Тож нема сумнівів, що це саме фундамент мисливського павільйону.

Неподалік, на схід вглиб парку виявлено пласку квадратну кам'яну брилу розміром 70х70 см, яка може бути як постаментом для однієї з паркових скульптур, так і ще одним блоком від павільйона.

На північний захід від павільйону Л. А. Юнь виявив ще один фундамент будівлі, призначення і вік якої поки що не з'ясовані. Дослідження цієї будівлі ускладнене тим, що на ній виросло дерево, яке оплело каміння своїми коренями (Рис. 8). Вдалося відкрити округле кам'яне мурування завширшки приблизно 1,5 м, діаметром приблизно 1,9 м, висотою 30 см. Центральна частина забудована камінням. Це могла бути як одна із паркових альтанок, так і невеликий житловий павільйон чи штучно створені руїни, які згадуються в парку (Aftanazy 1986, s. 231).

У цій же частині парку лежить перевернутий кам'яний постамент із вирізьбленою на ньому датою «1828» (рис. 9). За словами Л. А. Юня, раніше на цьому постаменті знаходилась скульптура чоловіка з книгою, у якої давно була відбита голова. Скульптура на постаменті стояла на місці, де старожили пам'ятають могилу дитини Орловських, і ще у 80-х роках хтось невідомий за цією могилою доглядав, висаджував на ній квіти. Однак кілька років тому чоловік із сусіднього села, ім'я якого відоме, приїхав автівкою і викрав скульптуру та намагався викрасти постамент, який врешті скинув зі схилу.

Зазначена могила – це, можливо, поховання сина Євеліни Орловської, в заміжжі Чацької (доньки Адама Орловського). Євеліна народилася у 1812 р., була віддана заміж за Олександра Чацького із Серебринице. Їхній шлюб був невдалий, і після смерті малолітнього сина скоро розпався (Orłowski 2002, s. 106). Місце дитячої могили, відколи звідти забрали пам'ятник, відоме лише приблизно.

Також в описах маєтку ми зустрічаємо згадування об'єктів, які до нашого часу не збереглися, наприклад, фігарні, манеж, пекарня, інші господарські будівлі (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego 1885, s. 9).

Таким чином, хоча маєток не відноситься до давньої історії, однак він потребує досліджень саме археологічними методами, що дадуть змогу виявити і окреслити фундаменти втрачених будівель, за підйомним матеріалом з'ясувати їх призначення і датування, знайти історичні предмети, що поповнять музейну колекцію.

Натомість, беручи до уваги історію монастирського комплексу і результати попередніх досліджень, ця локація є дуже перспективною для проведення масштабних археологічних досліджень, здатних пролити світло і на питання точного датування печерного монастиря, і на різні аспекти його діяльності та епізоди його знищення у XVII, XVIII і в XX ст.

Ці дослідження необхідні також для подальшого розвитку туристичного потенціалу маєткового і монастирського комплексів та формування єдиного заповідного простору, який представлятиме широкий зріз історії цього регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Гульдман, В. К. 1901. Памятники старины в Подолии (материалы для составления археологической карты Подольской губернии). 1992. В: Шмаєнік, М. Д., Захар'єв, В. А. (ред.). *Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток)*. Хмельницький (б.в.), с. 10-15.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. (ред.) 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Чернігів: РВК «Деснянська правда».
- Гуцал, А. Ф. 2013. Матеріали археологічних розвідок ранньоскіфського поселення в с. Сивороги та городища Маліївці. В: *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник наукових праць*. Вип. V. Дунаївці, Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г.
- Захар'єв, В. А., Радієвська, Т. М. 1990. Ранньотрипільське поселення біля с. Маліївці. В: *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології*. Кам'янець-Подільський (б.в.), с. 9-10.
- Куземський, Л. М. 1992. Знахідки римських монет поблизу с. Маліївці. В: Шмаєнік, М. Д., Захар'єв, В. А. (ред.). *Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток)*. Хмельницький (б.в.), с. 29-30.
- Нечитайло, П. О. 2012. До історії печерного монастиря в селі Маліївці. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 22. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 198-205.
- Сецинский, Е. И. 1891. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии. В: Сецинский, Е. И. (ред.) *Труды Подольского епархиального историко-старистического комитета*. Вып. 5. Каменец-Подольский.
- Сецинский, Е. И. 1901a. Археологическая карта Подольской губернии. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899*. Т. I. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, с. 197-354.
- Сецинский Е. (ред.). 1901b. *Труды Подольского епархиального историко-старистического комитета*. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, с. 320-323.

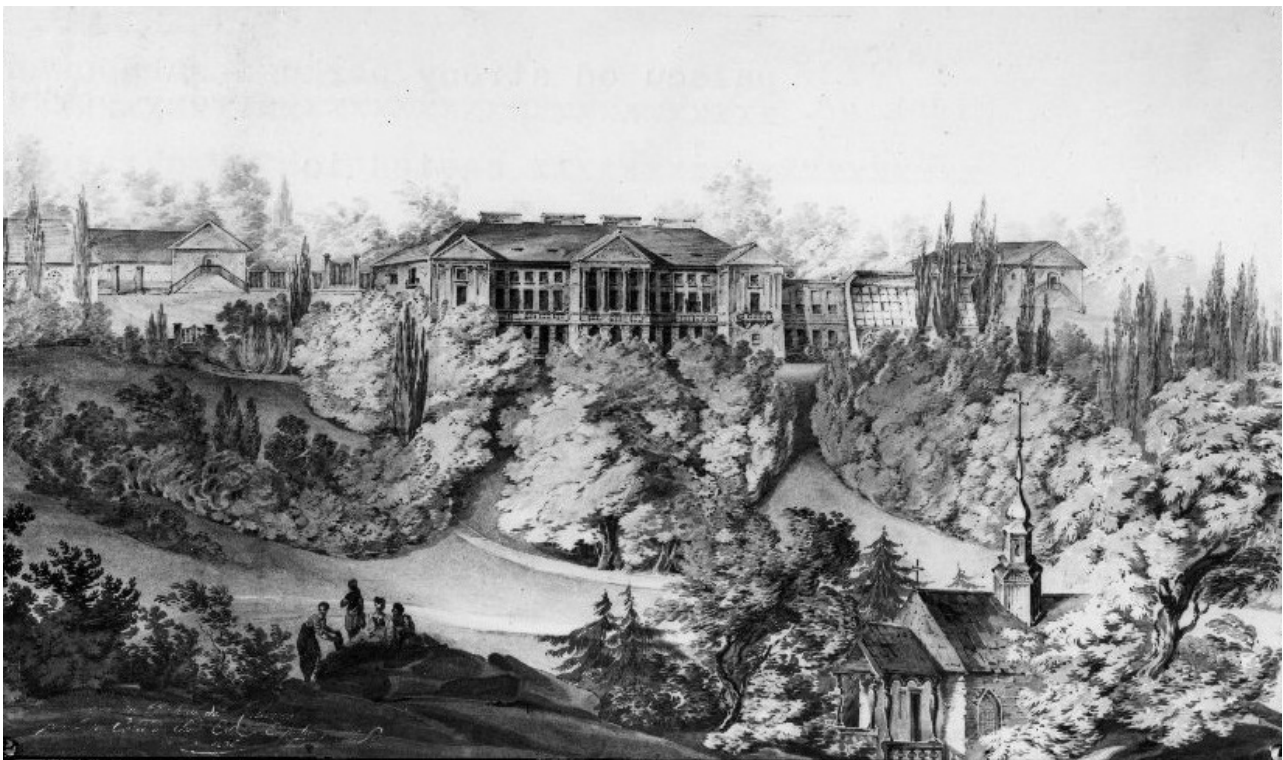
- Федоров, А. О. 2016. *Круті повороти долі*. Чернівці: Ратуша.
- Шмаєнік, М. Д., Захар'єв, В. А. (ред.). 1992. *Археологія Дунаєвеччини (збірник періоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток)*. Хмельницький (б.в.),
- Aftanazy, R. 1986. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t. T. IX: Wojewodstwo Podolskie*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Ossolineum, s. 209-232.
- Orlowski, K. S. 2002. *Orlowscy: historia jednej rodziny*. Warszawa: AgArt.
- Przedziecki, A. 1841. *Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. T. 2. Wilno (b. w.).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 1885. T. VI. Warszawa: nakł. F.Sulmiskiego i W.Wawelskiego, s. 8-9.
- Urbanski, A. 1927. *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*. Warszawa (b. w.), s. 23-27.

Nataliia Yarova,
Senior Researcher,
Maliyivtsi Oblast
Historical and Cultural Museum

PROSPECTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TERRITORY OF THE ESTATE OF THE COUNTS OF ORLOVSKYI AND THE MONASTERY COMPLEX IN THE VILLAGE OF MALIYIVTSI

The article reviews archaeological research in the village of Maliyivtsi, carried out since the end of the 19th century and to the present day. And on the basis of these materials and newly discovered finds, the prospect of further research by archaeological methods of the territory of the monastery complex and individual objects on the territory of the Orlovskiyi estate is considered.

Keywords: Maliyivtsi, Orlovskiyi estate, monastery, church, cave, sculpture, hunting pavilion.

Рис. 1. Вигляд від монастиря на палац Орловських (акварель 1826 р.)

Рис. 2. Печерна церква

Рис. 3. Пам'ятний знак на місці зруйнованої Хрестовоздвиженської церкви

*Рис. 4. Скульптура святого
Онуфрія з оленицею*

*Рис. 5а, б, в.
Частини скульптури
Іоанна Предтечі*

Рис. 6. Мисливський павільйон «Грецькі руїни» (фото 1914 р.)

*Рис. 7а, б.
Руїни мисливського
павільйону*

Рис. 8. Невизначені руїни

Рис. 9. Постамент з могили

Денис Яшний,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

«ВІЙНА ІЗ КАМІННЯМ: ЗНИЩЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ»

У порушення норм міжнародного гуманітарного права, виконавчі органи російської влади і створені ними окупаційні адміністрації в Криму з лютого 2014 ініціювали масштабні незаконні розкопки на місці військових, інфраструктурних та ідеологічних проєктів.

Результатом стало знищення великої кількості фортифікаційних пам'яток, створених в період від античного часу до ранньомодерного. В статті наведені найбільш кричущі приклади знищення археологічних об'єктів, які є маркерами не тільки розвитку фортифікаційної справи, але й континуїтету місцевого населення, що не вкладається в міф про «російський Крим».

Ключові слова: Крим, фортифікація, археологічні пам'ятки, культурна спадщина, окупація.

Головною проблемою моніторингу і оцінки втрат археологічної, і, зокрема, фортифікаційної спадщини в окупованому Криму після 2014 року є відсутність комплексної роботи органів державної влади з охорони культурної спадщини, комплексного аналізу законів країни-агресора, недостатнє розуміння відмінності української і російської систем охорони культурної спадщини та обмежена участь фахівців та державних органів у моніторингу стану пам'яток. Результатом всього перерахованого є створення викривленого уявлення про стан об'єктів культурної спадщини в Криму, та зосередження на обмеженому колі порушень, які не завжди несуть загрозу пам'яткам. З іншого боку, недостатнє залучення представників національної наукової спільноти робить неможливою оцінку рівня фаховості археологічних робіт, які проводяться на півострові, та обґрунтованості їх опублікованих результатів.

Спроби оцінки втрат фортифікаційної спадщини в окупованому Криму у 2014–2022 рр. не були комплексними, і, здебільшого, перебували в площині науково-популярних дописів, або, були видані в часописах, але ґрунтувалися на публікаціях в ЗМІ. Виключенням можна назвати проєкт «Порушення проти культурних цінностей в Криму», де поміж великого кола дописів, в основі яких лежать опубліковані результати незаконних археологічних робіт (Реєстр незаконних...2021).

Після 2014 року в Криму основним законом РФ, який регулює сферу охорони культурної спадщини є Федеральний закон «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» № 73-ФЗ від 24.05.2002 (Федеральний закон №73...2022). Цим законом встановлений загальний порядок охорони об'єктів культурної спадщини, який діє в Криму після окупації.

На базі органів охорони культурної спадщини, які діяли до березня 2014 року, окупаційна влада створила «Государственный комитет по охране культурного наследия Республики Крым» (Государственный комитет...2022) і «Управление охраны объектов культурного наследия» (Управление охраны...2022). До їх повноважень, згідно із законами РФ, входять: розробка в межах проєктів нормативних правових актів у сфері державної охорони об'єктів культурної спадщини, методичних матеріалів та рекомендацій; прийняття рішень про включення об'єкта до «Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації в якості об'єкта культурної спадщини регіонального значення або об'єкта культурної спадщини місцевого (муніципального) значення або про відмову у включенні об'єкта в зазначений реєстр; здійснюють в межах компетенції управління проєктною діяльністю.

Найбільшу загрозу для об'єктів археологічної спадщини в окупованому Криму несуть т. з. «рятувальні археологічні роботи» на місці будівництва доріг, електромереж, газопроводів, заводів з переробки сміття, інфраструктурні проєкти в містах і населених пунктах. Результати таких робіт, які проводяться за дозволами Міністерства культури РФ, не завжди публікуються, на відміну від досліджень, які продовжуються кримськими археологами стаціонарно після окупації.

За програмою «Соціально-економічного розвитку» державними органами Російської Федерації була запланована реалізація 854 проєктів, 231 з яких планувались до реалізації у 2020–2022 році.

Пряма вказівка на роботу у напрямку «культурна спадщина» подана у 2-х пунктах («ремонтно-реставраційні роботи на 21 пам'ятці», та «фінансування Херсонеса Таврійського»), але, всі будівельні роботи, які пов'язані розкопками несуть загрозу археологічній спадщині, більше того, оплата «рятівних археологічних робіт» закладена у будівельні проекти.

Так основні напрямки інфраструктурного будівництва в Криму відомі з 2014 року, більш того, відомі напрямки фінансування і проекти, які реалізуються або плануються до реалізації в ході цієї програми. Кожна з планувальних схем, які додаються до проєктів на території окупованої АР Крим проходять узгодження у місцевому органі охорону культурної спадщини (т. з. «Государственный комитет по охране культурного наследия Республики Крым») (Социально-экономическое развитие...2022).

У 2016 році, було видано дозволи «Государственным комитетом по охране культурного наследия Республики Крым» щодо можливості проведення земляних та будівельних та інших робіт на ділянках об'єктів археологічної спадщини, які були повністю «піддані рятувальним археологічним розкопкам і за якими надані наукові звіти про проведення охоронно-рятувальних робіт» в зоні будівництва об'єкта «Магістральний газопровід Краснодарський край – Крим». Під це будівництво було розкопано 54 об'єкти археологічної спадщини.

У 2017–2018 році більша частина розкопок дозволених Міністерством культури РФ і погоджених т. з. «Государственным комитетом по охране культурного наследия Республики Крым» на території АР Крим, проходили по маршруту траси «Керч-Севастополь». Були продовжені роботи на місці будівництва «Магістрального газопроводу Краснодарський край – Крим» (Незаконні археологічні розкопки..., 2021).

У 2017–2018 році Російською Федерацією в окупованому Криму розпочато реконструкцію і будівництво нових обходів траси Керч-Севастополь. Дослідникам проєкту «Violations of international humanitarian law in armed conflict, protection of cultural heritage» («Порушення міжнародного гуманітарного права у збройних конфліктах, захист культурної спадщини») вдалося локалізувати 94 об'єкта археологічної спадщини з точністю до декількох десятків метрів, хоча по деяким можлива і полігональна локалізація. У «Переліку пам'яток місцевого і національного значення, розташованих на території АР Крим» ідентифіковано лише 15 об'єктів (Список памятников..., 2004, с. 174–400). Всі пам'ятки, які потрапили під будівництво не були внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Незаконні археологічні розкопки..., 2021).

Незаконні «рятувальні археологічні роботи» проводилися співробітниками Інституту археології РАН, Інституту історії матеріальної культури РАН, Інституту археології і етнографії Сибірського відділення РАН та т. з. «Інституту археології Криму РАН», музеїв-заповідників Херсонеса, Бахчисарая, «Неаполя Скіфського», т. з. «Східно-Кримського музею-заповідника», створеного на базі Керченського історико-культурного заповідника.

«Кримська новобудівельна археологічна експедиція Інституту археології РАН» в кінці 2018 р. завершила польові роботи на споруджуваних об'єктах транспортної інфраструктури Криму – на трасі Керч-Сімферополь–Севастополь і на автомобільних і залізничних під'їзних коліях до Кримського мосту. Розвідки об'єктів археологічної спадщини, що потрапляють в зону будівництва, були розпочаті в 2016 р. На першому етапі їх завданням було уточнення місця розташування та меж вже відомих поселень і могильників і обстеження території для виявлення ще невідомих пам'яток археології. У квітні 2017 року почалися і розкопки. Протяжність фронту робіт склала трохи менше 300 км.

Чи не найбільші втрати незаконними археологічними розкопками були нанесені саме фортифікаційним археологічним пам'яткам різних періодів: епохи бронзи, еллінізму і римського часу, раннього і пізнього Середньовіччя, Нового часу.

Наймасштабніший фортифікаційні споруди в Криму, відносяться до існування Боспорського царства, і мають характер ландшафтоутворюючих. Однією з таких пам'яток є Узунларський вал – найбільший серед подібних укріплень, який фіксував стабільні кордони Боспору протягом історії існування царства. Три періоди будівництва та перебудов укріплених рову відповідають періодам розвитку цієї античної тиранії.

Узунларський вал був відомий і до 2014 р., проте через його розміри (близько 33 км. завдовжки) процес уточнення списку його внутрішньокмплєксних об'єктів триває постійно. Під час незаконних розкопок у 2016 році, під час робіт перед спорудженням магістрального газогону Краснодарський край – Крим, були виявлені залишки оборонної вежі на кургані бронзової доби та проїзду «Боспорська брама», а в 2017, під час незаконних археологічних розкопок на місці будівництва вітряків Пресноводненської ВЕС – вежа «Казан II» (Супренков 2019, с. 103–112;

Супренков 2016, с. 21.). У 2017, 2019 рр. незаконними роботам було піддано вежу «Казан-Тепе І» (Ермолин 2019, с. 47-49).

«Боспорська брама» – єдиний досліджений проїзд через Узунларський вал, двома кам'яними опорами мосту. Незважаючи на значущість пам'ятки, будівельники газопроводу за дозволом археологів з Інституту Археології РАН проклали магістральну газову трубу крізь розріз воріт: внутрішнє заповнення воріт знищено, а на його місце укладено трубу. Що створило техногенні загрози збереженню пам'ятки та виключило можливість наукової консервації. На доповнення до цього незаконні розкопки велися важкою будівельною технікою, через що археологи з ІА РАН не змогли в низці випадків простежити стратиграфію розкопаних об'єктів (наприклад, простежити грабіжницький лаз до центрального поховання кургану бронзової доби). Отже, можна впевнено сказати, що незаконні розкопки Узунларського валу у 2015–2019 рр. завдали збереження цієї пам'ятки великих втрат.

Окрім широко відомих фортифікаційних споруд Боспорського царства: Тирітакського, Чокракського та Узунларського валів, є ще один, четвертий рів, найменш досліджений – це Акмонайський рів та його вал – оборонна споруда, яка відсікала Керченський півострів більшої частини Кримського півострова. Найбільш поширеним датуванням перших споруд на валу є VI ст. до н.е., пов'язує його з «ровом сліпих рабів скіфів», про яких писав Геродот. До складу пам'ятки входять рів, вал, курганоподібні насипи і, ймовірно, боспорське укріплення II–III ст. (Гаврилов 2016а). Незаконні археологічні роботи були проведені у 2014 р (Гаврилов 2016б). (ЛЕП Краснодарський край – Крим, один розріз), 2016 р. (магістральний газопровід Краснодарський край – Крим, 2 розрізи), 2017 рр. (автомобільна дорога Керч-Севастополь, один розріз) та ще один невідомий проєкт з одним розрізом (Супренков 2018). Найбільша територія пам'ятки – 1400 кв.м. була знищена розкопками у 2016–2017 рр.

Унікальною для округи т. зв. «печерних міст» є пізньоскіфська фортеця Кермен-Бурун, до якої в цьому районі не було відомо жодного великого пізньоскіфського міста з фортецю. Про наявність на кряжі над с. Отаркой руїн фортеці було відомо у до 30-х рр. XX ст. Однак репресій проти її дослідника – І. М. Репнікова, «стерли» Кермен-Бурун з історіографії. Під час незаконних 2016 – 2018 рр. розкопок російські археологи, які перебували поза кримським історичним контекстом дали знову відкритій фортеці назву «У стени-2», і лише в 2018 р. повернули їй історичну назву (Рукавишнікова, Волошинов, Бейлин 2019). Існування Кермен-Буруну можна віднести до II – 1-ої половини III ст. Після цього у VII–IX ст. на її місці продовжувало існувати невелике поселення. Під час розкопок було розкрито укріплення з кам'яними мурами, вежами та воротами, а на території посада: землянки, господарські ями, кам'яні стіни, огорожі та поховання дітей в амфорах. Під час будівництва автомобільної дороги Керч-Севастополь була незаконно розкопана «під знесення» більша частина посаду, а пам'ятку «розрізано» на фортецю та східну околицю посаду (Рукавишнікова, Волошинов, Бейлин 2019).

Прикордонна фортеця країни Дорі кримських готів – Сіваг-Кермен – центральне укріплення у системі оборони цієї області Гірського Криму, створена візантійськими військовими інженерами. Сіваг-Кермен боронив контролював шляхи через гірський масив Кок-Агач-Даглари, від центру ескі-керменської до інкерманської областей Дорі. Фортеця проіснувала недовго й залишалась військовим табором і, можливо, притулком місцевого населення на період короточасної протягом короткого часу середини або 2-ї половини VI ст. Оборонний мур Сіваг-Кермен складався з п'яти куртин з воротним проїздом і не менш, ніж трьох веж (Науменко 2018).

Пам'ятку було відкрито напередодні окупації Криму у 2014 р., і піддано незаконними розкопкам у 2015 та 2017 рр. Якщо у 2015 р. проводились велися локальні земляні роботи, із шурфуванням всі ділянки оборонної системи фортеці, то в 2017 р. культурні напластування було знищено усередині двох із трьох веж Сіваг-Кермену. Внутрішня частина фортеці не була досліджена, що не завадило окупаційним дослідникам зробити висновок про відсутність забудови всередині укріплення (Науменко 2018).

Найбільш руйнівними для візантійської фортифікаційної спадщини в Криму були незаконні розкопки фортеці Горзувіти, побудованої за візантійського імператора Юстиніана Iдесь у середині VI ст. Вона стала жертвою російського міфу про «Рів'єру» (радянський час – «всесоюзна здравниця»), який стояв на ствердженні про пустку на Південному березі Криму до російської колонізації XIX ст.

Першочергово Горзувіти були військовим форпостом Візантії на узбережжі країни кримських «готів» – Дорі. В 2-й половині VII – на початку VIII ст., укріплення виросло в провінційне кримське місто з неукріпленим посадом, на місці якого існує сучасний Гурзуф. Після завоювання Криму

турками-османами (1475 р.), генуезька на той момент фортеця Гурзуфу гине, але посад залишається безперервним місцем проживання і до сьогодення.

Східний посад фортеці Горзувіти було зруйновано забудовою дитячого табору Артек. Перші незаконні археологічні роботи на ділянці проводилися у 2016 р. на ділянках «храму в храмі» і прилеглого некрополя. В тому ж році між «храмом у храмі» і фортецею Горзувіти, відокремлених один від одного балкою Азіз-Дере, було відкрито однойменне мусульманське кладовище і квартали середньовічної забудови посаду.

У 2017 р. відбулися найбільш масштабні руйнування пам'ятки: було незаконно розкопано «під знесення» «храм у храмі» й забудова посаду поруч із ним, було відкрито християнський некрополь, що прилягає до храму (Мастыкова 2020). На протилежній стороні балки Азіз-Дере було незаконно розкопано «під знесення» посад IX–XI ст. і мусульманське кладовище Азіз-Дере (Манаєв, Турова 2019). В 2018 р. археологами Інституту Археології Росії було знищено християнське кладовище (могильник Горзувіти) між «храмом у храмі» й берегом моря. Найбільш значущим об'єктом, знищеним у 2016–2018 рр. на східному посаді Горзувіти під час будівництва Артеку, є гробниця XIII в. у вигляді корабля, що була розташована в «храмі в храмі» (Мастыкова 2017, Мастыкова 2019).

Іншою фортецею, яка виникла у VI ст. була Чембало-Балаклава, найвищий розвиток якої, втім, приходився на генуезько-турецький період, а будівництво віцілих на сьогодні мурів – генуезького замку на г. Кастрон, почалося у 1345 р. Закинутими місто і фортеця Чембало-Балаклава стали на кінці XVIII – початку XIX ст., через виведення турецького гарнізону, депортації урумов, ромеїв, вірмен російськими військами.

До складу пам'ятки входять укріплення та міська житлова забудова, розташовані на г. Кастрон: т.зв. «цитадель» і бург із руїнами замків, веж, донжонів, оборонними мурами, ровом і валом, церквами, монастирями, цвинтарями та житловими садибами.

Фортеця Чембало піддається незаконним археологічним розкопкам від 2014 р. і до сьогодні на території міста св. Миколи (2017–2019 рр.) і св. Георгія (2014–2022 рр.) (Адаксина, Мыц 2019). Розкопки проводились на території храму №5 та навколо нього (2014–2016 рр.), вежі №5 міста св. Миколи (2017 р.) (Адаксина та ін. 2108) та консульській церкві Консульського замку св. Георгія (Гинькут 2019). Хоч незаконні розкопки тут не проводились під забудову, відсутність належної консервації, ставить під загрозу збереження Чембало-Балаклави.

Одним з найбільших проєктів, який реалізується на території окупованого Севастополя з 2018 року є будівництво т. зв. «музейно-оперного комплексу» на місі Кришталевий. Це привело до знищення пам'ятки археології «Фортеця Сари-Кермен – порт Авліта» (за окупаційною топографією – Форт Меншиков) розташована в самому центрі Ахтіара-Севастополя.

Авліта – це головний порт Феодоро, морські ворота фортеці Каламіта та закінчення кримської частини Великого шовкового шляху у 2й половині XV ст. У турецький час порт Авліта поступово занепадав. Фортеця Сари-Кермен є супутником порту й була побудована для його оборони. Вона повторила сумну долю порту, уже в середині XVII ст. перетворившись на величні руїни, де запорізькі козаки влаштовували свої табори під час рейдів на Кримське ханство. Фортеця Сари-Кермен та порт Авліта були виявлені у 2018 р. під час незаконних розкопок під забудову в районі Артилерійської бухти, м. Кришталевий та Артилерійського пагорба.

Пам'ятка датується від III ст. до н.е. до 20-х років. XX ст. За час існування вона пройшла кілька етапів існування. В елліністичний та римський час тут відомі залишки припортової інфраструктури, гончарний центр, залишки господарської та, можливо, житлової забудови. У ранньовізантійський період ділянку не було покинуто й тут здійснювалася певна сільськогосподарська діяльність.

У XIV ст. тут зведено фортецю Сари-Кермен. Не пізніше XV ст. до неї додається порт Авліта. На сьогодні момент гавань залишила найбільше археологізованих залишків. Комплекс фортеці та порту існують до XVII ст. У XVIII ст. згадок про фортецю більше немає, і життя переміщується до Авліти. Гине портова інфраструктура XVII–XVIII ст. у 1777 р. Її оборонні споруди та внутрішня забудова відновлюються у 40-х рр. XIX ст. разом із будівництвом Форт Меншиков, який переживає Кримську війну. У 60–70-х роках. XIX ст. територія порту Авліта та фортеці Сари-Кермен перетворюється на міське сміттєзвалище та обростає приватною міською забудовою Ахтіара-Севастополя (Манаєв, Моисеев 2019).

Найбільш значною втратою треба визнати руйнування у 2020 р. оборонного муру порту Авліта турецького часу завдовжки не менше 500 м. Його унікальність полягає в тому, що за допомогою природничих методів, вдалося порівняно точно провести датування час будівництва об'єкту наприкінці XVII ст. (Моисеев та ін., 2020). Завдяки наявності зображень синхронної аналогічної ту-

рецької фортеці Сейт-аль-Іслам на Нижньому Дону було відкрито можливість провести її фахову консервацію, реставрацію, реконструкцію та музеєфікацію. Значущість відкриття змусила окупаційні «органи» охорони культурної спадщини визнати її об'єктом археологічної спадщини. Проте тиск забудовника призвів до повного знищення об'єкту.

Відкриття турецького порту Авліта в центрі Ахтіара-Севастополя нещадно руйнує міф про якісь особливі права росіян на місто. Це не «російська Троя», а звичайне колоніальне місто, що збудовано поруч чи на давніх поселеннях автохтонів. Таке саме місто, як Чембало-Балаклава, Керч, Гурзуф, та безліч невеликих населених пунктів, які є маркером континуїтету місцевого населення. Проте історія порту Авліта та інших укріплень, незаконно розкопаних в 2014–2022 рр., є сумним прикладом та прогнозом на майбутнє для всієї автентичної культурної спадщини Криму. Посилене знищення таких пам'яток веде нас до моменту, коли жодних археологічних маркерів, які б дозволили стверджувати про не російську історію Криму не залишиться.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаксина, С., Алексеенко, Н., Гинькут, Н., Мыщ, В., Неделькин, Е., Ступко, М. 2018. Исследования средневековой крепости Чембало в 2017 г. *История и археология Крыма*, 8, с. 13-16.
- Адаксина, С., Мыщ, В. 2019. Исследования крепости Чембало в 2018–2019 гг. *История и археология Крыма*, 9, с. 17-20.
- Гаврилов, А. 2016. Акмонайский ров и вал на картах. *История и археология Крыма*, 3, с. 102-113.
- Гинькут, Н. 2019. Крепость Чембало. Приморская (западная) линия обороны на рисунках конца XVIII – первой половины XIX в. и современный археологический контекст. В: *Уваровские Таврические чтения*. Материалы научной конференции «Древности Юга России». Севастополь: ООО «Колорит», с. 60-67.
- Государственный комитет по охране культурного наследия Республики Крым. 2015. Головна. [online]. Симферополь: Государственный комитет по охране культурного наследия Республики Крым. Режим доступу: <https://gkokn.rk.gov.ru/> [Дата звернення 27 серпня 2022]
- Ермолин, А. 2019. Узунларский вал: подробное описание и датировка. В: *Кондаковские чтения VI. Античность – Византия – Древняя Русь*. Материалы научной конференции. Белгород, с. 30-98;
- Манаев, А., Моисеев, Д. Археологические исследования на территории 7-го бастиона в районе Артиллерийской бухты в Севастополе. *История и археология Крыма*, 11, с. 185-194.
- Манаев, А., Турова, Н. 2019. Археологические исследования на посаде крепости Горзувиты в 2017 г. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: империя и полис*. XI Международный Византийский Семинар. 3–7 июня 2019 г. Севастополь – Балаклава, с. 147-154
- Мастыкова, А. 2019. Археологические раскопки 2017–2018 гг. средневекового храма и могильника в Горзувитах. В: *Крым - Таврида. Археологические исследования в Крыму в 2017–2018 гг. К 100-летию российской академической археологии*. Москва: Институт археологии РАН, с. 381-395. Крым - Таврида. Археологические исследования в Крыму в 2017–2018 гг., 2
- Мастыкова, А. 2020. Исследования средневекового памятника Горзувиты в ялтинском округе на Южном берегу Крыма в 2017–2018 гг. В: *Археологические открытия. 2018 год.*, 2020, с. 296-299;
- Мастыкова, А. 2020. Проблема музеификации храма в Горзувитах (раскопки 2017 года). В: *V Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна. Бахчисарай*. Тезисы докладов и сообщений. 7-8 сентября 2017 г. Бахчисарай, с. 23.
- Моисеев, Д., Корженков, А., Овсяченко, А., Ларьков, А. 2020. Сейсмические деформации в стенах храма Ай-Триада (с. Лаки – Керменчик, Крым). В: *Владимирский сборник II*. Материалы международной научной конференции «III Свято-Владимирские чтения». Севастополь, с. 126-144.
- Науменко, В. 2018. Укрепление Сиваг-Кермен в Юго-Западном Крыму. новая Византийская крепость «страны Дори» Прокопия Кесарийского (Общие итоги археологического изучения памятника в 2015–2017). *АДСВ*, 46, с. 54-72.
- Порушення проти культурних цінностей. *Реєстр незаконних археологічних розкопок*. б. р. [online]. Режим доступу: <https://culture.crimea.ua/ua/nezakonni-arheologichni-rozkopki-na-teritoriii-krimu.html> [Дата звернення 24 вересня 2022].

- Рукавишников, И., Волошинов, А., Бейлин, Д. Исследования позднескифского поселения Кермен-Бурун (У стены 2) в Севастополе. В: *Крым - Таврида. Археологические исследования в Крыму в 2017–2018 гг. К 100-летию российской академической археологии*. Москва: Институт археологии РАН, с. 343–362. Крым - Таврида. Археологические исследования в Крыму в 2017–2018 гг., 2.
- Правительство РФ. *Социально-экономическое развитие Республики Крым и г. Севастополя до 2022 года* утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 11.08.2014 №790. Москва: Уряд РФ. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_167146/d504e1f370db6d7f77b610cdce8d12f694272c08/ [Дата звернення 27 серпня 2022].
- Республиканский комитет охраны культурного наследия Автономной Республики Крым. 2004. *Список памятников местного национального значения расположенных на территории Автономной Республики Крым*. Симферополь, с. 174–400.
- Супренков, А. 2016. Узунларский вал как одна из границ Боспора. История исследований и новейшие открытия. В: *Кондаковские чтения V. Античность – Византия – Древняя Русь. Материалы научной конференции*. Белгород, с.20–25.
- Супренков, А. 2019. Узунларский вал: к хронологии сооружения по результатам работ 2015–2017 гг. *Таврические студии*, 19, с. 103–112.
- Управление охраны объектов культурного наследия. 2019. *Федеральный закон № 73-ФЗ «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации (с изменениями на 18 июля 2019 года)»*. Режим доступа <https://uookn.sev.gov.ru/> [Дата звернення 21 жовтня 2022].

Denys Yashnyi

PhD, Leading Researcher,

National Reserve «Kyivo-Pecherska Lavra»

WAR WITH STONES: DESTRUCTION OF FORTIFICATION HERITAGE IN OCCUPIED CRIMEA

The so-called “rescue archeological excavations”, which operate in places of construction of the roads, electricity grids, gas pipelines, garbage processing plants, infrastructure projects in cities and towns, pose the greatest threat to the archaeological heritage in the occupied Crimea. These works are illegal according to the Ukrainian law. The Ministry of Culture of the Russian Federation issued more than 800 permits for archaeological excavations in the occupied Crimea in 2014–2020.2 More than 200 of these permits were issued for the exploration and excavation at the construction sites. State authorities of the Russian Federation have planned the implementation of 854 projects under the program “Socio-economic development”, all construction projects of this program pose a threat to archaeological heritage.

In 2016–2019, the Ministry of Culture of the Russian Federation permitted excavations at the construction sites of the gas pipeline «Krasnodar region – Crimea» and high-voltage line of the project “The Energy Bridge between the Russian Federation and Crimean Peninsula”. As a result, excavation and construction works were carried out on the territory of the fortification archaeological sites - shafts «Uzunlar» and «Akmonai». This part of the site was destroyed.

In 2017–2018 the Russian Federation began the reconstruction and construction of new sections of the Kerch-Sevastopol highway in occupied Crimea. During this process, 94 archaeological heritage sites were destroyed during. Only 15 of these objects are present in the List of Monuments of Local and National Importance Located in the Territory of the Autonomous Republic of Crimea”. All destroyed objects were not included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. Russian and Crimean archaeologists conducted excavations at the site of the Kremen-Burun and Sivag-Keremen fortresses, after which Russian construction companies paved the way for these archaeological sites. The most destructive works for the Byzantine fortification heritage in the Crimea were the illegal excavations of the Horzuvyta fortress.

One of the largest projects in the city of Sevastopol is the construction of the Museum and Opera Complex on Cape Khrustalny in the conservation zone of the UNESCO World Heritage Site “Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora”. The most significant loss was the destruction in 2020 of the defensive wall of the Turkish-era port of Avlita.

Keywords: Crimea, fortification, archaeological sites, cultural heritage, occupation.

Нумізматика, геральдика

УДК 903'14(477.43/.44)

Олексій Бакалець,
кандидат історичних наук, доцент
КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний
коледж імені Михайла Грушевського»

ГЕНЕЗИС ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ (ЗА СКАРБОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ ГОРОДОЦЬКОГО ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

Автор розвідки робить спробу прослідкувати генезис черняхівської культури у Західному Поділлі на основі аналізу археологічних та нумізматичних пам'яток II–IV ст. н.е., виявлених у XX–на початку XXI ст. на території Городоцького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області. Джерельну базу дослідження складають кераміка, римські монети та пластика, яка міститься у фондах, експозиціях Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Городоцького краєзнавчого музею, у приватних колекціях.

Ключові слова: черняхівська культура, слов'яни, готи, гепіти, римські монети, Траянів вал.

Постановка проблеми. Значні монетні знахідки практично усіх римських імператорів та імператриць I–IV ст. н.е. на території розселення черняхівських племен на теренах Західного Поділля свідчать не лише про тривалі торгово-економічні зв'язки слов'ян і готів з римськими провінціями, а дають підстави стверджувати про зародження в них певного кола елементарних понять про рахунок, вагу монет, номінали, якість металу, про нові грошові терміни, а відповідно про розвинутий грошовий обіг та тісні зв'язки з Римською імперією та іншими народами Північного Причорномор'я, Подунав'я, Балканського півострова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі виникнення та генезису черняхівської культури на Поділлі, поширенню римських монет та пластики в тій чи іншій мірі приділили увагу українські дослідники: Ю. Сіцинський, М. Ягодзинський, Б. Греков, Б. Рибаків, І. Винокур, В. Баран, В. Василенко, Д. Козак, М. Артамонова, Б. Магометов, Ю. Кухаренко, О. Надвірняк, О. Погорілець, О. Бакалець, В. Шапринський, О. Лесько, В. Мороз, Ж. Карбовська, Б. Строєць, С. Білоус.

Мета дослідження. На основі аналізу знахідок XX – початку XXI ст., зокрема окремих римських монет та монетно-речових комплексів, виявлених на території черняхівських поселень у Кам'янець-Подільському та Городоцькому районах Хмельницької області, прослідкувати розвиток економічних, торговельних та грошових відносин в черняхівських племен у III–IV ст. н.е.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хронологічно на зміну сарматській (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та зарубинецькій (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) культурам у Подніпров'ї, Побужжі, Подністров'ї, на думку більшості українських вчених, на початку III ст. н. е. прийшла черняхівська культура, відкрита у 1898–1901 рр. В. Хвойкою.

На території сучасного Поділля вона датується III–IV ст. н. е. Основою господарства поліетнічних черняхівських племен – нащадків готів, слов'ян, гепітів було землеробство, скотарство, ремесла, військова справа і товарно-грошовий обмін з римським світом. Наприклад, у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, історико-культурних музеях-заповідниках: «Кам'янець», «Меджибіж», Городоцькому краєзнавчому музеї в експозиціях, присвячених цій добі, у приватних колекціях, представлені вироби місцевих майстрів: рогові та металеві гребінці, срібні, залізні та бронзові фібули, знаряддя праці, різноманітний за формою ліпний та гончарний посуд, іноземні намиста, дзеркала, римські срібні та мідні монети тощо.

Особливу увагу слід звернути на значну відмінність черняхівських речей, в основному кераміки, від зарубинецької. Але слід враховувати, на думку В. Василенка, що черняхівські племена були під сильним і тривалим впливом античного, римського світу. Культура черняхівців була

зігріта яскравим сонцем римської цивілізації. Ці племена, ймовірно, були тими венетами, про яких писали римські автори. Їх мистецтво зробило рішучий крок до досконалості в обробці речей і різноманітності предметів побуту. Все це відображало інший, більш високий, рівень життя (Василенко 1977). Цю думку ми можемо підтвердити сотнями артефактів доби цієї культури, знайдених і зафіксованих в нашому дослідженні на території Поділля, зокрема в черняхівських поселеннях на Хмельниччині (Див. додаток 1).

На нашу думку, творці черняхівських поселень були в основному землеробами. Вони у III–IV ст. н.е. входили у склад племен готського (германського) союзу, який забезпечував народам, які жили під контролем готських властей, відносний мир – у черняхівців не було укріплених поселень, вони жили і не знали тривалий час зовнішніх загроз, у їх похованнях практично відсутня холодна зброя. Вони жили на невисоких пагорбах, поблизу невеликих річок і джерел, де був в основному чорнозем, у напівземлянках та мазанках з глини, очерету і дерева.

Самі поселення черняхівців по площі були дещо більші від зарубинецьких. Наприклад, у 2018–2022 рр. досліджені нами за 3 км від с. Терешівці Хмельницького р-ну Хмельницької області два зарубинецькі поселення (за виходом на поверхню підйомної ліпної кераміки сірого кольору) мали площу близько 200x100 м², а поряд 8 черняхівських поселень займали площу по 250–300x100 м² (містило великий масив ліпної та гончарної кераміки сіро-оранжевого, чорного та темно-сірого кольорів, римські монети, залізні та бронзові фібули, нашійні прикраси, вістря стріл, списів, залізні сокири тощо) (Бакалець, Курок, Левків, Бакалець 2019).

Отже, черняхівська культура була раньослов'янською, вона була тісно пов'язана із зарубинецькою (відкрита В. Хвойкою у 1889 р. на Київщині), а через останню тягнулися ниточки до пізньоскіфської та сарматської епох (Василенко 1977).

На нашу думку, саме багаточисельні слов'янські племена визначили основний зміст цієї культури. У черняхівців розвивалася торгівля і були, починаючи з початку III ст., налагоджені міцні торговельні зв'язки з Римською імперією. Досліджені українськими нумізматами та археологами, а також зафіксовані нами, знахідки десятків тисяч срібних денаріїв, золотих ауреусів, бронзових сестерцій, мідних асів, фолісів, квадрансів, місцевих підробок римських монет у 340 поселеннях черняхівської культури на території Поділля, доказують факт існування у черняхівців в III–IV ст. н. е. потужного грошового обігу, який прийшов на зміну товарному (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько 2022).

У 63 (18,5 %) черняхівських поселеннях Кам'янець-Подільського та Городоцького районів Хмельниччини, через які проходив Траянів вал, виявлено найбільше знахідок римських срібних, мідних та бронзових монет переважно I–IV ст. н.е. (Див. дод. 1).

Так, у колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зібрано 338 римських монет. Із них – 5 (1,48%) мідних монет і 333 (98,52%) срібні денарії. Комплекс монет, як знахідок з Траянового вала – римські монети у кількості 269 (79,58%) це – срібні денарії (маса 771 г., срібло 875 проба, діаметр монет 16 мм, 17 мм і 18 мм), які згруповані та записані в 13 інвентарних картках (Див. дод. 2 № 64). Отже, у науковий обіг введено 338 римських монет (срібних денаріїв – 333 монети і 5 мідних, в районі Траянового валу, в м. Кам'янці-Подільському та околицях) періоду I–III століть н. е., які знайдені на лівобережжі середньої течії р. Дністер. Серед досліджених римських монет лише 1–2 % монет із скарбів чи окремих знахідок мають отвори, тобто їх використовували як нашійні прикраси – дукачі.

Ми підтримуємо думку М. Артамонова, Б. Магомедова, Д. Козака, Ю. Кухаренка про те, що у другій третині III ст. н. е. на основі вельбарської культури і деяких місцевих культур лісостепу Правобережної України та Молдови власне формується черняхівська культура (Магомедов 2003). Вона названа за місцем розташування могильника у Мальборку-Вельбарку біля гирла Вісли. Сформувалася у Польському Помор'ї на основі культури прибульців із Скандинавії. На території Польщі була відома як гото-гепідська. Для пам'яток Вельбарської культури властиві наземні та заглиблені житла, біритуальний поховальний обряд (ямні та урні кремації). У могилах відсутня зброя і вироби з заліза. Ліпний посуд у цьому типі культури складають горщики з увігнутим до середини краєм, лощені миски, вази, глечики, келехи. В пізньоримський період (IV–V ст. н.е.) у них поширюється посуд, виготовлений на гончарному крузі. Деталі одягу, прикраси (фібули, підвіски, наручні прикраси, нашійні гривні), побутові речі належать до центральноєвропейських типів (Магомедов, 2003).

Три таких поселення у 1997–1999 рр., поблизу р. Рівець за 5 – 10 км від м. Бар, було досліджено вінницькими археологами (Хавлюк, Восколуп, 1999).

Характеризуючи знайдену черняхівську кераміку, її фрагменти, які наявні у великій кількості на досліджених черняхівських поселеннях, слід наголосити на тому, що вона досить складна. Значна кількість посудин була виготовлена ще ліпним способом, але саме яскравою новинкою був посуд, виготовлений на гончарному ручному крузі. Вплив провінційної римської культури (з Дакії, Фракії, Мезії), з якою контактували черняхівські племена, був такий значний, мистецтво останніх набуло досить високої якості, що черняхівські гончарні речі зразу ж «відірвалися» від зарубинецьких (Василенко 1977). Миски тепер мали красиві і чіткі обриси. Вони стали розрізнятися за призначенням (миски, полумиски, маленькі тарілочки), за розмірами і оформленням.

Похолодання клімату в Європі у II–VI ст. н.е., навала із Сходу гуннів у 375 р., «велике переселення народів» (IV–VII ст. н.е.), мали великий вплив на формування та занепад черняхівської культури на теренах України та Поділля, зокрема.

Серед цікавих споруд античного світу на Поділлі (на території Волочиського, Городоцького, Чемеровецького та Кам'янецького районів), які збереглися до наших днів, є земляний насип «Траянів вал». По території Городоцького р-ну він пролягає від смт Сатанова через села Зверхівці, Борщівку, Кремінне, Лісоводи, Великі Яромирки, Малий Карабчієв. Виникнення цього валу дослідники пов'язують з іменем видатного полководця, римського імператора Марка Траяна (98–117). Час його правління припав на початок тривалих завойовницьких війн Риму на північно-східних кордонах імперії з даками і слов'янами.

Дакійське царство, яке очолював могутній полководець Децебал, на початку II ст. н.е. займало територію сучасної Молдавії, Румунії, України (Бессарабія, Буковина, Поділля по р. Збруч, Смотрич). Війна тривала протягом 101–106 рр. Децебал був розбитий і вимушений був заключити з римлянами не вигідний для Дакії мир у 106 р. н.е. На східних кордонах Траян наказав будувати систему дерев'яно-земляних укріплень у формі насипів-валів шириною до 20 м та висотою до 3 м. Ці вали простягнулися більше ніж на 1000 км на південь, але вони не були з'єднані в одну суцільну лінію, а пересікалися дорогами. З північно-східного боку валу був викопаний рів.

На певних відстанях будувалися невеликі укріплення-кастелі (castella), які з'єднувалися між собою дорогами, придатними для просування військ. На лінії кордону лімес складався із глибокого рову, за яким йшов високий, укріплений частоколом, вал. Вздовж валу, на певній відстані від нього, знаходилися кам'яні башти з металевими машинами і гарнізоном. Північна сторона валу Сатанів-Яромирка була значно вищою та крутішою, ніж його південна сторона. Отже, вал створював суцільний бар'єр, як перешкоду можливому наступу східних слов'ян з північного сходу. «Траянові вали» римські легіонери використовували під час відбиття нападів варварських племен – фракійців, ранніх слов'ян, германських племен готів та гепітів (Мороз, Мороз 2014). За нашими спостереженнями, саме вздовж «Траянового валу» на схід, набули поширення повновартісні срібні римські денарії I–III ст.

Таким чином, Західне Поділля на початку II ст. стало частиною Римської імперії, його новим форпостом на сході держави. Починаючи з I ст. н.е. на території Західного Поділля – сучасних Тернопільської та Хмельницької областей набувають поширення срібні римські денарії, переважно емісії імператорів Нерона (54–68), Гальби (68–69), Віттелія (69), Веспасіана (69–79), Тіта (79–81), Доміціана (81–96), Нерви (96–98), Траяна (98–117), Адріана (117–138), Антоніна Пія (138–161), Марка Аврелія (161–180), Коммода (180–192).

Основними функціями монет I–II ст., коли на території України існувала зарубинецька культура (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) були: накопичення багатства; використання як сировини для виготовлення ювелірних виробів (Дорофієва, Комаринська 2000, с. 32). У III – на початку V ст. н.е., в умовах існування розвинутої поліетнічної черняхівської культури на Поділлі, Подністров'ї, Прикарпатті, Південній Волині, Правобережжі Дніпра з'являються нові функції римських золотих, срібних, бронзових та мідних грошей: як засіб платежу; засіб обігу; міра вартості; засіб утворення скарбів; світові гроші.

Більшість римських монет потрапляли до рук східних слов'ян, готів, гепітів у результаті торгових відносин з римськими провінціями: Дакією, Фракією, а також через безпосередні торгові контакти з легіонерами, які розміщувалися вздовж «Траянового валу». Під час Готських війн у III ст. н.е. варвари захоплювали гроші, прикраси і привозили їх до себе до дому як здобич. Готи і слов'яни, виступаючи в ролі федератів Римської імперії одержували також платню римською монетою. Достовірно відомо про те, що римляни з Дакії вивозили багато збіжжя. Окрім зерна, черняхівські племена продавали римлянам хутро, віск, мед, шкіри (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько 2022).

Головним імпортом на східнослов'янські землі, як свідчать скарби та окремі знахідки римських монет, були римські монети. Римські торговці також продавали срібні, бронзові фібули, дзеркала, вина, ювелірні вироби та гончарний посуд. Зброю та інші стратегічні предмети було заборонено продавати варварам. Звертає на себе і інший момент: «не пізніше початку III-го століття експорт зброї, обладунків, коней, в'ючних тварин, грошей, точильних каменів, заліза, зерна, солі та всього, що могло становити військову цінність (включаючи заручників), вважалося важким злочином (Надвірняк, Погорілець 2019).

Значні монетні знахідки практично усіх римських імператорів та імператриць I-IV ст. н.е. на території розселення черняхівських племен свідчать не лише про тривалі торгово-економічні зв'язки слов'ян і готів з римськими провінціями, а дають підстави стверджувати про зародження в них певного кола елементарних понять поро рахунок, вагу монет, номінали, якості металу, про нові грошові терміни.

У кінці III – на початку V ст., коли політична і економічна могутність Римської імперії занепадала, притік золоті і срібної римської монети на територію українських земель майже припинився, а у грошовому обігу продовжували залишатися більш якісні монети I – початку III ст. н.е., а також з'явилися білонні антонініани, мідні та лемісні денарії, мідні аси та фоліси. У цей період майже зникають з грошового обігу золоті ауреуси, постійно знижується вага та присутність срібла у денаріях, з'являються лемісні денарії державного та місцевого виробництва.

Спочатку золотий ауреус карбувався в кількості 40 штук із лібри і важив 8,19 г., срібний денарій часів Августа важив 3,89 г. За монетною реформою Нерона 64 р. н.е. вага ауреуса знизилась до 7,28 г., денарія – до 3,41 г, і почав включати 15% лігатури. З цього часу постійно знижувалася проба денарія, що підривало його курс. Вміст срібла у денарії мав тенденцію до постійного зниження: за імператора Марка Антонія (42–30 рр. до н.е.) 96 – 97 %; за Вітеллія (69 р.) – 84 %; за Веспасіана (69–79) – 82–80 %; за Доміціана (81–96) – 89 %; за Нерви (96–98) – 87–77 %; за Адріана (117–138) – 89–65 %; за Антоніна Пія (138–161) – 86–69 %; за Марка Аврелія (16–180) – 70–65 %; за Септімія Севера (193–211) – 49–33 %; за Каракалли (198–217) – 33 %; за Елагабала (218–222) – 47–35 %; за Севера Олександра (222–235) – 30–27 %; за Траяна Деціуса (249–251) – 24 %; за Валеріана II (253–255) – 19 %.) (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько 2022).

У III-IV ст. н.е. на території римських провінцій почали з'являтися численні варварські поселення. Римська армія, основні сили якої загинули в битві при Адріанополі, починаючи з кінця IV ст. складалася переважно з варварів, поселених на римських кордонах, і варварських загонів, яких наймали на службу за платню. Одні служили в тих провінціях де жили, інші – за договором про союз, їх називали федератами. Поступово війська федератів, очолювані варварськими воєначальниками та королями, стали головною військовою силою Римської держави. Варварська знать збагачувалася, засвоювала римські норми поведінки, вірування, римський спосіб життя і це посилювало соціальну диференціацію у середовищі самих варварів, сприяло класоутворенню та розвитку елементів державно (Крушкол 1976).

Ціла низка прямих і опосередкованих свідчень, на думку подільських дослідників О. Надвірняка, О. Погорільця, О. Надвірняка, дає підстави говорити не лише про вірогідність перебування римських військових контингентів в межиріччі Середнього Подністер'я та Південного Побужжя. Означений регіон, будучи порубіжною з «римським світом» зоною, чи не найпершим у Східній Європі став об'єктом потужних політичних, економічних та технологічних імпульсів, які надходили головним чином з дунайсько-дакійського напрямку і стали суттєвим фактором у формуванні черняхівської та вельбарської культури (Надвірняк, Погорілець, Надвірняк 2013).

Висновки. Черняхівська культура, на нашу думку, була раньослов'янською, вона була тісно зв'язана з зарубинецькою, а через останню тягнулися ниточки до пізньоскіфської та сарматської епох.

Комплексний аналіз існуючих джерел і залучення у науковий обіг нових нумізматичних матеріалів, пластики дає можливість внести певні корективи в сутність політичних, економічних та етнокультурних контактів Риму і Східноєвропейського варварського світу, дає комплексну оцінку подій кінця II-III ст. н. е., які мали безпосереднє відношення до процесів формування черняхівської культури III – початку V ст. н. е. на теренах України і Західного Поділля, зокрема.

Аналіз 63 скарбових комплексів Городоччини та Кам'янецьчини яскраво ілюструє весь спектр грошових номіналів, зокрема срібних римських денаріїв та антонініанів переважно династії Антонінів та Северів.

Найбільш популярними та поширеними в грошовому обігу черняхівців на теренах Західного Поділля (особливо у місцях проходження Траянового валу) були срібні денарії римських

імператорів: Траяна (98–117), Адріана (117–138), Антоніна Пія (138–161), Марка Аврелія (161–180), Коммода (166–192), Септимія Севера (193–211), Каракалли (211–217), Гети (211–212), Олександра Севера (222–235).

У колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зібрано 338 римських монет. Із них – 5 (1,48%) мідних монет і 333 (98,52%) срібні денарії. Комплекс монет, як знахідка з Траянового вала – римські монети у кількості 269 (79,58%) срібних денаріїв (маса 771 г., срібло 875 проба, діаметр монет 16 мм, 17 мм і 18 мм), які згруповані та записані в 13 інвентарних картках (Див. дод. 2 № 64). Отже, у науковий обіг введено 338 римських монет (срібних денаріїв – 333 монети і 5 мідних, в районі Траянового валу (м. Кам'янець-Подільський), в м. Кам'янці-Подільському та околицях монет) періоду I–III століть н. е., які знайдені на лівобережжі середньої течії р. Дністер.

ЛІТЕРАТУРА

- Бакалець, О.А., Курок, О.І., Левків, В.А., Бакалець, О.А. Нові знахідки часу черняхівської культури на території земель с. Терешовець Хмельницького району Хмельницької області. Наукові праці Глухівського національного педагогічного університету: *Історичні студії суспільного прогресу*, 7, с.132-149.
- Бакалець, О., Шапринський, В., Сулімов, Р., Лесько, 2022. О. Римська монета I–IV ст. на Поділлі: історико-нумізматичне дослідження. Вінниця: Діло.
- Василенко, В. М. 1977. *Русское прикладное искусство. Истоки и становление (I век до нашей эры – XIII век нашей эры)*. Москва: Искусство.
- Восколуп, В. П., Хавлюк, П. І. 1998. Археологічна розвідка в басейні р. Рову В: *Тези доповідей і повідомлень XVIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця.
- Дорофієва, Н. К., Комаринська, З. М. 2000. *З історії грошей України*. Львів: Львівський банківський інститут НБУ.
- Історія стародавнього світу*. 1976. Крушкол, К. (ред.): Вища школа, с. 386–387.
- Енциклопедія історії України*. 2003. В 10-ти томах. т. 1. К: Наукова думка, с. 474.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
- Мороз, В. С., Мороз, В. С. 2014. Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині. В: *Зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку»*. Бар, с. 162-169.
- Надвірняк, О., Погорілець, О., Надвірняк, О. 2013. Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер'я і Південного Побужжя. В: *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Випуск 33. Переяслав-Хмельницький, с. 11-12.

Oleksiy Bakalets,
PhD, Docent,
Communal Institution of Higher Education
"Bar Humanitarian and Pedagogical
Mykhailo Hrushevsky College"

THE GENESIS OF CHERNYAHIV CULTURE ON THE PODILLIA LAND (BASED ON THE TREASURY MATERIALS OF THE HORODOK AND KAMIANETS-PODILSKYI DISTRICTS OF THE KHMELNYTSKYI REGION)

The author of the survey makes an attempt to trace the genesis of the Chernyakhiv culture in the Western Podil region based on the analysis of archaeological and numismatic monuments of the 2nd–4th centuries AD, discovered in the 20th and early 21st centuries. on the territory of Horodotskyi and Kamianets-Podilskyi districts of Khmelnytskyi region. The source base of the research consists of ceramics, Roman coins and plastic, which are contained in the funds, expositions of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, the Horodok Museum of Local Lore, and in private collections.

Keywords: Chernyakhiv culture, Slavs, Goths, Heptites, Roman coins, Trajan's Wall.

ДОДАТОК 1

Опис знахідок римських монет на території Городоцького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області

№ 1 (175). С. Гермаківка. Городоцький р-н Хмельницької області. «Траянів вал» простягається тут вздовж Збруча в напрямку Дністра. На ділянках, що добре збереглися, «Траянів вал» сягає висоти 6 – 8 м; його ширина біля основи – до 20 м, верхнього гребеня насипу – 2 і більше метрів. Вал насипаний із землі з домішками глини. В деяких місцях він зміцнений кам'яним кріпленням. При розкопках валу неодноразово знаходили римські монети Траяна та інші, уламки амфор та іншого посуду, прикрас.

Джерела: Радзієвський В.О. Збруч – ріка єднання. Путівник. Львів, Видавництво «Каменярь», 1969. С. 130.

№ 2(176). С. Бедриківці. Городоцький р-н Хмельницької області. В районі «Траянового валу» виявлені монети часів Траяна (98–117).

Джерела: Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / упорядник О. Л. Баженів. Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2007. 16 с.

№ 3(177). С. Кам'янка. Городоцький р-н Хмельницької області. На городах в с. Кам'янка, що прилягають до ставу, протягом кінця ХХ – на початку ХХІ ст. знаходять рештки горщиків, посуду, прясельця, фібули, скляні намистинки, а також римські денарії Антоніна Пія (138–160), Максиміана (235–238), Отацілія Севера (244) та інших імператорів I–IV ст. н. е.

Джерела: Середя А. Кам'янка. Літопис історії. Кам'янка – Городок: ЦРБ, 2015. 115 с.

№ 4 (178). С. Кремінне. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2009 р. на полі, за селом, виявлені фрагменти посуду черняхівського типу, декілька бронзових фібул та 11 срібних римських денаріїв: Антоніна Пія (138–160) (3), Фаустини Старшої (141–160) (1), Марка Аврелія (160–180) (2), Фаустини Молодшої (2), Луція Вера (161–169) (1), Коммода (180–196) (2). Більшість монет сильно витерті.

Джерела: Авторський опис О. Леська та О. Бакальця. 1 с.

№ 5 (179). С. Клинове. Городоцький р-н Хмельницької області. На полі поблизу с. Клинове у 2019 р. виявлено срібну фібулу пероподібної форми з своєрідним орнаментом навколо кінців та три римські монети: 1 золота – ауреус імператора Тіта з пробитим отвором для підвішування, срібні денарії Марка Аврелія і Луція Вера.

Джерело: Авторський опис С. Білоуса. 1 с.

№ 6 (180). СМТ Сатанів І. Городоцький р-н Хмельницької області. З гіпотетичним перебуванням римлян у Сатанові пов'язана легенда походження назви Сатанів. Римський легіон під проводом центуріона Тонілія в 106 р. н.е. просувався на північ від річки Тірас (Дністер), несучи великі втрати в постійних сутичках з місцевими племенами. На березі невідомої річки полководець звернувся до легіонерів: «Sat an non? – Сат ау нон?» (Досить, чи підемо далі?). «Sat, sat» – «Досить, досить» закричали стомлені воїни і почали розкладати свої шатра і намети. Слід зауважити, що ріка Збруч у ті часи була судноплавною, а недалеко від сучасного млина знаходять залишки дубових стовпів від тодішньої пристані. Римську присутність у Сатанові та його околицях підтверджують знахідки монет часів Траяна (98–117), Адріана (117–138), Антоніна Пія (161–180), Луція Вера (161–169), Марка Аврелія (161–180), Коммода (180–196), Септімія Севера (193–211), Гордіана III (238–244) та ін.

Джерела: Мороз В. С. Мороз В. С. Мороз. Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині // Зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». м. Бар, 29.09. 2014 р. Бар – Вінниця – Київ, 2014. С.18; Хмельницька область. Путівник /редкол. І. Курус (голова). Київ: Богдана, 2010. С.175.

№ 7 (181). СМТ Сатанів ІІ. Городоцький р-н Хмельницької обл. Колекція О. Леська нараховує 424 римських срібних, бронзових, мідних монет I–V ст. н. е.: Нерон – 15, Флавій Тіт – 15, Траян (98–117) – 16, Антонін Пій (161–180) – 96, Фаустина Старша – 9, Фаустина Молодша – 20, Марк Аврелій (161–180) – 82, Луцій Вер (161–169), – 14, Коммод (180–196) – 37 (1 сестерцій), Каракалла –

10, Юлія Домна, денарії – 6, Філіп Араб, 4 антонініани і 2 сестерції, Гетта (211–212) – 6 денаріїв, Септимій Север (193–211) – 13 денаріїв і 2 аси, Олександр Север – 10 денаріїв. Всього 315 денаріїв, 54 антонініанів, 2 силікви Костянина II, 26 сестерціїв, 13 асів, 7 квадрансів, 1 ауреус (обрізаний). Монети виявлені у 2010–2014 рр. у вигляді скарбів та окремих знахідок на території Свт. Сатанова, сіл Чемеровецького, Дунаєвецького, Городоцького, Ярмолинецького р-нів Хмельницької області.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 100 с.; Хмельницька область. Путівник/редкол. І. Курус (голова). Київ: Богдана, 2010. С.175.

№ 8 (182). СМТ Сатанів III. Городоцький р-н Хмельницької обл. Траянів вал тягнеться від Сатанова через села Юринці, Зверхівці, Борщівку до полів с. Кременної, по полях Лісовод і тягнеться в сторону сіл Яромирки і Малий Карабчієв. На полях вали ледве помітні, а в лісах, особливо Борщовецькому і Кременнянському, збереглися досить добре. В 96 р. н.е. римський імператор Нерва за порадою своїх наближених всиновив намісника Верхньої Германії Марка Ульпія Траяна (98–117 роки н.е.), дуже популярного полководця. На протязі двох років (96–98) він був співправителем Нерви. У 98 р. н.е. він став імператором. З перших же місяців свого правління став готувати армію до воєнних дій проти даків, які мешкали на північному березі Дунаю. На чолі даків стояв енергійний вождь Децебал. В 101–106 р. н.е. Дакія (сучасна Румунія, Молдавія і частина південної Буковини) була підкорена Римом, перетворена у провінцію, заселена ветеранами і колоністами з Малої Азії та придунайських областей. Завоювання Дакії мало стратегічне і економічне значення. Римляни звільнилися від небезпечного сусіда, створили зручний плацдарм для відбиття нападів із північного сходу.

В Дакії були значні запаси золота, срібла та залізної руди. Після закінчення Дакійської війни Траян приділяв значну увагу зміцненню кордонів шляхом побудови limes-системи прикордонних укріплень. На певних відстаннях будувалися невеликі укріплення-кастелі (castella), які з'єднувалися між собою дорогами, придатними для просування військ. На лінії кордону лімес складався із глибокого рову, за яким йшов високий, укріплений частоколом, вал. Вздовж валу, на певній відстані від нього, знаходилися кам'яні башти з металевими машинами і гарнізоном. Північна сторона валу Сатанів-Яромирка була значно вищою та крутішою, ніж його південна сторона. Отже, вал створював суцільний бар'єр, як перешкоду можливому наступу східних слов'ян з північного сходу.

Захопивши Дакію, римляни намагалися розширити свої володіння в Причорномор'ї та Подунав'ї, дійшовши до рік Смотрича і Збруча. На вказаних територіях археологами та місцевими жителями виявлено сотні римських монет I–III ст. імператорів Нерви (96–98), Траяна (98–117), Адріана (117–138), Антоніна Пія (161–180), Луція Вера (161–169), Марка Аврелія (161–180), Коммода (180–196), Септимія Севера (193–211), Каракалли (211–217), Александра Севера (222–235), Гордіана III (238–244), Філіппа Молодшого Араба (244–249), Сабіни (дружини Адріана) (117–138), Фаустини Старшої (дружини Антонія Пія) (141), Фаустини Молодшої (дружини Марка Аврелія) (161–180), Луцилли (дружини Луція Вера) (161–169), Кріспіни (дружини Коммода 180–196) та інших.

Джерела: 1. Мороз В. С. Мороз, В. С. Мороз. Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині//Зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». М. Бар, 29.09.2014 р. Бар – Вісниця – Київ, 2014. С.230–236; 2. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. Київ-Одеса, Видавництво «Вища школа», 1985. 125 с.

№ 9 (183). СМТ Сатанів IV. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2009–2010 рр. поблизу м. Сатанова виявлені 10 срібних денаріїв римських імператорів II–III ст.: Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Коммода, Септимія Севера, Олександра Севера; Римська імперія, Траян Деціус (249–251) Trajan Decius., антонініан. Вага 3,74 г, діаметр 21 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та напис: IMP TRAIANVS DECIVS. Р: стоять дві жінки із піднятими вгору руками та напис: PANNONIA (2010 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.; Сатанів: історія, міфи та легенди. Серія: Поділля туристичне. Хмельницький, 2010. С. 14–16; Сатанівська здоровниця та подорож туристичними стежками Поділля. Серія: Поділля туристичне. Хмельницький, 2011.

№ 10 (184). СМТ Сатанів V. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2014–2019 рр. в околицях м. Сатанова виявлені 8 бронзових фібул різного типу (один із них у вигляді попугая) та 20 срібних денаріїв римських імператорів II – початку III ст.: Тіта, Траяна, Адріана, Антоніна Пія (4),

Фаустини Старшої, Марка Аврелія (4), Фаустини Молодшої, Луція Вері (2), Коммода, Септимія Севера, Луцілли, Гети, Олександра Севера.

Джерела: Авторський опис С. Білоуса. 1 с.

№ 11 (185). СМТ Сатанів VI. Городоцький р-н Хмельницької області. На початку XXI ст. поблизу селища Сатанів зафіксовані залишки срібного лиття, шлаки з вмістом срібла, срібні бруски, які використовувалися для виливання ювелірних виробів та литих римських монет, залишки «виробничого браку».

Джерело: О. Надвірняк, О. Погорілець. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. «литих» денаріїв I–III ст. н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти // Тези доповіді V Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 18.

№ 12 (186). С. СМТ Сатанів VII. Городоцький р-н Хмельницької області. Поблизу міста у 2017 р. знайдено антонініан Римської імперії імператора Гордіана III (238–244) вагою 3,07 г., діаметром 20 мм (з отвором). А: Голова Гордіана в короні та напис: IMP GORDIANVS AVG. Р: сидить богиня на троні та тримає в руці гілку. Напис не чіткий. Антонініан довго використовувався як нашійний дукач.

Джерела: Авторський опис О. Бакальця. 1 с.

№ 13 (187). С. Яромирка I. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2008/2009 рр. в урочищі «Ксьондзова могила», неподалік від Трояндового валу, виявлено скарб римських срібних монет другої половини I – середини III ст. н.е. від Веспасіана (69–79) до Філіпа I Араба (244–249). У скарбі присутні 7 денаріїв та 3 антонініани. Веспасіан (69–79), денарій (мідь покрита сріблом). Вага 2,75 г, діаметр 18 мм. А: Бюст Веспасіана повернутий вліво та круговий напис: VESPASIANVS AVG. Р: стоїть тварина схожа на свиню; Веспасіан (69–79), денарій. Вага 2,60 г, діаметр 18 мм. Голова Веспасіана повернута вправо та круговий напис: II .. VESPAS AVG. PP. Р: в центрі зображена чаша в обрамленні двох лаврових гілок; Адріан (117–138), денарій. Вага 2,92 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG. Р: стоїть богиня (Надія) і тримає в руці гілку та напис: PMTRO COS III; Адріан (117–138), денарій. Вага 3,02 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: HADRIANVS COS III.. Р: стоїть богиня і робить возлісник на алтар із патери та напис: II. AVG; Траян (98–117), денарій. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IM CAES NERVA TRAIANVS GERM. Р: Стоїть богиня Нікея з крилами і тримає в руках вінок перемоги. Напис: COSSVPPSIGROTRIMOPRIMO, вага 2,88 г, діаметр 18 мм; Марк Аврелій (161–180), денарій вагою 3,01 г діаметром 18 мм; Гетта (209–212), денарій вагою 2,53 г, діаметром 18 мм. А: бюст Гетти повернутий вправо та напис: P SEPT GETA CAES PONT. Р: стоїть людина і тримає в руках риг достатку і якусь річ. Напис: ELIC TAS(2008 р.); Септимій Север (193–211), ас вагою 10,66 г. А: бюст імператора повернутий вправо та круговий напис: AVG COM SEVPOSP. Р: вершник верхи на пантері та напис: KALLTIA FIAN; Гордіан III (238–244), антонініан. Вага 3,39 г, діаметр 22 мм. А: бюст Гордіана III повернута вправо та напис: IMP GORDIANVS PIVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках риг достатку і кадуцей. Напис: FELICITAS (щастя); Філіп I Араб (244–249), антонініан (з отвором). Вага 3,86 г, діаметр 22 мм. А: бюст Філіпа I повернутий вправо та круговий напис: IMP MIVL PHILIPPVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках штандарт. Напис: FIOAS MILITON (військова вірність); Філіп I Араб (244–249), антонініан. Вага 4,01 г, діаметр 22 мм. А: бюст Філіпа I повернутий вправо та круговий напис: IMP MIVL PHILIPPVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках риг достатку та сумку із зерном. Напис: ANNONA AVG. Скарб міг належати римським легіонерам, або місцевим жителям часу розвитку черняхівської культури. Загальна вага скарбу становить 25,52 г.

Джерела: Авторський опис О. Леська, О. Бакальця. 8 с.

№ 14 (188). С. Яромирка II. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2010 р. в урочищі Ксьондзова могила, неподалік від Трояндового валу, виявлено 4 срібних денаріїв та 1 антонініан від імператора Нерона (54–68) до Гордіана III (238–244). Імператор Нерон (54–68), денарій. Вага 2,54 г, діаметр 18 мм. А: Бюст Нерона повернутий вправо та напис: NERO CAES AR AVGVVS. Р: зображено Юпітера та напис: IVPPITER ACVSTO; Траян (98–117), денарій. Вага 2,73 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP NERVA TRAIAN AVG GERM. Р: Богиня тримає в правій руці посох, у лівій – риг достатку. Напис: IMT RP COS II PPSTOR; Траян (98–117), денарій. Вага 3,04 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP TRAIANO AVG GER DAS PMIRI .

Р: стоїть богиня Миру і тримає в руках гілку та ріг достатку. Напис: COS VPP SPAR OPTIMO PRINC (Сенат римського народу кращому принцепсу); Фаустина Молодша (145–175), денарій. Вага 2,75 г, діаметр 18 мм. А: бюст Фаустини вправо та напис: FAVSTINA AVGVSTA. Р: стоїть богиня Радість і тримає в руках пальмову гілку та ріг достатку. Напис: HILARITAS; Гордіан III (238–244), антонініан. Вага 5,25 г, діаметр 20 мм. А: голова Гордіана III повернута вправо та напис: IMP CAES MANT GORDIANVS PIVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках посох та гілку. Напис: XVAVGVVS.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 15 (189). С. Яромірка III. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2006 р. поблизу Траяного валу, в урочищі «Ксьондзова могила», виявлено 2 срібних денарії Адріана і Марка Аврелія та 1 антонініан Філіпа I. Адріан (117–138), денарій. Вага 2,54 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: IMP ADRIANVS COS III P. Р: Сцена свята. Напис: ABERAL COS III; Марк Аврелій (161–180), денарій вагою 2,69 г діаметром 18 мм. Філіп I Араб (244–249), антонініан. Вага 3,12 г, діаметр 22 мм. А: бюст Філіпа I повернутий вправо та круговий напис: IMP PHILIPPVS AVG. Р: вершники на конях. Напис: VIRTVS AVG. Стан монет відмінний. Монети могли належати римським легіонерам.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 16 (190). С. Яромірка IV. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2014 р. на місці попередніх знахідок виявлено срібний денарій імператора Траяна. Траян (98–117), денарій. Вага 2,32 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP TRAIANO AVG GER. DAG PMTPP. Р: стоїть богиня з дитиною і тримають в руках вінок та великий колосок. Напис: COS...PSC ROPORTI MOPEIAC. Монета у доброму стані збереження. На тому ж місці виявлено срібний денарій Марка Аврелія (161–180) вагою 2,80 г діаметром (2015 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 17 (191). С. Олександрівка I. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2006–2008 рр. виявлено 12 срібних денаріїв II – початку III ст. н.е. Риської імперії від Веспасіана (69–79) до Каракалли (198–217). Римська імперія: Веспасіан (69–79), денарій. Вага 2,69 г, діаметр 18 мм. Голова Веспасіана повернута вправо та круговий напис: VESPASIANVS. Р: Стоїть богиня, яка тримає в руках речі. Написи повністю затерті; Адріан (117–138), денарій. Вага 2,79 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: T. ADRIANVS AVG COS III. Р: стоїть богиня Щастя і тримає у руках ріг достатку та квітку. Напис: FILIKITAS P.R (Щасливий); Фаустина Старша (138–141), денарій. Вага 3,40 г, діаметр 18 мм. А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. Р: Стоїть богиня і тримає в руках посох і гілку. Напис: AVGVSTA; Антонін Пій (138–161), денарій. Вага 2,66 г, діаметр 18 мм. А: Бюст імператора у вінку повернутий вправо та круговий напис: ANTONINVS PIVS. Р: рука у руці (злагода) та напис: TP. POS. II.; Марк Аврелій (161–180), (денарій 1997 р. вагою 2,68 г), 3 денарії вагою 2,86 г, 2,92 г, 3,01 г (2006 р.), 2,95 г і 3,04 г діаметром 18 мм (2007 р.); Септимій Север (193–211), денарій вагою 2,39 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: SEVERVS DIVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руці списа; Септимій Север (193–211), латунний асс вагою 5,88 г, діаметром 26 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо в доспіхах та напис: IMP CMASEVERVS DIVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руці скіпетр і колоски (2007 р.); Каракалла (198–217), денарій вагою 2,65 г, діаметром 18 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та напис: IMP CLEM AVG P. Р: стоїть воїн і тримає в руці спис і якусь річ. (2008 р.). Стан збереження монет добрий.

Джерела: Авторський опис О. Леська, О. Бакальця. 12 с.

№ 18 (192). С. Олександрівка II. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2009–2010 рр. місцевий житель виявив 6 срібних денаріїв та силікву Римської імперії II –початку III ст. н.е.: Адріан (117–138), вага 2,75 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG. Р: сидить богиня правосуддя на троні і тримає в руках патеру і посох. Напис: PMIRP COS JSTITIA (Юстиція); Сабіна (117–136) – дружина Адріана, денарій. Вага 2,76 г, діаметр 18 мм. А: голова Сабіни повернута вправо та круговий напис: SABINA AVGVSTA HABRIANIAVE. Р: сидить богиня Згода на троні і тримає в руці ріг достатку та робить возлізання на патеру. Напис: CONCORDIA AVG; Луцілла (164–169) – дружина Луція Вера, денарій. А: голова Луцілли повернута вправо та напис: LVCILLA AVGVSTA. Р: сидить богиня Юнона і тримає ріг та напис: IVNONI LVCINAE (Юнона Сіяюча). Вага 2,77 г, діаметр 17 мм; Марк Аврелій (161–180), денарій вагою 2,67 г, діаметр 18 мм; Юлія Маеса – сестра Юлії Домни, денарій вагою 3,01 г, діаметром 17,5 мм. А: бюст Маеси повернутий вправо і напис: IVLIA MAESSA AVG.

Р: сидить богиня Скромності, вкрита покривалом, одну руку тримає на грудях та напис: PVDIEITIA (Скромність) (ур. Максими, 2009 р.); Септимій Север (193–211), денарій вагою 2,78 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: SEV PED. Р: стоїть воїн із списом та щитом в руках. Напис затертий (2014 р.); Олександр Север (222–235), денарій вагою 2,88 г, діаметр 18 мм. А: IMP CM AVG SEV ALEXANDER. Р: сидить воїн у шлемі на троні, біля нього щит і тримає в руках штандарт. Напис: «– « COS II (2009 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська. 6 с.

№ 19 (193). С. Олександрівка III. Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2011/2012 рр. поблизу села, на території розміщення черняхівського поселення, виявлено 4 срібні римські монети: Адріан (117–138), денарій. Вага 2,67 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: HADRIANVS COS III PP. Р: Сидить богиня на троні і тримає в руках посох. Напис: VENERA CIS (Венера щаслива); Адріан (117–138), денарій. Вага 2,97 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: IMP ADRIANVS COS III PP. Р: Сидить богиня на троні і тримає в руках патеру і пальмову гілку. Напис: VICTORIA AVG; Філіп I Араб (244–249), антонініан. Вага 5,69 г, діаметр 22 мм. А: бюст Філіпа I повернутий вправо та круговий напис: IMP MIVL PHILIPVS AVG. Р: сидить богиня з перехрещеними ногами і тримає в руці скіпетр. Напис: SECVRIOPBIS. Монети датуються першою половиною II – серед. III ст.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 20 (194). С. Олександрівка IV. Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2013/2014 рр. поблизу села, на березі річечки, виявлено 10 срібних монет Римської імперії від Веспасіана (69–79) до Септимія Севера (193–211): Веспасіан (69–79), денарій. Вага 2,61 г, діаметр 17,5 мм. Голова Веспасіана повернута вправо та круговий напис: CAES VESPASIANVS AVG. Р: в центрі зображена сидяча богиня з гілкою в правій руці і напис: PON; Адріан (117–138), денарій. Вага 3,22 г, діаметр 17,5 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: HADRIANVS COS III PP. Р: сидить богиня Історія та тримає в руках вінок. Напис: COS I I I. С.; Фаустина Старша (138–141), денарій. Вага 2,70 г, діаметр 17,5 мм. А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. Р: Стоїть богиня і тримає в правій руці посох. Напис: AVGVSTA; Антонін Пій (138–161), денарій. Вага 3,15 г, діаметр 17 мм. А: Бюст імператора повернутий вправо та круговий напис: ANTONINVS AVG PIVS PP. Р: богиня з посохом та гілкою в руках чашу над алтарем та напис: COS III; Марк Аврелій (161–180), денарій вагою 2,97 г, діаметр 18 мм. А: Бюст Марка Аврелія повернутий вправо. Р: богиня тримає в руках вінок; Траян (98–117), денарій. Вага 2,00 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP TRAIANO OPLIMOV OAC MTR PLOSVPP. Р: стоїть богиня і тримає в руці ріг достатку. Напис: Р: PORTIMO PRINCIPI; Фаустина Молодша (145–175) – дружина Марка Аврелія, денарій. Вага 2,89 г, діаметр 18 мм. А: бюст Фаустини вправо та напис: FAVSTINA AVGVSTA. Р: стоїть богиня і тримає в руках спис. Напис: DIANA LVCI (Діана сяюча); Юлія Домна (193–211) – дружина Септимія Севера, денарій. А: бюст Юлії повернутий вправо та напис: IVLIA AVGVSTA. Р: стоїть богиня і тримає руки в сторони. Напис: FELICITAS (щастя). Вага 3, 13 г, діаметр 18 мм; Септимій Север (193–211), срібний денарій вагою 2,88 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: L SEPT SEVERVS AVG IM. Р: сидить богиня на троні і годує змію із Патери; Септимій Север (193–211), срібний денарій вагою 2,68 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: L SEPT SEV AVG. Р: вершник на коні з піднятою рукою та напис: A. PVENTVS AVG. (2014 р.). Стан монет добрий.

Джерела: Авторський опис О. Леська, О. Бакальця. 10 с.

№ 21 (195). С. Вербична I. Гордоцький р-н Хмельницької області. На території черняхівського поселення у 2006 р. виявлено 2 римські срібні монети I – II ст. н.е.: Доміціан (81–96), денарій. Вага 3,12 г, діаметр 18 мм. Бюст Доміціана повернутий вправо та круговий напис: CLES DOMIC AVG GERM Р: в центрі зображений воїн, що тримає щит і короткий меч. Напис: IMP XXI COS XIII CENS PPP. Траян (98–117), денарій. Вага 2, 94 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP TOAFS NERVA TRAIAN AVG GERM. Р: Богиня тримає в правій руці посох, у лівій – ріг достатку. Стан монет відмінний.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 2 с.

№ 22 (196). С. Вербична II. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2008/2009 рр. знайдено 6 срібних денаріїв I–II ст.: Веспасіан (69–79), срібний денарій. Вага 2,92 г, діаметр 18 мм. Голова Веспасіана повернута вправо та круговий напис: VESPAS... AVG. Р: стоїть воїн на постаменті і тримає в руках списа і сокиру; Адріан (117–138), денарій. Вага 3,18 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана

повернута вправо та круговий напис: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках речі та напис: COSIN PRO AVG (провінція Августа); Траян (98–117), денарій. Вага 2,76 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP CAES NERV TRAIAN. Р: чоловіча постать тримає у руці речі. Напис: RR COS; Септимій Север (193–211), денарій. Вага 3,42 г, діаметр 19 мм. А: бюст Севера повернутий вправо та круговий напис: SEVERVS DIVS AVG. Р: стоїть богиня на бойовому щиті і тримає в руці списа та напис: RESTITVTOR VABIS (Відроджувач); Олександр Север (222–235), денарій вагою 2,9 г, діаметр 18 мм. А: IMP CMAVA SEV ALEXANOX AVG. Р: стоїть Бог і тримає в руці шест і кулю. Напис: TRP COS PP (2009 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська. 6 с.

№ 23 (197). С. **Вербична III.** Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2012/2014 рр. виявлено 5 монет: денарії Траяна, Елагабала, Септимія Севера та антонініан Валеріана. Римська імперія, Траян (98–117), денарій. Вага 2,99 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP TRAIANO OPLIMOV OAC MTR PLOSVPP. Р: стоїть богиня і тримає в руках колоса та ріг достатку. Напис: Р: PORTIMO PRINCIPI. Валеріан (253–260), антонініан. Вага 2,39 г, діаметр 21 мм. А: бюст Валеріана в короні вправо та напис: IMP CA AIS VALERIANVS PI AVG. Р: стоять два воїни. Напис: RASTITVPO (Відновлювач); Елагабал (218–222), денарій вагою 2,98 г, діаметром 18 мм. А: бюст Елагабала повернутий вправо та напис: IMP CAES MAVR ANTONINVS. Р: йде богиня Вікторія з крилами і тримає вінок Перемоги. Напис: VIKTORIA ANTONINI AVG (2014 р.); Септимій Север (193–211), срібний денарій вагою 2,98 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: L SLOV SEV PERT IMP VIII. Р: стоїть богиня та напис: TRPV COS (2012 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська. 5 с.

№ 24 (198). С. **Сатанівка I.** Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2008 р. поблизу села на полі виявлено 3 бронзових фібули, прясельце та 2 срібних римських денаріїв: Фаустина Старша (138–141), денарій. Вага 3,10 г, діаметр 18 мм. А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. Р: Стоїть богиня і тримає в лівій руці посох. Напис: AVGVSTA; Антонін Пій (138–161), денарій. Вага 2,94 г, діаметр 18 мм. А: Бюст імператора повернутий вправо та круговий напис: ANTONINVS AVG PIVS. Р: дитина п'є молоко вовчиці та напис: TARO COS III.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 2 с.

№ 25 (199). С. **Сатанівка II.** Городецький р-н Хмельницької області. У 2010–2012 рр. на полі, де колись було черняхівське поселення III–IV ст. н. е., в урочищі «Максима», виявлено фрагменти керамічного посуду темно-сірого кольору, 4 бронзові фібули, 3 залізні вістря стріл та 10 срібних римських денаріїв кінця I – першої половини III ст. н.е. – імператорів Нерви, Доміціана, Адріана, Фаустини Старшої, Луцілли, Каракалли, Олександра Севера, Елагабала та асс Септимія Севера. Римська імперія, Марк Нерва (96–98), денарій. Вага 2,56 г, діаметр 18 мм. А: бюст Нерви повернутий вправо та напис: IMP NERVA CAES AVG P. Р: в центрі зображений глечик і кухоль та напис: COS III PATEROATRILE (2010 р.); Доміціан (81–96), денарій. Вага 2,81 г, діаметр 18 мм. А: Голова Доміціана повернута вправо та круговий напис: CAESAR AVG DOMICIANVS CO. Р: в центрі зображена богиня і затерті написи (2012 р.); Адріан (117–138), денарій. Вага 2,83 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: ADRIANVS COS III PI. Р: Стоять дві людини тримаючись за руки. Напис: FELICITAS AVG (щасливі люди) (2011 р.); Фаустина Старша (138–141), денарій. Вага 2,87 г, діаметр 17,5 мм А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. Р: Стоїть богиня і напис: AETERNITAS (Вічність); (2011 р.); Луцілла (164–169) – дружина Луція Вера, денарій. А: голова Луцілли повернута вправо та напис: LVCILLA AVGVSTA. Р: сидить богиня Скромність на троні вкрита покривалом і тримає праву руку на грудях та напис: PUDICTIA (Скромність). Вага 2,54 г, діаметр 18 мм (2012 р.). Каракалла (198–217), денарій вагою 2,85 г, діаметром 18 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та напис: ANTONINVS PIVS AVG. Р: вершник на левові та напис: INDVL CENTIA INSAR (Індульгенція августів у Карфагені). Олександр Север (222–225), денарій вагою 2,74 г, діаметр 18 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та круговий напис: IMP CM AVR SEV ALEXSANDER AVG, Р: стоїть людина із списом у руці, у іншій – гілку та напис: PACSAETENA AVG (мир августа) (2012 р.); Елагабал (218–222), денарій вагою 2,56 г, діаметром 18 мм. А: бюст Елагабала повернутий вправо та напис: IMP ANTONINVS PIVS AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках ріг достатку і вінок. Напис: PMP RPIII COS II OP. (2012 р.); Олександр Север (222–235), денарій вагою 2,34 г, діаметр 18 мм. А: IMP ALEXANOX PIVS AVG. Р: Богиня Провіденція тримає в руках ріг достатку та кодуцію. Напис: PROVIDENTIA AVG. (2012 р.); Септимій Север (193–211), асс вагою 9,96 г. А: бюст імператора

повернутий вправо та круговий напис: AVGSEVPOSP. Р: стоїть людина з рогом достатку в руці та напис затертий (2012 р.)

Джерела: Авторський опис О. Леська, О. Бакальця. 11 с.

№ 26 (200). С. Сатанівка III. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2014 р. в урочищі «Максима» виявлено 2 срібні монети Римської імперії: Фаустина Молодша (145–175) дружина Марка Аврелія, денарій. Вага 2,18 г, діаметр 17,5 мм. А: бюст Фаустини вправо та напис: FAVSTINA AVG VFTI. Р: стоїть богиня і тримає в руках ріг достатку та вінок. Напис: CONCORDIA AVG (згода); Сабіна (117–136) – дружина Адріана, денарій. А: голова Сабіни повернута вправо та круговий напис: SABINA AVGVSTA. Р: стоїть богиня із посохом. Напис: IVNPNI. Вага 2,86 г, діаметр 18 мм.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 2 с.

№ 27 (201). С. Зверхівці I. Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2010 р. поблизу села виявлено денарій римського імператора Дідія Юліана (193) вагою 2,45 г, діаметром 18 мм. А: бюст Дідія Юліана повернутий вправо та круговий напис: IMP CAES M. DID IVLAN AVG. Р: стоїть богиня Конкордія і тримає в руках штандарти та напис: CONCORDIA MILIT (воєнна конкордія). Стан збереження монети добрий.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 28 (202). С. Зверхівці II. Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2011 р. на місці черняхівського поселення виявлено 3 римських срібних денарії: імператорів Адріана, Траяна і Септимія Севера. Адріан (117–138), денарій. Вага 2,92 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: HADRIANVS COS III PP. Р: богиня Монета тримає вагу і ріг достатку. Напис: MONETA AVG. С. Траян (98–117), денарій. Вага 2,69 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM. Р: Сидить богиня з крилами і тримає патеру. Напис: RMTRP COS III; Септимій Север (193–211), денарій вагою 2,87 г, діаметром 18 мм. А: бюст Септимія повернутий вправо та напис: SEVERVS AVG PAPT MAX. Р: стоїть воїн із списом в руці. Напис: RESTITVTOR («Відбудовник»). Стан збереження монет добрий.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 3 с.

№ 29 (203). С. Зверхівці III. Гордоцький р-н Хмельницької області. У 2019 р. на черняхівському поселенні ще виявлено 2 римські монети: денарій Юлії Доміа (193–211) – дружини Септимія Севера вагою 2,83 г, діаметром 18 мм. А: бюст Юлії повернутий вправо та напис: IVLIA DOMNA AVG. Р: зображення жіночої фігури. Напис затертий. Друга монета – антонініан належить імператору Галлієну (253–268). (з 4 отворами). Його вага становить 3,09 г, діаметр 22 мм. А: голова Галієна повернута вправо та напис: GALLIENVS AVG. Р: богиня сидить на троні вліво, тримає у лівій руці посох, у лівій – гілку. Написи затерті.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 2 с.

№ 30 (204). С. Сабанівка I. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2011 р. поблизу с. Сабанівка виявлений лемісний денарій Римської імперії імператора Дідія Юліана (193). Його вага становить 2,88 г, діаметр 18 мм. А: Бюст Дідія Юліана вправо та круговий напис: IMP CAES M. DID IVLAN AVG. Р: стоїть богиня і тримає в руках кулю та напис витертий.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 31 (205). С. Сабанівка II. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2019 р. на черняхівському поселенні виявлено срібний денарій Римської імперії імператора Клавдія Альбіна (195–197) вагою 2,54 г, діаметром 18 мм. А: голова Клавдія повернута вправо та напис: ALBIN CAECAO. Р: стоїть воїн, який тримає в руках щит, спис та гілку. Напис: MINER CIF COS II. Стан збереження монети добрий.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 32 (206). С. Крицилів. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2011 р. на полі виявлено десятки фрагментів глиняного посуду темно-сірого кольору, глиняне прясельце, дві бронзові фібули та срібний денарій Фаустини Старшої (138–141). Його вага становить 2,53 г, діаметр – 18 мм. А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. Р: Стоїть павлін. Напис: PVATIO.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 33 (207). С. Іванківці I. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2008/2009 рр. на колишньому черняхівському поселенні виявлено невеликий скарб із 4 бронзових фібул та 5 срібних де-

наріїв Римської імперії: імператора Елія Вера (137), вагою 1,82 г, діаметром 18 мм. На аверсі першої зображено бюст Елія повернутий вправо та напис: LA ELIVS CAESAR, на реверсі: стоїть богиня і тримає в руках речі. Напис: TRPOLI COS II. С. Другий денарій належить імператору Траяну (98–117). Вага монети становить 2,81 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IM CAES NER TRAIANOOP AVG GERM. P: Богиня тримає в руках спис і колчан для стріл. Напис: IM TRP COSVI RPSPOR. Третій денарій належить до часу імператриці Кріспіни (178–183) – дружини Коммода. А: Голова Кріспіни повернута вправо та напис: CRISPINA AVGVSTA. P: стоїть саркофаг та напис: CENI TANIRVS DIS (Божественні предки). Її вага становить 2,78 г, діаметр – 18 мм; Макрін (217–218), денарій вагою 1,90 г діаметром 18 мм. А: голова Макріна повернута вправо, напис: IM SMOPEL SEV MACRIVS AVG (імператор каесар Маркус Опеліус Макрінус Августус). P: богиня «Безпечності» сидить з перехрещеними ногами, тримає скіпетр і напис: SECVRITAS TEMPORVM (секурітас часу) (2009 р.); Гета (209–212), денарій. Вага 3,03 г, діаметр 18 мм. А: Голова Гетти повернута вправо та напис: P SEPTIMIVS GETAC CANT. P: стоїть богиня в шоломі і тримає в руках списа і трофеї та напис: PONTIE COS. (2008 р.).

Джерела: Авторський опис О. Леська, О. Бакальця. 5 с.

№ 34 (208). С. Іванківці II. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2012 р. виявлено 4 римські монети початку III ст. н.е.: 2 денарії, семіс та антонініан. Перший денарій належав Юлії Домні (193–211) – дружині Септимія Севера, його вага становить 2,84 г, діаметр 18 мм. А: бюст Юлії повернутий вправо та напис: IVLIA AVGVSTA. P: стоїть богиня Венера біля алтаря і тримає в руках речі. Напис: VENVS FELICI; Олександр Север (222–235), денарій вагою 2,9 г, діаметр 18 мм. А: IMP CMAVA SEV ALEXANOX AVG. P: стоїть Бог і тримає в руці шест і кулю. Напис: TRP COS PP; Гордіан III (238–244), антонініан має вагу 2,66 г, діаметр – 22 мм (з отвором). А: Голова Гордіана в короні та напис: IMP GORDIANVS AVG. P: стоїть людина що тримає в одній руці кулю, і в іншій – гілку. Напис: INTERNITATIA AVG; Гетта (209–212), латунний семіс. м. Тіро. Вага г, діаметр мм. А: Голова Гетти повернута вправо та напис: P SEPTI GETAC KAIC. P: зображено птицю дрофу та напис: TVRIO ONA. Стан збереження монет задовільний.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 4 с.

№ 35 (209). С. Оленів. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2010 р. поблизу с. Оленів виявлено 2 срібних денарії Римської імперії. Фаустина Старша (138–141)– дружина Антоніна Пія вагою 3,10 г, діаметром 18 мм. А: голова Фаустини повернута вправо та круговий напис: DIVA FAVSTINA. P: Стоїть богиня і тримає в руці посох. Напис: AVGVSTA. Стан монети добрий; Каракалла (198–217), антонініан вагою 4,14 г, діаметром 20 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та напис: AVT M AVP ANTONINOS. P: зображений посуд з якого виглядає змія. Напис: FILINPOG ROM (Договір з Римом), 2010 р.

Джерела: Авторський опис О. Леська. 1 с.

№ 36 (210). С. Леськи. Городоцький р-н Хмельницької області. Знайдено велике черняхівське поселення, фрагменти посуду, прясельця, бронзові фібули, бронзові та срібні римські монети II– III ст. н.е.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 37 (211). С. Лисогірка. Городоцький р-н Хмельницької області. Виявлені гончарні майстерні або окремі гончарні печі. Трапляються знахідки римських монет.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 38 (234). С. Кадіївці. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. Виявлені 2 римські монети.

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 39 (235). С. Ласківці I. Кам'янець-Подільський повіт Подільської губернії (тепер Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області). На початку XX ст. виявлені 2 римські монети, одна з них – денарій Антоніна Пія (138–160).

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-троицкого Братства, 1909. С. 104–105; Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 40 (236). С. Ласківці П. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На початку XX ст. виявлено римський денарій Антоніна Пія (138–160).

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-троицкого Братства, 1909. С. 104.

№ 41 (237). С. Нагоряни. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. Виявлено срібний денарій Антоніна Пія (138–161).

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-троицкого Братства, 1909. С. 104–105; Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 42 (238). С. Жванець. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібні римські денарії.

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 43 (239). С. Думанів І. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібні римські денарії.

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 44 (240). С. Думанів ІІ. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. В 1880 р. виявлена давня гробниця, у ній знайдені два срібні кульчики пірамідальної форми. На черняхівському поселенні часто виявляють срібні римські монети.

Джерела: Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії/ упорядник О.Л. Баженов. Кам'янець-Подільський, Оіом, 2007. 114 с.; Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 45 (241). С. Довжок І. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. У 1884 р. знайдені монети: на черняхівському поселенні виявлено срібна римська Марка Аврелія 176 р., мідна вінеціанська Мануїла І Комніна (1143–1180 р.), 2 срібні венеціанські дожа Ренерія Джено (1252 –1256) і дві срібних венеціанського дожа Фр. Дандоло (1328–1339).

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-Троицкого Братства, 1909. С. 104–105; Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії/ упорядник О.Л. Баженов. Кам'янець-Подільський, Оіом, 2007. 115 с.; Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 46 (242). С. Цвіклівці. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібні римські денарії.

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 47 (243). М. Кам'янець-Подільський. Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібні денарії Антоніна Пія, Марка Аврелія, антонініани – Гордіана ІІІ, Антоніна Араба.

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 48 (244). С. Калиня. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібний денарій Адріана (117–138).

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 49 (245). С. Сокіл. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено срібні денарії Адріана (117–138) та Антоніна Пія (138–161).

Джерела: Строцень Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 50 (246). С. Бакота І. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. На черняхівському поселенні виявлено денарій Антоніна Пія (138–161) та дупондій Нумеріана (283–284). Дупондій – латунна римська монета вагою в 13,36 г, яка дорівнювала двом ассам.

Джерела: Строценъ Богдан. Черняхівська культура Західного Поділля. Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. С. 154.

№ 51 (247). С. Бакота П. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. Гончарні майстерні або окремі гончарні печі. Для збирання злакових та інших сільськогосподарських культур черняхівці використовували залізні серпи і коси, залізні наральники, леміші та різак-чересла, тобто частини плуга. Знаряддя орного землеробства виявлено на селищах Бакота. Залишки залізобробних горен-домниць та залізні шлаки. Трапляються римські монети.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 52 (248). Кам'янець-Подільський р-н. Хмельницької області. Поблизу Ново-Дністровської ГЕС у 2018 р. виявлено великий скарб із 1600 римських срібних денаріїв I – початку III ст. н. е. від імператора Веспасіана до Септимія Севера.

Джерело: Авторський опис С. Леонова. 1 с.

№ 53 (249). С. Мережанка І. Кам'янецький повіт Подільської губернії. На початку XX ст. виявлено 3 римських денарії імператорів: Антоніна Пія (138–161), Коммода (180–193) і Юлії Домни (193–211). Монети передані до Кам'янець-Подільського музею старожитностей.

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-Троицкого Братства, 1909. С. 104–105.

№ 54(250). С. Мережанка П. Кам'янецький повіт Подільської губернії. На початку XX ст. виявлено римський денарій імператора Марка Аврелія (161–180).

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-Троицкого Братства, 1909. С. 104–105.

№ 55 (251). С. Чорновод. Кам'янецький повіт Подільської губернії. На початку XX ст. виявлено римський денарій імператора Марка Аврелія (161–180). Монета передана до фондів Кам'янець-Подільського музею старожитностей.

Джерела: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-Троицкого Братства, 1909. С. 104–105.

№ 56 (252). С. Голосків. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. У 1909 р. на території села Голосків Кам'янець-Подільського повіту виявлено срібний римський денарій Антоніна Пія (138–160). Манета зберігається у давньосховищі м. Кам'янця-Подільського.

Джерело: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-Троицкого Братства, 1909. С. 105.

№ 57 (253). С. Бережанка. Кам'янець-Подільський р-н (колишній Кам'янець-Подільський повіт Подільської губернії) Хмельницької області. Виявлено римський денарій імператора Марка Аврелія (161–180).

Джерело: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-троицкого Братства, 1909. С. 105.

№ 58 (254). С. Довжок П. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. (колишній Кам'янець-Подільський повіт Подільської губернії) Хмельницької області. Виявлено римський денарій імператора Марка Аврелія (161–180).

Джерело: Опись предметов старины. Протоиерей Е. Сецинский. Камянец-Подольский: типография Подольского Свято-троицкого Братства, 1909. С. 105.

№ 59 (255). С. Теремці. Камянець-Подільський р-н Хмельницької області. Черняхівське селище займало ділянку до 1 км завдовжки і 60–100 м завширшки. Тут було до 15 жител. Трапляються римські монети. В даний час затоплене водами Новодністровського водосховища.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 60 (256). С. Лука-Врублівецька. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. Археологи розкопали гончарні майстерні та окремі гончарні печі, цілий та фрагменти гончарного посуду, бронзові фібули та римські срібні денарії II–III ст. н.е.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965; Н. Б. Бурдо. Лука-Врублевецька, Лука-Врублівецька // Енциклопедія

історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 290. 784 с. : іл.

№ 61 (257). М. Кам'янець-Подільський І. Хмельницької області. На околиці міста, де проходить Траянів вал, археологи замку-заповідника виявили скарб римських монет.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 62 (258). М. Кам'янець-Подільський ІІ. Хмельницької області. У фондах історико-культурного заповідника «Кам'янець-Подільський» зберігається близько 200 римських монет I–III ст. н.е., які потрапили до давньосховища до 1909 р. Римські монети, відповідно до Опису 1909 р., проведеного Є. Сіцінським, складають 15,4 % від загальної кількості срібних монет, з яких 90,9 % – це монети з Переорського скарбу. Одиначні знахідки визначають ареал поширення денарія та мідної монети у даному регіоні, відповідно до можливих торговельних зв'язків, які склалися з Римською імперією у зазначені періоди або були військовим трофеєм під час вдаєх походів племен на римські провінції (насамперед, Дакію). Траянові вали Наддністрянщини тягнуться від м. Тернополя до м. Кам'янця-Подільського). З Траянового валу (давньосховище) 55–64 Фаустина Старша. 65–66 по таблиці Аверс: DIVA FAVSTINA – драпірований бюст Фаустини Старшої вправо; волосся закручено і заплетено в кіски, які викладені на маківці голови і прикраса з перлин. Реверс: AVGVSTA – Церера з покритою головою в драпіровці стоїть вліво, тримаючи вниз два зернових колоска в правій руці і палаючий смолоскип – вертикально в лівій. В колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зібрано 338 римських монет. Із них – 5 (1,48%) мідних монет і 333 (98,52%) срібні монети денарії. Дослідження проведено за записами зробленими в інвентарній книзі та інвентарних картках. Опрацювавши фондові матеріали, пропонуємо виділити дві частини колекції. Основна частина колекції це – монети з давніх фондів музею, у кількості 318 (94,08%) срібних монет денаріїв і друга частина колекції – одиначні знахідки римських монет у кількості 15 срібних денаріїв і 5 мідних монет, які передані до фондів музею-заповідника у другій половині XX ст. Колекція римських монет із давніх фондів складається із срібних денаріїв, з яких: 311 (92%) відносимо до 4 монетних комплексів і 7 (2,08%) срібних денаріїв належать до одиначних знахідок. В колекції представлені 19 (3,54%) римських монет імператора Коммода, які формують два комплекси, з різними типами зображення на реверсі, і записані, як 7 срібних денаріїв (вага 19,9 г., срібло 800 проба, діаметр 16 мм) Табл. № 2 – 8 та 12 срібних денаріїв (вага 33,9 г, срібло 800 проба, діаметр 16 мм) Табл. № 9 – 20. Комплекс римських монет імператора Антоніна Пія записаний на дві інвентарні картки, відповідно до зображення на реверсі монети, і складається із 3 срібних денаріїв Табл. № 330 – 332 (маса 26,6 г – 9 (2,66%), срібло 800 проба, діаметр 10 мм) та 6 срібних денаріїв Табл. № 333 – 338 (маса 26,6 г – 9 (2,66%), срібло 800 проба, діаметр 10 мм). Комплекс монет, як знахідка з Траянового валу – римські монети у кількості 269 (79,58%) срібних денаріїв (маса 771 г., срібло 875 проба, діаметр монет 16 мм, 17 мм і 18 мм), які згруповані та записані в 13 інвентарних картках. Пропонуємо їх розглянути, як 13 груп. Під час виконання різних земляних робіт у 60-70-х роках XX ст. маємо одиначні знахідки римських монет: 8 срібних денаріїв знайдено у м. Кам'янці-Подільському, по 1 срібному денарію – у с. Балин, у с. Зіньків та в с. Остропіль Хмельницької області і у с. Іванківці Скала-Подільського району Тернопільської області. Із черняхівського поселення передані в колекцію 2 срібних денарія (археологічні дослідження в с. Ластівці Кам'янець-Подільського району, 1971 р., С.Е. Нізевич) та 1 срібний денарій поступив із обмінного фонду (1976 р.) і 5 мідних монет (передала О.Л. Лясота у 1981 р.). Отже, дослідження колекції римських монет із фондів Кам'янець-Подільського ДМЗ проведено за монетними комплексами та одиначними надходженнями і, по можливості, за правителями Римської імперії, відповідно збережених написів та зображень на аверсі та реверсі монети. В науковий обіг введено 338 римських монет (срібних денаріїв – 333 монети і 5 мідниер, в районі Траянового валу (м. Кам'янець-Подільський), в м. Кам'янці-Подільському та околицяхх монет) періоду I – III століть н. е., які знайдені на лівобережжі середньої течії р. Дніст. Денарій та інші 3 монети мідні. З них 269 римських монет (771 г.) в записах з давньосховища з Траянового валу 34 із старих інвентарних книг. Номер 35 по таблиці 1 денарій (срібло, 916 проба, маса 2,1, діаметр 16 мм.) Траян.

Джерела: Фонди музею грошей історико-культурного заповідника «Кам'янець-Подільський»; авторський опис музейної колекції 2019 р. Ж. Карбовської. 10 с.

№ 63 (259). С. Оринин. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. Поблизу села Оринин виявлено велике черняхівське поселення протяжністю до 2 км при ширині смути 150–200 м. На території селища було понад 30 жител – напівземлянок. На поселенні виявлено велику кількість фрагментів ліпного та гончарного посуду, залізні знаряддя праці, наконечники до стріл, списів, фібули та срібні і бронзові римські монети II–III ст. н.е.

Джерела: Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області. Хмельницький, 1965.

№ 64 (260). С. Чорнокозинці. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області. У 2018 р. в районі села Чорнокозинці локалізовано центр виробництва денаріїв, де було виявлено литники, монети із залишками литників, «виробничий брак» та ливарні шлаки. Первісний огляд знахідок, дає підстави говорити, що «емісійний центр», спеціалізувався на виробництві литих денаріїв з потіна. Серед продукції – копії денаріїв Антоніна Пія (138–16) і Марка Аврелія (161–180).

Джерело: О. Надвірняк, О. Погорілець. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. «литих» денаріїв I–III ст. н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти//Тези доповіді V Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 18–19.

ДОДАТОК 2

Рис. 1. Золотий ауреус, срібні денарії I–II ст. н.е. Римської імперії та срібна фібула з черняхівського поселення поблизу СМТ Сатанова Городоцького р-ну Хмельницької області, 2018 р. (фото С. Білоуса)

Рис. 2. Бронзові фібули різних типів з черняхівських поселень Снт Сатанова і Сатанівської Слобідки Городоцького р-ну Хмельницької області, 2019 р.

Рис. 3. Черняхівський глечик сірого кольору III–IV ст. н.е. із своєрідним орнаментом. Городоцький краєзнавчий музей Хмельницької області, 2021 р.

**Знахідки римських срібних денаріїв
з Городецького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області**

1. Римська імперія, Траян (98–117), денарій. Вага 2,73 г, діаметр 18 мм. А: бюст Траяна повернутий вправо та напис: IMP NERVA TRAIAN AVG GERM. Р: Богиня тримає в правій руці посох, у лівій – ріг достатку. Напис: IMP RP COS II PPSTOR. С. Яромирка Городецький р-н Хмельницької області, 2010 р.	2. Римська імперія, Адріан (117–138), денарій. Вага 2,75 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG. Р: стоїть богиня (Надія) і тримає в руці гілку та напис: PMTRO COS III. Р: Сидить богиня правосуддя на троні і тримає в руках патеру і посох. Напис: PMIRP COS JSTITIA (Юстиція). С. Олександрівка Городецький р-н Хмельницької області, 2010 р.
3. Римська імперія, Адріан (117–138), денарій. Вага 2,79 г, діаметр 18 мм. А: голова Адріана повернута вправо та круговий напис: T. ADRIANVS AVG COS III. Р: стоїть богиня Щастя і тримає у руках ріг достатку та квітку. Напис: FILIKITAS P.R (Щасливий). Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області, 2007 р.	4. Римська імперія, Антонін Пій (138–161), срібний денарій. Вага 2,87 г, діаметр – 18 мм. А: голова Антоніна Пія, в лавровому вінку, праворуч. Напис: ANTONINVS AVG. PIVS P P TRV PXXIII. Р: Фортуна стоїть повернута праворуч, тримає корабельний кермо в правій руці і ріг достатку в лівій, з кінцем. Напис: FORTUNA AVG COS III С. Сокирки Городецький р-н Хмельницької області, 2012 р.
5. Римська імперія, Марк Аврелій (161–180), цезар, срібний денарій. А: AVRELIVSCAE SAR AVG PII F. Р: Провіденція стоїть вліво, тримає кулю і ріг достатку. Вага 3,28 г, діаметр 18 мм. С. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області, 2009 р.	6. Римська імперія, Септимій Север (193–211), денарій. Вага 3,42 г, діаметр 19 мм. А: бюст Севера повернутий вправо та круговий напис: SEVERVS DIVS AVG. Р: стоїть богиня на бойовому щиті і тримає в руці списа та напис: RESTITVTOR VABIS (Відроджувач). С. Вербична Городецький р-н Хмельницької області, 2008 р.
7. Римська імперія, Каракалла (198–217), денарій вагою 2,90 г, діаметром 18 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та напис: ANTONINVS PIVS AVG. Р: стоїть богиня над посудиною і тримає патеру. Напис: VOT VS SEPTAX (Молитва). С. Залісся Чемеровецький р-н Хмельницької області, 2011 р.	8. Римська імперія, Олександр Север (222–235), денарій вагою 2,74 г, діаметр 18 мм. А: бюст імператора повернутий вправо та круговий напис: IMP CM AVR SEV ALEXSANDER AVG, Р: стоїть людина із списом у руці, у іншій – гілку та напис: PACSAETENA AVG. С. Сатанівка (ур. Максими) Городецький р-н Хмельницької області, 2012 р.

Катерина Біла,
доктор філософії,
молодший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

АТРИБУТИКА ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Селянською реформою 1861 р. у Російській імперії створювалася нова форма управління найбільш чисельним суспільним станом у державі. Не зважаючи на низку відмінностей у традиціях самоврядування, що існували у селянських громадах, географічні, культурні особливості, законодавець уніфікував усі категорії селян в одну, запровадивши новий адміністративний поділ на волості і сільські «общини», обклаві селян фінансовими і натуральними повинностями, водночас, усі витрати на утримання селянських адміністрацій та їхніх працівників переклав на селян. «Геніальність» такого управління для держави полягала у тому, що селянські посадовці формально не були державними чиновниками для яких передбачалися низка соціальних гарантій, проте селянські службовці залишалися підзвітними представникам влади, які мали досить широкі повноваження контролю і втручання у діяльність самоврядних структур хліборобів. Символом фактичної приналежності до представників бюрократичного апарату імперії були такі атрибути селянської влади, як посадові знаки службовців органів селянського самоврядування та печатки. У статті розглянуто різновид посадових знаків службовців селянського самоврядування, печатки волосних і сільських правлін, волосних судів, посадові печатки, а також нагороди, яких удостоювалися представники селянського самоврядного управління.

Ключові слова: селянське самоврядування, фалеристика, сфрагістика, посадовий знак, печатка, волость, сільська громада, мировий посередник, волосний старшина, сільський староста, десяцький, соцький.

Селянське самоврядування в Україні має давнє походження, коріння якого цілком сміливо можна вивести з племінних зібрань давніх слов'ян та традицій віче у Русі. Тяглість традиції управління громадою шляхом колективної згоди проявлялася й у козацькому устрої Січі, і у державному укладі Гетьманщини. Тому, станом на ХІХ ст. в українських селах вже існували усталена форма самоорганізації з відповідними ритуалами та звичаями.

Представник, що обирався для висловлення та захисту інтересів селян, зазвичай, був авторитетним членом громади, заможним, не надто юним господарем. Вибори голови громади – старости відбувалися шляхом голосування домовласників (голів сімей) на спільному зібранні, обов'язковим елементом виборів було складання старостою присяги шляхом цілування хреста, чи Біблії, частенько подібні голосування супроводжувалися виставленням могорича новообраним старостою. Однак, про більші урочистості, чи наявність атрибутів влади селянського старости, особливо в умовах кріпосницької системи у підросійській Україні й годі було уявити. Дещо відмінними від кріпацького був устрій державних селян у яких функціонував інститут волосного управління ще з кінця ХVІІІ ст., що зазнав вдосконалення у 1838 р., відповідно до якого виборними представниками громад були волосний голова, сільський староста та писар, яких затверджував начальник правління державних маєтностей. Саме у системі управління державними селянами запроваджуються перші посадові знаки та печатки, що згодом стали невід'ємними атрибутами селянського самоврядування підросійської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Посадові знаки селянського самоврядування ХІХ ст. сучасною вітчизняною та закордонною фалеристикою несправедливо обділені увагою. Дослідниками детально вивчені нагороди та відзнак гетьманської доби, періоду Першої світової війни та Національно-визвольних змагань, радянського часу й сучасної України (Бузало, Воронін, Табачник 2004). В описах зібрань фалеристики, представлених у музейних фондах, зокрема фондах Національного музею історії України (Васильєва, Гончарова), Львівського історичного музею (Круковський, Пахолко 2011) містяться цінні зразки нагород та знаків, у тому числі періоду ХІХ ст., проте, у цих колекціях відсутні екземпляри посадових знаків саме селянського самоврядування. Деякі медалі, що стосувалися діяльності сільського господарства у Галичині і Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дослідив Н. Козій (1996). Зрозуміло, вивчення посадових знаків селянського самоврядування підросійської України ускладнено незначною репрезентацією таких у фондових колекціях вітчизняних музеїв. Так,

у нашому дослідженні ми послуговуємося окремими зразками посадових знаків волосних старшин, що походять з приватних колекцій, колекцій російських музейних фондів. Разом з цим, напрацювання у галузі селянської сфрагістики краще репрезентовано у вітчизняній історіографії. Так, у книзі «Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)» (2010), дослідником О. Задорожнюком описано печатки, зокрема, працівників селянського самоврядування, а саме сільських старост, збирачів податків, доглядачів селянських магазинів. Серед досліджень сфрагістичних пам'яток органів самоврядування та державного управління в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. слід відзначити роботу історика О. Желіби (2006), де автор проаналізував приватні печатки губернських та повітових чиновників різного рангу, відбитки яких збереглися у фонді Ніжинського повітового предводителя дворянства. Теми печаток Київського міського самоврядування та ремісничих цехів, у тому числі цехових печаток XIX ст., торкнувся дослідник Р. Делімарський (1996, с. 136–140). У цих роботах простежуємо сфрагістичну традицію XIX ст., притаманний для чиновницьких печаток стиль оформлення, зміст який у них вкладався. Отже, з аналізу історіографічних напрацювань постає проблема нестачі комплексного дослідження селянської фалеристики та сфрагістики другої половини XIX – початку XX ст., пам'ятки яких виявляються чи не єдиними символами станової самоврядної інституції селян.

Селянською реформою 1861 р. скасовувалася кріпацтво у Російській імперії, селянство як стан уніфіковувалося і щодо нього запроваджувався устрій та управління, яке віддалено нагадувало управління державними селянами у першій половині XIX ст. Структура селянського самоврядування складалася з волосного та сільського правління, що створювалися на основі нових адміністративно-територіальних одиниць – волостей та сільських громад (Повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗРІ), Зіб. 2-ге, Т. 36. Ч. 1. с. 141–169). Щодо останнього слід наголосити, що сільська громада переважно складалася з декількох сіл, хуторів, попередня самоорганізація яких законодавцем не бралася до уваги. Волость включала у себе десятки сільських громад, що, подекуди, утворювала досить велику територіальну одиницю з чисельністю населення понад 20 тис. душ. На чолі сільських громад був староста, обраний на сільському сході та затверджений волосним старшиною і мировим посередником (представником державної влади), відповідно волосний старшина обирався на волосному сході, його кандидатуру також погоджував мировий посередник. Окрім очільників, виборними були посади збирача податків, касира, заступників волосного старшини чи старости, волосних суддів, поліцейських соцьких і десяцьких. Ці селянські службовці не були державними чиновниками, адже їхні посади не входили до переліку громадських чинів у «Табелі про ранги», також селянські посадовці не отримували жодного державного забезпечення, ні заробітної плати, ні пенсії. Проте, влада радо використала їхню безкоштовну для держскарбниці службу на забезпечення низки функцій суто державних виконавчих служб, таких як фіскальної, поліцейської, судової, призовної та інших.

Символом, що формально наближав працівників апарату селянського самоврядування до категорії держслужбовців стали посадові знаки, подібні до чиновницьких. Уніфіковані за своїм змістом, посадові знаки містили у собі не лише інформативну складову, а й важливу ідеологічну, що вказувала на приналежність особи до єдиної імперської бюрократичної системи. Відомо, що посадові знаки селянські службовці носили як під час урочистих подій, офіційних прийомів, фотографування, так і під час виконання посадових обов'язків. Посадовий знак волосному старшині вручав мировий посередник. Знаки сільським старостам, волосним суддям, поліцейським службовцям, переважно, вручав волосний старшина. Основні посадові знаки селянських службовців відрізнялися між собою лише губернською символікою, що простежуємо далі на прикладі посадових знаків волосних старшин, сільських старост, волосних суддів.

У волосного старшини знак був у вигляді підвіски на ланцюжку, круглої форми. На аверсі зображувався герб губернії у складі якої перебувала волость, по колу розміщувався надпис «ВОЛОСТНОЙ СТАРШИНА». На реверсі розміщувався актуальний періоду вензель імператора та надпис по колу – «19 ФЕВРАЛЯ 1861 ГОДА», як дата створення інституту селянського самоврядування у Російській імперії. До прикладу, зразок посадового знаку волосного старшини з Володимирської губернії Російської імперії (фото 1). На аверсі зображено герб Володимирської губернії і надпис по колу «ВОЛОСТНОЙ СТАРШИНА», на реверсі – вензель імператора Олександра II і надпис по колу «19 ФЕВРАЛЯ 1861 ГОДА.», виготовлений з бронзи, діаметр – 48 мм. (Должностной знак «Волостной старшина», Віоліті).

У деяких волосних правліннях існувала практика обрання заступника волосного старшини, що також володів відповідним посадовим знаком. До прикладу, зразок посадового знаку за-

ступника волосного старшини з Катеринославської губернії (фото 2). На аверсі зображено герб Катеринославської губернії та надпис по колу «ПОМОЩНИК ВОЛОСТНАГО СТАРШИНЫ», на реверсі – вензель імператора Олександра II і надпис по колу «19 ФЕВРАЛЯ 1861 ГОДА». Бронза, діаметр 48 мм. (Ф. Новомосковського міського історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського. Кн. 004494/Фал.63).

Посадовий знак сільського старости був призначений для носіння на шпильці, нагрудний, круглої форми. На аверсі розміщувався герб губернії та надпис по колу «СЕЛЬСКИЙ СТАРОСТА», на реверсі – вензель правлячого імператора Російської імперії і надпис по колу «19 ФЕВРАЛЯ 1861 ГОДА». Розглянемо та порівняємо посадові знаки сільських старост Київської (фото 3) (Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ). Н-10940, Кв-23492), Подільської (фото 4) (Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМ-3) КМст – 811. Н – 36533), і Таврійської губерній (фото 5) (Ф. Приват. кол. Артефакты империи. Должностные знаки. Часть I.). Так, на аверсах посадових знаків сільських старост розміщені герби Київської, Подільської, Таврійської губерній та надписи по колу «СЕЛЬСКИЙ СТАРОСТА», на реверсі – вензель імператора Олександра II та надпис по колу «19 ФЕВРАЛЯ 1861 ГОДА». Виготовлені з бронзи, діаметр 45 мм. Експонат – посадовий знак сільського старости з Київської губернії зберігся разом з шпилькою-заціпкою, якою він прикріплювався до одягу (фото 5).

Окрім керівників самоврядних установ селян, посадові знаки вручалися волосним суддям. Такі зустрічаються, переважно, після реформи 1889 р., коли було введено положення «Про земських дільничих начальників» яким запроваджувалися «Тимчасові правила про волосні суди» (ПЗЗРІ, 1889, Зібр. 3-є, Т. 9. С. 508–535). Оскільки ця реформа не поширювалася на окремі губернії імперії, у тому числі на Київську, Подільську та Волинську губернії, посадових знаків волосних судів з цих українських губерній не існувало аж до наступної судової реформи 1912 р.

Розглянемо посадові знаки волосних суддів з Полтавської (фото 6) (Приват. кол. Віоліті) і Чернігівської губерній (фото 7) (Приват. кол. Віоліті). Вони мають круглу форму, на аверсі зображений герб губернії, під гербом півколом розміщено надпис «ВОЛОСНОЙ СУДЬЯ», на реверсі – вензель імператора Олександра III, над ним розміщений надпис пів колом «19 ФЕВРАЛЯ 1861 Г.», під вензелем півколом – надпис «12 ИЮЛЯ 1889 Г.». Перша дата символізувала утворення інституції – волосного суду реформою від 19 лютого 1861 р., друга дата – запровадження «Тимчасових правил про волосні суди». Посадові знаки виготовлені з бронзи, діаметр 45 мм.

Реформування селянського суду розпочалося з прийняття у 1912 р. «Положення про зміни у місцевому суді» (ПЗЗРІ. Зіб. 3-тє, Т. 32. Ч. 1. с. 662–705), яким запроваджувалися мирові суди у повітах і містах з поділом на мирові дільниці. Будь яке громадське, комерційне, чи духовне судочинство виходило з під опіки адміністративного апарату і підпорядковувалося мировому суду. На територіях на які поширювалася дія даного положення набули чинності «Тимчасові правила про волосний суд». Посадові знаки волосних суддів уніфікувалися і вводився єдиний зразок. Так, на аверсі посадового знаку волосного судді зображувався герб Російської імперії, під ним півколом розміщувався надпис «ВОЛОСНОЙ СУДЬЯ», на реверсі зображувалася колона, як символ правосуддя з надписом на ній «ЗАКОН», під колоною півколом розміщувався надпис «15 ИЮНЯ 1912 Г.» (фото 8) (Ф. ВОКМ. Н – 10939, Кв – 23491.), що означало дату запровадження «Положення про зміни в місцевому судочинстві».

Окрім виборних посадовців штат селянських адміністрацій складався з інших найманих працівників, посади деяких з них також передбачали наявність посадових знаків. Так, посадовими знаками володіли польовий і лісовий сторож, до обов'язків яких входив нагляд за належним користуванням громадськими лісовими і польовими угіддями. До прикладу, посадовий знак польового сторожа (фото 9) нагрудний, форма правильного прямокутника, розмір 8,5/8,5 см. виготовлений з латуні, по середині розміщено надпис у дві стрічки «ПОЛЭВОЙ СТОРОЖ» (Ф. К-ПДІМ-3. Кмет-825. Кв-36547). Посадовий знак лісового сторожа (фото 10) (Ф. К-ПДІМ-3. КМст – 822. Кв – 36544.) подібний за формою до знаку польового сторожа, також має форму правильного прямокутника, розмір 8,5/8,5 см., виготовлений з латуні, по середині розміщено надпис у дві стрічки «ЛЕСНОЙ СТОРОЖ».

Окремі посадові знаки мали селянські поліцейські – десяцькі та соцькі. Формально, соцькі та десяцькі не належали до штату працівників селянських адміністрацій, бо перебували у відомстві повітового справника. Та, фактично, вони усіляко залучалися органами селянської влади для виконання правоохоронних, колекторських функцій (Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона 1893, Т. X. с. 497). Традиція обрання сільських стражників з членів селянських

громад існувала ще до реформи 1861 р. У 1837 р. «Положенням про земську поліцію» відбувся поділ повітів на декілька дільниць, на чолі яких перебував дільничий «засідатель», він же становий пристав, кандидати у які призначалися губернатором з рекомендованих дворянським зібранням осіб (Борисов, Малыгин, Мулакаев, с. 204). Йому підпорядковувалися вибрані від сільських громад соцькі та десяцькі, їх обирали на сільському сході, хоча таких міг рекомендувати до затвердження мировий посередник чи волосний старшина. Після указу 5 травня 1903 р. «Про запровадження у 46 губерніях європейської Росії поліцейської варті» (ПЗЗРІ, Т. 23. Ч. 1. с. 477–481) десяцькі стали підпорядковувалися волосним правлінням і отримували виплати за службу. Посадовий знак десяцького був нагрудний, овальної форми, по середині мав зображення герба Російської імперії, розмір 10/7 см., надпис розміщений в дві стрічки: над гербом «СЕЛЬСКИЙ», під гербом «ДЕСЯТСКИЙ» (Ф. К-ПДІМ-3. КМст – 820. КВ – 36542) (фото 11).

Волосні управи і сільські правління володіли власними печатками, на яких вказувалася назва волості, чи сільської громади; окрему печатку мав волосний старшина, на якій уміщувалися назва його посади та волості, така ж була у сільського старости із зазначенням назви його сільської громади. Окрім цього, печатками володіли волосний суддя, збирач податків. Ними завірялися усі документи видані установою, приговори волосного сходу, укладені у волості договори, звітна документація, укази старшини волості, або старости правління. Відповідно, рішення волосного суду, чи відомості складені збирачем податків закріплювалися їхніми печатками.

Печатки не мали стандартизованого зразку, тому вони трапляються як круглої, так і прямокутної форми. До прикладу, печатка волосного старшини Китайгородської волості Ушицького повіту Подільської губернії, що мала круглу форму, діаметр 33 мм., містила надпис у п'ять рядків «ПЕЧАТЬ/КИТАЙГОРОД/СКАГО/ВОЛОСТНАГО/СТАРШИНЫ» (Сфрагіст. кол. Муз. Шереметьєвих, с. 110–111). (фото 12).

Подібна до попередньої печатка волосного старшини Новомосковської волості Катеринославської губернії (фото 13) (Ф. Новомосков. міськ. іст.-краєзнавч. муз. ім. П. Калнишевського. Кн. 003810/В.407).

У документах Юрієвського волосного правління Київської губернії зустрічаємо відбиток печатки волосного старшин прямокутної форми з надписом «ЮРАВСКОГО ВОЛОСТ. СТАРШИНА» (фото 14), а поруч відбиток печатки волосного правління уже округлої форми з розміщенням по колу надписом «ПЕЧ. ЮРАВСКОГО ВОЛОСТНАГО ПРАВЛЕНИЯ» та місцем де ймовірно був відбиток герба Київської губернії. (Держ. арх. Київської обл. Ф. 1015. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 6). Подібним до останнього є відбиток печатки Ржищівського волосного правління Київської губернії, де також по центру візуалізується форма герба Київської губернії, а по колу розташований надпис «РЖИЩЕНСК. ВОЛОСТ. ПРАВЛ. КИЕВСК. УЕЗДА» (фото 15) (Держ. арх. Київської обл. Ф. 1005. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 38).

Також трапляються печатки сільського старости як округлої, так і прямокутної форми. До прикладу, печатка старости с. Жилинці, Шарівської волості, Проскурівського повіту, Подільської губернії має круглу форму, виготовлена з бронзи, діаметр 22 мм., містить надпис у три рядки «СТАРОСТА/ С./ ЖИЛИНЕЦЬ» (фото 16) (Сфрагіст. кол. музею Шереметьєвих, с. 124–125). А печатка сільського старости с. Нова Гута Летичівського повіту тієї ж губернії прямокутної форми, теж виготовлена з бронзи, розміром 13х66 мм., містить надпис у два рядки «СЕЛЬСКИЙ СТАРОСТА/ Д. НОВОЙ ГУТЫ ЛЕТЫЧЕВ У.» (фото 17) (Сфрагіст. кол. музею Шереметьєвих, с. 118–120).

Володів власною печаткою найманий працівник селянського самоврядування – збирач податків, до його обов'язків входило: збір та облік податкових казенних і «мирських» (громадських) коштів, недоїмочних платежів, зберігання і передача коштів у волость, чи повітове казначейство, отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бірок, або інших знаків, що засвідчували сплату податків (Мельничук 2021, с. 39). Для завірення документів, податкових відомостей, звітів, квитанцій збирач податків використовував печатку. До прикладу, відбиток печатки збирача податків Перепільчинецької сільської громади Китайгородської волості Жмеринського повіту Подільської губернії (фото 18) (Ф. ВОКМ. Мз-2086, Кв-86125), виготовлена з бронзи, прямокутної видовженої форми, 13х66 мм. з надписом у дві стрічки «СБОРЩ. ПОД. ПЕРЕПЕЛЧЕСК./СЕЛЬСКАГО ОБЩЕСТВА». Подібного зразку печатки використовували й інші наймані працівники селянських адміністрацій, наприклад доглядач магазину (запасного складу, чи громадських магазинів) (фото 19) (Сфраг. кол. музею Шереметьєвих, с. 116–117).

Особливого соціального статусу набували ті селянські посадовці, які отримували нагороди. Вони користувалися пошаною, ставали авторитетними членами громади, а у своїх клопотаннях до вищого керівництва не соромилися зазначати про заслуги перед державою та свої відзнаки.

Водночас, законодавець подбав, щоб така «честь» мала власні межі, оскільки селяни представляли найнижчий стан суспільства. Так, представники селянського, чи міщанського стану ніколи не нагороджувалися орденами, навіть якщо вони були зараховані до купецьких, чи ремісничих гільдій і своїми досягненнями заслуговували на них (Юрид. летопись. с. 214–218). Тому члени селянського самоврядування не підлягали нагородженню орденами, проте, вони отримували медалі – срібні, рідше золоті «За старанність», нагрудного типу, або для носіння на шії на стрічках ордену св. Станіслава, або св. Анни. Залежно від того, хто у час нагородження правив в імперії на аверсі зображувалися імператори Олександр II, Олександр III та Микола II. До прикладу, медаль «За старанність» срібна, діаметром 50 мм., на аверсі зображення профілю імператора Олександра II і надпис по колу «Б.М. АЛЕКСАНДР II ИМПЕРАТОР И САМОДЕРЖ. ВСЕРОС.», на реверсі розміщений по колу надпис «ЗА УСЕРДИЕ» (фото 20) (Каталог «Награды Российской империи»).

Медаль «За старанність» із зображенням імператора Олександра III на аверсі та надписом по колу «Б.М. АЛЕКСАНДР III ИМПЕРАТОР И САМОДЕРЖ. ВСЕРОС.», на реверсі розміщений надпис по колу «ЗА УСЕРДИЕ», золота, діаметром 29,4 мм. (фото 21) (Каталог «Награды Российской империи»).

Медаль «За старанність» із зображенням на аверсі імператора Миколи II і розміщенням по колу надписом: «Б.М. НИКОЛАЙ II ИМПЕРАТОР САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОСС.», на реверсі півколом зображений рослинний орнамент, посередині розташований надпис «ЗА УСЕРДИЕ», виготовлена зі срібла, діаметром 28 мм. (фото 22) (Каталог «Награды Российской империи»).

Ці нагороди, зазвичай, отримували волосні старшини, волосні і сільські писарі, рідше сільські старости, збирачі податків, судді, навіть сторожі. Відповідно до положення «Про ордени та інші відзнаки» від 1876 р., волосні старшини могли отримати срібну медаль у випадку дев'ятирічної бездоганної служби, проте, допускалося нагородження нею раніше вказаного терміну у випадку особливих старань у сфері сільськогосподарській, поліцейській та податковій (Учреж. орд. и других знак. Стаття 792, с. 167.). Волосний писар, що належав до селянського стану, також діставав срібну медаль у разі дванадцятирічної бездоганної служби (Учреж. орд. и других знак. Стаття 794, с. 168). Нагороджений назавжди звільнявся від покарання через побиття (Учреж. орд. и других знак. Стаття 829, с. 174), а у випадку скоєння ним кримінального злочину і доведеної судом його провини, медаль із зображенням імператора обов'язково вилучалася за рішенням суду (Учреж. орд. и других знак. Стаття 830, с. 174).

Окрім цього, посадовці селянського самоврядування діставали спеціальні урядові відзнаки, наприклад медалі за активну участь у придушенні Польського повстання 1863 р. (Касян 2017, с. 112). До прикладу, медаль за придушення Польського повстання 1863–1864 рр. виготовлена з бронзи, діаметр 29 мм., на аверсі зображений герб Російської імперії, на реверсі розміщений надпис по колу «ЗА УСМИРЕНИЕ ПОЛЬСКАГО МЯТЕЖА», по центру зафіксована дата Польського повстання «1863-1864» (фото 23) (Каталог «Награды Российской империи»).

Отже, атрибутика органів селянського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. була доволі скромною. Головною символікою посадовців виступали їхні посадові знаки, що різнилися між собою зображеними на аверсі губернськими гербами. Очільники волостей, здебільшого, посадові знаки носили на ланцюжку, а сільські старости та волосні судді прикріплювали посадові знаки шпилькою до одягу, для інших найманих працівників, чи селянських поліцейських соцьких і десяцьких посадовий знак пришивався до одягу. Обов'язковими для селянських органів самоврядування були печатки, на яких вказувалася назва волості, чи сільської громади, міг розміщуватися герб губернії, назва повіту. До того ж існували печатки посадові, а саме волосного старшини, сільського старости, збирача податків та інших відповідальних осіб, які засвідчували власний підпис і дані у документах. Різновид печаток, різноманітність їхніх форм свідчить про відсутність стандартизованого зразку печаток для установ та посадовців селянського самоврядування. Нагородні медалі, що отримували селянські службовці, були не стільки атрибутом влади, скільки засвідчували їхню багаторічну і старанну службу. Селяни отримували, переважно, медалі «За старанність», які посадовці прикріплювали поряд з посадовими знаками, нагороди одягали обов'язково на офіційних прийомах, зустрічах з начальством. Детальніше вивчення атрибутики органів селянського України насправді ускладнено пошуком посадових знаків волосних старшин саме українських губерній, дещо краще репрезентовані у вітчизняних музейних фондах та приватних колекціях посадові знаки сільських старост, волосних суддів. Оригінальними також є різновиди печаток селянських адміністрацій та їхніх посадовців, пошук і вивчення яких дозволять збагатити та урізноманітнити дослідження селянської сфрагістики.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисов, А., Малыгин, А., Мулукаев, Р. 2016. *Три века российской полиции*.
- Бузало, В., Воронін, В., Табачник, Д. 2004. *Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини*. Книга 1.
- Васильєва, А., Гончарова, Г. Фалеристика (Колекція фалеристики Національного музею історії України). [Електронний ресурс]. URL: <https://nmiu.org/fondy-muzeiu/numizmatyka/falerystyka> (Дата звернення 23.10. 2022).
- Делімарський, Р. 1996. *Магдебурзьке право у Києві*.
- Желіба, О. 2006. Приватна символіка з фонду Ніжинського повітового Предводителя дворянства початку XIX ст. *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*, 2 (5), с. 82–92.
- Задорожнюк, А. 2010. *Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)*.
- Касян, А. 2017. *Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук*.
- Козій, Н. Медалі сільськогосподарських і промислових виставок Галичини і Буковини другої половини XIX – початку XX ст. 1996. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 231. Праці комісії спеціальних історичних дисциплін. с. 345–354.
- Круковський, О., Пахолко, С. 2011. *Українська фалеристика другої половини XIX – середини XX століть у збірках Львівського історичного музею*.
- Мельничук, К. 2021. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: проблема формування кадрового складу. *Український історичний журнал*, 3, с. 28–40.

ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА

- Відбиток печатки Юрієвського волосного правління та волосного старшини Юрієвської волості Київського повіту, 1879 р. Державний архів Київської області. Ф. 1015. Юрієвське волосне правління. Оп. 1. Сп. 1. Приговори сельских обществ. Арк. 20.
- Відбиток печатки Ржищівського волосного правління Київського повіту, 1881 р. Державний архів Київської області. Ф. 1005. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 98.
- Об учреждениях в 46-ти губерниях Европейской России полицейской стражи. 5 мая 1903. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1903. Т. 23. Ч. 1. Отд. первое. №22906. С. 477–481.
- Высочайше утверждены положение о земских участковых начальниках, правила об устройстве судебной части, в которых введено означенное положение, временные правила о волостных судах в тех же местностях, правила о порядке приведения в действие положения о земских участковых начальниках. 12 июля 1889. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1889. Т. 9. №6196. С. 508–535.
- О преобразовании местных крестьянских учреждений и судебной части в Империи. 12 июля 1889. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1889. Т. 9. Ч. 1. Отд. первое. №6195. С. 507–508.
- О преобразование местного суда. 15 июня 1912. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1912. Т. 32. Ч. 1. Отд. первое. №37328. С. 662–705.
- Учреждение орденов и других знаков отличия. Свод учреждений государственных. СПб., 1876. 194 с.
- Новые правила о наградах. Хроника. Юридическая летопись. 1882, 10, Октябрь. с. 218.

РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА

- Посадовий знак волосного судді з Полтавської губернії. Приватна колекція. Віоліті. [Електронний ресурс]. URL: <https://archive.violity.com/posadovij-znak-volosnij-suddya-poltavskoyi-guberniyi-na-chistku-i-restavraciui-31195267> (дата звернення 24.10.2022).
- Посадовий знак волосного судді з Чернігівської губернії. Приватна колекція. Віоліті. [Електронний ресурс]. URL: <https://violity.com/110403920-nagrudnij-ridkisnij-znak-volostnij-suddya-1861-chasiv-rosijskoyi-imperiyi-v-kilkosti-1sht> (дата звернення 24.10.2022).

- Должностной знак Волостной страшина. Фалеристика Російської імперії та Тимчасового уряду. Біоліті. (Приватна колекція).[Електронний ресурс]. URL: <https://violity.com/106683823-dolzhnostnoj-znak-volostnoj-starshina> (Дата звернення 24.10.2022).
- Посадовий знак сільського старости з Таврійської губернії. Приватна колекція. *Артефакты империи. Должностные знаки. Часть I.* [Електронний ресурс]. URL: <https://humus.livejournal.com/5948312.html> (дата звернення 24.10.2022)
- Посадовий знак помічника волосного старшини Нвомосковської волості Катеринославської губернії. Ф. Новомосковського міського історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського. Кн. 004494/Фал.63.
- Печатка волосного старшини Нвомосковської волості Катеринославської губернії. Ф. Новомосковського міського історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського. Кн. 003810/В.407.
- Посадовий знак сільського старости з Київської губернії. Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н-10940, Кв-23492. .
- Посадовий знак волосного судді. Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н-10939, Кв-23491.
- Печатка волосного судді. Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н-10939, Кв-23491.
- Печатка збирача податків Перепелицького сільського товариства. Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. [Мз-2086, Кв-86125].
- Печатка збирача податків Перепільчинецької сільської громади. Ф. Вінницького краєзнавчого обласного музею Мз-2086, Кв-86125.
- Посадовий знак сільського старости з Подільської губернії. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст-811. Н-36533.
- Посадовий знак польового сторожа. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кмет-825. Кв-36547.
- Посадовий знак лісового сторожа. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст-822. Кв-36544.
- Посадовий знак сільського десятицького. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст-820. КВ-36542
- Медаль «За усердие». Зображення Олександра II. Срібна. Каталог «Награды Российской империи» 1702–1917 гг. [Електронний ресурс]. URL: https://catalog.sammlung.ru/?page_id=1344 (Дата звернення 22.10.2022).
- Медаль «За усердие». Зображення Олександра III. Золота. Каталог «Награды Российской империи» 1702–1917 гг. [Електронний ресурс]. URL: https://catalog.sammlung.ru/?page_id=1352 (Дата звернення 22.10.2022).
- Медаль «За усердие». Зображення Миколи II. Срібна. Каталог «Награды Российской империи» 1702–1917 гг. [Електронний ресурс]. URL: https://catalog.sammlung.ru/?page_id=1394 (Дата звернення 22.10.2022).
- Медаль за придушення Польського повстання 1863–1864 рр. Каталог «Награды Российской империи» 1702–1917 гг. [Електронний ресурс]. URL: https://catalog.sammlung.ru/?page_id=1407 (Дата звернення 22.10.2022).

Kateryna Bila
PhD, Junior Researcher,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine

ATTRIBUTES OF BODIES OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURY)

The peasant reform of 1861 in the Russian Empire created a new form of management of the largest social class in the state. Regardless of a number of differences in the traditions of self-government that existed in peasant communities, geographical and cultural features, the legislator unified all categories of peasants into one, introducing a new administrative division into volosts and village «communes», imposed financial

and in-kind duties on the peasants, at the same time, all he transferred the costs of maintaining the peasant administrations and their employees to the peasants. The «genius» of such management for the state consisted in the fact that peasant officials were not formally state officials for whom a number of social guarantees were provided, but peasant officials remained accountable to representatives of the authorities, who had rather broad powers of control and intervention in the activities of self-governing structures of farmers. The symbol of actual belonging to the representatives of the bureaucratic apparatus of the empire were such attributes of peasant power as the insignia of employees of peasant self-government bodies and seals. The article examines a variety of insignia of employees of peasant self-government, seals of parish and village boards, parish courts, official seals, as well as awards awarded to representatives of peasant self-government.

Keywords: peasant self-government, phaleristics, sfragistics, insignia, seal, volost, village community, peace mediator, village headman, village headman, desiatskyi, sotskyi.

Фото 1. Посадовий знак волосного старшини.
Володимирська губернія. Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 2. Посадовий знак
помічника волосного старшини.
Катеринославська губернія.
Аверс

Фото 3. Посадовий знак сільського старости. Київська губернія.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 4. Посадовий знак сільського старости. Подільська губернія.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 5. Посадовий знак сільського старости.
Таврійська губернія. Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 6. Посадовий знак сільського старости.
Таврійська губернія.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 7. Посадовий знак
волосного судді.
Чернігівська губернія.
Аверс зверху, реверс знизу

Фото 8. Посадовий знак волосного судді.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 9. Посадовий знак
польового сторожа

Фото 10. Посадовий знак
лісного сторожа

Фото 11. Посадовий знак
сільського десятицького

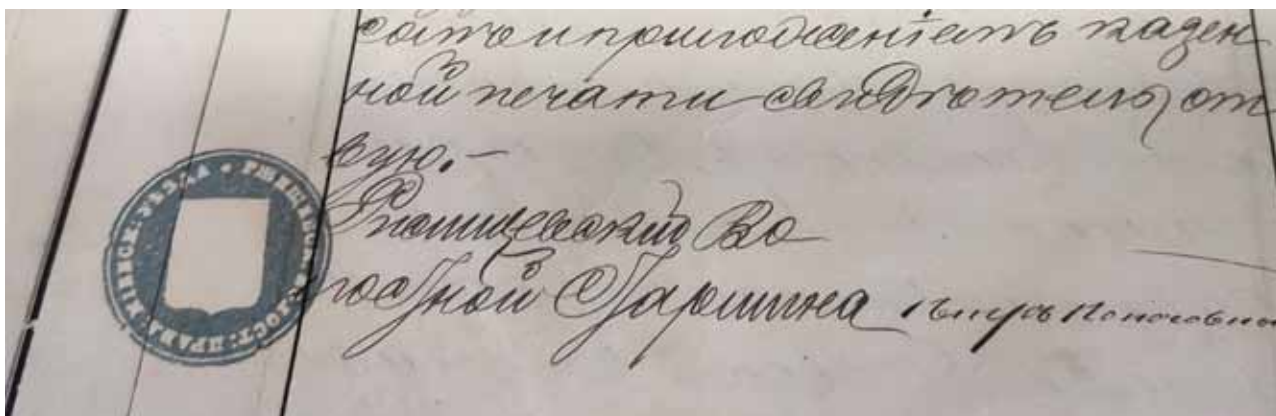
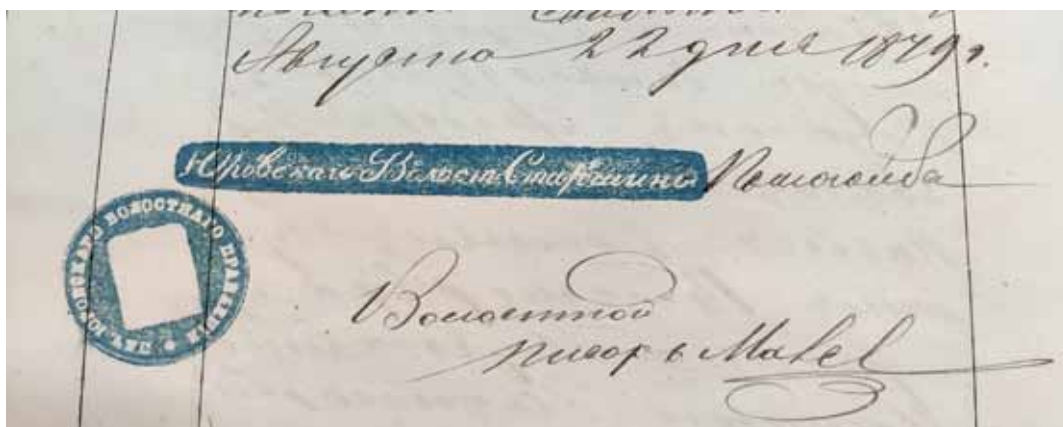

Фото 12. Печатка волосного старшини
Китайгородської волості. Подільська губернія

Фото 13. Печатка волосного старшини Новомосковської волості. Катеринославська губернія

Фото 14. Відбитки печатки волосного старшини Юрієвської волості. Київська губернія

Фото 15. Відбиток волосної печатки Юрієвської волості. Київська губернія

Фото 16. Печатка сільського старости с. Жилинець Шарівської волості. Подільська губернія

Фото 17. Печатка сільського старости с. Нова Гута. Подільська губернія

Фото 18. Печатка збирача податків Перепільчинескої сільської громади Китайгородської волості Жмеринського повіту. Подільська губернія

Фото 19. Печатка доглядача магазину Китайгородської волості. Подільська губернія

Фото 20. Медаль за старанність срібна із зображенням на аверсі імператора Олександра II. Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 21. Медаль за старанність золота із зображенням на аверсі імператора Олександра III.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 22. Медаль за старанність срібна із зображенням на аверсі імператора Миколи II.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Фото 20. Медаль за придушення Польського повстання.
Аверс ліворуч, реверс праворуч

Наукове видання

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*ХІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
приуроченої 100-літній річниці з дня народження відомої дослідниці,
археолога-трипільознавця Тамари Григорівни Мовши
(1922–2003)*

Підписано до друку 25.05.2023.
Формат 60x84 1/8. Умов. друк. арк. 37,43.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 139. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302.
Тел./факс: (03849) 3 90 06, тел. (067) 381 29 43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.